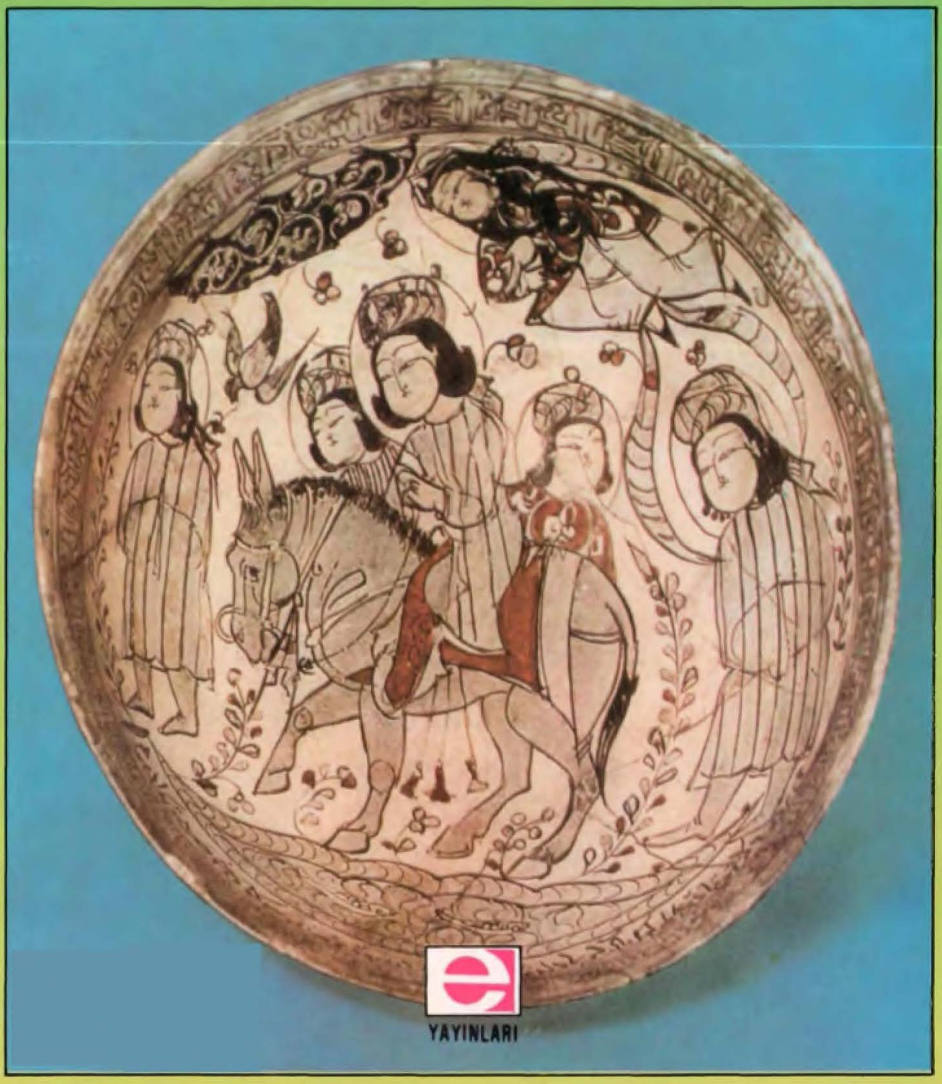
CLAUDE CAHEN

Sorbonne Üniversitesi İslam Tarihi Profesörü

OSMANLILARDAN ÖNCE ANADOLU'DA TÜRKLER

YAYINLARI

1 Osmanlılardan Önce ANADOLUDA TÜRKLER

CLAUDE CAHEN
Sorbonne Üniversitesi İslam Tarihi Profesörü

e yayınları
türkçesi : yıldız moran

birinci baskı : 1979
ikinci baskı : 1984
üçüncü baskı : 1994

Klodfarer Cad. İletişim Han
No. 7 Kat: 2
34400 Cağaloğlu - İstanbul
Tel: 518 5442 Fax: 638 1112

«Bu kitabın amacı Türklerin tarihinin tamamını sunmak değildir. Burada özellikle ortaçağda Anadolu Yarımadası'ndaki Türkiye ele alınmaktadır... gerçek anlamıyla tek Türk devleti, modern Türkiye'nin temeli ele alınmaktadır» Yazarın önsözünden alınan bu sözleri bu araştırmanın önemini ve değerini sergilemeğe yeter. Sorbonne Üniversitesi Islâm Tarihi Profesörü olarak büyük bir üne sahip olan yazarın konusunda tek ve eşsiz bir araştırma olarak bilinen bu kitabı bütün kitaplıklar için vazgeçilmez bir temel kitaptır kuşkusuz. **e yayınları** Tarih Dizisine böyle bir kitapla başlamaktan kıvanç duyar. Tartışılmaz yeteneği, tarafsız yaklaşımı ve titizliğiyle gerçekten yetkin bir bilimadamı tarihimizin çok önemli bir dönemini aydınlığa çıkarıyor, doğru yorumluyor ve açıklıkla sergiliyor. Konusunda tek kitap oluşu, aslında kitabın kapsadığı zaman dilimini, Türk tarihi bakımından belgelendirmenin zorluğundan, giderek olanaksızlığından geliyor. Claude Cahen hayranlık uyandıracak bir sabırla ilerliyor bu zaman diliminin içinde. Denilebilir ki sabır böyle bir bilinmezlik içinde başarılı bir yolculuk için yeterli midir? Kuşkusuz yeterli değildir. Yazarı başarıya götüren bir araştırmacı olarak sabrıyla bütünlenen yeteneğidir. Yalnız çok önemli bir dönemi sergilemekle kalmaz bu kitap, öncesi ve sonrasını değerlendirmekte yanlışlara yol açan pek çok önemli eksikliği de tamamlar. Yalnız uzmanlar için değil sıradan okuyucular için de bulunmaz bir kitap.

PREOTTOMAN TURKEY/OSMANLILARDAN ÖNCE ANADOLUDA TÜRKLER

CLAUDE CAHEN'den

türkçeye çeviren : yıldız moran

1979 e yayınları. istanbul

yayın hakları : claude cahen / e yayınları 1979

□

yazarın hazırladığı özgün baskıdan eksiksiz olarak dilimize aktarılmıştır.

□

dizlyl yöneten : cengiz tuncer

Kapak: Ergin Konuksever

Kapak film ve baskı: Ebru Grafik

İç baskı: Yön Matbaacılık

OSMANLILARDAN ÖNCE ANADOLUDA TÜRKLER

CLAUDE CAHEN

Sorbonne Üniversitesi İslam Tarihi Profesörü

Karım Ve Çocuklarım İçin

TEŞEKKÜR

Gerek Türkiye'de gerekse Batılı ülkelerinde otuz yılı aşkın bir süre boyunca çeşitli zamanlarda araştırmalarıma yardımcı olan bütün kişilerin isimlerini burada belirtmeme olanak olmadığını biliyorum. Halen hayatta bulunanların rahmetli Profesör M. Fuad Köprülü'nün ismini anmama izin vermelerini rica ediyorum. Yakın-Doğu'nun Ortaçağ tarihini araştırmaya başlamamdan sonra Türkiye'nin bu konu içindeki yerini ve ilgisini anlamama yardımcı olmasından dolayı kendisine borçluyum.

Burada reprodüksiyonu yapılan çeşitli resimlerin elde edilmesinde bana yardımları dokunan dost ve meslektaşlara teşekkürlerimi bildirmek de çok zevkli bir görev olacak benim için. İlk önce, Ortaçağ Türk arkeolojisinin yaşlı uzmanı Profesör Albert Gabriel'e olan borcumu belirtmek isterdim. Bundan sonra, Paris Ecole des Hautes Etudes'den Mme. Janine Sourdel ve eski öğrencilerinden (halen Erzurum Üniversitesinde olan) Sayın R. A. Ünal'a, yayınlanmamış arkeolojik fotoğraflarının hazinesini bana açan Mme. Nicole Thierry'ye; Kubadabad'ın ilginç fotoğrafları için Ankara'da Profesör Faruk Sümer'e ve Profesör Mehmet Önder'e ayrı ayrı teşekkürlerimi sunmak isterim. Ayrıca, Mme. İrène Mélikoff'a da çok değerli bir fotoğraf için minnet borçluyum. Nihayet başka kuşakların bilimadamlarını bile anamadan, onların arasından büyük bir kişiye, müteveffa Profesör K. Ardmann'a selâmlarımı sunarım.

Claude Cahen
Paris 1968

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ 11

Osmanlılardan önce Avrupa'da Türkler 19

GİRİŞ

Türkler ve Selçuklulardan önceki İslamlaşmaları 21
Onbirinci yüzyılda Müslüman Doğu'nun durumu 33

BİRİNCİ BÖLÜM

BÜYÜK SELÇUKLU İMPARATORLUĞU 35
1 — Selçuklu İmparatorluğu'nun kuruluşu 37
2 — Selçuklu İmparatorluğu ve Türkler 49
3 — Selçuklular döneminde sanat ve edebiyat 66

İKİNCİ BÖLÜM

ONBİRİNCİ YÜZYILIN SONUNDAN 1243'E DEĞİN
ANADOLU'DAKİ TÜRKİYE 69
1 — Kaynaklar 71
2 — Anadolu'nun coğrafyası 77
3 — Bu topraklara Türklerin gelmesinin hemen öncesinde Anadolu'nun durumu 79
4 — 1071'den önceki akınlar 82
5 — Malazgirt savaşından Birinci Haçlı Seferine değin (1071 - 1097) 87
6 — Birinci Haçlı Seferinden sonra Anadolu (1097 - 1110) 98
7 — Danişmendlilerin yükselişi ve Bizans'ın kendini toparlayışı (1110 - 1141) 104
8 — Danişmendli Devletinin parçalanması; Bizans ve Nureddin'in arasında Selçuklular; Myriokephalon'un sonuçları (1141 - 1186) 109
9 — Onikinci yüzyılda Doğu Anadolu 118

10 — Yayılma sonucunda başgösteren bunalım (1186 - 1205) ... 121
11 — Selçuklu Devletinin doruk noktasında olduğu dönem (1205 - 1243) ... 128

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MOĞOLLARDAN ÖNCE TOPLUM VE KURUMLARI ... 147
1 — Türkiye'nin doğuşu ... 149
2 — Ekonomik yaşam ... 160
3 — Toprak kullanımı ve vergileme sistemi ... 176
4 — Kentler ... 190
5 — Gayri Müslimler ... 203
6 — Siyasal kurumlar ... 214
7 — Eyaletlerin yönetimi ... 232
8 — Kültürel ve dinsel yaşam ... 245
9 — Moğollardan önce Anadolu'daki Müslüman sanatı ... 256

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MOĞOL DÖNEMİ ... 261
1 — Moğol korumalığının kuruluşu ... 263
2 — Muinüddin Pervane'nin hükümeti ve 1276 -78 bunalımı ... 273
3 — Moğolların hükümeti ... 285
4 — Türkmen beyliklerinin kuruluşu ... 269
5 — Etnik evrim ... 306
6 — Ekonomik evrim ... 309
7 — Gayri Müslimler ... 317
8 — Toprak kullanımı ve vergileme sistemindeki evrim ... 319
9 — Kentlerdeki evrim ... 326
10 — Kurumlar ... 331
11 — Moğollar döneminde Anadolu'da sanat ve fikir hayatı ... 337
12 — Anadolu'nun bağımsız olduğu son yüzyıl ... 350
13 — Bitiş ... 357

BİBLİYOGRAFYA ... 363

KİŞİLER-YERLER-TERİMLER ... 397

HARİTALAR

1 — 11. yüzyıl sonunda Selçuklu İmparatorluğu ... 36
2 — 12. yüzyılda Anadolu ... 146
3 — Moğol saldırıları öncesi Anadolu ... 262
4 — 14. yüzyıl ortalarında Anadolu ... 361

ÖNSÖZ

Türkler, son iki bin yıl içinde, anayurtları orta doğu Asya'dan, bir yanda Hint Okyanusu'na, öte yanda Akdeniz'e, doğu ve orta Avrupa'ya kadar uzanan çok geniş bir alana yayılmış halk topluluklarından oluşmaktadırlar. Yayıldıkları bu alanda kurdukları ya da yönettikleri çok sayıdaki devletleri, Ortaçağ diye adlandırdığımız dönemin sonunda Osmanlı İmparatorluğu adı altında birleştirmişlerdir. Bu imparatorluk tarihte bilinen en uzun ömürlü imparatorluklardan biri olmuştur. Bugün de Türkler, doğu Avrupa'da ve Asya'da geniş alanlara yayılmış bulunmaktadırlar. Anadolu yarımadasında kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin ve bir dereceye kadar da Sovyetler Birliği içindeki cumhuriyetlerin bazılarının, modern dünyanın ulusal devletler biçiminde düzenlenme yolunda geçirdiği genel evrimde önemli yerleri vardır. Bu gerçeklerin ışığında, Türklerin tarihi, başka insan gruplarının tarihi kadar tarihçilerin özen ve dikkatini gerektirmektedir.

Ne var ki, tarihçiler bu konuyu gereğince ele almamışlardır. Gerçi on dokuzuncu yüzyılda ve daha da önceleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun, özellikle Avrupa tarihinde oynadığı rolden esinlenerek yazılmış bazı yapıtlar vardır. Yazıldıkları dönem için önemli olanlar ve bugün bile bazı bölümleri kullanılabilenler arasında, Hammer-Purgstall, Mouradja d'Ohsson, Zinkeisen, Jorga 1909, tarafından yazılmış olanları sayabiliriz. Türk hayranı Léon Cahun'un Introduction à l'histoire de l'Asie *(1896) (Asya Tarihi'ne Giriş) adlı yapıtını tamamen Türklere ayırdığını görerek, bazı Türk tarihçileri de bu konuda yapıtlar ortaya koymuşlardır. Burada yalnız genel incelemelerin sözünü etmekteyim. Zamanla başlı başına bir bilim dalı olan Türkolojiyi oluşturan, çok sayıdaki monografileri ve ayrıntılı incelemeleri burada ele almıyorum. Ama gene de, bunları Avrupa tarihi ve hattâ Doğu tarihinin bazı dalları üzerine yapılmış incelemeler ve araştırmalarla karşılaştıracak olursak, çok yetersiz oldukla-*

rını göreceğiz. Bu eksikliği elden geldiğince giderebilmek amacıyla nedenlerine kısaca değinelim.

Bu nedenlerin birincisi, Avrupalı olmayan bütün insanlarca paylaşılmaktadır. Yakın zamanlara değin, Avrupa dışında yaşayan halk toplulukları ya gerekli uygarlık düzeyine ulaşamamış olduklarından ya da ulaşmış olmalarına karşın geçmişlerine karşı büyük bir ilgi göstermek fikri onlara yabancı olduğundan, geçmişleriyle ilgili tarihsel belgeleri toplamakta pek bir çaba göstermemişlerdir. Ya da toplumsal düzenleri, bazan da tarihsel felaketler sonucu bu belgeler yitirilmiştir. İleride bu halk toplulukları üzerine çok derin incelemelere girişilse bile, tarihlerinin bazı bölümleri, hiç bir zaman aydınlığa kavuşamayacaktır.

Başka bir neden de, yakın tarih içinde Avrupa'nın, tarihin bazı dönemlerinde kendisinden çok daha ileri bir uygarlık düzeyinde bulunmuş halk topluluklarının önüne geçmiş olmasıdır. Bunun sonucu olarak da, bu toplulukların geçmişi üzerine çağdaş bilim yöntemlerine dayanarak girişilen incelemeler genellikle yalnız Avrupalılarca başlatılmış ve yürütülmüştür. Bu incelemeyi yürütecek bilimadamının da araştırma konusu olacak toplumun dilini öğrenmek için önce uzun ve çetin bir çalışma yapması gerekmiştir. Bu da çok kez, bilimadamının, incelemelerinde giderek dildeki ayrıntılara tarihsel ayrıntıların üstünde bir yer vermesine yol açmıştır. Ayrıca çeşitli kültürel ve politik nedenler, bu araştırmaların Avrupalılarca önem taşıyan yönde gelişmesini doğurmuştur. Böylelikle, bu halk topluluklarının yaşamlarının gerçek ve köklü nitelikleri, bu toplumun kendi içinden yönetilecek bir araştırmada kazanacağı açık seçikliğe ulaşamamıştır. Bu sakıncayı gereğinden çok abartmış olmak istemem; çünkü Avrupa kültürünün öteki kültürleri tanıma ve anlama yolunda gösterdiği çabanın, şimdilik, eşsiz olduğunu kabul etmek gerekir. Fakat sayıları giderek artan toplulukların, artık kendi geçmişlerini bilimsel bir açıdan incelemeye yöneldiklerini görmek kıvanç vericidir. Böylelikle, dilleri üzerinde bilgisi tam olmayan Avrupalı bilginlerden yalnız bu incelemeleri devralmakla kalmıyor, geçmişlerini değişik bir açıdan da sunmuş oluyorlar. Bu da bütün ilgililer için çok yararlı oluyor. Başka topluluklar için olduğu kadar Türkler için de bu böyledir.

Türklerin yakın çağın öncesindeki tarihleriyle ilgili belgeler çok yetersizdir. Moğolistan'da ve Çin Türkistanı'nda, Türk kaynaklı olduğu bilinen bazı belgeler ele geçirilmiştir. Bunları daha sonra ele alacağız. Ne var ki bu bölgelerde de, Avrasya steple-

rinde yayılmış oldukları bütün bölgelerde de, Türkler edimlerini belgelemeye önem vermemişlerdir. Onlarla ilgili bilgilerin büyük bir bölümü, Türklerle ilişkileri olmuş daha gelişmiş topluluklarca verilmiştir. Bu ilişkilerin sürekli ya da yeterli olmadığı bölgeler ve dönemlerle ilgili bilgilerde ise büyük boşluklar bulunmaktadır. Eldeki bilgiler de bağlantısızdır, dıştan gözlemlerdir. Çin, Arap, Bizans ve daha sonraki Rus kaynaklı bu bilgileri, dil ayrılıkları yüzünden birbirleriyle bağdaştırmak da güçtür. Bazan belirli bir topluluğun Türk olup olmadığını bile saptamak mümkün değildir. Daha sonraları Batı Asya'ya yayılan Türkler için de, başlangıçta durum daha iyi değildir. Önceleri Araplar, İranlılar, Rumlar ve Ermeniler bize Türklerin kendilerinden çok, onlarla ilgili bilgi vermişlerdir. Daha sonraları, Türkler de kendileriyle ilgili konuları ele almaya başladıklarında, bunları Türkçe değil de, Arapça ve özellikle Farsça yazmışlar ve böylelikle Türklüğe ait şeyleri yabancı bir görünüm içinde sunmuşlardır.

Osmanlı İmparatorluğu için ise, özellikle on altıncı yüzyıldan sonra durum başkadır. Osmanlı İmparatorluğu, edebiyatının yanısıra en büyük Avrupa devletlerinin arşivleriyle boy ölçüşebilecek arşivlere sahipti. Ne var ki, bu belgelerin ilginçliğinin anlaşılmasından bu yana çok kısa bir süre geçmiştir ve pek az uzman bunlara eğilmiştir. Kataloglar ve envanterler çok azdır, sıralama yetersizdir. Böylece bu belgelerden de gereğince yararlanılamamıştır.

Bütün bu güçlüklere başkalarını da ekleyebiliriz. Türkler, bütün yaşamları boyunca, gittikleri her yerde, onların gelmesiyle tarihleri sona ermeyen o kadar çok sayıda yerleşik topluluklarla karışmışlardır ki neyin Türk olduğunu neyin Türk olmadığını belirlemek çoğunlukla mümkün değildir. Mümkün olsa bile bu büyük bir önem taşımamaktadır. Örneğin Selçuklu İmparatorluğu'nun, Türklerin yayılma tarihinde önemli bir yeri olduğu kesindir, ama bu imparatorluğun İran tarihinin de bir bölümü olduğu aynı derecede kesindir. Çağımızda, doğu tarihlerine yönelişin koşulları, çoğunlukla Türk etkenlerinin küçümsenmesine yol açmıştır. Çok daha geniş toplulukların bir bölümünü meydana getirmekte olan Türklerin kendileri de, modern ve tam anlamıyla Türk olan Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasına değin, bu etkenin öneminin bilincine varamamışlardır. Türklüğün gerçek önemini yansıtmak için, tam karşıt yöne gidip, ilgili ilgisiz her yerde Türklüğe özgü veriler aramak da yanlış olacaktır. Burada bilimsel güçlüklerin yanısıra, bilimsel ger-

çeklerin aydınlığa çıkmasını engelleyen başka nedenlerin bulunduğunu da belirtmek zorundayız. Osmanlı Imparatorluğu, başka herhangi bir 'doğu' ülkesinden çok daha uzun bir süre Hıristiyan Avrupa ile savaşmıştır. Ayrıca Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküş döneminde bugünkü ulusal devletlerin kurulmaya başlaması, Avrupa'nın gözünde Türklükle ilgili her şeyi, öncelikle kardeş Hıristiyanlara baskı yapan, zorba, kötü ve tiksinç bir kavram haline getirmiştir.

Türklerin bu tutuma şiddetli bir tepki göstermiş olmaları doğaldır. Fakat burada da, karşı yönde gene duygusal bir tutumla kanıtlanmak istenen bazı noktalar, bu yolda araştırmalara girişilmesini sağlamış, ama bilimsel bir gerçeğin ortaya çıkmasına pek yardımcı olmamıştır. Tarihçinin görevi, tarafsızca ve kimi memnun edip kimi memnun etmeyeceğini düşünmeksizin, gerçekleri saptamaktır. Ne var ki, yaygınlıkla kabul edilmiş fikirlerin çokluğu bu görevi güçleştirmektedir. Bugün, en açık görüşlü kimselerin bile bu fikirlerden tamamen arınmış olabileceklerini düşünmek mümkün değildir.

Bu kitabın amacı Türklerin tarihinin tamamını sunmak değildir. Burada özellikle, ortaçağda Anadolu Yarımadası'ndaki Türkiye ele alınmaktadır. Bir başka deyimle, aynı oranda önem taşımayan S.S.C.B.'deki bazı cumhuriyetlerin dışında gerçek anlamıyla tek Türk devleti, modern Türkiye'nin temeli ele alınmaktadır. Doğrudan doğruya bu tarihe girmek mümkün değildir. Bir giriş bölümünde, ortaçağda bu ülkede daha önceleri yaşamış ya da bu dönemde komşu ülkelerde yaşamış Türklerin tarihine kısaca değineceğiz. Fakat bunu yaptıktan sonra, ilgimizi Anadolu'daki Türkiye üzerinde toplayacağız. İlk kez böyle bir incelemeye girişildiğini burada belirtmek yerinde olur. Gerçi, Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihini inceleyen tarihçiler, daha önceki Türkiye'ye de değinmişlerdir. Fakat onu imparatorluğun bir başlangıcı olarak ele almışlardır ki, daha sonra da göreceğimiz gibi, onu bu şekilde yorumlamak gerçekte mümkün değildir. Bu konu üzerinde, bazıları önemli tezler yazılmıştır. Fakat şimdiye değin bu konuyu derinlemesine ve ayrıntılı olarak inceleyen tek bir yapıt vardır. Ne var ki, o da incelediğimizde göreceğimiz gibi başarılı olamamıştır. Bu kitabın, Osmanlılar öncesindeki Türkiye'nin niteliklerini ve kendine özgü ilginçliğini yansıtacağını, aynı zamanda da, ilerdeki araştırmalarda çok yanıltıcı bulduğum bazı görüşlerden sakınılmasına yardım-

cı olacağını ummaktayım. Gene de, bu kitabın uzun yıllar üzerine eğildiğim araştırmaların hazırlık niteliğindeki bir bireşimi olduğunu ve bütün ayrıntılarda kesinliğe varılamamış olunduğunu açıkça belirtmek isterim. Pek yakında, bu araştırmaların daha ayrıntılı ve daha geniş çapta ele alındığı bir kitabı Fransızca olarak yayınlamayı umuyorum: Histoire de la Première Turquie, I, Des Origines à 1243. *Fakat bu ilk kitabı izleyecek iki cildin hazırlanması biraz zamanı gerektirmektedir. Durum böyle iken, aydın okurlara, özellikle başka bir dilde, okunması daha kolay bir yapıt sunmak ve uzmanlara bazı ön fikirler ve gerçekler sağlamak istemem doğaldır. Hem de artık o kadar genç olmadığım için, ileride ne olacağını bilemem... Fakat bu çalışmalarımla ilgili yapıcı eleştirilerin beni çok memnun edeceğini belirtmek isterim.*

Metnin büyük bir bölümü, bir küçümsemeyle 'anlatı' diye tanımlanan türdedir. Burada yazarın tutumunun, fıkra anlatan bir kişininkiyle aynı olmadığı açıkça ortadadır. Bu yolu seçmenin iki nedeni vardır. Birincisi belgelerin durumunun böyle bir yolu zorunlu kılmasıdır. İkincisi ise daha geneldir ve bir prensip meselesidir. Belgeler yönünden durumu olduğu gibi kabul etmenin dışında yapabileceğimiz bir şey yoktur. Elimizdeki belgelerin hemen hemen hepsi anlatı niteliğindedir. Tarihçileri bugün artık öncelikle ilgilendiren yapısal gerçeklere, ancak anlatıya dayanan belgeler yoluyla ulaşabileceğiz. Ayrıca, kişisel görüşüme göre, okuyucuya yararlanmakta olduğumuz anlatı niteliğindeki belgeleri vermeksizin, yalnızca vardığımız sonuçları sunmak akıllıca bir tutum olmayacaktır. Belirli bir tarihin alanı dışında kalmasına karşın burada belirtmek istediğim bir neden daha var. Bizden önceki tarihçilerin, yalnız 'savaşları ve kralları' konu alan anlatı niteliğindeki tarihsel yorumlarına bir karşı tepki olarak, günümüz tarihçileri, yapısal gerçeklerin dışındaki konulara eğilmek istememekte, bir başına olayları horlamaktadırlar. Onların önderliğinde yetişen genç tarihçiler de, doğuda ve batıda, çağdaş olmak kaygısıyla bu horlamayı sakıncalı derecelere götürmektedirler. Ustalar, ustadırlar. Her öğrenci ustalık düzeyine erişemez. Ayrıca bu ustaların kendilerinden önceki tarihçilerin anlatı niteliğindeki tarihsel incelemelerden edindikleri temeller, artık her zaman bu gençlerin elinin altında olmayabilir. Tarih bir bütündür; 'yapıları' ve 'olayları' birbirinden ayrılamaz biçimde içermektedir. Bunları birbirinden ayırmakta öne sürebileceğimiz haklı bir neden yoktur.

Tarih evrimseldir ve olaylar bu evrimin göstergeleridir.

Yalnız yapısal açıdan ele alınıp, olaylara yer verilmeyecek olunursa, sunulan açıklamanın bir temele dayanmadığı duygusu doğacaktır. Olaylar ve yapılar arasında karşılıklı bir etkilenme vardır. Son iki Dünya Savaşı'na, hattâ bir tanesine bile tanıklık etmiş olanlara, bu niteliği açıklamaya bir gerek görmüyorum. Daha basit bir örnek alalım. Bir belge özelliği gereğince anlatı niteliğinde olmamakla beraber, her zaman bir tarih taşıyacaktır, bir yerle ilgili olacaktır ve bir nedene dayanacaktır. Büyük ve önemli olayların arasında küçük bir olay olacaktır. Herhangi bir belgeyi, ilgili olduğu yer, tarih ve nedenle bir bağlantı kurmaksızın incelemek, o belgeyi anlayamamak tehlikesine düşmek demektir. Buna örneklik edecek bazı durumlarla ileride karşılaşacağız. Bu nedenlerle, her şeyin üstünde bir değer taşıdıklarını öne sürmeksizin, olaylara burada büyük bir yer verdik.

Bu kitapta, iki tür olgu arasında gerçekte olduğu gibi sürekli bir bağlantı kurmak, tabii ki, en iyisi olurdu. Oysa böyle bir şeyi uygulamak mümkün değildir. Önemli bağlantıların etraflıca belirtilmesi gereken yerlerde, bir dizi olgudan ötekine sürekli olarak yapılacak atıflar, kitabı hem çok uzun hem de okunmaz kılacaktır. Bu nedenle, çok geleneksel gözükseler bile, burada zorunlu olan bazı bölmelerle yetindik. Önemli başka bir sorun da hangi bölümle başlamak gerektiğidir. Bir Marksist, her şeyin ekonomice koşullandırıldığını öne sürecek ve altyapının üstyapıyı belirlediğini söyleyecektir. Fakat hemen arkasından da, 'en son çözümlemede' ve her düzeyde, karşılıklı bir etkilenme olduğunu ekleyecektir. Bu da, her tarihçinin hiç tartışmadan kabul edeceği bir gerçektir. Burada yaptığımız seçme kuramsal açıdan yapılmamıştır, evirgenlik açısından yapılmıştır. Belgeleri çoğunlukla anlatı niteliğinde olan toplumları incelerken, 'siyasal' olaylarla işe başlamak daha uygundur, çünkü işleyeceğimiz ham maddeyi, yerleri, tarihleri, bize bunlar vermekte, toplulukların kimliklerini bize bunlar bildirmekte, başka belgeleri anlamamıza yardımcı olacak çeşitli durumları, bize bunlar açıklamaktadır.

Bu kitapta biz de böyle bir yol seçeceğiz. Zaman zaman sıkıcı derecelere kadar götüreceğimiz bu yolu niçin seçmiş olduğum konusunda tam bir açıklama yapmış olmak istiyorum. Bir kez ortaçağ Türk tarihinin anlatı niteliğindeki dokusu tamamen ortaya konulunca, tabii ki, başka yazarlar belirli noktaların dışında bunu sunmak zorunda kalmaksızın buna atıf yapabileceklerdir. Ne yazık ki henüz o duruma gelemedik ve yararlı

olabilmek için kuşağımıza düşen görevleri yerine getirmek zorundayız.

Bu kitabın bileşik niteliği ve kitabı oluşturan çeşitli bölümlerin özellikleri, yararlanılan kaynaklara ve bibliyografyaya atıf yaparken kullandığımız yöntemi açıklamaktadır. Giriş bölümü için yalnız genel bir bibliyografya verilmiş, kaynaklara atıf yapılmamıştır. Onu izleyen bölümler için, yani kitabın ana bölümü ve Türklerle ilgili her şey için, dönemlere ve ulamlara (kategorilere) göre düzenlenmesine özen gösterdiğim ve mümkün olduğu kadar tam olmasına çalıştığım, bir kaynaklar listesi verilmiştir. Ayrıca, her bölüm ya da bölümler kümesi için, uzmanların aradıkları bilgiyi kolayca bulmalarını sağlamak amacıyla bir bibliyografya sunulmuştur. Bu durumda dip-notları vermeye gerek görmedim. Pek özel durumlarda buna gerek duyulduğunda, bu bilgiyi, söz konusu bölümle ilgili bibliyografyaya kattım. Anlatı niteliğindeki bölümlerde yararlandığım kaynakların hemen hemen tümü, kaynaklarda belirtilen belgelere dayanmaktadır. Öteki bölümlerde yararlanılan kaynaklar, tabii ki, çok daha çeşitlidir ve çoğunlukla metinde bunların sözü edilmektedir. Bu kaynakların neler olduğunu her zaman bibliyografyadan ve bibliyografyaya ekli notlardan bulmak mümkündür.

Şive değişiklikleri, Arap alfabesini ve başka alfabeleri kullanan eski yazarların imlâlarını birbiri ile bağdaştırma olanağının her zaman bulunmayışı ve bu dillerin geçmiş tarihlerdeki durumu ile ilgili bilgimizin yetersiz oluşu, eski Türk özel adlarını her zaman doğru olarak vermemize olanak tanımıyor. Metinde bu adlar genellikle kabul edildikleri şekilleri ile verilmişlerdir...

OSMANLILARDAN ÖNCE ANADOLU'DA TÜRKLER

GİRİŞ

TÜRKLER VE SELÇUKLULARDAN ÖNCEKİ İSLAMLAŞMALAR

Türklerin Ural-Altaylı diye adlandırılan ve sınırları kesinlikle bilinmeyen bir daldan geldikleri sanılmaktadır. 'Sarı' ırk denilen ve Amerika 'Kızılderilileri'nin bir bölümünü, belki de tümünü içine alan bir ırkın üyeleri olmaları mümkündür.

Finlerin, Macarların, Samoyedlerin, Tunguzların ve özellikle Moğolların, Türklerle Çinlilerden daha yakın bağları vardır. Tarihin tanıdığı ilk Türklerin, bu adı taşımamakla beraber, Hunlar olduğu hemen hemen kesindir. Çin kayıtlarında M.Ö. üçüncü yüzyılda onların sözünün edildiğini görüyoruz. Hunlar, bir göçler dizisi sonunda, M.S. beşinci yüzyılda Avrupa'nın göbeğinde Attila İmparatorluğu'nu kurmuşlardır. Türkler, hem Doğudaki Çin kaynaklarına, hem de Batıdaki Bizans kaynaklarına göre, Türk adı altında (anlamı tam olarak bilinmemektedir) M.S. altıncı yüzyılda, bugün Moğolistan olarak bilinen bölgede ortaya çıkmışlardır. Kısa sürede buradan güneye ve batıya doğru çok geniş bir alana yayılmışlardır.

Türklerin altıncı yüzyıldan sonraki iki, üç yüzyıl içindeki tarihlerini ayrıntılı bir şekilde ortaya koymak zordur. Çünkü onların sözünü eden yabancı kaynaklar ve hemen hemen tamamen Moğolistan ile ilgili tek tük Türk kayıtları —ki bunlar da sekizinci yüzyıldan başlamaktadır— değişik adlar vermektedirler. İlk bakışta başka başka kimselerden söz edildiği kanısını uyandırmakla beraber, bunların gerçekte, değişik görünümlere bürünmüş, ama aynı halkların bir bölümünü kapsayan siyasal grupların ve federatif boyların çeşitli adları olmaları da mümkündür. Uzmanlar ayrıntılar üzerinde öyle karasızdırlar ki, ancak bir, iki dayanak noktası öne sürebilmekteyiz. Altıncı yüzyılda, Sir-Derya'dan Sibirya eteklerine ve Altaylar'dan Volga kıyılarına kadar uzanan ve çağımızda 'Rus Türkistanı' diye bilinen bölgenin kuzeyinde, bir Türk 'İmparatorluğu' kurulmuştur. Bu imparatorluk uzun süre Türklerce ve hattâ Orta Asya'da yaşayan başka halklarca anımsanmıştır. Altay dağlarının doğu-

sında ve güneyinde Moğolistan'da ve şimdi bizim Çin Türkistanı dediğimiz bölgede ise (sonraları İranlılarca Guz adı verilen) Oğuz Türkleri hüküm sürmekteydi. Bunlar, Dokuz-Oğuz ve merkezi Kaşgar yakınlarında olan Uygurlar, daha başka benzeri adlarla da bilinen federal devletler kurmuşlardı. Yayılma öncesi bu iki Türkistan'da, eskiçağ yazarlarının İskitler, Sarmatlar gibi adlar verdikleri, günümüzdeki araştırmaların sonucunda ise Toharlar, Sogdlar gibi adlarla karşımıza çıkan Ari ırktan insanlar yaşamaktaydı. Hiç kuşkusuz, Türklerin yayılması sonucu bunların bir bölümü yok olmuş ya da başka yerlere göç etmişlerdir. Öte yandan, bir karışma, bir kaynaşma da olmuş ve gözle görünmeyen bir evrim yer almıştır. Oğuz boylarından birinin adı olan Döger'in Tohar adını andırdığını gösteren bazı kanıtlar vardır. Ayrıca, çağdaşlarınca verilen betimlemeye göre, Oğuz oymaklarından biri olan Kırgızlar —ki Kırgızlar bugün hiç tartışmasız Türktürler— İskit tipli Ari göçebelere çok benzemektedirler.

Yukarıda sözünü ettiğimiz gruplardan hiç birinin Volga'nın batısına geçmemiş olmasına karşın, şimdiki Rusya'nın Tuna nehri kıyılarına kadar orta ve güney bölümlerinde, o dönemde hâlâ Hunların torunları yaşamaktaydı. Hunlar, bu bölgelerin Finli olsun Slav olsun 'yerli' ahalisiyle az ya da çok karışarak, orta Volga'nın Bulgarlarını, yedinci ve sekizinci yüzyıllarda Kırım'ın doğusuna kadar —arada uzanan Kafkas ve Hazar bozkırlarını da içine almak üzere— Karadeniz kıyılarına hükmetmiş Hazarları ve daha da başka ulusları ortaya koymuşlardır. Yedinci yüzyılın sonunda Bulgarlardan ayrılan bir dal, Slavlaşarak, zamanla bugünkü Bulgarları meydana getirmiştir.

Böylesine büyük bir alana yayılan Türklerin, topraklarının genişlediği oranda kendilerine özgü unsurları kaybetmiş olmaları doğaldır. Ayrıca, Çin'e yakın olanlar Çin etkisi, Bizans'a yakın olanlar Bizans etkisi, İran'a yakın olanlar da İran etkisi altında kalmışlardır. Aral denizi ile Sibirya arasında yaşayan ve gelişmiş herhangi bir kültürle ilişkisi olmayanlar ise en 'ilkel' durumda kalmışlardır. Bu grubun büyük çoğunluğu okuma yazma bilmiyordu. Bu yüzden de, bazı arkeolojik bulguların dışında, onlar hakkında bütün bildiklerimiz dağınık ve dıştan gelen —Çinli, Bizanslı, daha sonraları da, Arap, İranlı gibi— yabancı yazarların verdikleri bilgilere dayanmaktadır. Fakat, her ikisi de fonetik olan ve Çinlilerin ideografik alfabesine benzemeyen, belki de Sogd alfabesinden türemiş alfabeler kullanarak, sekizinci ve dokuzuncu yüzyıllarda Moğolistan'da yaşayan Türkler,

Orhun kıyıları yakınlarında uzun yazıtlar yazmışlardır. Bu yazıtlar bulunmuş ve okunmuştur ve yazıldıkları ortam hakkında bize daha kesin bir bilgi vermektedir. Bu yazıtlar, söz konusu dönemde Türklerin yaşadığı bütün ülkelerin ortak coğrafi durumunu, Türklerin çeşitli yönlere niçin yayılmış olduklarını, aynı zamanda da, soğuğa dayanıklı Asya devesine bağlı kırsal ekonomilerini ve oymaklardan oluşan toplumsal yapılarını açıklamaktadır.

Türkleri tamamen göçebe olarak düşünmemek gerekir. Özellikle, başka kültürlerle ilişkilerin yoğun olduğu bölgeler için bu böyledir. Göç yollarındaki bazı geçit noktalarında ve kavşak merkezlerinde, buralarda çok eski yerleşik bir halkın yaşadığını gösteren kanıtlar vardır. Yarı yerleşik Türk halklarının yaşadığı vahalar olduğu ve çadırlarda yaşansa bile —örneğin Orhun kıyılarında— başkentler kurulmuş olduğu bilinmektedir. Ayrıca hayvanlar arasında da çeşitli göç etme alışkanlıkları vardır. Koyunların otlak bulmak için mevsimine göre yaptıkları göçlerle, develerin uzun yolculukları birbirinden çok başka başkadır. Gene de kesinlikle bilinen şudur ki, ülkenin durumu ve buradaki yaşamın izlediği yön, toplu halde gruplarca kullanılacak toprakların ötesinde toprak edinme duygularını ve evrensel egemenliğin dışında bir sınır belirleme eğilimini geliştirmeye uygun değildi.

Böyle 'imparatorluklar' içinde de gene her boy kendi özerkliğini korurdu. Birkaç gün içinde çok büyük bir varlık olmaktan tamamen dağılmış olmaya ya da tamamen dağınık bir durumdan birleşmiş yüce bir güç olmaya geçebilen, sıkı bağları olmayan bir birliktiler. Tohar asıllı olduğu sanılan *han* ya da *hakan* adını verdikleri ve çok ünlü de olsa askeri harekatta önderlik etmekten öte bir yetkisi olmayan bir başkanı, bir gün içinde benimseyip gene bir gün içinde ondan tamamen kopabilirlerdi. Bizans'ın komşuları Hazarlar gibi, düzenli devletlerin yakınında yaşayan gruplarda, çeşitli statik kavramların başgöstermiş olması mümkündür. Askerlik açısından ise, sürekli hareket halindeki göçebe gruplarının daha uygar yerleşik komşularına karşı üstünlük sağladıkları, sık sık görülmüştür. Türkler, İskitlerden devraldıkları taktik hareketleri ve at sırtından ok atabilme yetenekleri ile yüzyıllar boyu karşı konulamaz bir güç olmuşlardır.

Dış etkilerden söz ettik. Bu etkiler yalnız sınır bölgelerinde görülmemiştir. Daha önceleri de olduğu gibi Türklerin zamanında da, Çin'den Hindistan'a ve özellikle Sogd ülkesine kadar

uzanan ticaret ve hac yolları vardı. Hepsi aynı oranda kullanılmamakla beraber, bu yollar tüccarları ve din adamlarını bazı Türk gruplarının içlerine kadar götürüyordu. Bunun etkisi özellikle manevî alanda kendini belli etti. Türkler çoğunlukla 'şaman' adı verilen kimselerdi. Bir çeşit büyücü ya da sihirbaz olan bir şamanın önderliğinde bazı inançlara bağlanmışlardı. Bunlar temelde dünyadaki yaşamla ilgili inançlardı ve güncel yaşamla pek bağlantısı olmayan kavramlar, örneğin 'Cennet' kavramı, belirgin değildi. Ne var ki, cenaze törenleri, hiç değilse başbuğları için düzenledikleri cenaze törenleri, ölümden sonraki yaşamdan bazı şeyler beklediklerini gösteriyordu. Fakat kısa bir süre içinde Çinli ve Hindu din adamları, Nesturî Hıristiyanyanları, İran'ın yasak topraklarını aşarak Irak'dan gelen Zerdüşt misyonerleri, Batı'ya giden Yahudi tüccarları, pek çok Türk'ün bu dinleri tanımasına ve benimsemesine yol açmıştır. Öyle ki, bugün, düzenli devletlerin saldırısından uzakta kalmış Türk topraklarındaki Hindu, Sogd, Süryanî ve öteki metinlere, daha sonraları da Türkçe yazılmış metinlere dayanarak ancak çağdaş bilimadamları, bu dinlerin ortaya çıktıkları ülkelerde ele geçirilen belgelerin eksik yerlerini bulabilmekte ve bu dinlerin tarihlerini tamamlayabilmektedirler. Daha sonraları Müslümanlık da aynı yollardan geçmiş ve aynı yöntemleri kullanmıştır.

Onuncu yüzyılda, Moğol ve bazı başka grupların baskısı, Türkleri, yayılmalarına temellik etmiş ve bağımsız bir kültür oluşturmada en önemli aşamaları yaptıkları toprakları bırakmaya zorlamıştır. 'Moğolistan' adının açıkladığı anlamı taşımaya başlamış ve Çin Türkistanı dışında Altayların doğusunda hemen hemen hiç Türk kalmamıştır. Sık görülen bir zincirleme tepki sonucu, bu bölgelere akın eden Türklerle nüfusun çoğalması karşısında, daha önceleri Altaylar ile Volga arasına yerleşmiş olan Türkler batıya ve güneye doğru göç etmek zorunda kalmışlardır. Karluklar iki 'Türkistan' arasındaki geçitlere, Oğuzlar da Sir-Derya'nın kuzeyine ve Aral denizi dolaylarına yerleşmişlerdir. Dokuzuncu yüzyıldan başlayarak Peçenekler, komşuları Finleri ve hafiften Türkleşmiş Macarları ve Hungarları Avrupa'ya doğru sürerek nasıl bu bölgelere yerleşmişlerse, bu kez de Oğuzlar soydaşları Peçenekleri buralardan sürmüşlerdir.

Peçenekler, on birinci yüzyılda, Rus-Norsemenlerin de saldırısına uğrayan Hazar Devleti'ni yıkarak aşağı Tuna kıyılarına ulaşmışlardır. Bizans'a karşı da savaş açmışlardır. Onların hemen arkasından da Bizanslıların 'Ouzoi' dedikleri bir grup

Oğuz buralara akın etmiştir. Yörelere göre Kumanlar, Polovtsi ya da daha başka adlarla bilinen Kıpçakların topraklarını ellerine geçirmesi üzerine de, sonra gene karşılaşacağımız bir başka grup Oğuz, İran sınırlarına doğru kaymıştır. Burada, elimizde çok az ipuçları bulunduğunu bir kez daha belirtmek yerinde olacak.

Orta Asya'da yaşayan Türklerin, yedinci yüzyıldan başlayarak, güneyde yeni bir komşusu olmuştur: Müslüman Araplar. Arapların yenilgiye uğrattıkları halklar giderek İslamlaşmaya başladıklarından, o eski yollardan, bu kez yeni Müslüman din adamları ve tüccarları Türk topraklarına gelmeye başlamışlardır. Hattâ savaşlar, yağmalar ve bunları izleyen tutsak değiş tokuşu bile komşu kültürün ve bu yeni dinin, hiç olmazsa bazı yönlerini, Türklere tanıtmakta yardımcı olmuştur. Soylular arasında bir tür Süryanilik benimsenmiş olmasına karşın, İslam dininin Hazarların içine bir dereceye kadar sızmış olduğundan hiç kuşku yoktur. Hıristiyanlığı benimsemek yolundaki Balkan Bulgarlarında bile, dokuzuncu yüzyılda Kuran-ı Kerimin okunmuş olduğunu gösteren bazı kanıtlar vardır. Fakat bir dereceye kadar Türk bölgesi sayılan Volga Bulgarları arasında, Müslümanlık en göz kamaştırıcı zaferini kazanmıştır. Propaganda ve dinsel evrimin yanısıra siyasal ve askerî gerekçelerin de önem taşıdığı nedenlerden, Volga Bulgarlarının prensi, 920'de, Bağdad'daki Abbasî Halifesi'nden yalnız savunmayı güçlendirecek bir mühendis istemekle kalmamış, kendisine İslam dinini öğretecek bir bilgin de göndermesini rica etmiştir. Prense gönderilen grupta, İbn Fadlân adında biri de bulunuyordu. Hazarların arasından ve Kafkasları aşarak gidilen yoldan daha elverişli olan ve Orta Asya'dan geçen bir yolu izleyen grubun yolculuğu üzerine İbn Fadlân, çok keskin gözlemlere dayanan bir kitap yazmıştır. Bu kitaptan, İbn Fadlân olmasa, onlarla ilgili hiç bir şey bilemeyeceğimiz insanların yaşayışları ve töreleri üzerinde çok önemli bilgiler ediniyoruz.

Çok büyük bir kent olan ve yıkıntıları günümüze kadar ulaşmış Bulgar kentinin, o çağlarda bile önemli olduğu sanılmaktadır. Ne var ki, bu kentin İslam dünyasından çok uzakta bulunuşu, onun herhangi bir çağda, İslam kültürünün önemli bir merkezi olabilmesine ya da başka Türklerin de Müslümanlığı kabul etmesinde büyük bir rol oynamasına olanak vermemiştir. Bugün hâlâ Rusya içinde yaşamakta olan Türklerin Müslümanlığı kabul edişi ise, on üçüncü yüzyıldaki Moğol istilası sonucu olmuştur ve şimdiki konumuzun dışında kalmaktadır.

Orta Asya'daki Türklerle olan ilişkileri, Müslümanlığın kaderi üzerinde çok daha büyük önem taşımaktadır. Yalnız burada, çeşitli dönemlerdeki ve tipteki ilişkiler arasında bir ayırım yapmamız gerekir. Arapların Orta Asya'ya ve Afganistan'a Müslümanlığı yaydıkları dönemde, bu bölgelerde yaşayan bazı Türk toplulukları, zamanla, öteki 'yerli' halklarla birlikte, kurulmakta olan Müslüman devletleri arasına katılmaya başlamışlardır. Fergana ve dolaylarında, başbuğlarına *afşin* ya da *ihşid* gibi adlar verilen ve İran sınırlarında daha önceleri kurulmuş beylikleri andıran, yerleşik küçük Türk beylikleri kurmuşlardır. Çok iyi asker olan bu Türkler, Müslüman ordularıyla ilişki kuracak kadar Müslümanlaşmışlar, sonunda İslam dünyasının başka yörelerinde de askerlik yapmışlardır. Kendisine verilen unvanla bir afşin olarak büyük ün yapmış ve unvanı adı yerine geçen bir Afşin vardır ki, 830'da, Azerbaycan'daki dinsiz Babeklerin isyanını bastırmıştır. Gene aynı nedenle İhşid diye bilinen bir kumandan, bu tarihten yüz yıl sonra, Halife tarafından Mısır'ın özerk valiliğine atanmıştır.

Gene de, Türklerin orduda bu şekilde kullanılmaları oldukça kısıtlı bir düzeyde olmuş ve İslam hudutlarının dışında kalan Türklerin ana bölümünü pek etkilememiştir. Ne var ki Halife ve Halifeliği izleyen devletleri yönetenler, Türklerin askerlik alanlarındaki değerlerini yakından tanıyorlardı. Birbirini tamamlayıcı, fakat değişik geleneklerden gelen halkların yaşadığı bu imparatorlukta, bu alanlarda Türklerle boy ölçüşebilecek kimselerin bulunmadığını biliyorlardı. Örneğin at sırtında ok atabilmek yalnız Türklere özgü bir yetenekti.

Siyasal ve dinsel görüşlerdeki ayrılıklardan ötürü bağlılıklarından emin olunamayacak kadar kendi içlerinde bölünmüş Arapların yerine, Abbasîler orduya, kuzey-batılı İranlıları, Horasanlıları getirmişlerdi. Fakat ordunun tüm dayanağı haline gelen Horasanlılardan da Halifelik kuşkulanmaya başlamıştı. Ayrıca bunlar özgür kişilerdi ve bunlara tam anlamıyla güvenmek mümkün değildi. Dokuzuncu yüzyılın ortalarından başlayarak, Türkler Horasanlılara yeğ tutulmuş, hiç değilse onların yanısıra orduya alınmışlardır. Bu Türkler, Orta Asya'nın Müslüman olmayan bölgelerinden savaş tutsağı olarak ele geçirilmiş ya da satın alınmış ve Müslüman olarak yetiştirilmiş kimselerdi. Umulanın aksine, bunlar Abbasî Halifeliği'ne kendilerinden öncekilerden çok daha fazla zorluklar çıkarmışlardır. Fakat bizi burada ilgilendiren sorunlar bunlar değildir. Bizim üzerinde durmak istediğimiz nokta, kişilerin malı olan ve ev

işlerinde kullanılan tutsaklardan hiç kuşkusuz çok daha yüksek bir düzeydeki bu tür tutsakların, elde edilmesinin güç olmayışı ve bunları sağlayan Türk halkları arasında herhangi bir kızgınlığa yol açmayışıdır. Tutsaklık o dönemde, daha sonraları taşıdığı anlamı taşımamaktaydı. Komşu toplumun daha zengin ve daha üstün bir uygarlık düzeyinde olduğunun biraz da olsa bilincine varmış saf ve yoksul ahali için bu, bir para kazanma yoluydu ve ayrıca çocuklarına bir yer bulma anlamını taşıyordu. Fakat nasıl olduysa olmuş ve dokuzuncu yüzyılın ortalarından başlayarak, askerî komutanlıkların çoğuna ve kısa bir süre sonra da siyasal mevkilere hızla yükselmiş tutsak kökenli Türkler atanmıştır. Dokuzuncu yüzyılın son çeyreğinde Mısır, hemen hemen bağımsız bir devlet halinde, Ahmet ibn Tolun adındaki bir Türk ve onun oğlu tarafından yönetilmiştir. Halifelik Ahmet ibn Tolun'un oğlundan Mısır'ın yönetimini geri almış, fakat yukarıda da gördüğümüz gibi, bu ülkenin yönetimini bir İhşid'e devretmek zorunda kalmıştır.

Bu tür askere alma yönteminin uygulandığı Türklerde, Türk dünyasıyla ilgili fikirlerin hiç bulunmadığını söyleyemeyiz. Ama çocuk yaşta bu dünyadan uzaklaştırılmış olanların bu dünyaya yabancılaşmış olmaları, oraya dönmeyip o dünya ile ilişkilerini kesmeleri doğaldır. Genç yaşta ve başka bir kültürle yetiştirilmek amacıyla alındıklarından, ne gerçek Türk ruhundan İslam dünyasına bir şeyler götürebilmişler, ne de kendi soydaşlarına Müslümanlıktan bir şeyler verebilmişlerdir. Ayrıca daha sonraki bir dönemde, gerçek Türkler İslam topraklarını ele geçirmeye başladıklarında, bu Türkler onlara şiddetle karşı koymuşlardır. Ulusal duygu diye bir sorun burada söz konusu değildir. Şimdiki incelememizin amacı yönünden onları bir yana bırakabiliriz.

Türklerin anayurdu ile İslam dünyasının sınırları arasında yer alan İslamlaşma, hiç kuşkusuz, çok daha büyük bir önem taşımaktadır; çünkü bu kez Müslümanlık Türk ulusunun içlerine girme olanağını bulmuştur. Buradaki Türklere sunulan Müslümanlık özel bir türdü: Büyük bilginlerin Müslümanlığı değil, halk arasında sevilen gezgin din adamlarının, çeşitli kültür düzeyindeki tüccarların ve sınırdaki askerlerin sunduğu bir Müslümanlıktı. Müslümanlığın temel ilkelerinden olduğu kadar çeşitli törelerden, büyülerden de söz edilmekteydi. Bu, birbiriyle çelişki halindeki, çeşitli mezheplerin Müslümanlığı da değildi. Ama her mezhep buralara kendi temsilcilerini göndermiş de olabilir. Ne var ki, bu dine yeni katılan Türklere sunulan Müs-

lümanlık, mezhepler arasındaki başkalıkları anlamalarına ya da hangi inancın hangi mezhebe ait olduğunu bilebilmelerine olanak vermeyen, dinsiz komşularına karşı savaş açmış, evrensel ve ilkel bir Müslümanlıktı.

Bu inanç uğruna gönüllü olarak savaşa katılmış *gazi*'lerce sınır bölgelerinde uzun süreden beri savaşılmaktaydı. Devamlı ordular için toplanan askerden çok değişik bir yolla toplanan bu gönüllüler, hem o yörede yaşayanlar arasından hem de başka yörelerden toplanmaktaydı; ve giderek Kutsal Savaş için çarpışmaktan uzaklaşmışlardı. Fetihler değil, yalnızca kâfirlere karşı güttükleri kini besleyen *gazveler* yapmaktaydılar. Bir yandan da, gerek tutsak değiş tokuşu için girişilen müzakerelerden, gerek aynı coğrafi koşullar altında sürdürülen yaşamın ortak yönlerinden, gerek aradaki benzerlikten doğan ve akınlar arasındaki süre içinde gelişen bir karşılıklı anlaşma baş göstermişti. Türkler arasında Müslümanlık dini yaygınlaştıkça, *gaziler* arasında Türklerin sayısı da artmıştır. Zamanla da her iki yakadaki sınırlar ortadan kalkmıştır. Müslümanlığı kabul etmiş Türklere artık İslam topraklarını yasaklamanın bir anlamı kalmamıştır. Aynı nedenle, Türklerin topraklarının giderek genişleyen bir bölümü, sınırları belirlenmemiş bir Müslüman ülkesi durumuna gelmiştir. Türkmen sözcüğü bu dönemde ortaya çıkmıştır. Kökeni de, anlamı da belli olmayan bu sözcük, göçebe Müslüman Türkleri, bir yandan yerleşik Türklerden, bir yandan da göçebe ama Müslümanlığı kabul etmemiş Türklerden ayıran bir deyim olmuştur. Bütün bunların taşıdığı önem sonra daha iyi anlaşılacaktır.

Müslümanlık önceleri, Roma geleneklerinin dışında kalmış olan Avrupalılara Hıristiyanlığın ya da başka ülkelere çeşitli dinlerin sunuluşunda olduğundan çok daha büyük bir kesinlikle, yalnız bir dogma, bir ibadet şekli, özel yaşamda izlenecek bir yol olarak değil de, daha üstün bir siyasal düzen biçimi olarak sunulmuştur. Bu, modern çağda da ve hattâ günümüzde de, Ortaçağ'da olduğu gibi doğru ve geçerlidir. Unutmamak gerekir ki, din sözcüğü ile genellikle belirlediğimiz anlama ek olarak, Peygamber Hz. Muhammed, bir toplum da yaratmıştır. Bu toplumun üyeleri arasındaki ilşkileri yöneten yasalar, o kişilerin Tanrı ile aralarındaki ilişkiler için de aynı oranda geçerliydi. Müslümanlığın, açıkladığımız yollardan, tek tek kişileri kazanarak alçakgönüllü bir biçimde gelişmiş olduğu doğrudur. Ne var ki manevi amaçlarla siyasal çıkarların ayrılamaz derecede birleştikleri ve bir oranda da bilinçli olarak birleştirildikleri bazı

dönemlerde, hükümdarların da bu dini kabul ettikleri bir gerçektir. Hükümdarların Müslümanlığı kabul etmesi, bir dereceye kadar, halklarının da bu dine geçmelerini ya da bu dine olan bağlarının güçlenmesine yol açmıştır. Müslümanlığa karşı gelindiğinde, bu davranış geleneksel inançlara bağlılıktan olduğu kadar toplumsal nedenlere de dayanıyordu. Bazı Türk topluluklarının Müslümanlığa geçişinde, sözünü ettiğimiz bu çeşitli etkenlerin bir araya gelmiş olduğundan hiç kuşku yoktur.

Türk bilginleri, gerçek anlamıyla ilk Müslüman Türk devletinin Gazneli Devleti olduğunu öne sürerler. Bu görüşü burada kısaca gözden geçirmek yerinde olur. Gazneli Devleti, onuncu yüzyılın ikinci yarısında, Doğu İran'ı bağlayan ya da bölen sıra dağların her iki yamacından (Horasan'ı içine almak üzere), İndus nehri havzasına kadar uzanan bölgede kurulmuştur. Bu devletin kökü olan askerî beyliğin kurucuları kesinlikle Türktürler. Daha sonraları da, Sebük Tekin ve Gazneli Mahmud gibi yüce beylerin de Türk olduklarından, ordunun da Türk olduğundan kimsenin kuşkusu olamaz. Ne var ki Gazneliler, Ahmet ibn Tolun'un, İhşid'in Türk olduğu gibi, Abbasî ya da Buyid ordusunun yarısının Türk olduğu gibi Türktürler. Gerçekten de, Türkler'in anayurdu ile aralarındaki bağlar, bu ülkelerin başbuğları ile sürdürebildikleri ilişkiler, onlara ait bazı yörelere Müslümanlaşmış Türk halklarının yerleşmeye başlaması, onların rejimine, kendi yörelerinden çok uzaklara giderek, Mısır'ın ve bir dereceye kadar ve bir süre için de Irak'ın hükümdarı olmuş başbuğların rejimlerinden çok daha köklü bir 'Türk' niteliği kazandırmaktadır. Dokuzuncu yüzyılda, Arap yazarı el-Câhiz, Müslüman toplumu içinde görev alan Türklerin yeteneklerini ve becerilerini övmüştür; ama bunu gelecekteki bir Türk ulusundan söz edercesine yapmamıştır. Gazneli Devleti'ndeki 'Türk Yönü'nü de aynı şekilde yorumlamak gerekmektedir. Sebük Tekin ve ondan öncekiler, kişilikler olarak seçilmişler ve kendilerinden önce İbn Tolun'un, Afşin'in ve daha pek çoklarının da olduğu gibi, kendi topraklarından uzaklaştırılmışlardır. Gazneli rejimi, başbuğların Türk, ama nüfusun Türk olmadığı bir rejimdi. Baştakilerin gelenek ve törelerinden çok, yönetilenlerin gelenek ve törelerine bağlı kalınmıştı ve Hindistan'ın dışında İranlı hükümdarlarca yönetilmiş Sâmânî rejiminin bir devamıydı. Gazneli Devleti'nin başında Türk beyleri vardı. Bu gerçekten büyük bir önem taşımaktadır. Ne var ki Gazneli Devleti, beraberinde kendi geleneklerini ve düzenlerini getiren bir Türk halkının ortaya koyduğu bir devlet değildi.

Gaznelilerin gerçek anlamıyla ilk Müslüman Türk devletini yönettiklerini öne sürenler, belki de, gerçek bir Müslüman Türk devleti olmaya çok daha yakın Selçukluların önde gelen kuramcısı, Horasanlı Nizamülmülk'ün başlattığı bir yanlışlığa düşmektedirler. Büyük yapıtı günümüze kadar ulaşmış bu yazar, Gazneli Devleti içinde yetişmişti. Yapıtında bu devleti sürekli olarak bir örnek diye göstermektedir. Böylelikle bu örneğin, hiç değilse bir dereceye kadar, sonradan onun yarı kopyasının eriştiği düzeye eriştiğini düşünmek doğaldır. Selçuklu Devleti'nin gerçekten Gazneli Devleti'nin bir devamı olup olmadığını inceleyeceğiz. Fakat arada kesinlikle böyle bir bağlantının bulunması bile, Türk başbuğlarının yönetimi altında, ama mevcut siyasal yapıya dayanan ve gerçek anlamıyla Türk halklarının buralara göçleri sonucu ortaya çıkmamış devletlerle, öncelikle böyle göçler sonucu ortaya çıkmış devletler arasında köklü ayrılıklar olduğu gerçeğini değiştirmez. Tabii ki Büyük Selçuklu Devleti gibi, bu her iki özelliği de bünyesinde birleştiren devletler de vardır.

Türkler yönünden, Gazneli rejiminin incelenmesinin özel bir önem taşıdığı yukarıda belirttiğimiz nedenlerden ortadadır. Fakat bu önemi yanlış yorumlamamak gerekir. Gazneli Devleti, Türk hükümdarların yönetiminde daha önceki rejimlerin geleneklerini sürdürmüştür. Gerçek özgünlük bu devletten önce değil, ondan sonra ortaya konulmuştur. Ne olursa olsun, Gazneliler altında kurulduğu için bir kuruluşun öncelikle Türk olduğunu söylemek yanlış olacaktır.

Bizim bakış açımıza göre, ilk önemli ve tam anlamıyla Müslüman Türk devleti, Karahanlı devletidir. Onuncu yüzyılın ikinci yarısında başka Türk gruplarının da Müslümanlığı kabul ettikleri biliniyorsa da, bunların aralarındaki bağların ne denli sıkı olduğu belli değildir. Ne var ki, bunların içinde yalnız Karahanlılar bir devlet kurmayı başarabilmişlerdir. Onuncu yüzyılın ortalarında yaşayan Satuk Buğra Han'a kadar dayanan bu devlet, başlangıçta Altay dağlarının her iki yakasındaki bölgelere kadar uzanmaktaydı. Kaşgar (Çin Türkistanı) ve Balasagun (Balkaş Gölü Havzası) başlıca iki merkeziydi. Bu merkezlerin her ikisi de Müslüman bölgesinin dışında kalıyordu.

Fakat onuncu yüzyılın sonunda, önceleri Gaznelilerin desteğiyle, ama daha sonraları bu toprakları onlara karşı savunarak, Sâmâniler'den ele geçirdikleri, Sır Derya'dan Amu Derya'ya kadar uzanan bütün Maveraünnehir'i topraklarına katmışlardı. Birkaç yüzyıldan beri bu bölge tamamen Müslümanlaşmıştı.

Etnik açıdan Sogd-İranlı idi, ama şimdi buralara büyük çapta yeni Türk halkları gelip yerleşmişti. İşte burada, unsurları değişik bölgelerde değişik oranda bir araya gelmiş ve gerçek anlamıyla özgün bir kuruluşla karşılaşıyoruz.

Karahanlıların — ki bazan bunlara İlhanlılar da denir— başbuğu Müslümandı ve uzun süreden beri Müslüman olmuş halkça bunun böyle bilinmesini istiyordu. Halkının anlayışına göre bir başbuğun nasıl olması gerektiğini göz önünde bulunduruyor, kentlerde bir Müslüman kurumu olan *vakıf*ları bol hastaneler, camiler, *medreseler*, kervansaraylar yaptırıyordu. Özellikle, bir öğretiyi savunanlarca kendi yönetimine karşı gelindiği kanısı onda uyandığında ya da gücünün dayanağı olan 'yerli'lerce böyle bir durumun baş gösterdiği kendisine bildirildiğinde, Tanrıbilimle ilgili tartışmalara bile giriyordu. Gene de bu başbuğ, Tabgaç Han, 'Çin'in Hükümdarı' anlamına gelen adının da belirttiği gibi, Uzak Doğu ile ilgili amaçlar güden ve o bölgelerle bağları bulunduğu izlenimini veren bir göçebeydi. Moğolların dünyaca ünlü kılacağı, 'Ordu' adı verilen kurmayının çadırlarının çevrelediği bir çadırda yaşıyordu. Bu başbuğ, Müslüman anlayışına göre olmakla beraber, Türklüğün, kendi oymaklarına özgü geleneklere bağlı kaldığı ve bütün yapısının ve askeri gücünün tamamının bu unsura dayandığı bir toplumu yönetiyordu. Bu askeri güç, Türklerden derlenmiş ama tutsaklardan oluşan ve teknik açıdan Abbasi ordusuna ve hattâ Gazneli Türk ordusuna göre düzenlenmiş bir ordu değildi.

Hanedan yapısı da, Müslümanlığa çok ters düşen bir kavrama dayanıyordu. Çok eski bir toplumdan gelen Müslüman Deylemler'de de bir dereceye kadar aynı özellikler görülmektedir. İmparatorluğun toprakları, ailenin en yaşlısının egemenliği altında — ki burada aile deyimi çok geniş bir anlamda kullanılmaktadır — 'kan bağları' olan bütün prensler arasında yalnız bölünmekle kalmamış, doğumlar ve ölümler de, aynı unvanı ve aynı bölgeyi başkalarıyla paylaşmakta olan herkesi, taşıdıkları öneme göre birbirleriyle ilişkili kılmıştır. Çoğunlukla da bu kişiler unvanlarına göre adlandırıldıklarından, aynı kimsenin çeşitli adları olabilmekte, aynı adı da çeşitli kimseler paylaşabilmektedir. Bu da, çağımız bilginlerini, içinden çıkamadıkları bir sorunla karşı karşıya bırakmaktadır.

Ayrıca, İran dilini konuşan Müslüman ülkelerde, bu dilde yazmaya devam edilmiş, zaman zaman da hattâ Arapça da kullanılmıştır. Oysa Karahanlılar bu dillere pek ilgi göstermemişlerdir. Bunun tam karşıtı olarak, Müslüman Türk edebiyatı on-

ların içinden çıkmıştır. Türk seslerini yazmaya, kullanmakta oldukları Arap-Fars alfabesinden çok daha uygun Orhun alfabesinden ve Orhun dili ile yazılmış Türk edebiyatından ise, hiç haberleri olmamıştır. Sonraları Bağdad'daki Halifelik adına çalışmışsa da, Kaşgarlı Mahmud onların içinden çıkmıştır. *Divanü Lugat-it-Türk* adlı yapıtı bir ansiklopedik Türkçe sözlüktür ve her konuda inanılmaz derecede zengin ve derin bir bilgi hazinesidir. *İrfan Şiiri* anlamına gelen *Kutadgu Bilig* de Karahanlılar tarafından yazılmıştır. Kendi içinde büyük bir değer taşımamakla beraber, yeni dini, Türkçe olarak dile getiren ilk yapıt olması bakımından önemlidir. Egemenliklerinin son dönemlerinde, büyük mistik ozan Ahmed Yesevî de Karahanlıların arasında yapıtlarını ortaya koymuştur. Bu yönlerden Karahanlılar, Büyük Selçuklulardan çok daha ileridirler, Anadolu'daki Selçuklulardan da biraz daha ileridirler.

Tarihin, siyasal yönden onlar için söyleyebilecekleri Selçuklulara oranla daha azdır. Çünkü Karahanlılar belirli bölgelerin sınırları içinde kalmışlardır ve konularını başlarındaki beylerin edimlerinden ve başarılarından alan zengin bir edebiyat ortaya koymuş ülkelerin yaşamlarına pek karışmamışlardır. Kısa bir süre içinde Selçukluların denetimi altına girmişler, on ikinci yüzyılda da yarı Moğol, dinsiz Karahıtaylar tarafından yıkılmışlardır. Gene de, Türk ulusunun karşılaştırmalı tarihinde, Karahanlıların önemi öncelik taşımaktadır.

Özellikle Karluklara dayanmış olan Karahanlıların yanısıra, Oğuzlar da, daha batıda bir siyasal yapı kurmuşlardı. Başbuğlarında *Yabgu* adı verilmekteydi. Önceleri dinsiz olan bu hükümdarlar, MS. 1000 yıllarında Müslümanlığı kabul etmişlerdi. Merkezleri, Aşağı Sir-Derya üzerinde bir pazar kenti olan Yand idi. Sovyetlerin son zamanlarda yaptıkları kazılarda bu görkemli kentin kalıntıları bulunmuştur. Onuncu yüzyılda, Rus bozkırlarıyla ticaret yönünden dönüm noktası sayılan, Amu-Derya'nın Aral denizindeki kocaman deltasında kurulu ve Sâmâniler'in yönetimindeki, yarı özerk Harzem başbuğları ile, Oğuzlar ve öteki Hazarlılar arasında, Russo-Norsemen, Bulgarlar ve Karluklara karşı birlik olma konusunda bir anlaşmaya varılmıştı. Fakat Oğuzların yükselişi, uzun ömürlü olmayan bu anlaşmadan çok, Selçukluların önderlik ettikleri bazı Türk halklarının tarihleri ile ilgilidir. Şimdi onları gözden geçirelim.

ON BİRİNCİ YÜZYILDA MÜSLÜMAN DOĞU'NUN DURUMU

Bu dönemi izleyen olayları anlayabilmemiz için, on birinci yüzyılda Doğu'daki Müslüman dünyasının bazı yönlerine kısaca değinmemiz gerekecek. Görünüşte, Bağdad'daki Abbasi Halifeliği, Müslüman Asya'nın büyük bir bölümünce hâlâ tanınmaktaydı. Oysa bu bölge hem siyasal konularda, hem de dinsel konularda bölünmüştü. Doğu'da, Sâmânilerin, Karahanlılar ve Gazneliler tarafından bu dönemde ortadan kaldırılmış olduğunu gördük. Bu hanedanların her ikisi de, Müslümanlığın Sünni dalına bağlıydılar. Siyasal alanda, Abbasi Halifeliği'nin geçerliliğini savunuyorlardı, çünkü kendi yönetimlerinin geçerliliği de Halifeliğe dayanmaktaydı. Orta İran ve Irak ise, kaynağı güney Hazar'daki Deylemler olan ve çeşitli dallara bölünmüş Buyid Hanedanına bağlıydılar. Bu hanedan Şii idi ve Peygamber Hz. Muhammed'in damadı Hz. Ali ve kızı Hz. Fatma'nın öne sürdükleri ilkelere inanmaktaydı. Buyidlerin bağlı olduğu ve 'Onikiler' diye bilinen Şii grubuna sahip çıkan, destekleyebilecekleri bir kimsenin olmaması, ayrıca Halifeliğin saygınlığı, onları, pek çok bölgede çoğunlukta olan Sünnilere karşı hoşgörü ile davranmaya yöneltmişti. Böylelikle onlar da Abbasi Halifeliği'ni desteklemiş ve savunmuşlardı. Fakat artık, ayrı inançlara bağlı bu iki topluluk arasındaki anlaşmazlık en ileri dereceye ulaşmıştı. İlk Buyidlerin askeri kumandanlar ve siyasal yönden bir devlet kurabilecek yetenekte kimseler olmalarına karşın, sonuncular düzeni sağlamayı bile başaramayan kuklalardı. Bu durum karşısında da, o sıralar hem Doğu'da, Hindistan cephesinde ve orta İran'da, hem de Batı'da büyük yenilgiler kazanan Gaznelilerin aracılığıyla, Abbasi Halifeliği'nin yeniden güçlenmesi yolunda bazı istekler belirmişti.

Abbasi ve Buyid hanedanlarından başka hanedanlar da vardı: Hazar denizi kıyılarında çeşitli Şii toplulukları, kuzey-batı İran'ın Ermeni-Bizans sınırlarında ve Kafkas hududunda Sünni Kürtler, orta Dicle'de Arap - Bedevi Onikiler Şiileri (Musullu Ukaylîler), Halep'de Mirdasiler ve Diyarbakır'da Sünni Kürt hanedanı Mervaniler Orta Suriye, Mısır'daki Fâtimilere bağlıydı. Fâtimî hanedanı Arabistan'da Kutsal Kentler'de ve Yemen' de de etkiliydi.

Bu bölgelerde Şiiler de vardı, ama bunlar İsmâili idiler ve Hz. Ali ve Hz. Fatma'dan inen bir halifelik üzerinde hak iddia etmekle beraber, bu öğretilerin etrafında hem Sünnilere hem de Şiilere yabancı olan bazı öğretiler geliştirmişlerdi. Şu anda

eğildiğimiz konu ile daha yakından ilgili olarak da, bütün ülkelerdeki karşı rejimlerin hem siyasal ve toplumsal, hem de dinsel temellerini sarsmak amacıyla geniş çapta bir propaganda yürütmekteydiler.

Dokuzuncu yüzyılın sonu ve onuncu yüzyıl, zaman zaman çok hareketli, ama gene de şaşılacak kadar kısıtlanmış, öğretisel inançlar arasındaki çatışmaların yer aldığı bir dönemdi. Her öğretiye bağlı olan grup, yengiyi kazanmakla, Müslüman toplumunun yönetimlerinde görülen yanlışlıklara da bir çözüm getireceğine inanmaktaydı. On birinci yüzyılda ise bu tutuma karşı bir tepki görülmüştür. Bazı yengilerin sonucunda varılan hayal kırıklığı, dinsel tartışmaların bir sonuç vermeyip artık sıkıcı olmaya başlaması, tutucu rejimlerce tehdit edilen çeşitli grupların gösterdiği direnç, bağımsız propagandanın azalmasına yol açmış, öğretisel çatışmalara karşı ilgi azalmış, yarı mistik türdeki din şekillerine ilgi çoğalmıştır. Bu akımın şiddeti bölgelere göre değişmekteydi, fakat Horasan'da özellikle şiddetliydi. Bunun ne gibi sonuçlara yol açmış olduğunu izleyeceğiz.

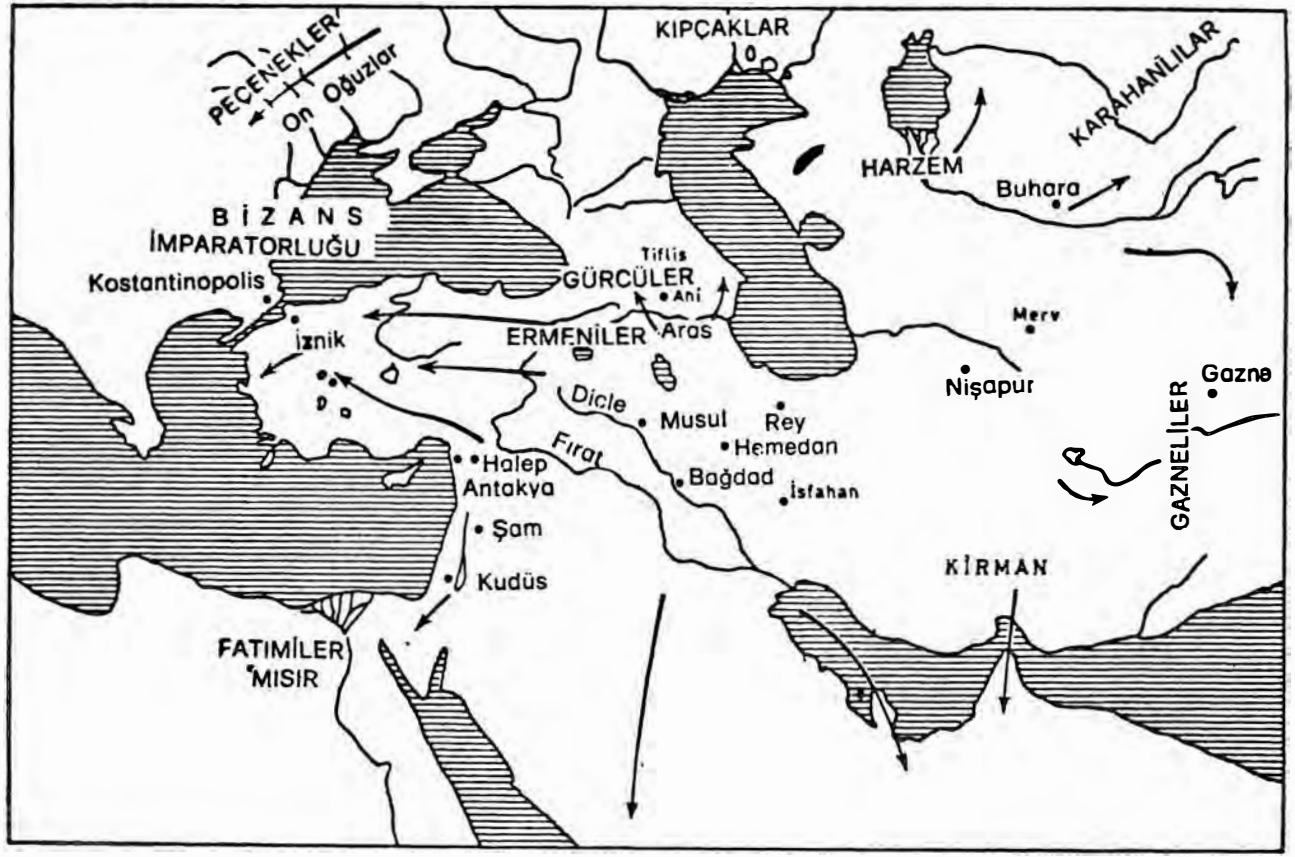
Toplumsal açıdan halklar, giderek artan bir hızla, askeri aristokrasilere baş eğmekteydiler. Genellikle yabancı bir aristokrasinin içinden çıkan kişiler başlarına geçmekteydi. Bu aristokrasilerde Türklerin oynadığı rolü gördük. Yöresel toplumsal düzenler, bu rejimlerce desteklendiklerine inandıkları oranda bunları kabullenmişler ya da bunlara karşı çıkmışlardır. Fakat başlarına geçen beyler, ya da bir hanedanın gidip yerine bir başkasının gelmesi halkları ilgilendirmemekteydi. Ayrıca, ancak çok özel zamanlarda silah kuşanabildiklerinden duygularını açığa vurabilme olanakları da pek azdı. Ortaçağ toplumlarının çoğunda durum böyleydi; ama bu dönemde İslam toplumunda bu durum daha da çarpıcı bir biçimde kendini ortaya koyuyordu.

Bu noktaları göz önünde bulundurarak, şimdi Selçuklu İmparatorluğu'nun kuruluş tarihine geçelim.

BİRİNCİ BÖLÜM

BÜYÜK SELÇUKLU İMPARATORLUGU

HARİTA 1 — 11. Yüzyıl sonunda Selçuklu İmparatorluğu

1

SELÇUKLU İMPARATORLUĞU'NUN KURULUŞU

Bu kitapta, Türk tarihi ile olduğu kadar, İran tarihi ile de bağları bulunan Selçuklu İmparatorluğu'nun tarihinin ayrıntılı bir incelemesini yapmayacağız. Gene de bu imparatorluğu, daha önceki devletlerden ve konfederasyonlardan daha etraflıca ele almamız gerekecek. Çünkü Selçukluların Türklerle köklü bağları vardır ve ayrıca Anadolu'daki Türklerin ileride ne olacaklarını doğru olarak yorumlayabilmemizde, bu konu üzerinde başlangıçta edindiğimiz fikirler büyük önem taşımaktadır.

Bu imparatorluğa adını veren Selçuk hanedanının 'Selçuk' adını, onuncu yüzyılın sonlarına doğru ve ileri bir yaştayken Müslümanlığı kabul eden ilk üyesinden aldığı sanılmaktadır. O dönemde henüz pek tanınmamış olan bu ailenin nasıl ortaya çıktığı bilinmemektedir. On birinci yüzyılın ortalarına doğru, geleceğin sultanlarından Alparslan'ın isteği üzerine (tahtta o zaman babası vardı), adı bilinmeyen bir yazar bu konuda ne bulduysa toplamıştır. O dönemde bile, yarı efsaneye dayanan bilgilerin ötesinde pek bir şey bulamamıştır. *Meliknаme* adındaki bu kitap yok olmuştur, ama Ortaçağın sonuna kadar pek çok yazar bu kitaptan yararlandığı için, bu kitap hakkında gene de oldukça iyi bir fikir edinebiliyoruz.

Meliknаme'ye göre Selçuk, Aral denizi ile Ural nehri ya da Volga nehri arasında kalan ve az çok Hazarların toprakları içinde bulunan, batıdaki Oğuz bölgelerinde yaşamıştır. Hazar Bey'ine bağlı Dokak adındaki bir Oğuz büyüğünün oğludur. Torunları, Dokak'ın dinsiz olmakla beraber, o dönemde bile Müslümanların tarafını tuttuğunu ve bu yüzden de beyi ile arasının açıldığını söylerler. Bu, dine bağlılıktan doğan bir efsaneden öteye geçmeyebilir, ama yukarıda sözünü ettiğimiz Orta Asya'daki siyasal ve toplumsal gruplaşmanın bir yorumu da olabilir. Her nasıl olduysa, Dokak'ın oğlu Selçuk, Hazar beyinden ayrılarak, Türk bozkırlarıyla Müslümanlaşmış Orta As-

ya'yı birbirinden ayıran noktadaki, pazar kenti Cend'e gidip yerleşti. Efsaneye göre de 107 yaşında burada öldü. Selçuk Bey, Karahanlıların Müslümanlığa geçişinden kısa süre sonra, olgun bir yaşta, oğullarıyla birlikte Müslümanlığı kabul etmişti. Bundan böyle de, bozkırlardaki dinsiz Türklere karşı savaş açmakta, komşu Müslüman ülkelerdeki *gazilerle* işbirliği yapmıştı. Bu Türklerle kendi Türkleri arasında da zamanla bir kaynaşma olmuştu.

Selçuk Bey'in Müslümanlığı kabul etmesinden önce doğan üç oğlunun adları, Mihal, İsrail ve Musa idi. Müslüman adları olarak çok ters düşmemekle beraber, Yahudi ya da Nesturî etkisi altında konmuş adlara benziyorlardı. Bu adlar anlamlarına önem verilmeden konulmuş olabilirler. Ama bunların, Oğuz toplumunda da, Hazarlarda olduğu gibi bir Yahudi etkisinin bulunduğunu ya da Oğuzların Orta Asya'daki soydaşları gibi, Nesturî etkisi altında kaldıklarını göstermeleri de mümkündür. Fakat olayların izlediği yön bakımından bunun büyük bir önemi yoktur.

Selçuk Bey ölünce, Cend'de, soydaşlarınca sonra geliştirilen bir mezara gömülmüştür. Ailenin üyeleri ikiye ayrılmışlar, Mihal henüz gençken öldürüldüğünden Musa ise dinamik olmaktan çok uzak olduğundan, iki grubun başlarına, İsrail ya da Türkçe adıyla Arslan ve Mihal'in oğulları Çağrı Bey ve Tuğrul Bey geçmişlerdir. Önceleri Karahanlılar tarafından tehdit edilmekte olan Sâmânîlerin, onların düşüşünden sonra da, bir bölüm Karahanlılara karşı çarpışmakta olan başka bir grup Karahanlıların, bulabilecekleri her yardıma baş vurmaları, Müslümanlığı kabul edişlerinden sonra, bu Oğuzların Sir-Derya'nın güneyindeki Müslüman topraklarına girmelerini kolaylaştırmıştır. Arslan/*İsrail* babası tarafından Sâmânîlerin yardımına gönderilmiştir. Belki de Müslüman olmalarına yol açan neden budur. Sonunda Arslan, Buhara yakınlarındaki bozkırlara yerleşmiştir.

Oğuz Yabgu'sunca Cend'den sürülen yeğenleri, Arslan'dan ayrılmışlardı. Bir süre daha kuzeydeki bir Karahanlının yanında kaldılar. Fakat kesinlikle bilinen ilk tarihte, 1025'de, Gazneli Mahmud'un yenilgiye uğrattığı Buharalı Karahanlı Ali Tekin'in hizmetinde hepsi bir araya toplanmışlardı. Bu yenilginin sonucunda, Arslan adamlarıyla birlikte Horasan'a yerleşmeyi kabul etmişti. Gazneli Mahmud onun buraya yerleşmesini, Ali Tekin'den uzakta, ama hizmetlerinden kolaylıkla yararlanabileceği bir yerde olması için istemişti. Tuğrul ve Çağrı beyler ise,

bir süre Aral denizinin güney-batısında, Amu-Derya'nın o kocaman ağzında ve bir çöller zinciri ile korunan, Gazneli Mahmud'a bağımlı, özerk Harzem devletine sığınmışlardı. Böylelikle Selçuklular iki gruba ayrılmışlardır. Ne var ki, bu ayrılma her zaman doğru olarak belirtilmemektedir.

Horasan'daki grup, Gazneli Mahmud'a son yıllarında yardım etmekte çok zorluk çıkarmıştı. Gazneli Mahmud'un Hindistan sınırındaki bir kalede ölen Arslan'ı tutuk olarak elinde bulundurması bile işe yaramamış ve Oğuz çobanları, güçlü bir düzeni olan ekili eyaletlere girmeyi yasaklayan yasalara saygı göstermemişlerdi. Gazneli Mahmud, 1029'da onları geri sürmek zorunda kalmış; onlar da İran üzerinden Azerbaycan'a kaçmışlardı. Azerbaycan'daki yöresel beyler, onların yıkıcılığına bir yön vermek için, rakiplerine karşı düzenledikleri saldırılarda onları seve seve kullanmışlardı. Hattâ onları Ermeni-Bizans sınırına bile gönderdiler. Sonraları o yörelerde öylesine önemli bir rol oynayacak bu savaşçılar, bu bölgelere ilk kez işte böyle gelmişlerdi. O ara Gazneli Mahmud'un oğulları arasında çıkan taht kavgaları, onların tekrar Horasan'a dönmelerine olanak sağladı. Buradan da, her yönde ufak çapta saldırılara ve yağmalara giriştiler. Bu sırada tahtı Mahmud'un oğlu Mesud kazanmış ve belirli bir önderleri olmadığı için, haydutluktan öteye geçemeyeceklermiş izlenimini veren Oğuzlardan çok, dikkatini Hindistan'daki Buyidler'e çevirmiştir.

Öte yandan Harzem'deki Selçuklular, Cend'in hâkimi Oğuz Yabgu'sunca tehdit edilmekteydiler. İlk Türkmen gruplarının buralardan gitmesiyle boş kalan Orta Horasan bölgesine yerleşmek için izin istediler. Kendilerine bu izin verilmeyince de bu bölgeleri zorla ele geçirdiler. Bu kez artık başlarında Tuğrul ve Çağrı beyler gibi ne istediklerini bilen önderleri vardı. Tuğrul ve Çağrı beyler her yöne akıncılar gönderdiler, aynı zamanda da kendilerini tam anlamı ile dinsel inançlara bağlı kişiler olarak tanıttılar. Büyük kentlerdeki dinsel inançları kuvvetli çevrelerle aralarındaki ilişkileri pekiştirdiler. Öyle sağlam bir ilişki kurdular ki, günün birinde, vergi uygulamada çok usta olmasına karşın, vergileri bu çevrenin tarımsal arazisinden başka yere çelmeyi başaramayan Gaznelilerin onlara verdiği yıkımdan bunalarak, bu çevreler, Selçuklu beylerine boyun eğmeye karar verdiler. Böylelikle, hiç olmazsa, dinsel konularda kendilerini izleyenlerin, savaşçı heveslerini başka yöne çelebileceklerdi. İşte Merv ve Nişapur, Tuğrul ve Çağrı beylere bu düşüncelerle baş eğmişti (1028-29). Mesud,

ancak bu olay karşısında tehlikenin gerçekte ne kadar büyük olduğunu anlamış, Türkmenlere karşı ordular göndermiştir. Ne var ki, ağır silahlı olan bu ordular, çölde Türkmenleri yakalayabilecek güçte değildiler. Susuzluktan ve ganimet elde etme olanaklarının da bulunmayışından moralleri bozulmuştu. Günün birinde Selçuklular, Merv'in kuzeyindeki Dendanakan ovasında bir savaşa girmeyi göze aldılar. Mesud için bu savaş tam anlamıyla bir bozgunla sonuçlandı ve Hindistan'a kaçmak zorunda kaldı (1040). Artık, Horasan ve onun ötesindeki bütün İran yaylaları Türklerin önüne serilmişti.

Musa'yı ve daha sonra da başkalarını, şimdiki Afganistan'ın bulunduğu bölgedeki Gazneli Devleti'nin ana topraklarının sınırlarını sıkıştırmaları için bırakarak, Çağrı ve Tuğrul beyler, bu yenginin kazançlarıyla, ilerde elde edecekleri toprakları aralarında paylaştılar. Çağrı Bey, karargahları Horasan ve dolaylarını aldı, Tuğrul Bey de batıda yeni topraklar ele geçirmeye yöneldi. Çağrı Bey, Horasan'a Harzem'i kattı ve Karahanlılarla Gaznelileri kendisine saygı göstermeye zorunlu kıldı. Gazneliler o dönemde ancak Türkmenlere çok itici gelen dağlarının koruduğu Gazne'yi ellerinde tutabilmişlerdi. Çağrı Bey 1058'de öldü ve yerine uzun süreden beri ülkenin gerçek hükümdarı olan oğlu Alparslan geçti. Alparslan'ın oğullarından biri, Kavurt Kara Arslan, güney İran'daki Kirman'da, kendisine özerk bir beylik sağlamayı başardı. Bu beylik, büyük bir ün kazanmadan on ikinci yüzyılın sonlarına kadar yaşamıştır.

En büyük başarılar, Tuğrul'un başkanlığında, güney-batıda ve batıda kazanılmıştır. Başından beri, hem askeri hem de diplomatik gelişmelerin bir arada sistemli bir biçimde yürütülmüş olması, çok öncelerden Tuğrul Bey'in kesinlikle belirlenmiş amaçları olduğu konusunda kuşkuya hiç yer bırakmıyor. Fetihlerin amacı, İran yaylasını, daha doğrusu bu yayladan geçen ve bir yandan Hac yeri olan Bağdad'a, bir yandan da ikinci derecede önem taşıyan bir yönde Azerbaycan'a, Ermenistan'a ve Anadolu'daki Bizans'a giden yolları ele geçirmekti. Ön saldırıları üvey kardeşi İbrahim Yınal yapıyordu, sonraki ele geçirme işlemi ise Tuğrul Bey'ce gerçekleştiriliyordu. Bu yöntemle, 1040 ile 1044 arasındaki süre içinde, Horasan'ın Hazar bölgelerini, yayladaki Ray ve Hemedan'ı ele geçirmiş, İsfahan üzerinde egemenlik kurmuşlardı. Bu girişimlerinde ilk kez, Tuğrul Bey kendisine boyun eğmek ve onu başbuğ olarak kabul etmek istemeyen Türkmenlerle karşılaşmıştı. Bu Türkmenler güneye, Kürdistan'ı aşarak Yukarı Mezopotamya'ya gitmişler-

di. Kendilerine rakip olmalarını istemedikleri için onlara karşı birleşen Kürtler ve Bedeviler tarafından burada yok edilmişlerdi. Bu olaydan Selçuklular zarar görmek şöyle dursun, yarar bile sağladılar; çünkü yöresel beyler, yeni felâketleri önlemenin en etkili çaresinin Tuğrul Bey'le anlaşmak olacağı görüşünde birleşmişlerdi.

Her ne kadar Tuğrul Bey gücünün en önemli dayanağının Türkmenler olduğunu biliyorsa da, bu onu çetin bir sorunla karşı karşıya bırakıyordu. Onlarla çatışmayı göze alamıyordu, ama Türkmenler kendisiyle aynı amaçları gütmüyorlardı. Eğer giderek artan sayıda Müslüman beyliklerince başbuğ olarak tanınmak istiyorsa, Türkmenlerin yağmacılığını kısıtlamak zorundaydı. Oysa onların açısından yağmacılık savaşmanın tek amacıydı. Bir tek çözüm yolu vardı: İran'ın kuzeyinden geçen ve çok kullanılan bir yol, Bizans İmparatorluğu'na ait Ermenistan'a ve Anadolu'ya gitmekteydi. Türklerin Orta Asya'daki *gazi*lerden öğrendikleri yöntemlerle Bizans'a karşı bir Kutsal Savaş açabilirdi. Kendi içinde böyle bir savaş Tuğrul beyi pek ilgilendirmemekle beraber, ona saygınlık sağlayacaktı ve İslam ülkelerine yapılan seferler arasındaki dönemlerde, Türkmenleri buralara göndermek yararlı olacaktı. Aşırı bağımsız bir tutumu önlemek için de, başlarında bir önder olması gerekirdi ya da onları kendisi yönetmeliydi. İşte 1049'da İbrahim Yınal'ın, 1054'de de Tuğrul Bey'in Ermenistan'a yaptıkları seferlerin gerçek nedenleri bunlardı. Bu seferler, kuzey-batı İran'daki Kürt beylerinin Tuğrul Bey'in egemenliğini tanımasına ve Gregoryenler arasında ona saygı duyulmasına da yol açmıştı.

İşte bu dönemde, 1055'de, girişimlerinin dönüm noktası olan olay yer almış ve Tuğrul Bey Bağdad'a girmiştir. Tuğrul Bey'in Bağdad'a girişinin hangi koşullar altında gerçekleştiği çok tartışılmıştır. Bunu az çok barışçı bir yolla yaptığı kesindir. Ama yalnızca korku Tuğrul Bey'e Bağdad kapılarını açmaya yeterli miydi ya da Bağdad'da bile Selçuklu gücünü yerleştirmek yanlısı olanlar var mıydı? Tuğrul Bey'in bu yenginin koşullarını karşı tarafla görüşmüş olduğunda hiç kuşku yok. Tuğrul Bey, kendisini Halife'nin sadık müvekkili ilan ederek ve Halifeliğin koruyucusu Buyid beylerinin, Şii oldukları için korumakta gereken özeni göstermedikleri Sünniliği Bağdad'a yeniden getirmeye söz vererek ve daha da önemlisi, çok tehlikeli olmaya başlayan Kahire'deki İsmailî Fâtimî Halifeleri ile en kısa sürede savaşmaya kararlı olarak girmiştir Bağdad'a. Kısacası Gaznelilerin yürürlüğe koyamadıkları programa ek olarak Tuğrul

Bey, yağmacılığa ve Irak'daki işgal şekillerinde uygulanan gereksiz sert davranışların tümüne son vereceğini bildirmiştir. Çetin ülke Kürdistan'da ordularının ilerlediği oranda da, edimlerinin sözlerine uyduğunu göstermiştir.

Son Buyidler, kendi orduları arasında düzen sağlama gücünden bile yoksundular. Bağdad'da bulunmalarının nedeni düzeni sağlamaktı, fakat bu işte bir beceri gösteremediklerinden, koruyucu görevlerinin gerekçelerini artık yerine getiremiyorlardı. Halifelikle Sultanlık arasında sonradan anlaşmazlıklar çıktığı için, bazı yazarlar, Tuğrul Bey'in Bağdad'a girmesinin Halifenin yakın çevresince istenmemiş olduğunu söylerler. Halife'nin veziri İbn el-Müslime'nin buradaki tutumu bilinmektedir ve Halife'nin bilgisi olmaksızın böyle davranamayacağı ortadadır. 1050'de, Tuğrul'un İsfahan'ı topraklarına katması zamanından başlayarak, Tuğrul Bey'e, onun bütün beylerin üstüne çıkaran bazı *lakablar* verilmişti. Sonunda da, her iki gücün el ele vermesiyle, Bağdad'a girilmişti. Buyidler'in Türk ordusunun başkumandanı el-Basarî ise kaçmıştı. Yüz yılı aşkın bir süreden beri askerî kumandanların 'koruması'na katlanmak zorunda kalmış Halifelik, öncelerdeki gücünü yeniden ele geçirmeyi bekleyemezdi; fakat ona daha büyük ölçüde saygı gösteren ve hiç olmazsa Sünnî olan bu Türk beyinin koruması altında, bazı umutlar besleyebilirdi. Nitekim daha rahat bir yaşam sürdürmeye, bağımlı da olsa, gerçek bir hükümet alanı olan Bağdad yönetiminde daha büyük rol oynamaya başladı. Halife, Tuğrul Bey'e 'Doğu'nun ve Batı'nın Hakanı' unvanını verdi. Bu unvan ona bütün Müslüman topraklarını, özellikle Abbasî Halifeliği'ni tanımayan bölgeleri, fethetmek yetkisini ve görevini veriyordu. Ayrıca Tuğrul Bey'e Sultanlık payesi de verdi ki bu halkın uzun süreden beri onun için kullanmakta olduğu bir deyimdi; ama böylelikle ilk kez resmen ilan edilmiş oluyor, bu en büyük otoritenin ona Halife'nin onayı altında verildiğini gösteriyordu. Ve nihayet Halife Sultan'ın yeğenlerinden biriyle evlendi.

Bu sıralar, birdenbire her şeyin tehlikeye düştüğünün sanıldığı doğrudur. Fâtimîler'in himaye ve desteğiyle büyük bir koalisyon kurulmuş ve bu koalisyon, el-Basarî'nin püskürtülmüş güçlerinin yanısıra, hem çoğunlukla Şiî olduklarından, hem güttüğü siyasal amaçlardan ürktüklerinden, hem de güçlerinin dayanağı Bedevîlere Türkmen çobanlarının rakip olmasını istemediklerinden, Selçuklu egemenliğine karşı olan Irak ve Mezopotamya'daki Arap prenslerini de içine toplamıştı.

Aynı zamanda, Türkmenler arasında da bir hoşnutsuzluk belirmişti. Ailelerinden ve sürülerinden uzakta, develeri için çok sıcak bir iklimde, yağmacılığa girişemeden ve büyük çapta bir yerleşme olanakları olmadan, Irak'da o kadar uzun süre kalmak onları kızdırmıştı. Tuğrul'un çevresindeki beyler, onu o zamana değin yalnız bir beylerbeyi olarak görmeye alışmışlardı. Şimdi onun bir İranlı Müslüman hükümdar gibi davranmasına ve çevresinde İranlıları ve hattâ Arapları görmek istemesine içerliyorlar, hizmetleri karşılığında çok az para aldıklarına inanıyorlardı. Bunun sonucunda da, İbrahim Yınal ve daha kapalı olarak da kuzeninin hizmetine giren Arslan/*İsrail*'in oğlu Kutalmış tarafından yönetilen ve Mezopotamya koalisyonuyla bağlantılı olarak, İran'da ve Yukarı Mezopotamya'da Türkmen ayaklanması baş göstermişti. Tuğrul'un kararlılığı, veziri el-Kunduri'nin akıllılığı ve Alparslan'ın yardıma yetişmesiyle Sultan zaferi kazanmıştı. Bu ara el-Basari Bağdad'ı ele geçirmiş, orada Fâtimî duaları okunmuş, İbn el-Müslime öldürülmüş ve Halife bir Arap şeyhine teslim edilmişti. İran'dan zaferle dönen Selçuklu orduları, Bağdad'ı yeniden ele geçirmiş, el-Basari'yi yakalayıp öldürmüş ve Halife'yi kurtarmıştı (1059). O zaman bütün Arap şeyhleri, Tuğrul'a bağlılıklarını bildirmeye koşmuşlar ve bu koşullar altında onların topraklarına el koymak istemediği için de Tuğrul Bey, bağımlı olmaları şartıyla, onlara topraklarını geri vermiştir. Musul'daki Ukaylî Hanedanının şeyhi ve en güçlü olanları Kuraş için özellikle durum böyleydi. Yukarı Dicle'deki Kürt Mervânî kavimleri uzun süreden beri bu şekilde bağımlılıklarını göstermekteydiler.

O zaman gururunun, Tuğrul'u çok iddialı bir adım atmaya götürdüğü doğrudur. İkinci bir kez Halife'yi kurtardığından, onun kızlarından biriyle evlenmekte kendinde hak görmüştü. Oysa, bu bambaşka bir konuydu. Peygamber'in amcasının soyundan gelen Halife için Tuğrul, hâlâ bir barbardı, yeni yükselmeye başlayan bir kişiydi. Ayrıca, Tuğrul'un yaşı yetmişi aşkındı, çocuksuzdu. Sonunda Halife karşı koymanın mümkün olmayacağını anladı ve Türk törelerine göre bu düğün yapıldı. O sıralar Tuğrul öldüğü için (1063) Halife ile böyle bir ilişkinin nasıl gelişeceğini bilebilme olanağımız yok. Yerine geçen Alparslan ya başka yerlerde uğraşları çok olduğundan, ya da istemediğinden Irak'a adımını atmadı, Halife'nin işlerine daha az karıştı ve Abbasî hükümetiyle ilişkilerini çok dürüst bir düzeyde tuttu.

Çağrı Bey'in oğlu ve Tuğrul Bey'in yeğeni olan Alparslan'

ın tahta çıkması kolay olmadı. Bu olayda yer alan kişiler yönünden anlatmaya değer. Alparslan, bir Harzem şahının kızı olan ve Harzem'de kaldıkları dönemde Tuğrul'un evlenmiş olduğu bir karısının oğluna karşı çarpışmak zorunda kaldı. Kendisi Selçuklu değildi, ama Tuğrul'un kendi çocuğu olmadığı için onu destekleyenler vardı. Alparslan Kirmanlı Kavurt'la da savaşmış, onu da yenmişti. Sonunda, hem Türkmenlere, hem de kuzey İran'ın iki mezhepten de olan halkına dayanan Kutalmış'la da savaşmak zorunda kalmıştı. Kutalmış ölmüştü ama kısa bir süre sonra onun oğullarıyla karşılaşacağız. Vezir el-Kunduri, taraflar arasında karar verememişti ve yerine Alparslan'ın seçtiği Nizamülmülk getirildi. Fakat, yeni vezirin önerisiyle el-Kunduri öldürüldü. Böyle bir davranış şaşırtıcıydı ve bunun nedenleri kesinlikle bilinmemektedir.

Babasından miras kalan Horasan ile, amcasından miras kalan İran ve Mezopotamya'yı birleştiren Alparslan'ın dönemi, tarihte öncelikle yüce bir kumandanın çağı olarak bilinir. Doğu'da, Orta Asya hudutlarında, Karahanlılar ve Gazneliler karşısında da Alparslan bu yönünü ortaya koymuştur, ama asıl Batı'da, ne denli büyük bir kumandan olduğunu göstermiştir. Alparslan'ın izlediği siyasette Tuğrul Bey'in güttüğü çifte amaç da bulunmakla beraber, o bir adım daha da öteye gitmiştir. Artık Irak ya da Orta İran sınırları içinde kalmak zorunda olmadıklarından, Türkmenler, Ermenistan'a ve hemen arkasından da Orta Anadolu'ya, büyük çapta saldırılara girişmişlerdi. Yalnızca yağma etmek amacıyla da olsa, Anadolu'nun içlerine kadar sokulmuşlardı. Bir bölümünün karargahı Azerbaycan'da, daha az sayıdaki bir bölümünün ise Yukarı Mezopotamya'daydı. Bizans ordularının durumu, Bizans ve Ermenistan'ın başındakilerin arasındaki anlaşmazlıklar, bazen bu yüzden sınırdaki orduların geri çekilmesi ve başka düşmanlar karşısında Bizans'ın Türklerden açık açık yardım istemesi, her birinin işini kolaylaştırıyordu. Böylece, birkaç yıl içinde Aras bölgesinin tamamını, Fırat nehrinin yukarıdaki iki kolunu kaynaklarına kadar olan bölgelerini ve Malatya'yı yağma etmişlerdi. 1059'da bir grup, çok daha batıdaki önemli haberleşme merkezi Sıvas'a kadar bile uzanmıştı. Son zamanlarda Bizans'a geçmiş, güney-doğu Anadolu sınırlarındaki, Edessa gibi, Rum üslerine de saldırılara geçilmişti.

Bu grupları ayıran çizgi kesin olmasa bile, gene de burada iki grup Türkmen arasında bir ayırım yapmamız gerekecek. Özellikle güney-doğu yolunu seçenler arasında, Alpars-

lan tarafından daha sonraki girişimlerine meydanı hazırlamaları için oralara gönderilmiş olanlar vardı. Bazıları ise, hiç bir buyruğa dayanmadan, tamamen bağımsız olarak buralara gelmişlerdi. Öte yandan bazıları da, baş kaldırmış gruplardı ve Alparslan'a bağlı Müslüman ülkelerinin dışında, kendilerine geçici de olsa bir sığınak arıyorlardı. Örneğin, 1067-8'de Kayseri, Niksar ve hattâ, Anadolu yaylasının çok daha batıdaki bölgelerinden Amorion'a (Amuriye) kadar sokulan bir Afşin için durum böyleydi. Gene 1070'de, Alparslan'ın amcalarından Erişgen (?), Alparslan'la arası artık düzelmiş olan Afşin tarafından kovalanırken, Bizanslılar'ın hizmetine girmiştir. Bizanslıların arasında onunla gene karşılaşacağız. Çeşitli soylardan gelen bazı gruplar da, Suriyeli ve başka beylerin hizmetine girmeye çalışıyorlardı. Örneğin, bunların arasında bir İbn Han vardı ki önce Mervaniler'in hizmetinde çalışmış, sonra Halep'deki Mirdasilere geçmiş, hattâ daha sonra da Bizanslıların hizmetine girmiştir. Bizanslıların hizmetine daha önce girmiş olan Erişgen ise, bir Yavuki ordusuyla 1070'de Filistin'deki Bedevileri fethetmek üzere Fâtimîlerin hizmetine girmiş, fakat bu işteki kazancını az bularak, 1071'de kendi çıkarları için Kudüs'ü ele geçirmiştir.

Bu bölgelerin işgalini önlemek amacıyla Bizans, önceleri Tuğrul Bey'le, daha sonra da Alparslan'la müzakerelere girme olanakları aramıştır. Asıl tasarısı, Suriye yoluyla Mısır'a bir sefer yapmak olan Alparslan, bu müzakerelere karşı değildi. Ne var ki, bu seferi yürürlüğe koyduğunda, Bizans kanadının Türkmenlerle sarılmış olması onun için yararlı olacaktı. Ayrıca kendi tebası olmayan Türkmenlere herhangi bir etki yapması da mümkün değildi.

Alparslan'ın hükümdarlık süresinde iki dönem göze çarpar. Birinci dönemde, Alparslan Türkmen akınlarının yardımıyla, 1064'de, Ermeni krallığının eski başkenti ve son zamanlarda Bizanslılarca ele geçirilmiş olan Ani'yi topraklarına katmıştır. Önemli bir bölge olmakla beraber, burası, geleneksel anlamıyla Bizans toprakları sayılmıyordu. Ermenistan'da daha öncelerden beri Müslüman emirlikleri olmuştu. Alparslan ayrıca, Müslüman topraklarının içlerine doğru sokulan ve herbiri başlı başına bir tehlike olabilecek pekitilmiş yerleri de eline geçirmek istiyordu. 1068'de İran'ın kuzey-batısında, kendi başına buyruk olma eğilimindeki küçük beyliklere egemenliğini kabul ettirmek amacıyla, Kutsal Savaş'ın bir seferine çıkmışken, ordularını Gregoryenlere karşı çevirdi. 1071'de Suriye'ye

indi ve halkı gibi, kendisi de Şiî olan, Fâtımîler'e bağımlı Halep şeyhini, Abbasî Halifesi adına vaaz vermeye ve ona bağımlılığını ilan etmeye zorunlu kıldı. Sonunda da Fâtimîler'e saldırmak için hazırlıklara başladı.

Ne var ki Bizans'da müzakere politikasının başarılı olmaması, bir askeri ihtilâle yol açmıştı. Yeni imparator Romanus Diogenes bir kumandanı ve Türklere silâhlı güçlerle karşılık vermeye kararlıydı. Yalnız, ya hangi Türke saldıracağını şaşırdı ya da başka bir nedenden bu işe Halep'e ve İbn Han'a saldırmakla başladı. 1068'de Menbic'i ele geçirdi. Bir yıl sonra da Ermenistan'a yöneldi. Çok tipik olarak da, orduların hudutlarda toplanmasıyla savunmasız kalan gerideki topraklarına Türk güçlerinin saldırılar düzenlemesine o zaman bile engel olamadı. Ama 1071'de büyük bir darbe indirmeye hazırlandı. Alparslan, daha önceden yaptığı müzakerelerden ötürü her halde durumunun sağlam olduğunu sanmaktaydı, çünkü o sıralar Mısır'a doğru yola çıkmıştı. Bizans ordusunun, Ermenistan üzerinden kendi ülkelerinin sınırlarına saldırıya geçtiğini o zaman öğrendi.

O ara, Türk orduları arasında genel bir kargaşalığın baş gösterdiği izlenimi uyanmış olabilir. Ama Türk ordularının hızlı hareket edebilme yeteneği, önceden belirlenmiş bir yerde güçlerin yeniden toplanması için girişilen hazırlıklara böyle bir görünüm vermeye uygundu. Bizans ordusu ise hantaldı, yönetilmesi güçtü. Hiç kuşkusuz Sultan'ın ordusundan çok daha kalabalıktı; fakat yolda geçtiği yerlerde gördüğü çöküntüden morali bozulmuştu. Her ırktan paralı askerlerden oluşmuştu ve bunlar sık sık birbirlerine ya da İmparator'a karşı ayaklanıyorlardı. Her an, herbiri bir başkasının ihanet edeceğinden kuşkulanıyordu. Ermeniler Rumlardan ya da Türklerden, onlar Ruslardan ya da Franko-Normanlılardan ve tümü tümünden kuşkulanmaktaydı. Ulusal duygulardan ise tamamen yoksundular. Fırat nehrinin güneyindeki kolunun yukarı kısımlarında, o zamanlar Bizans'ın, ama daha önceleri Müslümanların olmuş, hudut kalesi Malazgirt'de iki ordu, 1071 Ağustos'unda karşı karşıya geldi.

Bu olayı dile getiren Müslüman yazarların durumu biraz abartmış olduklarını bile düşünsek, iki imparatorun karşılaşmasının çok derin izlenimler yarattığını ve orada bulunan herkesin ne denli önem taşıyan konular uğruna savaşıldığının bilincinde olduklarını kabul etmemiz gerekir. Alparslan nasıl yaptıysa yaptı, Türk akıncılarına özgü bir tuzak kurarak ve

kaçıyormuş gözükerek Bizans ordusunun çözülmesini sağladı. Moralin çökmesi, ordunun işini bitirdi. O gün akşam olduğunda, İslam tarihinde ilk kez bir Basileus, Müslümanların tutsağı bulunuyordu.

Aynı düzeyde bir çabayı ortaya koyma gücünden yoksun Bizans İmparatorluğu'na karşı kazanılan bu zafer öylesine büyük bir başarıydı ki istese Alparslan fazla bir engelle karşılaşmadan Anadolu'nun önemli bir bölümünü ele geçirebilirdi. Bu gerçeğin ışığında, Alparslan'ın olağanüstü ölçülülüğü, daha da büyük bir hayranlık uyandırıyor. Bir fidye karşılığında Romanus Diogenes'i serbest bırakmış, dostluk sözü almış ve son elli yıl içinde Bizans'ın Müslümanlardan aldıkları kalelerin geri verilmesini istemiştir. Hiç bir Müslüman yönü olmayan bu ülkenin ele geçirilmesi onu ilgilendirmiyordu. Eğer aklından böyle bir şey geçmiş olsa bile, onun anlayışına göre, Roma da İslam gibi ölümsüz bir varlıktı.

Burada önemli bir nokta daha var. Türkmenler, Anadolu'da güçlerini ve bağımsızlıklarını artıracaklar, Alparslan'a çıkaracakları güçlükler, asıl amacı olan Mısır seferini engelleyecek, öteki hudutların zorunlu olan savunmasının zayıflamasına yol açabilecekti. Malazgirt savaşının gerçek tarihsel önemi, bu tarihten başlayarak Türkmenlerin rahatça 'Rum' ülkesine girebilmeleridir. Ne var ki Selçukluların amacı bu değildi. Yerine Michael VII geçtiği için, Romanus Diogenes'i Bizans geri almak istemediğinden, eğer bunu enine boyuna düşünecek zamanı olsaydı, Alparslan'ın ne gibi bir yol izleyeceğini bilebilme olanağımız yok. Ama tutumunda önemli bir değişiklik olacağını düşünmemiz için de herhangi bir neden yok. O sırada Alparslan, Orta Asya'da Karahanlılara karşı bir sefere girişmek zorunda kalmıştı. Ve işte orada, bir Bizans imparatorunu tutsak alan, nesillerdir görülmedik büyüklükte bir İslam İmparatorluğu'nun başında bulunan ve Malazgirt savaşıyla, çok kısa bir süre önce, ölümsüz bir saygınlık kazanmış olan bu adam, ne olduğu belirsiz bir tutsakla giriştiği bir kavgada ölüvermişti. Moralistler için bulunmaz bir öykü!

Tahta, henüz çocuk yaşta olduğu için Nizamülmülk'ün vesayetinde, Alparslan'ın oğlu Melikşah getirildi. Melikşah babası ve Tuğrul Bey gibi doğuştan bozkırlardan gelme bir Türk değildi. Unvanı bile, kendinden önceki Sultanların Türk unvanları yerine, kral anlamına gelen Arap unvanı *Melik* ile, onun İran dilindeki karşılığı *Şah* sözcüklerinin birleşiminden meydana gelmişti ve geçmiş günlerdeki toprakları içinde İs-

lam dünyasını yeniden birleştirmeyi öngören bir programı belirlemekteydi. Gençliği ve yetiştirilişi yönünden, her ikisi de askeri kumandanlar olan kendinden önceki hükümdarlardan tamamen ayrılıyordu. Zaman zaman orduların başına geçiyorsa da, Nizamülmülk öncelikle bir yönetici, bir diplomattı. Fakat onların hükümeti döneminde de, Selçuklu İmparatorluğu gene büyük gelişmeler göstermiştir. Bu gelişmelerin bir bölümü, izlenen siyaset nedeniyle, bir bölümü hizmetlerindeki kumandanların becerisiyle, önemli bir bölümü de, en güçlü otoritenin altında, düzenli, sakin bir yaşam sürdürme isteminin çok yaygınlaşmış olmasıyla sağlanmıştır.

Anadolu'daki gelişmeleri daha sonra ele alacağız. Bu olaylar, Melikşah ve Selçuklu İmparatorluğu ile pek ilgili değildir. Suriye ve Arabistan'da sınırların genişletilmesinin yanısıra, imparatorluğun güçlenmesi, daha çok bağımlı eyaletlerin imparatorluğun topraklarına katılması yoluyla olmuştur. Orta Asya'da Melikşah, kendi içinde bölünmüş Karahanlılar üzerinde etkili bir koruma kurmayı başarmış ve Gaznelilerle barış yapmıştır. Arabistan'da, Artuk'un sayesinde Karmetilerin geri çekilmesini önleyebilmiş ve zaman zaman da Abbasi Halifeliği ile birlikte Kutsal Kentler'de egemenliğini kabul ettirebilmiştir. Bu kentler daha çok Mısır'a yakındılar, ama bu yakınlığın nedeni onlardaki Fâtimi eğiliminin güçlü olmasından çok gerekli besin maddelerini buradan sağlayabilmelerine dayanıyordu. En büyük gelişmeler Mezopotamya'da ve Suriye'de olmuştur. Halife'nin veziri İbn Cahir, Melikşah'dan aldığı izinle Diyarbakır'daki Mervani beyliğinin hudutlarını daraltmıştır.

Bu arada Suriye'de bir dizi karışık olay yer almıştır. Fâtimîler'le çatışma halinde olan Atsız, Melikşah'la anlaşarak, Şam ve kıyıları dışında bütün Orta Suriye'nin ve Filistin'in hâkimi olmuştur. Fakat bir Mısır saldırısı karşısında kalınca, Sultan'a yeni bir çağrıda bulunmuştu. Halep'deki Araplar da Türklerde kusur bulduklarından ve kendilerini koruma gücünden yoksun hanedanlarına olan güvenlerini de yitirdiklerinden, Melikşah'dan daha emin bir güvence sağlamanın yollarını aramaya koyulmuşlardı.

Melikşah kardeşlerinden birine, Töküş'e Orta Asya'da özerk bir bölge vermişti. Öteki kardeşi Tutuş'a da aynı şeyi yapmak istiyordu. Atsız'a yardım etmek bahanesiyle Tutuş Suriye'ye girdi ve Atsız'ı öldürdü (1079). Yolda Halep'e de saldırdı. Fakat düşüncesizce davranışları nedeniyle buranın halkı orta yolu seçerek Melikşah'a bağımlı ve onun kayınbiraderi,

Musul'un Ukaylî şeyhi Müslim İbn Kuraş'ın yönetimi altına girdi. Melikşah hiç değilse bir süre için bu oldu bittiyi kabullenmeyi daha uygun buldu. Böylelikle, onları birbirlerine bağlayan yollarla birlikte, Musul ve Halep eyaletlerini kapsayan bir beyliğin burada kurulmasına göz yumdu. Daha önce, onuncu yüzyılda Hemdaniler ve daha sonra on ikinci yüzyılda da Zengîler, aynı bölgede birer beylik kurmuşlardır.

Bu devletin kuzey-batısında, Romanus Diogenes'in hizmetinde çalışmış Philaretes adında bir Ermeni'nin kurduğu prenslik vardı. Suriye'nin güney kıyılarındaki limanlar ise hâlâ Mısırlılar'ın elindeydi. Lübnan kıyılarında Trablusgarb *kadısı* Banu Ammar tarafından bir özerk Şiî beyliği kurulmuştu. Bizans eyaleti Antakya'nın, Alparslan'la tutuştuğu taht kavgasında ölen Kutalmış'ın oğlu Süleyman'a nasıl yenik düştüğünü göreceğiz. Süleyman'la Müslim arasında bir savaş başlamış ve bu savaşta Müslim ölmüştü. Halep halkı, Melikşah'dan yardım istemiş, onun gelmesini beklerken de, komşuları Tutuş'a çağrıda bulunmuşlardı. Ukaylî toprakları ve Halep eyaleti Selçuklulara geçmişti. Atını, Akdeniz kıyılarında 'su içmesi' için sürerken, Sultan, egemenliğini 'Doğu Denizinden Batı denizine' kadar genişlettiği için Tanrıya şükürler etmişti. Tutuş yerinde kalmıştı ama, tabiî bu kez, hâkimi olduğu bölge daha sıkı bir denetim altında tutulacak ve İmparatorluk'la daha sıkı bağları bulunacaktı (1086). Melikşah, babasının Fâtimîler'e karşı tasarladığı seferi unutmamıştı. Oysa Suriye'den öteye götüremedi bunu. Bu seferin gerçekleştiğini göremeden hayata gözlerini kapayacaktı ve bu sefer hiç değilse bir Selçuklu tarafından bir daha ele alınmayacaktı. Bu imparatorluğun, 1090 yıllarında zirveye eriştiği, Hindistan hudutlarından, Arabistan yarımadasının ucuna kadar uzandığı ve hemen hemen Asya'daki bütün Müslüman ülkelerini içine aldığı dönemdeyiz.

2

SELÇUKLU İMPARATORLUĞU VE TÜRKLER

Bu imparatorluğun, o dönemde ne durumda olduğuna yönelmenin zamanı geldi. Burada gene belirtelim ki Türk tarihinin olduğu kadar, hattâ daha bile çok, Arap ve İran tarihlerinin de alanına girdiği için, onun tüm bir incelemesini yapma-

mıza bu kitapta yer yoktur. Ne var ki, iki tür sorunu burada ayrıntılı olarak ele almamız gerekir: 1) Selçuklu İmparatorluğu'nun, özellikle Türk olan yönleri nelerdir? 2) Daha sonra Anadolu'da kurulan Türkiye'yi anlayabilmemiz için, bu kuruluşla ilgili hangi noktaları kavramamız gerekir?

Burada öncelikle göz önünde bulundurmamız gereken nokta, konumuzun, kısa sürede uluslarıyla bağları kopan tek tek Türk gençleri olmayıp, erkeği, kadını, çocuğu çoluğuyla, sürüleriyle, hayvanlarıyla, toplumsal yapılarıyla ve töreleriyle göç eden bir halk topluluğu olduğudur. Bunların sayılarını abartmak da, her yerde eşit oranda olduklarını söylemek de yanlış olacaktır. Bu göçmenlerin sayısını belirlemek için kullanabileceğimiz geçerli bir yöntem yoktur. Onbinlerce oldukları kesindir, ama yüzbinlerce oldukları biraz şüphelidir. Göç etmeye başladıklarındaki sayılarını kesinlikle bilebilsek bile, göç süresince karşılaşılan koşullar doğum ve ölüm oranlarını etkileyebilecektir. Fakat önemli olan, bu sayıların kendi içlerinde ne kadar oldukları değil, yerli halklara oranla ne kadar olduklarıdır. Bunu belirlemekse çok güçtür: çünkü baskınlarda ele geçirilen ya da yerli halkın bir savunma çaresi olarak bu yola baş vurmasıyla, oldukça çok sayıda genç kadının yeni gelenlerle evlenmesi, bu oranı değiştirebilecektir. Bütün bu etkenleri göz önünde bulundurarak, şu an için de Anadolu'yu bir tarafa bırakarak, bugün bile Oğuz dillerinin bir dalı olan Azeri dilinin konuşulmakta olduğu Azerbaycan'ın dışında, en yoğun Türk göçlerinin eski İran'a yapılmış olduğunu söyleyebiliriz.

Zamanla Azerbaycan'a, kuzey Kürdistan dağlarının ötesindeki Diyarbakır da eklenmiştir. Selçuklu İmparatorluğu'nun öteki bölgelerinde iklim, Türkmenler ve sürüleri için çok kurak ve sıcak olduğundan, Fars'daki Huzistan ve Kürt dağlarındaki birbirinden kopuk, tek tük bölgelerin dışındaki yerlere Türkler pek yerleşmemişlerdir. Suriye'ye yerleşen az sayıdaki Türkler ise, Haçlılar tarafından geri sürülmüşlerdir, bu nedenle de, tarihsel açıdan büyük bir önem taşımazlar. Bu grupların dışında her kentte garnizonlar vardı. Yalnız bunlar gerçek anlamıyla Türk halkları olmayıp, eski bir kurum olan paralı askerliğin bir devamıydı. Nitekim zamanla, Türkmenlerle doğrudan doğruya Orta Asya ya da Rus bozkırlarından derlenen tutsaklardan oluşan ordunun kökeni bile başkalaşmıştır.

Göçmen Türkmen halkının sosyo-ekonomik durumunu belirlemeyi isterdik. Modern Türkler, atalarının göçebe olmalarından bir eziklik duyarlar ve atalarının yaşamındaki yerleşik-

lik öğelerini belirtmeye çalışırlar. Orta Asya'daki Türkler konusunda bu konuyu açıkladık. Hattâ göçebe olanların bir bölümünün de, kısa sürede yerleşik düzeye geçmiş olmaları mümkündür. Ne var ki göç etmeye başladıkları dönemde genellikle göçebe oldukları kesindir. Fakat çift hörgüçlü, soğuk kışlara dayanıklı develeri besleyen ve uzun mesafeler aşan göçebelerle, koyun ve davar besleyen ve otlak bulmak için kısa mesafeler içinde yer değiştiren göçebeler ve bir dereceye kadar her iki türüde bağdaştırılmış olanlar arasında bir ayrım yapmamız gereklidir. Bu çeşitli türdeki göçebeleri birbirinden ayıran çizginin, oymaklar arasındaki ayrımla bir ilişkisi olup olmadığını bilebilmek çok ilginç olurdu. Şimdilik, yalnız böyle bir sorun olduğunu söylemekle yetineceğiz. Bizim burada belirtebileceğimiz nokta, yerli çobanlarla olan rekabetin ve onların arasında yerleşme koşullarının, bu göçebelerin tiplerine göre çok değiştiğidir. Örneğin uzun yolculuklara çıkan göçebeler, dağlarda yaşayan ve kısıtlı bir alan içinde göç eden Kürtler için pek bir rakip sayılmazlardı. Oysa siyasal açıdan, başka etkenlerin yanısıra uzun mesafeleri aşmaları, onları daha sonraları, birleşik örgenlikler ortaya koymakta, çok bölünmüş gruplardan oluşan Kürtlerden daha yetenekli kimseler yapmıştır. Araplar konusunda ise aradaki başkalık, Orta Asya'nın çift hörgüçlü devesiyle, sıcak çöllerin tek hörgüçlü devesine dayanmaktadır.

Bu genel gözlemlerin değeri ne olursa olsun, şu anda daha öteye geçme olanaklarımız yok. Yalnız okurumuz unutmamalıdır ki birkaç yüzyıl önceki Arap fetihlerinde olduğu gibi, burada da, göçebe çobanlarını uygarlaşmamış, yıkıcı ve olumsuz bir etken olarak yorumlamak, doğru olabileceği gibi çok yanlış da olabilecektir. Hangi nedenle olursa olsun, göçebeler ekili topraklara saldırmışlarsa, sonuç hiç kuşkusuz olumsuz olacaktır. Ne var ki göçebe ekonomisi ancak ekilmeye uygun olmayan kırsal alanlarda uygulanabilmektedir. Böylelikle göçebe, daha önceleri hiç bir değeri olmayan bölgeleri değerlendirerek olumlu bir etkide de bulunabilmektedir. Bu durumda tarımsal ekonomiye zarar vermek şöyle dursun yarar bile sağlamaktadır. Mezopotamya'da, Anadolu'da ve İran yaylasında durumun böyle olduğu açıkça ortadadır. Mezopotamya'daki Araplar arasında, çok eskilerden beri, göçebelerle çiftçiler ürünlerini değiş tokuş ederlerdi. Oysa Türkmenlerin yerleştikleri bölgelerde, hayvancılığın çoğunlukla yarı yerleşik çobanların elinde olduğu Anadolu ve Kürdistan, Luristan, Belücistan dağlarının dışında, bu alış veriş pek yapılmamıştı. Bu-

ralara yeni gelenlerle yerli halk arasında Orta Asya'da ve Yakın Doğu'da çok uzun süreden beri uygulanmakta olan böyle bir anlaşmaya varılmıştır. Ayrıca göçebelerin hayvanlarının gübresi de, her zaman çiftçilerin tarlalarını beslemeye yaramıştır. Bunlar genel gözlemler olmaktan pek öteye geçmiyorlarsa da, dikkatimizi bunların üzerinde daha yoğun bir biçimde topladığımızda, coğrafyacıların günümüz toplumlarında sık sık karşılaştıkları bazı tarihsel örneklerle burada da karşılaşacağımızı sanıyoruz.

Oğuz Türkmen boylarından söz etmekteyiz. Kaşgarlı Mahmud'un sözlüğüne serpiştirilmiş bilgilerden de öğrendiğimiz gibi, bu boyların sayısını «24» olarak saptayan efsane, o çağda da bilinmekteydi. Ne var ki Türk yayılmasının başladığı tarihlerle ilgili metinlerdeki büyük suskunluğa karşın, Ortaçağ sonunda yazılmış yarı destan niteliğindeki ve en ufak ayrıntıların özenle belirtildiği betimlemeler arasındaki başkalık karşısında şaşırmamak elden gelmiyor. Başka etkenlerin gelmesine ya da geri çekilmesine yol açan on üçüncü yüzyıldaki Moğol istilasından önce, Selçuklu bölgesinde bu 24 Oğuz boyundan yalnız Kınık, Döğer, Yağma, Salgur, Avşar ve Yıva saptanabilmektedir. Bunlardan da yalnız Selçukluların kendi boyları olarak söz edilmektedir (oysa Döğerler, Artuk boyudur).

Bütün bunlar da gösteriyor ki boylara özgü özelliklere ve çeşitli boyların geleneklerine verilen önem, on beşinci yüzyılda Türkmen Devletleri'nin kurulmasıyla başlamıştır. Selçuklu fetihleri döneminde bunlardan daha az söz edildiğini görüyoruz, fakat Türk olmayan edebî kaynaklardan, Türklerin tam olarak ne düşündüğünü öğrenme olanağımız yok. Herhalde boysal özellikler, burada bazı Arap çevrelerinde taşıdığı önemi taşımamaktaydı ve fetihlerle göçler, bağlantısız, karışık gruplarca yapılmaktaydı.

Başlangıçta Selçuklu İmparatorluğu'nun gücünün tamamen Türkmenlere dayanmış olmasına karşın, çok kısa sürede Türkmenler, bu imparatorluk içinde, yabancı değilse bile başlıbaşına bir varlık haline gelmişlerdir. Hizmetinde oldukları kimseler için fethettikleri topraklar eski Müslüman ülkeleriydi. Bu ülkelerin, yer etmiş, köklü yönetim ve askerî örgütleri vardı. Aynı düzeyde gelenekleri olmadığından ya da bunları bu ülkelere uygulayamadıklarından, bu ülkelerin yeni hâkimleri, buralardaki eski gelenekleri benimsemek zorunda kalmışlardı. Selçuklu Devleti, önceden var olan bir toplumun Türk çerçevesi içinde yeniden sunuluşudur.

Önceleri bu Türk çerçevesini, bazı özgün niteliklerini koruyan baştaki hanedan sağlamaktaydı. Tuğrul Bey'in ve Alparslan'ın, temelde hâlâ eski Türk yaşayış biçimine bağlı kaldıkları, Tuğrul Bey'in Arapçayı hiç bilmediği, Farsçayı ise pek az bildiği bir gerçektir. Melikşah ve ondan sonrakilerin bile, çoğunlukla Türkçe konuştukları bilinmektedir. On ikinci yüzyılda, Horasan'da bu hanedanın son temsilcisi Sancar'ın, batı İran'daki soydaşlarının belki artık böyle yapmamasına karşın, hâlâ giyim ve saç biçimini Türk geleneklerine göre düzenlediği sanılmaktadır. Geleneksel bazı özellikler, çeşitli törelerin süregittiğini göstermektedir. Oğuzlar ve Orta Asya'da yaşayan daha pek çok kimse için, ok ve yay otoriteyi simgelemekteydi. Gelen bir haber, eğer o haberi gönderen başbuğun kendi okuyla birlikte gelmişse, bu haberin gerçekten o kişi tarafından gönderildiği kanıtlanmış olurdu. Bunun Melikşah döneminde de ve Artuklar arasında 1120-5 yıllarına değin kullanılmış olduğunu gösteren kanıtlar vardır.

Ünlü bir gelenek olan *tuğra*, temelde, bu töre ile ilgiliydi. Osmanlı belgelerinde, iç içe geçmiş stilize harflerden meydana gelen ve o belgenin gerçekliğini kanıtlayan bu deseni çoğumuz görmüşüzdür. Osmanlılarda, basmakalıp bir şekil olmaktan öteye gitmeyen bu desen, artık öncelerdeki önemini yitirmiştir. *Tuğra*'nın kökleri Selçuklulara kadar uzanır. *Tuğra*, etimolojisi kesinlikle bilinmeyen, ama öteki Türk boylarının ve Moğollar'ın *damga* dedikleri, daha yaygınlıkla kullanılan bir sözcükle eşanlamlı ve ait olduğu başbuğun sürüsüne ya da ondan gelen yazılara konulduğunda, onun otoritesini simgeleyen bir işaretti. İlk Selçukluların *tuğraları*, bir yay ve onun içinden geçen bir ya da daha çok sayıdaki okların meydana getirdiği biçimlerde oluyordu. Bu amblemler, bazı törenlerde de kullanılıyor ve onların egemenliğine kanıtlık ediyordu. Ancak eski Müslüman İran devlet dairelerinin geleneklerine göre hazırlanmış belgelerin altına konulmaya başladıklarında, bu desenler, önceleri taşıdıkları anlamı yitirmişlerdir; çünkü artık adlar, unvanlar da bunlara eklenmiştir. Selçukluların yerine geçen devletler, Zengiler, Eyyübîler, Memlûklar ve 'Rum'daki Selçuklular, ilk *tuğraları* değiştirmişlerdir. Osmanlı *tuğraları*, işte bu değiştirilmiş biçimlere dayanmaktadır. Fakat başlangıçta bu *tuğralar*, belgelerin gerçekliğini kanıtlamak için kullanılanlardan da ayrıydılar ve Sultanı temsil eden özel bir görevli tarafından basılırlardı.

Selçukluların aile düzeninde, daha önceki bazı Türk töre-

lerinin de yer aldığını görüyoruz. Ne var ki bunlar gelişme halindeydi. *Atabeklerin* ise başlangıçtaki rollerinin ne olduğu bilinmemektedir. Çeşitli toplumlarda, bunların çeşitli karşılıklarını görmemize karşın, öteki Türklerde, hattâ eski Oğuzlar'da bile *atabeklerle* karşılaşmıyoruz. Hiç değilse Alparslan'ın zamanından başlayarak, *atabek*, Sultanın çevresindeki beylerden biridir. Bu beye Sultan, oğlunun öğrenimi ve bakımıyla ilgilenme görevini verir ve sonunda onu öğrencisinin annesiyle evlendirir. İleride bu makamın, bazı gelişmelerden sonra Selçukluları izleyen devletlere de geçmiş olduğunu görüyoruz ve yalnızca bir unvan olarak bile olsa, Gregoryenler'de de bununla karşılaşıyoruz.

Selçuk beyleri, Müslüman Sultanları olunca, Halife'nin ve daha önceki bazı hanedanların başındakilerin otoritesinin, ne gibi güçleri kapsadığı konusunda bir fikir edinmeye başlamışlardır. Kuzey İran'ın geleneklerine çok sıkı sıkıya bağlı bir topluluğu olan Deylemlere bağlı Buyidler arasında, bu tür hükümdarlık biçimleri hiç bir zaman kullanılmamıştır. Selçuklularda ise, bu tür hükümdarlık biçimi benimsenmekle beraber, geniş anlamıyla ailenin en yaşlı üyesine öncelik tanınacağı ve ailenin her üyesinin mirasta hakkı olduğu düşüncesi hâlâ geçerliydi. Mirasla ilgili olarak görmüş olduğumuz ve ilerde, on ikinci yüzyılda yeniden karşılaşacak olduğumuz çatışmalar, Tutuş ve Töküş'e eyaletler verilmesi, işte hep bu düşünceye dayanıyordu.

Melikşah ve ondan sonraki Sultanların genellikle Arapça olan adları, onların kültürel ve siyasal görüşünde, Türklükten biraz uzaklaşma olduğunu göstermektedir. Ne var ki bu sultanların İslam adları yanısıra bir de Türk adları vardı ve on ikinci yüzyıldaki Sancar'da olduğu gibi, bu adla tanınmaları da mümkündü. İmparatorluğun parçalanma döneminde, artık çökmekte olan bir iktidara, yüce atalarının saygınlığından bir şeyler aktarmak istercesine, İran'daki Selçukluların son iki sultanının adları Arslan ve Tuğrul'du. Rum'daki Selçuklular gibi, onlar adlarını İran destanlarının kahramanlarından seçmiyorlardı. Fakat unvanlarının tamamını gösteren durumlarda, Arap, İran ve eski Türk adları birbirinin yanısıra dizilmiş oluyordu.

Selçuklu rejiminin temel gücü ordu olmuştur. Başlangıçta bu ordu yalnız Türkmenlerden meydana gelmekteydi. Fakat Melikşah döneminden başlayarak, bu orduda Artuk gibi kökenlerinden kopmuş Türkmen beylerinin de yer almasına kar-

şın, ordunun can alıcı bölümü, yarı yarıya tutsaklardan derlenmiş profesyonel askerlerden meydana gelmiştir. Türkmen ileri gelenlerinin çocuklarının sarayda yetiştirilmesi, onların bağlılığını sağlamanın yollarından biriydi. Ne var ki on ikinci yüzyılda, birkaç bağımsız bölümün dışında Selçuklu ordusu, kendinden önceki Arap - İran ordularının durumuna düşmüştü. Etnik yönden bile, Kürtlerin de bu orduya girmesine izin verilmesiyle tamamen Türk olmaktan çıkmıştı.

Melikşah'ın ordusunu, gene çoğunlukla Türklerden oluşan Buyid ordusundan ayıran başlıca nitelik, sayısa üstünlüğüydü. İmparatorluğun çok yaygın olması ve askerlerin bir bölümünün Türkmenler arasından derlenmesinin kolay ve politik açıdan yararlı olması, 70.000 süvarilik bir ordunun meydana gelmesine olanak sağlamıştı. Giderleri kısıtlamak amacıyla ordunun sayısını azaltmayı öngören tasarılara Nizamülmülk her zaman karşı çıkmıştır. Ama gene de bu ordudakilerin karınlarının doyurulması ve maaşlarının ödenmesi gerekiyordu. İşte burada *İkta* diye bilinen bir kurumla karşılaşıyoruz. Yol açmış olduğu yanlış yorumları aydınlatabilmek için bu kurumun üzerinde biraz durmamız yararlı olacak.

İslam Dünyası'nın kurulmaya başladığı dönemlerde, bir toprak parçası anlamına gelen *kati'a*, devlet topraklarının bir bölümünün ileri gelen kişilere, bu toprakları ekili tutmaları koşuluyla ve kısıtlı bir mülkiyet hakkıyla dağıtılması anlamına geliyordu. *Kati'a*daki mülkiyet hakları, o toprakların armağan edebilme, satma ve miras yoluyla devralma gibi bazı yetkiler tanımakla beraber, ürünün üstünden *aşar* vergisi ödenmesini de zorunlu kılıyordu. Ayrıca sahiplerinin bu bölgenin yönetilişiyle ilgili söz hakkı da kısıtlıydı. Ordu tamamen Araplardan meydana geldiği sürece, bu yöntemle sağlanan ve ordu için doğal olarak bütçeden ayrılan paralar orduyu beslemeye yetiyordu. Ama dokuzuncu yüzyılda bu ordu, çoğunlukla başka ülkelerden derlenen profesyonel bir ordu biçimine dönüştüğünde, bu paralar artık onu beslemeye yetmez oldu. *Kati'a*, miras yoluyla elden ele geçtiğinden, bu işlemi sürekli olarak yenilemek de mümkün değildi. Böylece başka bir yöntem uygulanmaya başlandı. Arap fetihlerinden başlayarak, devletin özel malı olan toprakların dışında kalan topraklar, *haraç* adı verilen ağır bir kira karşılığında, eski sahiplerinin elinde bırakılıyordu. Bu, önceki devletlerin uyguladığı toprak vergisiyle aynı düzeydeydi. Topraklar sahiplerinin elinde kalıyor, ama onlardan alınan kiralar, ileri gelen kişilere bağışlanmış oluyor-

du. Bu da o kişilerin, ordularını beslemeleri için verilen parayı, gidip doğrudan doğruya kaynağından almaları anlamına geliyordu. Bir süre bu yolla sağlanan gelirler, normal gelirler gibi ele alınmış ve bunlardan yararlanan kimseler devlete gene *aşar* vergisi ödemişlerdir. Alınan *haraç*'ın, *aşar* vergisi çıktıktan sonraki bölümü ise, o kimsenin ücreti olmuştur. Bu yöntemin iyi yönü, devletin o bölge üzerindeki kontrolünü sürdürebilmesine olanak sağlamasıydı. Fakat bu yeni tür bağışlardan yararlanan askeri kumandanlar, ödemeleri gereken *aşar* vergisini ödemiyorlardı. Buyid rejiminde, bu kimselere bağış yapılırken, ödemeleri gereken *aşar* vergisinin de hesaba katılmasına ve sonra onlardan başka bir şey istenmemesine karar verildi. Böylelikle o kişi, bu bölgenin yönetiminden sorumlu tek kişi oluyordu ve kendisine ücret olarak verilen bu bölgenin bakımı için gerekli masrafları, bu topraklardan elde ettiği gelirle karşılıyordu. Bu yeni bağış şekline, *kati'a* ile aynı kökten gelen ve tahsisat anlamına gelen *ikta* adı verildi.

Bu şekliyle bile *ikta*, derebeylik anlamına gelmiyordu ve bu yola dönüşmemesi için özen gösteriliyordu. Bu bölgeler mali değerlerine göre ele alınmaktaydılar ve bunu böyle tutmakta büyük bir çaba ortaya konuyordu. Ayrıca o kumandana verilmesi gereken şey bir bölge değil de bir ücret olduğundan, kendisine nakit para ödeneceği gerekçesiyle bu bölge kendisinden geri de alınabiliyordu. Eğer kumandan da o bölgenin değerini yetersiz bulursa, değiştirilmesini isteyebiliyordu. Devlet, onun o bölgeye fazlaca bağlanmasını ve tehlikeli olabilecek oranda bağımsızlaşmasını önlemek amacıyla bu toprakları başkalarıyla değiştirebiliyordu. Bu yöntemin sakıncalı yönü, kumandanların bu bölgelerin olumlu bir yolda gelişmesine ilgi göstermemeleriydi, ama hükümdarların haklarını korumak bakımından daha yararlıydı.

On beşinci yüzyıldaki Mısırlı tarihçi el-Makrîzî'den başlayarak, yazarlar, Nizamülmülk'ün bu yönteme son verdiğini ve yerine derebeylik sistemini getirdiğini söylerler. O dönemde yapılan açıklamalar, hattâ Nizamülmülk'ün kendisinin bu konuda yapmış olduğu açıklamalar, böyle bir şeyin doğru olmadığını resmen bildirmektedir. Büyük Selçuklulardaki *ikta* anlayışı, Buyidlerinki ile aynıydı ve Selçukluların, bunun böyle uygulanmasını sağlamakta daha büyük güçlülük hesapları vardı. On ikinci yüzyılda görülen değişiklikler —miras yoluyla toprakların babadan oğula geçmesi— Selçuklu rejiminin gücünün değil,

çözülmesinin bir sonucuydu; bu rejimle ilgili yeni kavramların ortaya çıkmasının nedeni de, bu rejimin parçalanmasıydı.

Selçuklu İmparatorluğu'nda ordunun önemi büyüktü. Ülkenin topraklarının da çok geniş olması, *ikta*nın, adının duyulmamış olduğu yerlerde bile uygulanmasına ve öneminin artmasına neden olmuştur. Öte yandan, göçebe gruplarının da buralara gelmesi, onların yararına, az çok kolektif nitelikteki bir bağış şeklinin de gelişmesine yol açmıştır. Fakat bu tür bağışlar daha önceleri Kürtler ve Bedeviler arasında da uygulanmaktaydı.

Selçuklu devletinin yeni getirdiği kurumlardan biri *şihna* idi. Daha önceleri Müslüman başkentlerinde *şurta* adı verilen bir polis gücü bulunmaktaydı. Kentler çoğunlukla, güvenliklerini sağlamada, o yöreden topladıkları ve az çok askerî özellikleri olan görevlilere dayanmaktaydılar. Ama bu askerler, onlara gerek görüldüğünde orduda bir işe yaramıyorlardı. Ayrıca, genellikle yabancı olan ve bazan da pek sevilmeyen hükümdarların iktidarları yönünden sakıncalı da olabiliyorlardı. Selçuklular, bunları hemen Türk ordusunun garnizonları ile değiştirmişlerdir. Bu garnizonlara, başlarındaki subayın rütbesini bildiren ve bir İran sözcüğü olan *şihna* adı veriliyordu.

Bunun dışında Selçuklu rejimi, Horasan'da Gazneliler'den öğrendiklerini uygulamıştır. Selçuklular, Horasan'da Gaznelilerden tecrübelerini edinmiş ve yöneticilerinin hemen hemen tamamını almışlardır. Bu yöneticilerin başında, iki vezirleri el-Kunduri ve Nizamülmülk gelmekteydi. Nizamülmülk'ün, İran dilinde yazdığı *Siyasetname* adlı yapıtı günümüze ulaştığından, onun bu yapıtta açıkladığı görüşlerini biliyoruz. Hizmet etmekte olduğu yeni rejimin özgün unsurlarına önem vermekle beraber, gene de Gazneli rejimine olan bağlılığı devam etmiştir. Genel düşünceleri Müslüman İran'daki yaşantısının bir sonucudur. Nizamülmülk'ü, bazan Selçuklu Türklerinin özgün kavramlarının bir sözcüsü olarak nitelendirirler. Kanımca bu düşünce yanlıştır.

Selçuklulardan önce Horasan'ın yönetimi, daha merkezdeki İran Devletleri'nin yönetiminden köklü bir biçimde ayrılmıyordu. Fakat kendine özgü bazı yönleri de vardı. Bunlar özellikle terminolojide kendilerini belli ediyorlardı. Bu özelliğin zamanla bütün Selçuklu yöresine yayıldığını görmek, ilginç olduğu kadar doğaldı da. Saraydaki mevkilerin başında bulunanların, resmî dilin Arapça olduğu dönemde bile Farsça ad-

ları vardı. Sivil resmî görevlilerin başları *amid* ve çoğul olarak *umedâ* adı verilen özel bir sınıfı meydana getirmekteydi. Eyaletlere valiler bunların arasından ya da bunlara en yakın olan posta teşkilatının başındaki *berîd*lerden seçilirdi. Başka yörelerde *zimam* denilen muhasebe teşkilatını denetleyenlere, burada *müstevfî* adı verilmekteydi. Adaletin denetimine büyük önem verilmekteydi ve genel *kadı* kadrosundan başka, haksızlıkları gidermekle görevli *mezâlim* denilen özel bir kuruluş vardı ve bunun başındaki görevliye *emir-dad* denilmekteydi. Bu da İranlıların adalet başkanına eşitti. Her yerde olduğu gibi, bütün bu görevlilerin başında da bir vezir vardı. Sultanlar yabancı kimseler olduklarından ve çoğunlukla askerî işlerle uğraştıklarından, hizmetlerindeki güçlü bir kişiye dayanma gereğini duyuyorlardı. Bu durum, ayrıca yönetim konusundaki becerisi ve tecrübesi, Nizamülmülk'ün 29 yıl vezirlikte kalmasını sağlamıştır. Bu görev, Melikşah döneminde, hemen hemen tam yetki anlamına gelmiştir ve uzun süre bir örnek olarak gösterilmiştir.

1055'de, Bağdad'da kurulan Selçuklu korumasının kuruluş koşulları ne olursa olsun, buna karşılıklı olarak uyulmasında bazı sorunlar ortaya çıkmıştır. Ortaya çıkan güçlüklerin büyük bir bölümü Halifeye baba oğul iki el-Cahîr'in vezirlik etmesiyle giderilmiştir. Aile bağlarından dolayı her ikisi de Nizamülmülk'ün ve Sultan'larının güvenlerini kazanmayı, aynı zamanda da Halifenin hassas olduğu konularda onu incitmemeyi bilmişlerdir. Fakat Melikşah'ın sultanlık ettiği dönemin sonuna doğru bu ilişkiler bozulmaya yüz tutmuştur. Melikşah ve çok geniş yetkili veziri, sultanlığın ve kurumlarının, geçerliliklerini gene kendi kendilerinden aldıkları görüşündeydiler. Dinsel sorunlar da dahil, Sultan'ın her sorunu ele alabileceğinden kimsenin bir kuşkusu yoktu. Bu tutum özellikle Bağdad'da bazı çatışmalara yol açabilecekti. Alparslan bu konulardan uzak durmuştu, ama Abbasî başkentinde yaşamaktan hoşlanan Melikşah için durum başkaydı. Sultanlık ettiği dönemin sonlarına doğru, Halifeyi hudut dışı etmesi söz konusu olmaktaydı. Melikşah'ın ölüş şekli, bazı kimselerin, buna Halife'nin de biraz yardım ettiğini söylemelerine yol açmışsa da, bu hiç bir zaman kanıtlanmamıştır.

Din konusunda Selçuklu döneminin büyük özelliği, tutucu bir Sünnî hareketin düzenlenmiş olmasıdır. Her tür propagandanın Türklere ulaşmış olduğu bir gerçektir. Oysa Türklerin büyük bir bölümü dinbilimciler arasındaki tartışmalarla ilgi-

lenecek durumda değildiler. Ne var ki Büyük Selçuklular ya inançları bu yönde olduğu için ya da siyasetleri öyle gerektirdiği için, kendilerinden önceki kuşaklarda görülen kararsızlığa karşı tutuculuğun savunucuları olmuşlardır. Horasan'daki, sonraları da başka yörelerdeki tutucu çevrelerinin ileri gelenlerinin, Selçuklulara fetihlerinde yardımcı olduklarından daha önce de söz etmiştik. Selçukluların bu konudaki tutumlarını, kendi eğilimlerinden çok, önceki kuşaklara oranla on birinci yüzyıldan başlayarak bütün İslam dünyasında yaygın bir akım haline gelen tutucu eğiliminin gücüne bağlamak daha doğru olacaktır.

Selçuklular, cami ve benzeri kamu yararına yapılar ortaya koymakta büyük özen göstermişlerdir. Ama onların en önemli katkısı *medreseler* olmuştur. Bunlara öncülük eden bazı kurumlar Horasan'da ve başka mezhepten olan İsmaililer arasında da görülmektedir. Fakat *medreselere* gerçekten önem veren ve bunların yaygınlıkla kullanılmasını ilk sağlayanlar Selçuklulardır. *Medrese* bir öğretim kurumudur ve daha önceki öğretimlerden ayrılan yönü, koyu bir din görüşüne dayanan adalet bilimleri öğretmek için özel olarak geliştirilmiş bir kurum oluşudur. *Medreseler*, dinsel bağışlar olan *vakıflar* yoluyla büyük bir zenginlik elde etmişlerdir. Rejimde görev alacak kimseler, buralarda yetiştirilen öğrenciler arasından seçilmekteydi. Dinsel kurallara karşı çıkanlar, siyasal bir tehlike ortaya koymadıkları sürece cezalandırılmazlardı. Hem öğretmenler hem de öğrenciler yönünden bütün olanaklar tutucu olanlara verildiğinden, daha sonra da yönetime ve adlî alanlarda en iyi görevlere tutucular atandığından, dinsel kurallara aldırış etmeyenlerin bundan zarar görmeleri doğaldı.

Türkler çoğunlukla tutuculuğun en yaygınlıkla benimsenmiş dört dalından biri olan ve Horasan'da en çok tutulan Hanefiliği benimsemişlerdi. Fakat Büyük Selçukluların Hanefiliğe öncelik tanıtmak için pek bir çaba göstermiş olduklarını söyleyemeyiz. Örneğin Nizamülmülk, Müslüman Asya'da oldukça yaygın olan bir başka mezhebe, Şafiîliğe bağlı kalmıştır. *Medreselerin* en ünlüsünü, Nizamiye'yi Bağdad'da kuran da gene Nizamülmülk olmuştur ve Gazali de dahil olmak üzere, çağın en büyük bilginlerini burada toplamıştır. Dinbilimde Nizamülmülk, hâlâ çok tartışılmakta olan el-Eş'arî'nin fikirlerini tutuyordu. Ne var ki bazan sanıldığı gibi, Nizamiye yalnız bu görüşlere bağlı kalan bir kurum değildi. Ayrıca Sultanın yönetimi, dinsel çatışmalara yol açmamaya büyük önem ver-

mekteydi ve tutuculuğa ters düşmediği sürece herkes bilediğine inanmakta serbestti.

Bir yandan tutuculuğun açısı da genişlemekteydi. Örneğin Sufiliğin yarı mistik bazı biçimleri uyarlanmaktaydı. Daha önceleri Müslümanlık, Tanrı ile rahatlıkla bir ilişki kurabildiklerini ve inançlarını ortaya koymakta bilinen yöntemlere gerek görmediklerini söyleyen kimseleri kuşkuyla karşılardı. Fakat on birinci yüzyılda, mistikler tutuculuklarını kanıtlamaya özen göstermekte ve yavaş yavaş bir cemaat şekline dönüşen küçük grupları bir araya getirmekteydiler. Öte yandan, Gazalî'nin önderliğinde, gönülde gelişen, ama usa ve mantığa dayanan bir dinsel tutumun yerleşmesine çalışan yaygın bir akım da ortaya çıkmıştı. Bunda Türklerin toplumsal etkisi görülmektedir; çünkü Türkler, bu topluma yeni katıldıkları için, İslam dininin daha önceki bilimsel tartışmalarını yakından izlememişler ve Sufiliğin dinsel yöntemlerinden daha kolayca etkilenmişlerdi. On birinci yüzyılın sonundan başlayarak, Sufiilerin ibadet yeri olan bir *hankâh* kurmak ya da onu desteklemek, dine bağlılığı gösteren yollardan biri olmuştur. İran'daki Türk çevreleri ise, bunlara *derviş* adını vermiştir. Maddî bir rekabet de söz konusu olduğundan, bir tarikatın desteklenmesi, ötekiler için zararlı olabilmekteydi.

Haçlı Seferleri'nden bu yana, Selçukluların dindeki tutumu Avrupa'da yanlış bazı yorumlara yol açmıştır. Bu nedenle burada, Selçukluların, Müslüman olmayanlara ve özellikle Hıristiyanlara karşı, İslam dininin önde gelen ve köklü özelliği olan hoş görüyü, hiç değiştirmeden uygulamış olduklarını belirtmekte yarar görüyorum. Irak'daki Nesturîlerin, çoğunlukla Müslümanlığı kabul etmesi ve böylelikle Nesturîler arasında güçlü kişilerin azalmasıyla böyle bir hoşgörüyü uygulamaya bir neden kalmadıysa da, gene herkes, kişisel inançlarında alabildiğine özgür kalmıştır. Türkmen istilalarının, bazı Hıristiyan topluluklarına acı vermiş olduğu doğrudur, ama aynı şeyi pek çok Müslüman topluluğu için de söyleyebiliriz. Burada, Anadolu'daki Kutsal Savaş'ın yapıldığı topraklarla, İslam dünyasının toprakları arasında —ki bu topraklara katılmakla Anadolu da bu dünyanın bir parçası haline gelmiştir— bir ayrım yapmamız gerekir. Anadolu'da, özellikle Bizans Kilisesi bunun sıkıntısını çekmiştir ki bu da doğaldır ve Anadolu'nun yeni hâkimleri, çoğunlukla öteki Hıristiyanların bu Kiliseye karşı beslemekte oldukları kinden yararlanmasını bilmişlerdir.

Bazan, tarihlerde bir yanlışlık yapılması sonucu, 1064'deki hac yolculuğu, o dönemden sonra Batılıların Kudüs'e gitmelerini güçleştiren güvencesizliğin ve hoşgörü eksikliğinin bir örneği olarak sunulmaktadır. 1075'de Kudüs'de yapılan katliamdan da söz edilmektedir. Oysa gerçekler bambaşkadır: 1064'de hacılara saldıranlar Bedevilerdi. Bedevilerin davranışlarından da, ne yalnız kuramsal yönden hâkimleri olan Fâtimîler, ne de henüz o bölgelere gelmemiş olan Selçuklular sorumlu tutulabilir. Ayrıca o çağlarda bu olayları dile getirmiş yazarlardan da öğrendiğimize göre, Bedevileri böyle bir saldırıya geçmeye yönelten neden, bu gruptaki hacı adaylarının aşırı bir zenginlik gösterisinde bulunmalarıdır. Bu hacılar, artık Anadolu'dan geçememekteydiler ve bu da onlara bazı güçlükler çıkarıyordu. Fakat Filistin'de gene çok iyi karşılanmaktaydılar. Tabii ki, 1064 olaylarından sonra, bu hacıların daha büyük gruplar halinde ve daha güçlü bir biçimde geleceklerine, tam tersine. denizden ve sessiz sedasızca gelmeyi yeğ tuttuklarını burada söylemeye bile gerek yok.

Kudüs'deki katliama gelince, bu olay Fâtimî yanlısı bir başkaldırmayı izlemiştir ve İsmailî olduklarından kuskulanılan Müslümanlara yöneltilmiştir. Bu olayların başlamasından kısa bir süre önce, kentin başka bir bölümünde bir araya toplatılmış Yahudilere ve Hıristiyanlara ise el bile sürülmemiştir. Bu dönemde buralarda yaşamış olan Koptlar, Atsız'ın ve ondan sonraki Tutuş'un kumandanı Artuk'un yönetimlerini, daha sonraki Haçlı hükümetlerinden çok daha fazla övmektedirler. Düzenin koruyucusu, ama aynı zamanda herkese karşı cömert olan Melikşah'ın adından, başka yerlerde de olduğu gibi Ermeni yazıtlarında da koro halinde yükselen bir övgüyle söz edilmektedir. Biraz daha ölçülü olmakla beraber, Monofizit yazarların tutumu da aynı düzeydedir. İslam dünyasında bir tek gerçek cezalandırma olmuştur, bunu yapan da on birinci yüzyılın başlarında, Fâtimîlerden yarı deli el-Hâkim'dir. Batı'da her şey birbirine karıştırılmıştır. Türklerle el-Hâkim, savaşlar sonucunda yıkılan Anadolu ile normal Müslüman rejimleri birbirlerine karışmış, yanlış yorumlanmışlardır. Dokuz yüzyıl sonra da olsa, gene de bu yanlışlığı düzeltmek gerekir.

Halk arasında, tabii ki, Selçuklu yönetimini tutmayan bazı dinsel kurallara, karşı çevreler de vardı. Bunlar genellikle İsmailî misyonerlerinin İran halkı içinden kazanmış oldukları taraftarlardı. Fakat Melikşah'ın hükümdar olduğu dönemde,

İsmaililer, kimin Halife olması gerektiği konusunda kendi aralarında bölünmüşlerdi. Mısır'da kendisini gerçek Halife olarak kabul ettiren kişiyi İran'daki İsmaililer tanımıyorlardı ve bir başka adaya, Nizar'a bağlıydılar. Böylece, İran'daki kesim Mısır'dakinden ayrılmış oluyordu. Ayrıca Selçuklu yönetimi, onlara normal bir gelişme olanağı tanımadığından, onların arasında bir dehşet saçma eğilimi baş göstermişti. Ansızın harekete geçerek, dağlık yerlerdeki, yeniden ele geçirilmesi güç olan bazı kalelere el koymuşlardı. Bunlardan Alamut kalesi, hemen hemen iki yüzyıl boyunca, onların Büyük Başkan'ının barınağı olmuştur. Bu girişimlere önderlik eden, onların destanlarında Nizamülmülk'ün ve Ömer Hayyam'ın okul arkadaşı olduğu öne sürülen Hasan el-Sabbah'dı. Hasan el-Sabbah. Cennet'te onları bekleyen mutluluğun bir örneğini önceden tatmaları için çömezlerine haşhaş çektirttiğinden, halk arasında bunlara *haşişin* denilmekteydi. Bunların Suriye'deki dalını tanıyan ve sistemli olarak yürüttükleri cinayetlere tanıklık eden Haçlılar, Avrupa'ya onları 'cellât' anlamına gelen «Assassin» adı ile tanıtmışlardır. Bugün hâlâ bunlar bu adla bilinmektedir. Bu caniler, şehitlik vadeden bir tür kutsal savaşla, kendilerini izleyenlerden körü körüne bir bağlılık ve büyük bir irade gücü sağlamayı başarmışlardı. Her ne kadar düşmanları, o dönemde vezirinin otoritesine karşı biraz sinirlilik gösteren Melikşah'ı ve hattâ Halife'yi bile bundan sorumlu tutmuşlarsa da, *haşişin*'lerin ilk önemli kurbanı Nizamülmülk olmuştur. Melikşah'ın, Nizamülmülk olmaksızın devleti nasıl yöneteceğini ise bilmiyoruz, çünkü Sultan'ın kendisi de, henüz genç yaştayken ve vezirinin ölümünden iki ay sonra hayata gözlerini kapamıştır.

Melikşah'ın ölümü ile yüz yıl sürecek olan bir gerileyiş dönemi başlamıştır. Ne var ki bunu genelleştirmemek gerekir. Siyasal parçalanma, ne demin sözünü ettiğimiz dinsel uyarlamayı, ne de Türklerin yerleşmelerini ve yayılmalarını hiç bir şekilde etkilememiştir. Hattâ Arap, Kürt ve İranlı beylerin yerini Türklerin almasıyla bu daha da belirginleşmiştir.

Türkmenlerin disiplinsizliği, *haşişinler* ve zengin fetihlerin çöküşe yol açan nedenlerdir. Fakat başlangıçta bunların en önemlisi, tahta kimin geçeceğinin belli olmamasıydı. Melikşah'ın oğullarını ve amcalarını birbirine katan kavgalar, tahta oğlu Muhammed'in geçmesine karar verilmesiyle son bulmuştur. Muhammed, görünüşte İmparatorluğu bir birlik haline getirmişse de, Horasan'ın tamamının bir başkasının —Sancar'ın—

egemenliğinde özerk bir bölge olmasına göz yummak zorunda kalmıştır. Hemen hemen özerk duruma gelen Suriye de kendi içinde bölünmüştü, bir yandan da Haçlılar, karışık durumdan yararlanarak bu topraklarda kol gezmekteydiler. Musul eyaleti, başkaldıran bir askerî yönetim şekline dönüşmekteydi, daha ötede Diyarbakır'da ise Artuklar kendilerine bir bölge geliştirmeye çabalıyorlardı. Van gölünün kıyılarındaki Ahlat'da, eski bir kumandan, kendini Ermenistan kralı anlamına gelen Şah-ı Arman ilan etmişti. Bu koşullar altında Sultanın otoritesinin çok kısıtlanmış olduğu ortadadır. Sultan, bazı beylerin yöresel rekabet nedenleriyle oynadıkları oyunları destekleyen *haşişin*leri sindirme gücünden yoksundu. Muhammed'in yerine geçen Mahmud'un zamanında, bu tür eylemler daha da hız kazanmıştır. Bedevî başbuğu Dubays'ın, taa Bağdad kapılarında ortaya koyduğu yasa dışı davranışları buna bir örnek olarak verebiliriz. Mahmud'un kardeşi Mesud'un döneminde ortalık daha da karışmıştır. Bunda, ailenin en yaşlısı olmak bakımından Sultanlıkta bazı hakları olduğunu kabul ettirmiş olan Sancar'ın, Mesud'a karşı öteki yeğenlerini tutmasının da etkisi olmuştur. Bütün bunları içinde en etkileyici olay, Bağdad'ın kuşatılması olmuştur (1133-4). Sultanlıkta hak ileri süren kimselerin, Halifenin onayını alması büyük önem taşımaktaydı. Halife de bu yetkisini bir pazarlık aracı olarak kullanıyordu. Sultanlar para sıkıntısı çektiklerinden, Halifeyi bu konuda giderek daha çok sıkıştırmaktaydılar. Halife Mustarşid, Sultan Mesud'a karşı cephe almış, Sultan da bunun üzerine Bağdad'ı kuşatmıştı. Bazı Türkler de, hangi iktidarın gelecekleri yönünden onlara daha büyük olanaklar sağlayacağı konusunda bir seçme yaparken, Halifeye orduya benzer bir güç sağlamışlardı. Fakat bu güç yenik düşmüş ve Halife, dostu Dubays'la birlikte öldürülmüştü. Onun yerine geçen Raşid'in sonu da aynı olmuştu..

Ne var ki olayların izlediği yön, bir yandan Sultan'ın gücünü yitirmesine yol açarken, bir yandan da Halife'yi daha güçlü kılmıştır. Yeni Halife, savaşmak zorunda kalmaksızın, kendinden önceki iki Halifenin uğrunda can verdiği amaca ulaşmış ve özlenen yöresel bağımsızlığı kazanmayı başarmıştır. Sultanlığı döneminin sonlarına doğru Mesud, görünüşte tek hükümdar kendisi olmasına karşın, gerçekte, aralarındaki rekabetin dışında hiç bir şeyin güçlerini kısıtlamadığı bazı kumandanların kuklası durumuna düşmüştü. Bu kumandanların bağlılığını ise çok ağır bedeller karşılığında elde edebilmektey-

di. Pek çok çocuk şehzadenin *atabeki*, kuramca o şehzadelere tanınan iktidarın gerçek sahibi durumuna gelmişti. İşte Zengîler bu yolla Musul'u, Halep'i ve İldeğiz'i ellerinde tutmuşlardır. Onlardan sonrakiler de aynı şeyi Azerbaycan'da yapmışlardır. Selçuklu eyaleti Kirman, bir dereceye kadar bağımsızlığını koruyabilmiş, ama bir yandan da kavimlerin başbuğları, kendilerine burada beylikler yaratmaya çalışmışlardır. Sultana bağlılıkla öteki beylerin üzerinde bir otorite sağlamak amacını güden bazı beylerin hoşgörüsüne dayanarak, ancak son Selçuklular, İran yaylasında bir parça da olsa egemenliklerini sürdürebilmişlerdir. Sonuncuları olan Tuğrul biraz daha etkin bir tutum göstermek istediğinde, Halife, Harzemşah'ı ona arkadan saldırtmıştır. Böylelikle, 1192'de bu hanedan sona ermiştir.

Bu hanedanın çözülüşü, bir zamanlar daha göz kamaştırıcı bir etkinlik göstermiş olduğu Horasan'da daha hızlı olmuştur. Sancar, Maveraünnehir'deki Karahanlılar ve Gazneliler üzerinde etkili bir egemenlik kurmayı başarabilmişti. Fakat Orta Asya'da, kurulu imparatorlukları yıkacak olan yeni bir halk kıpırdanması başlamak üzereydi. Belki de bir Moğol halkı olan Hıtaylar, doğu ve batı iki Türkistan'ı kapsayacak ve Karahanlıları ezip geçecek bir imparatorluk kurmak yolundaydılar. Hıtayların saldırısına uğrayan Karahanlıların yardıma çağırdığı Sancar da yenilmişti (1141). Hıtaylar, Amu-Derya'ya kadar bütün Maveraünnehir'i ellerine geçirmişlerdi. Yönetimleri çok yumuşaktı ve ülkelerin genel yaşantısında büyük bir değişikliğe yol açmamıştı. Ama din yönünden, yeni gelenlerin Müslüman olmayışı büyük önem taşımaktaydı. Hükümdarları Gürhan'dı ve aralarında Nesturî Hıristiyanları da bulunmaktaydı. Bu ara, Doğu'daki Hıristiyan topluluklarında bir Papaz - Kral'ın gelip Müslümanları ezip geçeceği söylentileri alıp yürümüştü. Avrupa'ya ulaştığında, bu söylenti Prester John efsanesinin başlangıcı olmuştur.

Sancar, Hıtaylar karşısında kendi topraklarını elinde tutmayı başarabilmişti. Ne var ki Hıtayların ilerlemesiyle, hâlâ Orta Asya'da yaşamakta olan bazı Oğuzlar da harekete geçmişlerdi. Sancar'ın bunları denetim altında ve düzenli tutması giderek güçleşmekteydi. Sonunda 1153'de, Sancar'ı yendiler ve onu tutsak ettiler. Ona hâlâ saygı göstermekle beraber, bütün ülkesini yağma ettiler, önlerine çıkanı öldürdüler. İlerlemiş yaşının çok saygınlık kazandırdığı Sancar'ın kaçması bile durumu hiç bir şekilde değiştirmedi. 1156'da Sancar öldüğünde, Horasan'daki Selçuklu İmparatorluğu'ndan geriye hiç bir şey kal-

mamıştı. Selçuklularla birlikte giden Oğuzlardan tamamen ayrı nitelikler gösteren bu Oğuzlar, ne kendilerine bir önder seçebilmiş, ne de kalıcı herhangi bir siyasal yapı kurabilmişlerdir. Aralarından biri Kirman'ı ele geçirmeye yönelmiş ve oradaki Selçuklu hanedanına son vermiştir. Ötekiler Horasan'ı ganimet olarak aralarında bölüşmüşlerdir. Burada bir tek sakin yer kalmıştır: Çöllerin gerisindeki Harzem. Harzemşahlar Sancar için çetin bağımlı kişiler olmuşlardı. Şimdi ise onun tek mirasçıları durumundaydılar. Orta Asya'dan büyük çapta Kıpçaklı Türk tutsaklar satın alarak güçlü bir ordu kurmuşlar ve böylelikle ülkelerinin refahını sürdürebilmişlerdi. Fakat yarı barbarlardan kurulmuş olan bu ordu, sonunda büyük felaketlere yol açmıştır. Halife el-Nasır'ın bu orduyu son İranlı Selçuklulara karşı nasıl kullanmış olduğunu gördük. Ne var ki bu olaydan sonra, onlar Sultanlığı kendi ellerine geçirmeyi tasarlamaya başlamışlardı. Halifeyi onların baskısından, ancak 1217 - 1258'deki Moğol istilası kurtarabilmiştir Fakat gene aynı istilacılar Halifeliğin kendisini de yıkmışlardır.

Bu Halife'nin, el-Nasır'ın zamanında, Halifelik tam anlamıyla bağımsızlığını kazanmıştır. Tabii, bu artık bütün İslam dünyasını yöneten bir siyasal güç şeklinde olmamıştır. Fakat el-Nasır, Halifeliğin, hiç olmazsa yöresel olarak saygınlık taşıyan bir güç haline gelmesini sağlamıştır. Annesi Türk olan bu Halife ilginç bir kişiydi. Zamanının tutucu dinsel eğilimlerini yeriyor ve Müslümanlığın çeşitli inançlarına bağlı olan mezheplerini, hiç olmazsa törel açıdan, kendi himayesi altında birleştirmek istiyordu. Bu uğurda da, tutuculara dine aykırı gözüken davranışlarda bulunuyordu. Bu halifenin başarılarından biri de Alamut kalesindeki *haşişinleri* az çok Müslümanlığın çerçevesi içine sokabilmesiydi. Fakat en önemli başarısı, bunun böyle olacağını kendisi düşünmemiş bile olsa, gelecekte en olumlu sonuçları doğuracak olanı, *fütüvvet*'i yeniden düzenlemesiydi.

İran ve Irak'daki çoğu kentte bulunan *fütüvvet*, çok sayıda halkça unsurları kapsayan, atılımları başlatıcı niteliktəki, arkadaşlık ve ruhsal birlik duygularıyla birbirlerine bağlı, profesyonel olmayan, anonim kuruluşlardı. Merkezî yönetimin, otoritesini yitirip, denetimi sağlayamadığı dönemlerde, *fütüvvet*'e bağlı olan ve kendilerine *fityân* ya da *ayyarûn* adı verilen kimseler, kentlerde ve hattâ Bağdad'da bile, yönetime ve zenginlere yöneltilmiş bir dehşet havası yaratırlardı. İktidarın güçlü olduğu dönemlerde ise geri plana çekilirlerdi. Örneğin, Selçuklular, Bağdad dahil bütün kentlere, askerî garnizonları *şihna*'-

yı yerleştirdiklerinde bu böyle olmuştu. Hükümdara karşı birleşmiş bir muhalefet varsa, bunlar gene ortaya çıkarlardı. Nitekim on üçüncü yüzyılda, Selçuklu yönetiminin zayıflamasıyla yeniden ortaya çıkmışlardır. Onun gücünden yararlanmak amacıyla, çeşitli emeller besleyen kimseler *fütüvva*'yı desteklemişlerdir. Halife, ona karşı cephe almaktansa onu desteklemeyi yeğ bulmuş ve onun Büyük Başkan'ı durumuna gelmişti. El-Nasır, bu kurumun savunduğu törel ilkeleri, daha kesin kurallar şekline dönüştürmüş, böylelikle onu toplumsal dayanışmanın bir aracı haline getirmişti. Aynı nedenle, ileri gelen kişilerin de bu akıma katılmasını sağlamıştı. On dokuzuncu yüzyıl tarihçilerinin eline kurumun bu yönünü gösteren belgeler geçtiğinden ve yanlış bir belgeleme sonucunda, bu tarihçiler *fütüvvet*'i bir şövalyelik kurumu sanmışlardır. Halife aynı zamanda, propagandadan yararlanarak, Asya'daki bütün Müslüman hükümdarlarını, kendi ülkelerinde de, kendi himayelerinde, aynı biçimdeki *fütüvvet*'ler kurmaları yolunda etkilemeye çalışmıştır. Politik nedenlerle çoğu bunu yapmayı kabul etmiştir. Sosyal açıdan bu kurumun Anadolu'daki başarısı çok büyük olmuştur. Burada *fütüvvet*'le ilgili olarak bu kısa bilgileri vermemiz, ilerde Anadolu'da onunla yeniden karşılaşacağımız içindir.

3

SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE SANAT VE EDEBİYAT

Selçuklu dönemi, kültürel alanda, Yeni Farisi dilinin büyük gelişmeler gösterdiği bir dönemdir. Hemen hemen hiç İran etkisinde kalmamış olan, Orta Asya'daki Karahanlılar arasında yeni bir Müslüman Türk edebiyatı doğmuştur. Arap alfabesini kullanmış olan Karahanlıların ortaya koydukları yapıtlarda, sınırlı da olsa bir ileriye yöneliş görülmektedir. Oysa İran'da yerleşen Büyük Selçuklular arasında bununla eşanlamlı bir akım görülmemiştir. Belki de önceki yönetici sınıfın dili Arapça olduğundan, ayrıca Türk yönetici sınıfının Farsçayı biraz bilmesine karşın Arapçayı hiç bilmemesi nedeniyle, Arapçanın yaygınlaşması istenmemiştir. Gerçi bazı öğrenim dalları Arapça yapılıyordu ve Arapça bilen bazı bilginler vardı. Örneğin çeşitli dallarda büyük bir bilgin olan el-Zemahşerî, Selçuklu dö-

neminde Harzem'de yaşamıştı. Fakat aydın kişilerin büyük bir çoğunluğunda, Arapça yerini hızla Farsçaya bırakmıştı. Edebî eserlerin hemen hemen hepsi ve (Kur'an'daki yasalara dayanan adaletin dışında) yönetimle ilgili her şey, artık tamamen Farsça yazılmaktaydı. Değerini hâlâ korumakta olan eski Arapça eserlerse Farsçaya çevrilmekteydi. Bu Türk - İran karışımının sonucunda, genellikle Doğu'da kendini ortaya koyan bir Arapçadan arınma eğilimi baş göstermiş ve onun yerini yeni bir İranlılaşma, daha doğrusu, o bölgenin büyük etkisi göz önüne alınırsa, bir 'Horasanlılaşma' almıştır.

Sanat tarihi açısından da aynı olgu ile karşılaşıyoruz. Belirli bir Türk sanatının burada geliştiğini söylemek, daha açıkçası, Türklerin siyasal yönden yönettikleri ve hâkimi oldukları ülkelerde gelişen sanata gerçek katkılarının ne olduğunu belirlemek çok güçtür. Kendine özgü sorunları olan Anadolu'yu şimdilik bir tarafa bırakarak, bu sanatın günümüze ulaşan durumuna dayanarak varabildiğimiz sonuçlara göre, Selçuklu döneminde ortaya konulan bütün sanatın, daha önceki İslam - İran sanatına dayandığını söyleyebiliriz. Her ne kadar arkeolojik bulguların durumu, bazan bunların derecesi konusunda bizi yanıltabilse bile, en önemli, en kesin, en açık seçik yaratıcılığın Selçuklu döneminde ortaya konulduğunu söylememek için bugün artık hiç bir neden kalmamıştır. Salt Türk teknik katkısı azdır (canlıların temsil edilmesi gibi), çünkü Orta Asya'da kısıtlı alanların dışında (örneğin türbeler), yapı tekniğini geliştirmek konusunda Türklerin eline pek bir fırsat geçmemiştir. Fakat bu alanda da başka alanlarda da olduğu gibi, Türkler, Maveraünnehir'de ve Horasan'da ortaya konmakta olan şeyleri daha da ötelere götürmüş olabilirler. Bir yandan da, Sultanların ve onları izleyenlerin din politikası, camilerin yaygınlaştırılması, *medreselerin* yaratılması ve çoğaltılması gibi etkinlikleri gerektirmiştir. Böylelikle, yerli sanatçılara da, önceleri pek özel durumların dışında tanınmamış olan olanaklar ve fırsatlar tanınmıştır. Başlangıçta, bu yeni hükümdarların yalın ve 'haşmetli' gücü de aynı yönde gelişmiştir. Burada teknik sorunları ele almamıza gerek yok. Bunların bazılarını Anadolu ile ilgili olarak inceleyeceğiz; fakat genel nitelikleri belirlemek gerekliydi. Türkler, yaratıcı olamadıkları zamanlar bile, kendilerinin henüz yaratamadığını başkalarının yaratmasına her zaman olanak sağlamışlardır.

İKİNCİ BÖLÜM

ON BİRİNCİ YÜZYILIN SONUNDAN 1243'E DEGİN ANADOLU'DAKİ TÜRKİYE

1

KAYNAKLAR

Anadolu'daki Türklerin tarihine geçmeden önce, bu tarihi yeniden canlandırmakta hangi kaynaklardan yararlandığımızı okuyucuya biraz olsun bildirmemiz gerekir. Bu amaçla, bu kitapta ele aldığımız dönemi, yaklaşık olarak bu dönemin kapsadığı beş yüzyılı karşılayacak beş bölüme ayıracağız.

On birinci yüzyıl için, daha doğrusu, bu yüzyılın bizi ilgilendiren ikinci yarısı için, çok daha sonraki tarihlerde, destanlardan yararlanarak dile getirilmiş *Danişmendname*'deki anıları bir yana bırakırsak, yararlanabileceğimiz Türk kaynaklı belgeler pek yoktur. Selçukluların genel tarihlerini konu alarak yazılmış yapıtlarda ve özellikle Sibt ibn el-Cevzi/*Garz el-Nima Muhammed Tarihinde*, Türklerin Anadolu'ya yayılmaları ve orada yerleşmelerinden, Selçukluların yayılmalarıyla ilgili oldukları oranda söz edilmektedir. Fakat aşağıda açıklayacağımız gibi, Büyük Selçukluların izlediği siyasetle, Türklerin Anadolu'ya yayılmaları, tamamen ayrı birer olaylar dizisi oluşturmaktadır. Ayrıca, Anadolu topraklarını ele geçirmekte olan Türklerin, resmî haberleşmeyi yönetecek bir daireleri olmadığından, ne de yerli halklar arasında İslam başkentleri ile böyle bir haberleşmeyi kavrayabilecek herhangi bir Müslüman yön bulunduğundan, bu tür belgelere dayanarak belgelemelerini ortaya koyan yazarların, gerçekte, ülkede yer alan olaylarla ilgili hiç bir bilgiye sahip olmadıkları anlaşılıyor. Öte yandan, yerli Hıristiyan halklar böyle bir haberleşmeyi uygulamaya ve bazı olayları belgelemeye alışıktılar. Böylece bu olayları anlatan bazı yazılar yazılmış, sonraları bunlar Ermeni, Süryanî ve daha az ölçüde de Gürcü papazlarının ve Kostantinopolis'deki Bizans tarihçilerinin eline geçmiştir. Bu olayları yazanları, Türk istilalarının Türklerin tarihini oluşturan yönü değil de, öncelikle kendi halklarını etkileyen yönü ilgilendirmiştir. Ayrıca, bu istilaların yarattığı kargaşalık, bu haberleşmeyi aksatmış ve arşivlerin saklanmasını güçleştirmiştir. Böylelikle de,

bu tür bakış açılarından verilen bilgilerde de gene kesiklikler olmuştur. Anadolu'yu boydan boya aşan Birinci Haçlı Seferi'nin tarihçileri, bu konulara biraz da olsa ışık tutmuşlardır. Bu bilgiler yararlı olmakla beraber, gene aynı nedenden, eksik ve kesik kesiktirler. Ayrıca bunlar çok kısa bir süreyi kapsamaktadırlar.

Bu durumu belirttikten sonra, bu tarihi aşağıda sıraladığımız kaynaklardan yararlanarak yeniden kurmak zorunda olduğumuzu söyleyeceğiz. Bibliyografyada verilen tek tük kaynakların dışında yararlandığımız kaynaklar şunlardır:

Grek kaynakları: Cedrebus (Scylitzes tarafından düzeltilmiş ve devam edilmiştir); Mihael Attaliates; Niseforus Breyennius; on ikinci yüzyılın başlarında Anna Komnena.

Ermeni kaynakları: 1140'dan kısa bir süre önce yazılmış olan Edessalı Matthew.

(Yakubi) Suriye kaynakları: 1190 yılları dolaylarında yazmış olan Suriyeli Mihael.

Latin kaynakları: Yalnız Haçlı Seferleri'nden söz etmiş olan Aiguilheli Raymond yazarı Norman Anonim'den başka 1113 yıllarına kadar inen Aixli Albert ve Chartresli Fulcher ki, o da 1118 yılına kadar uzanır.

On ikinci yüzyılda da bu durumda büyük bir değişiklik olmamıştır. Anadolu'nun yeni hâkimleri, yapılara bazı (Arapça) yazılar yazmış ve paralar bastırmışlarsa da, henüz bir tarihsel edebiyat ortaya koymamışlardır. Daha sonraları vakayînameci İbn Bîbî'nin, Anadolu Selçuklularının on ikinci/*altıncı* yüzyılın sonundan önceki tarihleriyle ilgili hiç bir bilgiyi ele geçirmenin mümkün olmadığını kategorik olarak açıkladığını görüyoruz. Durum böyle olunca, yararlanabileceğimiz ana kaynaklar, Anna Komnena'dan sonra, Bizanslı Cinnamus ve Nicetas Choniates, Edessalı Matthew, sonra belgelemesini sürdürmüş olan Papaz Gregori ile o dönemde hâlâ yazmakta olan Suriyeli Mihael'dir.

İlerde göreceğimiz gibi, Anadolu Selçukluları ile Büyük Selçukluların yerine geçen devletlerin tamamen birbirlerinden kopmuş olmaları, İbn el-Athîr'ın 1225 yılları dolaylarında yazdığı Evrensel Tarih'i (Kâmil) in dışında, niçin hiç bir Mezopotamya edebiyatının «Rum»daki Selçuklulardan söz etmemiş olduğunu açıklıyor. Bu Selçukluları ele alan tek Müslüman yazarlar Suriyeli yazarlar olmuştur: Bu yüzyılın ortalarında yazan Şamlı İbn el-Kelânisî, Halepli çağdaşı el-Azimî ve İbn Abî Tayyî ve İbn el-Edîm gibi daha sonraki büyük Halepli yazarlarla

Mezopotamya'nın en kuzey ucunda yazan İbn el-Azrak el-Fârikî. Bu yazarlar da, yaşadıkları bölgeleri Anadolu'daki Selçukluların siyaseti etkilediği oranda onlardan söz etmişlerdir. Kapadokya'daki Bizans kiliselerinde de bazı kitabeler vardır.

On ikinci yüzyılın bitiminden başlayarak, on üçüncü ve on dördüncü yüzyıllarda durum biraz daha iyileşmiştir. İran'dan Anadolu'ya göç eden ve artık bir Anadolu Devleti olarak düzenlenmiş bu devletin üst düzeydeki görevliler sınıfının bir üyesi ve Farsça yazan İbn Bîbî ile, o ülkede yazan yetkili bir kimsenin görüş açısını elde etmiş oluyoruz. İbn Bîbî'nin 1282 yılına kadar gelen *Selçuknâme* adlı yapıtından başka, bir de gene aynı adı taşıyan ve gene Farsça yazılmış, özellikle on üçüncü yüzyılın ikinci yarısını kapsayan, —1292 yılına kadar olan bölümü çok önemli— on dördüncü yüzyılın başlarına değin uzanan ve adı bilinmeyen bir Konyalı tarafından yazılmış bir kitap vardır. Bunlardan başka, yalnız 1243'den önceki kısa bir süreyi kapsayan, Kerîmeddin Aksarayî'nin vakayînamesi vardır. Bu da Farsça yazılmıştır. Ayrıca o zamanın arşivlerinden günümüze kadar ulaşmış bazı belgeler de vardır: Vakıflarla ilgili senetler, örneğin Celaleddin Rumî'nin yazışmaları gibi. yazışmalar, *Menâkib-ül-Ârifîn* gibi ünlü mistiklerin yaşam öykülerini içeren ve on dördüncü yüzyılda Eflâkî tarafından yazılmış dinsel yazılar, Sultanlığın katipliği dairesince katiplerin örnek olarak kullanmaları için saklanan bir dizi belge, Anadolu Selçuklu Devleti'ndeki toplumu meydana getiren çevrelerin tarihini, bugün bizim içten verilmiş gözlemlere dayanarak yorumlamamıza olanak sağlamaktadır. Yalnız burada iki noktayı göz önünden ayırmamaya çok dikkat etmemiz gerekir. Birincisi, bu belgelerin bize Selçuklu toplumunun bütünüyle ilgili değil de yalnız bazı gruplarıyla ilgili bilgiler verecekleridir. İkincisi ise, bu belgeler çoğunlukla Moğol egemenliği zamanında yazıldıklarından Anadolu'daki Selçukluların bağımsız oldukları dönemle ilgili bilgilerin gerçekte olduğu gibi yansıtılamamış olabilecekleridir. Ayrıca, İbn Bîbî'nin *Selçuknâme*'sini nasıl kullanmak gerektiğini de burada belirtmek zorundayız. Uzun bir süre bu yapıt, gene yazarının yaşadığı dönemde yapılmış kısaltılmış bir şekliyle bilinmekteydi. Bugün artık metnin tamamı elimize geçmiştir ve iki kitap arasında önemli bir kısaltma olmadığı anlaşılmıştır. Ne var ki bilginler İbn Bîbî'nin yapıtının kısaltılmış şekline pek güvenmediklerinden ve daha da önemlisi, Türkolojistlerin Türkçeyi Frasçadan daha iyi bilmeleri nedeniyle, İbn Bîbî'nin Farsça metni yerine, çoğunlukla bu met-

nin on beşinci yüzyılda, Osmanlılar döneminde, Yazıcıoğlu tarafından ortaya konan Türkçe uyarlaması kullanılmıştır. Oysa Yazıcıoğlu, çok daha geniş bir tarihin bir bölümü olarak kullandığı bu metni, bazı eklemeler ve yorumlar yaparak uyarlamıştır. Bunlar kendi içlerinde bazı yönlerden çok ilginç olmakla beraber, asıl metinde bulunmadıkları göz önünde tutularak dikkatli ve ölçülü kullanılmalıdırlar. Fakat bu her zaman böyle olmamıştır.

Artık bu dönemde ortaya konulmuş zengin Müslüman edebiyatının yanında, öteki kaynaklar karşılaştırmalı olarak değerlerinden biraz kaybetmişlerse de, bir yandan da Selçuklu Devleti'nin gelişmesiyle bunlar uluslararası tabloda yeni bir yer kazanmışlardır. Ayrıca Moğol tarihinin alanının içine girmekle, önceleri Anadolu'yla ilgili sorunlara eğilmemiş tarihçilerin dikkatini bu bölgeye çekmekte yardımcı olmuşlardır.

Anadolu tarihine zaman zaman değinmiş bütün Suriye - Mısır tarihçilerinin (Suriye ile Mısır siyasal açıdan birleşik olduklarından), listesini burada vermemize olanak yok. Bunların arasında özellikle önemli olanları belirtmekle yetineceğiz, çünkü bunlar her zaman gerektiğince değerlendirilmemişlerdir. Ayrıca, yazdıklarının tamamı da henüz yayınlanmamıştır. Bunlardan İbn Vasıl'ın 660/*1262* yıllarına kadar uzanan ve Suriye ile komşularının çok ayrıntılı bir tarihini içeren (şu sıralarda da yayıma hazırlanan) tarihi, İbn Abdülzahir'in yazdığı Sultan Baybars biyografisi, ki bu metnin tamamı birkaç yıl önce ele geçmiş ve henüz yayımlanmamıştır. İbn Şeddad'ın, gene bu Sultan hakkında yazdığı ve elimize ancak metnin yarısının geçtiği biyografi de vardır ve bunun Türkçe çevirisi yapılmıştır. Bir de 700/*1300* yıllarında yaşamış Baybars Mansuri'nin, bir Hıristiyan katipten edindiği bilgilere dayanarak yazdığı ve Anadolu'nun on üçüncü yüzyılın ortalarına kadar ulaşan çok ayrıntılı bir tarihi vardır. Bunlardan başka İbn Natıf, Abdüllatif, Yûnûni ve daha başkalarının yazdıkları tarihler vardır.

Özellikle Azerbaycan ve Kilikya'da yazılmış Ermeni vakayînamelerinde de zaman zaman bazı bilgiler verilmektedir. Suriyeli Mihael'in yazmış olduğu vakayînamenin hem önceki tarihlerle ilgili eksik taraflarını tamamlayan, hem de bunu on üçüncü yüzyılın sonlarına kadar sürdüren 'Kral Tarihçisi diye bilinen Suriyeli Süryanî Bar Hebraeus gibi tarihçiler de vardır. On üçüncü yüzyılın başlarıyla ilgili önemli bilgiler vermeyen Bizans edebiyatı, Türk istilalarının giderek batıya yaklaşmasıyla orantılı olarak ilginçleşmeye başlamakta ve bu yüz-

yılın son otuz yılı ve bir sonraki yüzyılla ilgili önemli bilgiler vermektedir. İtalyanlar ve Kıbrıslılarla yapılan diplomatik ve ticarî anlaşmalar, daha sonra ele alabileceğimiz bazı belgeleri meydana getirmişlerdir ve Saint-Quentinli Simon, Rubrucklu William gibi misyonerler, Marco Polo gibi tüccarlar, İspanyol-Arap coğrafyacısı İbn Said gibi gezginler, Rum ülkesiyle ilgili çok ilginç bilgiler vermişlerdir. Ayrıca yapılardaki ve paralardaki yazılar da giderek çoğalmıştır. İşte bu nedenlerden, bu yüzyıl öncekilere oranla daha etraflıca incelenme olasılığı bulunan bir yüzyıldır.

İlk yıllarının dışında on dördüncü yüzyıl ise, belgeler yönünden çok yetersizdir. Moğol İmparatorluğu'nun çökmesiyle, kendisi de parçalanma halinde olan İran'ın tarihçileri, bu bölgeye artık pek ilgi göstermez olmuşlardır. Ayrıca, Anadolu'daki siyasal bölünme sonucunda, genel kapsamlı vakayînameler artık yazılmaz olmuştur. Şimdiye değin, bu dönemle ilgili ele geçirilmiş bütün bilgiler, Aydın Emirliği'nin o yüzyılın ortalarındaki tarihi ile ilgili bilgilerdir ki onlar da on beşinci yüzyılda Türkçe olarak uyarlanmışlardır. Bir de Sıvas eyaletinin Burhaneddin tarafından yönetildiği on dördüncü yüzyılda bu eyalet ve dolaylarının tarihiyle ilgili ayrıntılı bir vakayîname vardır. Daha değeri tam olarak saptanmamış, yarı destana dayanan, kronolojik olmayan ve batı Toroslar'daki Karamanlıların on beşinci yüzyıla değin hükümdarlık dönemlerini konu alan, Şikârî tarafından yazılmış bazı bilgiler de ele geçirilmiştir. Ancak on beşinci yüzyılda başlayan Osmanlı tarihi ise, Osmanlı İmparatorluğu'nun kapsamına giren öteki beyliklerden çok az ve belirli bir açıdan söz eder. Hattâ belirli dönemlerde bunlardan amaçlı olarak hiç söz etmez.

Timur istilaları, yararlı olmakla beraber, gelip geçici bir izlenim yaratır. Bu durumda da, Bizans tarihçilerinin kısa vakayînameleri daha büyük bir önem kazanmaktadır. Ermeni tarihlerinde Timur'un seferiyle ilgili belgelerin dışında bir bilgi yoktur. Ne var ki, bunlar daha henüz tam olarak yararlanılamamış, kısa, kronolojik tabloları içermektedirler. Trabzonlu Paneretos ve başkalarının ortaya koydukları ilginç Grek belgeleri vardır. Bu dönemle ilgili olarak hemen hemen Suriye ya da Gürcü kaynaklı hiç bir bilgi yoktur. Anadolu'daki Müslüman çevrelerce ortaya konmuş, tarihçilikle ilgili olmayan bilgilerin önemli olacağı sanılmaktaysa da, bazı kişisel araştırmaların dışında bunlar pek incelenmemişlerdir. Çeşitli yazılar ve paralar, vakıflarla ilgili senetler, resmî mektuplar ve benze-

ri belgeler de vardır, ama bunların gerçekliğini saptamak için yoğun bir çalışmanın yapılması gerekmektedir. Çünkü bunların bazıları, Osmanlı, zaman zaman da başka bir hanedanın ününü daha da yüceltmek amacıyla ya da bir hayır kurumunun yararına olmak üzere ortaya konulmuş sahte belgelerdir.

Girit'teki İtalyan ve Venedik arşivleri, şimdiye değin incelenmiş olduklarından daha etraflıca incelenecek olurlarsa, burada bazı ilginç bilgilerle karşılaşabileceğiz. Bu umut kırıcı durumun orta yerinde birdenbire bir parıltı belirir. Ama ne yazık ki, bu da 1330-1340 yılları arasındaki çok kısa bir dönemi kapsamaktadır. Bunlar, Anadolu'yu baştan başa gezen İspanyalı Araplardan İbn Batûta'nın gezileri üzerine yazdığı ilginç yazılarla, bir Mısırlı görevlinin, Şihabeddin Fadullah el-Umarî'nin yazdığı Ansiklopedi'deki 'Rum' ülkesiyle ilgili yazılardır. Şihabeddin Fadullah el-Umarî ise buradaki bilgileri gezgin bir Müslüman mistiğinden ve çok tipik olarak da, Kahire'de Memlukların elinde tutuklu bulunan bir Genovalı soyludan toplanmıştır.

On beşinci yüzyılda da durum genellikle aynıdır, ayrıca bu yüzyılda demin sözünü ettiğimiz iki yazarla eşanlamlı hiç bir şey de yoktur. Tarihçilik yönünden bu dönem, her hanedanın kendisine en büyük değeri tanımak istediği bir dönemdir. Şikârî'den daha önce de söz ettik. Doğu Anadolu'daki Akkoyunlularla ilgili önemli bilgiler verilmektedir. En önemlisi de, Osmanlı tarihiyle bu yüzyılda karşılaşıyoruz. Ne var ki bu tarih çok değerli olmakla beraber çok da sakıncalıdır. Bu tarih pek çok olguyu dile getirmektedir, ama bunları kendine göre sunmaktadır; Anadolu'daki öteki beyliklerin önemini küçümseme eğilimindedir. Osmanlılara nasıl baş eğmiş ve Osmanlı topraklarına nasıl katılmış olduklarının dışında bu beyliklerle ilgili pek bir bilgi vermemektedir. Schitberger'den, Burgondili Bertrandon de la Broquière'ye kadar uzanan, Batılı gezginlerin gözlemleri de yararlı bilgiler sağlamaktadır.

Çok büyük bir önem taşımasına karşın, şu an için, Anadolu'nun bir Selçuklu-Moğol Devleti olmaktan bir Osmanlı Devleti olmaya geçişiyle ilgili tarihi canlandırmamız özellikle güçtür. Birbirinden tamamen kopuk, ama genellikle aralarında bir karşılıklı etkilenme sezilmesi bakımından ilginç, kaynaklardaki bilgilere dayanarak ancak bunu toparlayabilmemiz mümkün. Bu bilgilerin yazılmış oldukları dillerin başka başka oluşu, bunları birbirleriyle bağdaştırmakta bazı güçlükler ortaya koymaktadır. Fakat bütün bunlar, bu yolda yapılacak çabaların

bir sonuç vermeyeceği anlamına gelmez. Ne var ki uzun ve çetin bir çalışmayı göze almamız ve ön yargılardan kaçınmamız gerekir. Bu nedenle, bu kitabın bitiş bölümü özellikle kısa ve kesin olmayan bir düzeyde tutulmuş ve böylelikle şimdiye değin yapılmış çalışmalardan çok, ileride girişilecek çalışmaların önem taşıyacağı belirtilmek istenmiştir.

2

ANADOLU'NUN COĞRAFYASI

Okurlarımıza burada Anadolu'nun coğrafyasını bütün ayrıntılarıyla sunmaya bir gerek görmüyoruz. Fakat bu ülkede yer alan tarihsel olaylara geçmeden, bu bölgenin coğrafyasıyla ilgili bazı bilgiler vermemiz yararlı olacak.

Konumuzla ilgili olan Anadolu, Trakya ve Yukarı Dicle Havzası dışında, yaklaşık olarak Modern Türkiye'nin günümüzde kapladığı alanları kapsamaktadır. Üçgen şeklindeki bu alan 750 mil uzunluğunda ve 300 - 350 mil genişliğindedir. Bu bölgenin coğrafyasının belli başlı özellikleri, çoğunlukla bir bozkır niteliğinde içteki yüksek yaylalarıyla, hemen hemen kıyıya paralel olarak uzanan ve doğuda bir araya gelen sıradağlarıdır. Batıda bu yaylalar alçalarak, Ege denizi ve Akdeniz kıyılarına ulaşan vadiler şekline dönüşmektedir. Bu durum da, iklimler arasında büyük değişikliklere yol açmakta, batı bölgesi dışında, deniz kıyısındaki bölgelerle Orta Anadolu yaylası arasındaki haberleşmeyi çok güçleştirmektedir. Kuzeydeki Pontus dağları, doğuda daha dar ve yüksekken, batıya doğru daha alçalır ve genişlerler. Bu sıradağlar, çaprazlama boğazlardan akan ve birdenbire yön değiştiren ırmakların birbirine bağladığı uzun vadilerle bölünmüşlerdir. Daha sarp olan güneydeki sıradağlar ise, daha çapraşık bir biçimdedir ve çoğunlukla çıplak ve kireçli kayalıklardan oluşmaktadırlar. Batıda, kuzeyden güneye doğru uzanan ve Akdeniz kıyılarına ulaşan vadiler görülmektedir. Orta ve Doğu bölümlerinde ise bu dağlar, güney-batıdan kuzey-doğuya doğru giderek yükselen Toros dağlarını oluştururlar ve ortadaki dar yaylayı Orta Fırat havzasından ve Suriye - Mezopotamya'nın verimli topraklarından ayırırlar. Doğuda, bir bölümü volkanik olan ve 5,165 metre yüksekliğindeki Ağrı dağı ile en yüksek noktaya erişen bu dağ-

lar dizisi, kuzeyde Fırat nehrinin kolu Karasu ile başlayıp İran'a doğru akan Aras nehriyle devam eden ve güneyde gene Fırat nehrinin bir kolu olan Muratsuyu'nun başlatıp Van Gölü'nün devam ettirdiği vadilerle bölünmektedir. Batıya doğru genişleyen yaylalar, gerçek Anadolu'yu meydana getirmektedirler. Torosların ortasının kuzey kesimine kadar bu yaylalar, volkanik Erciyes dağları tarafından, daha doğudaki yaylalardan ayrılmışlardır.

Özellikle Karadeniz kıyıları boyunca uzanan Pontus dağları ormanların yetişmesine çok elverişli yağmurlar almaktadır. Karadeniz'in doğusunda bu ormanlar sık ve gürdür. Daha yükseklerde, Alp dağlarındaki otlaklara benzeyen otlaklar bulunmaktadır. Orta bölümdeki daha kurak yaylalarda, kış ile yaz arasındaki ısı ayrılıklarının çok olduğu bozkırlar vardır ki bunlar kırsal göçebe ekonomisine elverişli topraklardır. Tarımla ancak sulamanın mümkün olduğu nehir yataklarında uğraşılabilmektedir. Selçuklu Devleti'nin ekonomisini incelediğimizde de açıkça göreceğimiz gibi, ekili toprakların gelişimi ve bakımı yönünden en önemli etken olan toplumsal koşullar, bazı bölgeleri, bazı dönemlerde çok etkilemiş, önemli değişikliklere yol açmıştır.

Bu ülkedeki coğrafya koşulları altında, doğal ve tarihsel ana yollar, doğu-batı yönünde uzanmaktadır. Bu yolların arasında, kuzey Fırat'tan, Aras'tan ve Kızılırmak'ın yukarı kısımlarından geçerek, Pontus dağları boyunca uzanan ve Boğazlar'a ulaşan bir yol ile, güneydeki, Van Gölü dolaylarından başlayarak, Toros dağlarının kuzey yamaçlarını dolaşarak Orta Anadolu'ya ulaşan yol büyük önem taşımaktadır. Güneydeki yol, Orta Anadolu'ya vardığında, bölgesel coğrafya nedeniyle değil de, Boğazlar ile Suriye arasında bir bağlantı kurmak gerektiğinden yön değiştirir ve Anadolu yaylasını, kuzey batıdan güney doğuya doğru keserek ve bir bölümü yayladaki bozkırlardan geçerek, bir bölümü ise Toroslar'ı aşıp Kilikya'ya kadar uzanarak, oradan da Amanos dağlarını aşarak Suriye'ye ulaşır. Bazı dönemlerde, bu yolları kesip geçen ve kıyıdaki limanlarla içerdeki bölgeleri birbirine bağlayan yollar da olmuştur. Konya ve Anadolu yaylasını Antalya'ya, Erzurum'u Trabzon'a, Sıvas'la Sinop'u ya da Samsun'u ve Karadeniz'le Akdeniz'i birbirine bağlayan yollar gibi.

Anadolu'nun tarihsel topoğrafyasını yeniden canlandırmak çok güçtür, çünkü bu bölgelerde egemen olan halkların dillerinin değişmesiyle, çoğu yer adları da değişmiştir. Birbir-

lerinin çağdaşı ama değişik dillerde yazan ve değişik geleneklerin sözcülüğünü eden yazarlar, aynı yer için başka başka adlar kullanmaktadırlar. Burada, bu olgunun yol açtığı güçlüklerin ayrıntılı bir açıklamasını yapmamıza olanak yok, ama böyle bir sorunun bulunduğunu belirtmek zorundayız. Bibliyografyada, bu sorunu incelemek isteyenlerin yararlanabilecekleri bazı özellikleri belirtiyoruz. Anlatı niteliğindeki metinde, bu adların hem klasik çağa değin uzanan Bizans adlarını, hem de bugünkü Türkiye haritalarındaki Türkçe adlarını vereceğiz.

3

BU TOPRAKLARA TÜRKLERİN GELMESİNİN HEMEN ÖNCESİNDE ANADOLU'NUN DURUMU

Anadolu'nun Türkler tarafından fethedilmesi ve Türkiye diye bir ülke haline gelmesi, Avrupalılara her zaman, kavranamayacak, kabul edilemeyecek ve biraz da hazmedilemeyecek bir durum olarak gözükmüştür. Bu olgu, Pannonia'da Macaristan'ın ve İllyria'da Slav devletlerinin kurulmasından değişik bir olgu değildir. Batılılar böyle bir yargıya varırken, on birinci yüzyılın ortalarındaki Anadolu'yu, bazı ayrıntıların dışında, gene son derece gelişmiş, çok üstün bir uygarlık düzeyinde ve Roma İmparatorluğu çağlarında olduğu gibi Helenleşmiş bir ülke olarak yorumlamakla işe başlarlar. Oysa, bu, Antik çağlar için bile fazla yalınlaştırılmış bir yorum olacaktır. Bu bölgenin coğrafya koşulları, iç ve doğu Anadolu'nun, Ege Denizi kıyılarındaki bölgeler kadar gelişmesine hiç bir zaman olanak vermemiştir. Fakat önceleri durum ne olursa olsun, daha sonraları İranlılara ve Araplara karşı yapılan savaşlar, bu ülkenin durumunu tamamen değiştirmiştir. Kuşaklar boyu, çok geniş alanlar ve özellikle Torosların her iki yamacındaki ve Kapadokya'daki bölgeler, sürekli akınların yol açtığı yağmacılığa ve yıkıntılara hedef olmuştur. Her iki taraf da zaman zaman, araya bir tampon bölge olarak sahipsiz topraklar koymanın düşmana karşı en etkili savunma yolu olacağını düşünmüşlerdir. Dokuzuncu yüzyılda, Divriği *Teprike* dolaylarında, Pol'u savunanların Bizanslılar tarafından katledilmeleri ise, bu ülkenin durumunun başka bir yö-

nünü ortaya koymaktadır. Öte yandan, bazı bölgeleri zaman zaman dışardan getirilen halklarla nüfuslandırıp yeniden canlandırmak gerektiğinde, bu bölgelere Bizanslıların isteği üzerine, askeri nitelikteki Slavlar ve Bulgarlar getirtilmiştir. Bizanslıların *akritai*, Müslümanlar'ın da *gazi* dedikleri bu sınır bölgeleri halkları arasında, edimlerine ve kaderlerine karşı büyük bir ilgi göstermeyen yönetimlerinden bedensel ve ruhsal bakımdan kopmuş olmalarından doğan ve çarpışmakta bile olsalar gene de birbirlerine karşı yakınlık duymalarına yol açan bir kardeşlik duygusu baş göstermiştir. Her iki tarafın kahramanlıklarını dile getirerek yazılmış destanlar bunun bir sonucudur. Bu destanın daha sonraları Türk tarihi için taşıdığı önemi göz önünde bulundurarak, burada Battal Gazi destanını buna bir örnek olarak verebiliriz.

Büyük toprak sahiplerinin, yavaş yavaş bu sınır bölgeleri halklarının topraklarını ele geçirmesiyle küçük köylü-askerin toprağı kalmamış ve onlar da ülkenin savunmasına karşı ilgi duymaz olmuşlardır. Hattâ bir bölümü karşı tarafa geçmiştir. Hiç değilse Bizanslılarda, sınır bölgelerindeki bu güçler, on birinci yüzyılda, büyük toprak sahiplerinin derledikleri özel güçlerden öteye geçmiyordu. Bizans hükümeti de bu toprak sahiplerini biraz endişeyle izlediğinden, ülkeye tamamen yabancı olan paralı askerlerle bir ordu meydana getirmeyi yeğ tutmuştu. Bizans her zaman kuzeydoğu Anadolu'daki Ermenistan üzerinde bir kontrol sağlamış ve Ermenistan Bizans İmparatorluğu'nda önemli bir rol oynamıştır. Onuncu yüzyılın sonunda ve on birinci yüzyılda, Bizans yavaş yavaş Ermenistan'ın Azerbaycan'a kadar uzanan beyliklerini ele geçirmişti. Onların üzerinde bir egemenlik kurmaksızın aralarına yerleşmiş Müslüman emirliklerini de ortadan kaldırmıştı. Ermenistan'da nüfus coğrafya koşullarının elverdiği oranda yaygındı ve içteki çatışmalara karşın bu bölgede bir tür vatanseverlik görülmekteydi. Bu topraklar Bizans İmparatorluğu'na katıldıkça, Bizans yönetimi sınır bölgelerine kendi ordusunun bölüklerini yerleştirip, buralardaki önemli Ermeni ailelerini, onlara bağımlı kimselerle birlikte, imparatorluğun daha içteki bölgelerine taşıyarak oraları nüfuslandırmayı düşünmüştü. Bu yolla Ermenilerin, Kapadokya, Kilikya ve kuzey Suriye'deki çeşitli eyaletlere, Edessa ve Mezopotamya'daki çeşitli sınır bölgelerine yerleştirilmiş olduklarını görüyoruz. Bazı durumlarda bunun çok olumlu sonuçlar doğurmuş olmasına karşın, bu Ermeniler buralarda da kendi ülkelerin-

deki gibi aralarında bölünmüş olduklarından, gittikleri her yerde, uzun süreden beri bu bölgelerde yerleşmiş halklarla olan ilişkilerinde, yeni bir çatışma ve anlaşmazlık nedeni olmuşlardır. Ayrıca Doğu'daki Hıristiyan kiliseleri hiç bir zaman birbirleriyle bağdaşamamışlardır. Ortaçağların başlarında Müslüman ülkelerinde taraftarları olanlar ise, Bizans Kilisesi'nin egemenliğinden tamamen uzaklaşmışlardı. Ermenilerin, Yakubilerin ve öteki kiliselere bağlı halkların yaşadığı bölgeleri Bizans ele geçirince, Ortodoks Kilisesi öteki kiliselere karşı çok sert yöntemler kullanmıştır. Örneğin, bu kiliselerin dinsel önderlerini belirli sınırlar içinde yaşamaya zorunlu kılmıştır. Bunun sonucu olarak da, hoşnutsuzluk ve Ortodoks Kilisesi'nden kopuş daha da hızlanmıştır.

Ayrıca, çeşitli oranlarda Hıristiyanlaşmış ve uygarlaşmış, ama ülkeye yabancı olan İskandinavlar, Türkler ve Normanlılardan kurulu, paralı askerlerden oluşan Bizans ordusunun içindeki çatışmalar da, hiç eksik olmuyordu. Bütün bunlar da gösteriyor ki, birkaç kıyı eyaletinin ve özellikle Kapodokya'daki birbirinden kopuk bölgenin dışında, Anadolu artık bir zamanlar erişmiş olduğu düzeyde değildi ve dıştan gelen bir saldırı karşısında birleşmiş, sağlam bir varlık göstermekten uzaktı.

Bizanslıların savaş ve yöntemleri de bu güçsüzlüklerinin nedenlerinden biriydi. Bizans ordusunun köklü bir donanımı olduğu ortadaydı. Ne var ki, gene aynı nedenden, bu ordu birdenbire atılıp düşmanı kovalama gücünden yoksundu. Bizans, stratejik olduğuna inandığı yerlerdeki kaleleri ele geçirmişti, ama bu üsler arasında yeterince güçlü bir savunma kuramamıştı. Kostantinopolis dışında da, derinlere kadar ulaşabilecek bir saldırıyı önleyebilecek yedekleri yoktu. Bu nedenlerle, gücü, öncelikle hızlı yer değiştirmesine dayanan ve iyi korunmuş bölgelerin arasındaki yerlerden kendini hiç belli etmeden geçebilen bir düşman karşısında Bizans'ın eli kolu bağlı kalıyordu. Bizans ordusu, bir dereceye kadar Müslüman *gazi*lerde bu özellikle karşılaşmıştı, fakat Asya'da, bu niteliği Türklerdeki kadar kesin bir biçimde ortaya koyan herhangi bir istilâcı güç tanımamıştı. Savaş taktikleri yönünden de yenik düşüyorlardı, çünkü Bizans ordusunun inceden inceye hesaplayarak indirdiği ölümcül darbeler, durmadan yer değiştiren, pusu kuran, kaçıyormuş gibi yapan ve kendilerini bir ok yağmuruna tutan bu düşmanın karşısında etkili olamıyordu.

4

1071'DEN ÖNCEKİ AKINLAR

Türklerin Anadolu'ya sokulmaları iki bölüme ayrılır. 1071'deki Malazgirt savaşına değin, Selçuklu Sultanlarının ele geçirdikleri sınırlardaki üslerin dışında, giderek derinlere sokulan akınlar şeklinde olmuştur bu. Ne var ki bu akınlardan sonra akıncılar doğudaki karargâhlarına dönmüşler ve Bizans ordusuna geçen tek tük kişinin dışında, bu ülkeye yerleşmeye çalışmamışlardır. Oysa Malazgirt'ten sonra, akıncı grupları bu ülkede kalmaya başlamışlardır. Sultanların tutumunda herhangi bir değişiklik olmamıştır. Ne var ki Bizans ordusunun karşı koyma gücünün tamamen çökmüş olması, yalnızca bu ülkenin sırtından geçinmek amacıyla da olsa, Anadolu'ya gelen akıncıların burada kalmalarına ve varlıklarıyla bu ülkede giderek bazı değişikliklere yol açmalarına neden olmuştur.

Sınır bölgelerinin dışındaki bölgelere giden ilk dönemdeki *gaziler*, buralara Sultanlar tarafından gönderilmemişlerdi. Bunlar genellikle ya tamamen bağımsız Türkmenlerdi ya da Selçuklu yönetimince istenmeyen kişilerdi. Yakalayıp derslerini vermeleri için, zaman zaman Selçuklu ordularının bunların ardından gönderildikleri olurdu. Bir bölümünü kaçakların meydana getirdiği bu *gaziler* için Anadolu, Roma İmparatorluğu'nun bir parçası ve 'Rum' ülkesi olmasının yanısıra, sürülere el koyabilecekleri, tutsak alabilecekleri, zaman zaman kâfirleri öldürme zevkini tadabilecekleri ve köylülerden fidye toplayabilecekleri bir ülkeydi. Ama öncelikle kendileri için bir sığınaktı bu ülke. Genellikle hiç bir Bizans otoritesine boyun eğmek söz konusu değildi. Gene de bu Türkler, Rum ülkesinde olduklarını, bir başka deyimle, şimdi onun düşmanı olan İslam İmparatorluğu kadar gerçek bir başka ölümsüz varlığın topraklarında bulunduklarını biliyorlardı. Bu varlığın yaşamını ve ucu onlara dokunmadıkça, hattâ buradaki yönetici organizmanın yaşamını sona erdirmek söz konusu olamazdı. Onu yeni bir devletle değiştirmek düşüncesi Türkmenlere tamamen yabancıydı.

Büyük Selçukluların genel tarihini ele aldığımız bölümde, Malazgirt'ten önceki Türk akınlarına kısaca değinmiştik. Bu akınlar ilk kez 1029'da ve Ermeni-Bizans hudutlarına yapılmıştır. O dönemde Ermeni tarihçileri, bu istilacıların uzun saçlarından ve o zamana değin hiç kimsede görmemiş oldukları

atlı okçularından söz ederler. Bu olay, daha önceki bir tarihle, Vaspuragan kralının ülkesini Bizans'a bıraktığı tarihle eşzamanlı olarak gösterilir. Ne var ki daha önceki bu tarihi kabul etmek zordur. Bu davranış, Ermeni yazarlarının bu yüz kızartıcı olayı, daha sonraları başka prensliklerin elden çıkarılmasına gerçekten yol açmış bir nedene bağlamak istediklerini göstermektedir. İran'ın kuzey batısındaki Kürt prenslerinin saldırganlıkları da göz önünde tutulursa, bu krallığın elden çıkarılma olayının, Bizans İmparatoru Basil II tarafından çok daha önceleri tasarlanmış olduğu ve Ermeni kralına yaptığı baskı sonucu kaçınılmaz bir hal aldığı anlaşılmaktadır. 1029' dan sonraki ilk Türkmen saldırısı, 1043'de güneyden, — şimdi ilerlemekte olan Selçuklulardan kaçan aynı Türkmenler tarafından — Dicle nehrinin çıktığı bölgeden gelmiştir. Bu akıncıların büyük bir bölümü yok edilmiştir, ama bunlardan bir grup, Bizans hudutlarını zorlamış ve Bizans valisi Likhoudes'i yenmiş, onu tutsak almışlardır.

Bu tarihten bir kaç yıl sonra Bizans hudutlarına Selçuklu, daha doğrusu az çok Selçuklular tarafından yönetilmekteki Türkmen saldırıları başlamıştır. O dönemde Bizans henüz Ermeni krallığı Ani'yi topraklarına katmamıştı ve Gence ve Divin'in Şeddadî Kürt prensi Ebülesver'in, belki de ordusuna Türkmenlerin katılmasıyla daha da saldırgan bir duruma gelmesi, bu konuda Bizans'a yardımcı olmuştur. Sultanın bir akrabası tarafından yönetilen ve Azerbaycan'dan başlayarak güneye yönelen bir saldırı, 1045 ya da 1046 başlarında, Bizans kumandanları Aron ve Katalon tarafından bozguna uğratılmıştı. Fakat 1048'de Tuğrul Bey'in üvey kardeşi İbrahim Yınal tarafından yönetilen bir güç, bu kez Aras'tan ve Fırat nehrinin kuzeydeki kolu Karasu'dan geçerek ve her çağda kullanılmış istila yollarını izleyerek, doğrudan doğruya batıya yönelmiştir. Fırat nehrinin güneydeki kolu Murat'ta birçok dallara ayrılmış ve Trabzon'un hinterlandını ve Erzurum'u yağma etmiştir. Bizans ordusunun bazı bölükleri bir isyanı bastırmak üzere geri çağrılmışlardı. Ötekiler, (Gürcistan sınırındaki) İberia, (Murat ile Karasu arasındaki) Vaspuragan ve Mezopotamya valileri ile İberia prensi Liparit'in yönetiminde, Türkleri dönüşlerinde pusuya düşürmek istemişler; ama Türkler bu güçlerin arasından sıyrılmasını bilmiş ve Liparit'i tutsak almışlardır. Vakayînameler, Türk istilalarının başlangıcı olarak bu tarihi verirler ve bunların yol açtığı felaketleri anlata anlata bitiremezler. Kısa bir süre sonra, Bizanslılar tarafından, o zamanlar

artık Selçuklu siyasetine ayak uydurmuş olan Ebülesver'e karşı girişilen saldırı, ana tehlikeyi önlemeye yetmemiştir. Aynı zamanda da, Bizans İmparatoru, Sultanla müzakere olanakları aramaktaydı. Bu girişimlerin gerçekte ne kadar etkisiz kalmış olduklarını gördük.

1054'de Tuğrul Bey'in yönettiği akıncılar, Bizans Ermenistanı'na saldırmışlardı. Tuğrul'un bundaki amacı, kuzey-batı İran'daki küçük Prensliklere egemenliğin kabul ettirmek, bir yandan da, yeğeni Kutalmış'la öteki bazı başbuğlar ve Ermenistan-Gürcistan sınırlarında kalmış Türkmenler üzerinde otoritesini sürdürmekti. Tuğrul Bey, kısa süre önce Bizanslılarca ele geçirilmiş eski Müslüman hudut kalelerini yeniden ele geçirmeyi düşünüyordu. Oysa ordusundaki Türkmenlerin amacı daha başkaydı. Hafif bölükleri gidip, İbrahim Yınal'ın adamları tarafından altı yıl önce yağma edilmiş yerleri yeniden yağma etmeye koyulurken, Tuğrul Bey de Van gölü kıyılarındaki Erciş ve Bergri'yi ele geçirmiş ve Murat üzerindeki Malazgirt kalesini kuşatmıştı. Fakat durumu uzun süre savaşmaya uygun değildi. Bizansla müzakereler yeniden başlamış ve bir önceki kadar ömürsüz olacak bir barış yapılmıştı. Tuğrul Bey'in saygınlığı ise bütün bunlardan bir zarar görmemiş ve bir yıl sonra da Bağdad'a girmişti.

Gene de pek çok Türkmen Bizans sınırlarında kalmıştı. Bu sınır bölgelerinde her yıl yer alan olayları ayrıntılı olarak saptamak güçtür, ayrıca bunların bir kısmı bilinmemektedir. Örneğin daha sonraki bir tarihte, bir Tuğtekin'in Gürcistan toprakları dolaylarında bazı etkinlikler gösterdiği söyleniyorsa da, elimizde onunla ilgili doğrudan doğruya edinilmiş herhangi bir bilgi bulunmuyor. Daha küçük çapta da olsa, buralarda savaş durumunun hemen hemen hiç aralıksız süregitmiş olduğunda hiç kuşku yoktur. Sözü edilen olaylar ancak pek çarpıcı olanlardır. İlk akınlara katılıp da sonra burada kalan gruba, İbrahim Yınal ayaklanması döneminde doğudan gelen gruplar da katılmışlardır. Çağrı Bey'in oğlu, Alparslan'ın kardeşi, Horasan Saları Yakuti gibi, yağmacılığın çekiciliğine kendilerini kaptırarak bu bölgeye gelen gruplar da bunlara eklenmiştir. İbrahim Yınal ayaklanmasının, bir süre için bu bölgeye yapılan baskıyı gevşettiğini düşünsek bile, onunla hemen hemen eşzamanlı İzak Komnenus başkaldırması gibi Bizans'daki ayaklanmalar da savunmayı aynı oranda etkilemiştir.

Ermenilerin kendi aralarındaki ve Bizans ordusunu meydana getiren çeşitli uluslardan askerlerin aralarındaki anlaş-

mazlıkları da buna ekleyebiliriz. Bir Samuh(?) un, Franko-Norman Harve ile işbirliği ederek, 1055 ya da 1066 yıllarında Murat ve Aras yolu dolaylarında çok yıkıcı bazı etkinlikler göstermiş olduklarını duyuyoruz. Liparit'in oğlu İvane, Komnenus'un tarafına geçmiş olan Katakalon'a karşı savaşırken, 1057'de, Türkmenleri Trabzon dağlarını ve Hanzıt'ı yağma etmeleri için çağırmıştı. Birkaç ay sonra, belki de gene aynı grup, Şebinkarahisar/*Kughuniya* ve Kemah'ı yağma etmişti. Güneyde ise bir başka grup, Dinar'ın başkanlığında, Malatya/*Melitene*'yi fena halde yağma etmişlerdi. Ermeni başbuğu Toring'in, onları dönüşlerinde pusuya düşürdüğü, Dinar'ı ve adamlarını öldürdüğü doğrudur. Ne var ki bu olay, Dinar'dan sonra buraya gelmek isteyeceklerin gözünü korkutmaya yetmeyecek kadar az karşılaşılan özel bir durumdu. Daha sonraları bütün Ermenistan yağma edilmiş, Samuh ve başkaları kuzeye, daha içerlere doğru gitmeyi elverişli bulmuşlar, 1059 ya da 1060'da Sıvas'a saldırmışlardır. 1062'de Yakuti, başka bir yolu izleyerek, Malatya'nın güneyinde, Dicle ve Fırat nehirlerinin kaynakları arasındaki Bizans topraklarını yağma etmiş, ele geçirdiği tutsakları Mervânî kenti Diyarbakır'a götürüp satmıştır. Bu kent daha sonra Grekler tarafından cezalandırılmıştır. Bu arada Harve, Yusuf adında biri tarafından yönetilen bir grubu yoketmişse de, gene Türkmenlerin büyük bir bölümü kaçmayı başarmışlardır (1063).

Alparslan sultan olunca, o da kendisinden önce Tuğrul Bey'in yapmış olduğu gibi, gücünü kanıtlamak için, Ermenistan'da bazı saldırılara girişmiştir. Ermenistan ile Gürcistan dolayları ve Aras bölgesi onun ilgisini en çok çeken bölgeler olmuştur. Çeşitli kaleleri ele geçirmeye yönelmiş ve yıkılan çevresi içinde bir başına kalmış olan Ani kentini kuşatmıştır. Ani şiddetle karşı koymuş, fakat sonunda, belki de o sıralar yer alan bir zelzelenin yardımıyla bu kent düşmüştür. Yağma edildikten sonra, bir Şeddadî'ye devredilmiştir. Gürcistan kralı kızlarından birini Alparslan'a vermiş, çeşitli prensler, Alparslan'a boyun eğdiklerini bildirmişlerdir. Birkaç kere saldırmış oldukları ve prensi tarafından henüz Bizans'a verilmiş olan Kars, nasıl olduğu tam bilinmeyen koşullar altında Selçuklulara geçmiştir (1064). O zamandan başlayarak da, bu hudut, Türkmen saldırılarının rahatlıkla yürütülebileceği, ama Bizans'a karşı saldırılarının önlenebileceği bir özellik göstermeye başlamıştır. Birkaç yıl sonra Alparslan'ın Gürcistan'a yaptığı sefer, bu durumu değiştirmemiştir ve buradaki konumuzla ilgili değildir.

Alparslan'ın Bizans'a karşı yeni saldırılara geçmeyişi, Bizans'ın onunla yeniden görüşmeler yapmış olmasındandır. Ne var ki bu durum, Türkmenlerin buralara yaptıkları saldırıları daha da şiddetlendirmelerini engellememiştir. Bir oranda da olsa, Sultan'a danışarak işlerini yürüten gruplar, etkinliklerini Orta Fırat'ın güneyindeki ve Toroslar'ın doğu bölgelerindeki, yakın zamanda Bizanslılar tarafından ele geçirilmiş hudut kalelerini kasıp kavurma çerçevesi içinde tutmuşlardır. Yakuti, Antakya ve Edessa Greklerinin kendi aralarındaki çatışmalardan yararlanarak bu etkinlikleri yürütmekteydi ve 1065'de Edessa'ya ulaşmıştı. Dönüş yolunda, sinsice kurulmuş bir tuzağa düşürülmek için çağrılmış olan Mervân başkenti Meyyafârikin'de öldürülmüştü. Aynı etkinliği *hacip* Gümüştekin de 1067'de göstermiş ve böylelikle Alparslan'ın 1070-1071 yıllarındaki Suriye seferi için ortam hazırlanmıştı. Ne var ki öteki başbuğlar Sultan'ın istemediği bazı davranışlarda bulunuyorlardı. Rum ülkesine, hem bir geçim sağlamak, hem de mümkün olduğu kadar uzakta bir sığınak bulmak için gitmek istiyorlardı. Gümüştekin'in hizmetinde çalışmış bir Afşin için durum böyleydi. Aralarındaki özel bir kavgada Gümüştekin'i öldürmüş ve Kayseri'yi yağma etmeye gitmişti. Kilikya ve Bizans Suriyesi'nde bir süre kaldıktan sonra, Halep'e saldırmakta olan Bizans ordusunun arkasından dolaşarak Anadolu'ya geçmişti. Kuzeye yönelmiş ve Niksar'a, hattâ çok daha batıdaki Amuriye'ye saldırmıştı. Doğuya döndüğünde (1067-1068), Sultan onun bu atılımlarını göz önüne alarak onu affetmişti. Saldırılar başkalarınca sürdürülmüş, Malatya valisi Ermeni-Bizanslı Philaretes onları durduramamıştır. Bir kez daha Türkmenler, Ermenistan'da Franko-Norman Krispin ile savaşmaktaki Bizans ordularının arkasından dolaşarak, Anadolu'nun içlerine girmişlerdir. Konya/*İconium*'u yağma etmişler ve Kilikya üzerinden geri dönmüşlerdir. Antakya Dükü onları durduramamıştır (1069). Sonunda, 1070'de, Alparslan'dan kaçmakta olan enistesi Erişgen, Sıvas dolaylarında Grek kumandanı Manuel Komnenus'un ordularını püskürtmüştür. Erişgen'in Bizanslıların hizmetine girdiği doğrudur. Ne var ki Alparslan tarafından, o bölgeleri tanıdığı için onu yakalaması amacıyla peşinden gönderilen Afşin, kaçağın kendisine verilmesini sağlayamayınca, geçtiği her yeri kasıp kavurmuş, sonunda Chonai'ye ulaşmıştır. Çağdaşlarına ise Kostantinopolis denizlerine kadar gittiği izlenimini vermiştir. Hiç bir engelle karşılaşmadan da 1071'de doğuya dönmüştür. İşte bu sırada, Halep'e sal-

dırmış olan Basileus Romanus Diogenes, Ermenistan üzerinden Azerbaycan'a bir darbe indirmek üzere yola çıkmıştır. Ne var ki bu sefer, Malazgirt'teki büyük bozgunla sonuçlanmıştır.

O zamana değin bu bölgelere yapılan akınlar ne denli zararlara yol açmış olurlarsa olsunlar, birkaç kaçak kişinin dışında, bu akınları düzenleyenlerin buralara yerleşmek düşüncesiyle değil de, kolayca ganimet toplamak ve bazı savaşçı serüvenler aramak amacıyla geldikleri bilinmektedir. Ganimetlerini toplar toplamaz da, her seferinde giderek artan uzaklıklardan, Kuzey İran'daki karargahlarına dönmüşler ve bu ülkeye yerleşmek söz konusu olmamıştır. Oysa Malazgirt bu durumu tamamen değiştirmiştir. O zamandan başlayarak geri dönmeleri için bir gerek kalmamış; Bizans, iç çatışmalar konusunda bu Türkmenlere dayandığı için de, buralarda kalmaları hattâ onlara yararlar bile sağlamaya başlamıştır. Önceden de söylediğimiz gibi, Alparslan Rum ülkesinin düşmesini istememiştir; gerçekte bu, yavaş yavaş ve bazı durumların yarattığı koşullar sonucunda olmuştur.

5

MALAZGİRT SAVAŞINDAN BİRİNCİ HAÇLI SEFERİNE DEĞİN (1071 - 1097)

Malazgirt savaşını ve Romanus Diogenes'in ölümünü izleyen yıllardaki Anadolu'nun durumunu yeniden canlandırma olanaklarından yoksunuz. Ermenistan'a kadar uzanan bölgelerde, hâlâ Bizans'ı resmen temsil etmekte olan bazı güçler bulunmaktaydı. Ne var ki etkili bir biçimde denetlenmediklerinden ve aralarında bağlantı kurulamadığından, bunlar ya kendi çıkarlarına ya da başlarındaki önderlerin çıkarlarına göre davranmaktaydılar. Bunların yanıbaşında da, hattâ ülkenin ta içlerine kadar sokulmuş, aynı oranda başı boş ve kendi bildiğine göre davranan Türk grupları vardı. Bizanslılarla Türkler ise ya savaşmakta ya da müzakerelere girişmekteydiler. Bu arada da tamamen bir rastlantı sonucu olarak bazı olaylarla ilgili anılar süregitmiş, bazıları ise unutulmuştur. Alparslan'ın doğuya gitmesi ve birdenbire ölmesiyle, yerine geçen genç oğlu Melikşah'ın ya da onun öğretmeni ve vezir Nizamülmülk'ün, daha önce açıklamış olduğumuz ve Bi-

zans'ın Selçuklu topraklarına katılmasına karşı olan siyasette herhangi bir değişiklik yaptıklarını düşünmek için bir neden yoktur. Kostantinopolis'te Mihael VII, Romanus Diogenes'in yerine geçtiğinden, Alparslan'la yapılan anlaşmanın artık geçerli olmaması mümkündü. Bu yüzden de Selçuklu yönetiminin, Anadolu'ya geçmeyi başaran Türk gruplarına hoşgörüyle davranması hattâ bazen onları desteklemesi gerekmekteydi. Öte yandan Mihael VII, izlediği siyasette önemli bir yeri olduğu için, Melikşah'la yeniden görüşmelere girişmişti. Melikşah ise, yabancı topraklarda olduklarından kolayca onun otoritesine karşı başkaldırabilecek durumdaki bu Türkmen gruplarını biraz olsun denetleyebilmek istiyordu. Mihael VII, daha doğrusu onun kumadanları ve paralı askerleri Frankların başkanı Roussel ile çeşitli Türkler arasındaki çatışmaları bu açıdan değerlendirmek zorundayız. Roussel'in bir 'ihaneti' sonunda, Bizans kumandanı İzak Komnenus, Ankara'nın batısında Türkler tarafından yakalanmıştı. Roussel, kendisine karşı çarpışmak için gönderilen Mihael'in amcasını, Mihael'e karşı çevirmiş ve bu tehlikeyi savuşturabilmek için de Mihael, Nicomedia */İzmit*'e —sonra Yukarı Mezopotamya ve Suriye'de çok önemli bir rol oynayacak olan ve ilk kez karşımıza burada çıkan— Artuk'u çağırmıştır. Daha sonraları Artuk Melikşah'ın hizmetine girmiştir, ama bu dönemde onun Anadolu'ya Sultan tarafından, buradaki Türkmenleri derleyip toparlaması için gönderilmiş olduğunu kesinlikle söyleyemeyiz. Artuk, Roussel'i yakalamış ama serbest bırakmıştır. Bizans kumandanı Aleksis Komnenus, kim olduğu saptanamayan başka bir Türk liderine rüşvet vererek, Amasya yakınlarında Roussel'in kendisine verilmesini sağlamışsa da, Kastamonu yöresinde Türklerin elinden yakasını zor kurtarmıştır. 1073-74 yıllarında Trabzon dolaylarında ve hattâ Ege kıyılarında Milet'te başka Türk grupları da vardı.

Kutalmış'ın dört oğluyla ilk kez bu tarihten çok kısa bir süre sonra karşılaşıyoruz. Bunlardan birisi, Rum'daki Selçuklu Devleti'nin kurucusu olmuştur. Çok çelişkili bir durum gibi gözükse bile, Suriye'de Atsız'a karşı, Fâtimîler'in yararına girişilen bir müdahaleyle ilgili olarak onlardan söz edilmektedir. Bu da bize, herhalde geniş görüşlü olan ve tutuculuğa karşı pek fazla ilgi duymayan ailenin bu dalının ilginç bir yönünü gösteriyor. Kutalmış'ın oğullarının Rumdan geldiklerini ve yenilince de gene Rum'a döndüklerini öğreniyoruz. Fâtımîler'in yardımına koşmalarına gelince, özetle bunların güney hudut-

larında, Torosların orta bölgelerinde, hattâ daha bile güneyde yaşadıklarını söyleyebiliriz. Bu da, daha sonra destan niteliğindeki yazılarda öne sürüldüğü gibi, babalarının ölümünden sonra onların Alparslan tarafından Suriye-Fırat hudutlarına sürülmüş olduklarını kanıtlayabilir. Daha sonraki yazarlar, on üçüncü yüzyılda Rum'daki Selçuklularca resmen kabul edildiği şekliyle bu olaydan söz etmekte ve Melikşah'ın tahta çıkışında Anadolu'yu yeğenlerine verdiğini söylemektedirler Melikşah'ın, akrabalarının çoğuna hudut bölgelerinde bağımlı devletler kurma yanlısı olduğu bir gerçektir. Ne var ki burada böyle bir tutumu kanıtlayacak herhangi bir neden yoktur. Demin de sözünü ettiğimiz Fâtımî yanlısı davranışlar, daha sonra da karşılaşacağımız başkaları, Melikşah'ın böyle bir davranışta bulunmasına olanak vermiyordu. Kutalmış'ın oğullarının, Alparslan'ın ölümü sırasında göz hapsinden kurtularak, hududun ötesine geçip, orada babalarını hatırlayan bazı Türkmen gruplarının arasına sığınmış olmaları mümkündür.

Atsız, yengiyi kazanınca, ilişkilerini geliştirmek istediği Melikşah'a yakalamış olduğu Kutalmış'ın iki oğlunu gönderdi. Bu olaydan kısa bir süre sonra, 1079'da, Melikşah kardeşi Tutuş'u, Atsız'ın yerine geçmesi için Suriye'ye göndermişti. Bu arada da, elimizdeki tek kaynağa, Bar Hebraeus'a göre, bir zamanlar Bağdad'ın askerî valiliğini yapmış eski bir kumandanını, Bursuk'u, Anadolu'ya, oradaki Kutalmış'ın öbür oğulları Mansur'u ve Süleyman'ı yakalaması için göndermiştir Bursuk, Mansuru öldürmüş ama ne Süleyman'ı, ne de ordusunu yok edebilmiştir. Hattâ bütün güçlerin Süleyman'ın başkanlığı altında toplanmasıyla, Süleyman'ın durumu daha da güçlenmiştir.

Artuk ve başkalarının önderliğinde batıya yöneldiklerinden önceden de söz ettiğimiz gruplar, özellikle kuzey yolunu, Selçuklular ise güney yolunu kullanmışlardır. Nasıl ki Türkler kuzeydeki güçlerin tümünü meydana getirmiyorlarsa, Selçuklular da, Torosların ve güneydeki, özellikle Romanus Diogenes'in eski kumandanlarından Philaretes'in kurduğu prensliğin dolaylarındaki bölgelerin tamamını ellerinde bulundurmuyorlardı. 1078'deki olaylar, belki de bu prensliği geçici olarak Türklerin tehdidinden uzak bırakmıştır. Romanus Diogenes'in ve Philaretes'in eski bir silah arkadaşı Nicephorus Botaniates, Anadolu'da Mihael VII'e karşı bir ayaklanmayı yönetmekteydi. Botaniates, Philaretes'e Antep, Maraş, Kilikya'daki Toroslar, Edessa ve Malatya'ya kadar olan bölgelerde di-

lediği gibi davranma olanağını sağlamıştı. Malatya'da Botaniates'e karşı olan bazı bölükler de vardı ve bunları Nicephorus Melissenes yönetmekteydi. Kostantinopolis'de ise, şimdi Krisoskulos adında bir Bizanslı olan Erişgen, Botaniates'i tutuyordu. Mihael VII, Erişgen'e karşı Kutalmış'ın oğullarını harekete geçirmek istedi. Ne var ki Bizanslıların hizmetine girmiş olması, Erişgen'in onların gözündeki değerini tamamen yitirmesine yetmemişti. Erişgen onları Botaniates'in tarafına çeldi ve ona boyun eğmeye razı edebildi. Böylelikle, onlar da bir anlamda Bizanslı olmuş oluyorlardı. Bu yolla, Boğazların yakınlarındaki bölgelere yerleştiler ve Asya yakasına geçilmesini önlediler. Avrupa'daki bir düşmanla, Nicephorus Bryennius'la çarpışmakta olan Botaniates'in onların yardımına gerek görmesi üzerine de, buralara yerleştiler.

Bu durum, bir yandan da, Asya'da bir ayaklanmayı başlatarak Boğazlara yaklaşmakta olan Melissenes'i desteklemelerine engel olmadı. Ancak onlar kentleri çevreleyen bölgelere girebilmişlerdi, oysa Melissenes onlara kentlerin kapılarını açtı, özellikle İznik'i. O dönemde kendi başlarına bu kenti işgal etmelerine olanak yoktu. Fakat Melissenes yenik düştü ve en son başkaldıran Aleksis Komnenus, başkalarının ve bazı Türklerin yardımıyla Botaniates'i bozguna uğrattı ve Boğazları kurtarmaya yöneldi. Fakat Avrupa'da Normanların saldırısına uğrayınca onların yardımına baş vurmak zorunda kaldığı için, Selçuklularla barış yaptı. Selçuklular Boğazlardan da ötelere, bütün Ege kıyılarına yayıldılar.

Aynı dönemde Bizans metinleri Süleyman'dan Sultan diye söz etmeye başlarlar. Kendisinin tek Sultan olduğunu öne süren Melikşah'ın, ya da Melikşah'ca korunan ve böyle bir unvanı verme yetkisi olan tek kaynağın, Halifenin, Süleyman'a bu unvanı vermemiş olduğu ortada. Fakat o bunu istemeden ya da Bizanslı dostlarından kendisine böyle bir unvan vermelerini talep etmeden, — ya da daha sonraları oğlu Kılıç Arslan'ın yapmış olduğu gibi, babasıyla öteki Selçuklular arasındaki rekabeti yeniden canlandırmak amacıyla bu yola baş vurmadan — adamlarının ona, daha pek çok durumlarda olduğu gibi, bu unvanı yakıştırmış olmaları da mümkündür. Hangi bölgelerde olduklarını ya da hangi grupları kapsadıklarını saptama olanağımız yoksa da, Anadolu'daki bir grup Türkmence Süleyman'ın başbuğları olarak kabul edildiği ve bu unvanın onlar için taşıdığı anlam çerçevesinde de ona Sultan denildiği bilinmektedir.

Ne var ki Türkmenleri kendi kendilerine gideceklerinden daha derinlere gitmeye yöneltenler, hiç olmazsa bir süre için surlarının arkasından kendilerini savunabilecek kentlerin kapılarını onlara açanlar ve başlarındakilere kesin bir otorite sağlayanlar Bizanslılardır. Bundan böyle, İznik Süleyman'ın başkenti olmuştur. Bizans'ın iç çatışmalarının bunda rolü büyüktür. Fakat bunun yanısıra, Bizanslıların düşünüş biçimini de hesaba katmak gerekir. Bizanslılar, Arapları olduğu gibi Türkleri tam anlamıyla düşman gözüyle görmüyorlardı. Türkleri uzun süreden beri tanıyorlardı, onları ordularında kullanmışlar, kendi halklarıyla kaynaştırmışlardı. Anadolu'daki Türkler Müslümandı ama, Müslümanlık onlar için henüz büyük bir önem taşımıyordu ve onların Müslümanlığı, yeni, ilkel, camileri, bilginleri ve Arapçası olmayan bir Müslümanlıktı. Bizans'ın pek çok halkları sindirmiş olduğu gibi, zamanla Türkler de sindirileceklerdi. Çok değerli olmakla beraber, bir süre için, Orta Anadolu'nun gözden çıkarılması, gelir kaynakları limanlar hâlâ ellerinde olduğu sürece Bizans için büyük bir önem taşımıyordu.

Biraz da Bizanslıların bu tutumunun yardımıyladır ki Süleyman, Boğazların çevresinden, Kuzey Suriye'ye kadar uzanan bir alanda, bir krallık değilse bile bir çeşit egemenlik kurabilmiştir. Aleksis Komnenus, Botaniates'in eski arkadaşı Philaretes'in hâlâ egemenliğini sürdürmesini hoş karşılayamazdı. Antakya'da, Philaretes'i tutan ve tutmayan kavimler aralarında bölünmüşlerdi. Metinlerde kesin bir bilgi verilmemektedir ama Aleksis Komnenus'un Süleyman'la bir anlaşma yaparak Orta ve Doğu Anadolu'yu, yani Philaretes ve öteki düşmanlarının ülkelerini ona bırakmış olması mümkündür. Aleksis böylelikle, hem kendini giderek daha büyük bir tehlike halini almaya başlayan düşmanlarından kurtarmayı, hem de daha Makyavelci bir tutumla, bu Türkün dikkatini Boğazlardan başka yerlere çekmeyi düşünmüş olabilir. Bir yandan da ona daha geniş bir otorite tanıyarak, başıboş ve keyiflerine göre yağmacılığa girişen Türkmen gruplarını da bir denetim altına almayı öngörmüş olabilir. Ortaya çıkan Sultan sözü de bunlarla ilgili olabilir. Kendi başına ele alındığında bu biraz tartışmalı olsa bile, hem daha sonra yer alan olaylar, hem de onların on ikinci yüzyıla değin sürecek olan etkileri göz önünde tutulursa, bunun pek uygun düşen bir deyim olduğunu kabul etmek gerekecektir.

Her ne şekilde yaptıysa da, Süleyman, hizmetinde ça-

lışan akrabası Abdülkasım'ı İznik'te bırakarak, daha sonra işgal edeceği Konya'yı aşarak, 1084'de Kilikya'yı işgal etmiş ve Trablusgarb'lı Kadı-prens İbn Ammar'ı buraya kadı atamıştır. Şiiliğin İsmaili olmayan bir dalına bağlı olan bu kadı, Bağdad ile Kahire arasındaki siyasal-dinsel çatışmalarda tarafsız bir tutum takınmıştır. Bu dönemde, bu limanın çok büyük bir etkinlik gösteren tüccarları, Kilikya'nın öteki limanlarıyla ticareti geliştirmişlerdir. Tam Kilikya'yı ele geçirdiği anda, Philaretes'e düşman olan Antakya'daki bir yerli gruptan Süleyman'a bir çağrı gelmiştir. Kısa bir süre önce İznik'e girdiği biçimde, bu kez de gene Bizans'ın rızasıyla ve bir darbe indirmeksizin Suriye'nin Hıristiyan başkentine girebilme olanağını bulmuştur. Gene de, St. Piyer Katedrali'nin bir cami haline getirilmesi haberi oraya ulaştığında, bu fetihin Müslüman dünyasındaki yankıları büyük olmuştur.

Bazı yazarların dediği gibi, Süleyman'ın bu olaydan yararlanarak Melikşah ile yakınlaşma olanakları aramış olması mümkündür. Oysa böyle bir anlaşma pek söz konusu olamazdı, ayrıca daha sonraki olaylar da Melikşah'ın ne gibi bir seçme yapması gerektiğinde düşünülecek bir yön bırakmıyordu. Musul'un Arap şeyhi Müslim ibn Kurayş, bir Bizans valisi olması gerekçesiyle Süleyman'dan, Antakya'nın daha önceleri ödemiş olduğu vergiyi gene ödemesini istemişti. Oysa Süleyman, Sultana bağımlı bir Müslüman olarak bunu yapması için bir gerekçe görmediğini öne sürmüştür. Bizans anlayışına göre bir vali olarak da, daha önceleri Antakya hudutları içinde bulunan ve son zamanlarda Haleplilerce ele geçirilmiş bir kalenin geri verilmesini istemiştir. Bunu izleyen savaşta Müslim ölmüş ve Süleyman Halep'i kuşatmıştır. Önceden de sözünü ettiğimiz gibi Halep halkı Melikşah'a çağrıda bulunmuş ve onun gelmesini beklerken de daha yakında, Şam'da bulunan kardeşi Tutuş'a baş vurmuştur. İran körfezinde ve Mezopotamya'da, hem Melikşah hem de kendi çıkarları için savaşmakta olan Artuk da Tutuş'la birleşmiştir. Artuk'un yönettiği Tutuş'un ordusuyla arasındaki savaşta Süleyman ölmüştür (1086).

Melikşah, öncelikle düzenin geri gelmesini isteyen her türden Hıristiyanların ve Müslümanların isteği üzerine, fazla bir güçlükle karşılaşmadan Müslim'in, Philaretes'in ve Süleyman'ın Suriye'deki topraklarını (Maraş dışında ve Malatya ve Edessa'daki Hıristiyan valileri yerlerinde bırakarak) ele geçirmiştir. Süleyman'ın Antakya'da bulunan vezirinin Melikşah'a neden boyun eğdiği ve eski Sultanın küçük oğlu Kılıç Arslan'ı

Melikşah'a niçin tutsak olarak verdiği ve geri çekilip İznik'e sığınmadığı bilinmemektedir. Acaba Abdülkasım'ın ya da daha başkalarının onları kabul etmeyeceklerinden mi çekinmişti?

İşte bu dönemde, Süleyman'ın ölümüyle önemleri artmış bazı önderlerden ilk kez söz edildiğini duyuyoruz. Güney Kapadokya'daki Abdülkasım'ın kardeşi Buldacı bunlardan biridir. Buldacı'nın kısa bir süre önce gene aynı yörede görülen ve hâlâ bu adla bilinen Hasan Dağı'na adını vermiş Hasan ile aynı kişi olması mümkündür. *Danişmendname*'de derlenen bilgilerin azlığı ve kesin olmayan niteliği, ayrıca buradaki güvenilir tarihçilerin sözleriyle efsaneye dayanan ayrıntılar arasındaki çelişkiler, (bak sayfa 96) daha kesin bir bilgi vermemize olanak tanımıyor. Kısa bir süre sonra, kuzey Anadolu yöresine gelecek olan Danişmend'in henüz buraya gelip gelmediğini bilemiyoruz.

Fakat hem Aleksis Komnenus'un, hem de Melikşah'ın, Anadolu'daki Türkler konusunda ne gibi bir siyaset izlemiş oldukları açık ve seçiktir. Babası gibi Melikşah da 'Rum' ülkesini topraklarına katmayı düşünmüyordu. Bir yandan da, bütün Türklerin başkanı olarak, özellikle Türk gruplarının ya da bu grupların önderlerinin, kendisiyle rekabet edebilecek bağımsız topluluklar şeklinde yerleşip gelişebilecekleri her yerde bir söz hakkı olması gerektiğini düşünüyordu. Anadolu konusunda, Türkmenleri dizginlemenin Bizanslılar yönünden de gerekli olduğu ortadaydı. Bu işi kolaylaştırmak için Melikşah Aleksis Komnenus'la bir anlaşmaya vardı. Aleksis ise, bu konuda daha dolambaçlı, daha kaypak bir tutum gösteriyordu. Melikşah ile yapılacak bir dostluk anlaşmasının bazı tehlikeler gizlediğini ve hattâ gerçekleşmesi mümkün olmayan (bazı evlilikler gibi) istekleri kapsayacağına inanıyordu. Belki de Basileus, Türklerin kendi içlerinde ne dereceye kadar bölünmüş olduklarını bilmiyordu, yoksa Bizans'ı benimsemiş bazı Türkleri çok tehlikeli gördüğü Melikşah'a karşı kulanmayı düşünebilirdi. Aleksis, Sultanın araya girme teklifini geri çevirmemekle beraber, kesin bir anlaşmaya varılmasını ertelemiş, sonunda da Sultan ölmüştü.

Bu genel görünüm içinde kesinlikle bilinen gerçekler şunlardır: Melikşah'a bağımlı olan Gence'deki Kürtler ayaklanmışlar ve Melikşah için o sıralar en önemli sorun Azerbaycan ve Arran'da otoritesini sürdürebilmek ve güçlendirmek olmuştur. Bu ülke, eski kumandanı Sarhang Savtekin'in, onun ölümünden sonra da Bozan'ın yönetiminde, bir askeri derebeylik bi-

çimine dönüşmüştü. Oysa bu bölge iki yönlü bir önem taşımaktaydı. Azerbaycan, Gürcistan'ın karşısındaydı ve geçici olarak Kars'ın ele geçirilmesi olayında Gürcülerin ne denli saldırgan oldukları görülmüştü. Öte yandan Azerbaycan, etnik alanda, Anadolu'daki Türklerin karargahıydı ve bu Türklere yapılacak herhangi bir etki, Anadolu üzerinde köklü bir güç sağlama anlamına geliyordu. Bozan Edessa valisiydi ve bu bölgedeki işlerde bir söz sahibiydi. Bu nedenle de Melikşah'ın Bozan'a kuzey-batı hudutlarının savunmasını ve Anadolu'daki durumun kumandasını vermiş olması mümkündür. Daha sonraları Melikşah'ın oğlu Berkyaruk da Yakuti'nin oğlu İsmail'e aynı görevi vermiştir.

Aynı dönemde Aleksis için en önemli sorun Abdülkasım ile baş edebilmekti. Abdülkasım, kendinden iki yüzyıl sonra, on dördüncü yüzyılda bazı emirlerin de yapacağı gibi, mesleği denizcilik olan yerli halktan da belki yardım görerek bir filo kurmuş ve Ege denizine köklü bir şekilde yerleşmişti. Bizanslaşmış bir Türk olan Tatikos'un yardımıyla Aleksis, Abdülkasım'ı kontrol altına alabilmişti. Bunda, Antakya'yı ele geçirir geçirmez Melikşah'ın ülkeyi iyi tanıyan Bursuk'u Abdülkasım'ı yakalamak için göndermiş olmasının da payı vardı. Aynı zamanda da Melikşah, Aleksis ile bir anlaşma yapmak istemiş ve bu anlaşmanın bir gerekçesi olarak da elinden geldiğince Türkmenleri Anadolu'dan ve limanlardan geri çekeceğine söz vermişti. Karatekin adında biri tarafından, kesinlikle hangi tarihte ele geçirildiği bilinmeyen Sinop'u geri almak için Aleksis, Melikşah'ın elçilerinden yararlanmıştı. Aleksis, elçiyi bir Bizans dükü yaparak kendi tarafına çelmenin akıllıca bir davranış olacağını düşünmüş, Bursuk'u da Abdülkasım'dan daha tehlikeli bularak, onun uzlaşma teklifini kabul etmiştir. Abdülkasım önce Kostantinopolis'e, sonra da Bursuk'a karşı tahkim edilmiş İznik'e gelmiştir. Bursuk geri çekilmiştir (1087?).

Ne var ki Melikşah bu işin arkasını kovalamaktan vazgeçmemiş ve 1092'de bu kez de Bozan'ı Abdülkasım'a karşı göndermiştir. Aynı zamanda da Aleksis'e resmi bir dostluk teklifi göndererek, kızlarından birini oğullarından birine istemiştir. Buna karşılık olarak da, İznik'ten Antakya'ya kadar uzanan bütün topraklar, bir başka deyimle, Süleyman'ın ele geçirdiği topraklar Aleksis'e geri verilecekti. Ayrıca Melikşah, Aleksis'e, Türkmenlerin uysallığını sağlamak için gereken bütün güçleri verecekti. Bozan, İznik'in savunmasını çökertemedi, ama Abdülkasım'ın topraklarının büyük bir kısmını ele geçirdi. Bu-

nun üzerine de Abdülkasım gidip Melikşah'dan af dilemeyi daha uygun buldu. Melikşah ona Bozan'la anlaşmasını söyledi ama Bozan onu boğdurttu.

Bir Hıristiyan olarak Aleksis'in, kızının Melikşah'ın oğluyla evlenmesini kabul etmesi güçtü, fakat bu kez bunu kabul etmek zorunda olduğunu biliyordu. Melikşah'a gitmek için yola çıkan elçisi yolda Melikşah'ın öldüğünü duyarak geri döndü. Bozan Edessa'ya çekildi. Kapadokya'dan alelacele gelen Abdülkasım'ın kardeşi Buldacı, İznik'te onun yerine geçmekte önemli bir güçlükle karşılaşmadı (1092-93).

Alparslan'ın ölümüyle Kutalmış'ın oğulları nasıl Anadolu'ya gelebilmişlerse, Melikşah ölünce de Kılıç Arslan kaçabilmiştir. Babasının kumandanlarının çoğuna kendini kabul ettirmeyi başarmış ve İznik'e yerleşmiştir. Melikşah'ın ölümüyle İran'daki Selçuklu İmparatorluğu parçalanmaya başlamış ve artık kimse Anadolu'ya karışmaz olmuştur. Bu nedenle de, İsmail'e verilen görev Ermenistan dışında bir anlam taşımamıştır. Böylelikle Anadolu'daki Türkler, Doğu'daki soydaşlarından gelecek herhangi bir engelle karşılaşmadan, tamamen bağımsız olarak diledikleri gibi davranma olanağını bulmuşlardır.

Kılıç Arslan'ın Anadolu'ya gelişinden, Haçlı Seferi'ne değin hiç değişmemiş olan Bizans'ın tutumuna burada gene dikkati çekmemiz gerekiyor. Doğrudan doğruya Sultanın kendisince olmasa bile, hizmetindeki kimselerce Kostantinopolis karadan ve denizden sıkıştırılmaya devam edilmekteydi. Aleksis, bir tanesini yerinden kıpırdatmak için iki sefer yapmak zorunda kalmıştı. *Danişmendname*'de kendisinden söz edildiği için unutulmayacak olan bir başkası, Çaka, Ege denizi kıyılarına, İzmir, Clazomenae, Foça'ya yerleşmiş, buradaki yerli halklardan bir filo kurmuş ve Chios, Midilli, Susam adalarına gitmişti. Başka başarılarının yanında, Çanakkale boğazını Abydos yakasından kapatmıştı. En önemlisi, bu ara Kostantinopolis, Avrupa yakasından da, Rus bozkırlarından ve aşağı Tuna boylarından gelen Türklerin soydaşları Peçenekler tarafından tehdit edilmekteydi. Çaka, güç birliği etme konusunda Peçeneklerle müzakerelere girmişti. Çaka, Kılıç Arslan'ın kayınpederiydi, ama damadının doğudaki ilişkilerine daha büyük önem vermesi nedeniyle tutumunu beğenmiyordu. Aleksis. Kılıç Arslan'la Çaka'nın arasını açmayı başarmış ve Çaka'nın öldürülmesini sağlamıştı. Ne var ki durum bununla da değişmemiş ve Çaka'nın yerini daha az ünlü kişiler almıştı. Kılıç Arslan ise, belki de bir amcası olan Kutalmış oğlu Alp-İlığ'in yar-

dımıyla, Melikşah tarafından Malatya'ya yerleştirilmiş Philaretes'in kumandanlarından Gabriel'i oradan sürmeye çalışıyordu. Malatya, Mezopotamya ile Anadolu yayalasını birbirine bağlayan en önemli merkezdi ve İran'a giden iki yolun daha güneyde olanıydı. Daha sonra, buranın başka Türklerin eline geçmeyip de Kılıç Arslan'ın elinde bulunmasının ne kadar önemli olduğunu göreceğiz. Fakat şu an için, Malatya'nın Aleksis tarafından Kılıç Arslan'ın babasına verilmiş toprakların bir bölümü olduğunu ve Gabriel'in de Süleyman'ın düşmanlarından biri olmasının mümkün olabileceğini unutmamamız gerekiyor.

Güçlenmeye başlayan Kılıç Arslan ile kuzey-doğu Anadolu'daki öteki Türkler arasındaki ilişkiler, Malatya dolaylarında gelişmiştir. Bu ilişkilerde en önemli kişi, 'bilgin kişi' anlamına gelen Farsça adıyla Danişmend olarak tarihe geçmiş bir başbuğdu. Danişmend'in nereden geldiği ve ne gibi bir rol oynadığı kesinlikle bilinmemektedir. Bilinen şudur ki, onun soyundan gelen kimseler daha sonraları buralarda çok önemli işler yapmışlardır. *Danişmendname*'de bu konuyla ilgili çok söz edilmiştir. On üçüncü yüzyılda yazılan ve günümüze on dördüncü yüzyıldaki uyarlamasıyla ulaşan bu yapıt, gerçek anılarla, efsaneye dayanan yorumları içiçe taşımaktadır. Fakat çok yazıktır ki, Osmanlı tarihçileri, hattâ modern tarihçiler de, burada yazılanları gerçek olarak yorumlamışlardır. Bu destanın en ilginç yönü, Danişmend'in yaratmış olduğu derin izlenimlere tanıklık etmesidir. Bundan da Danişmend'in çok önemli bir kişi olduğunu anlıyoruz. *Danişmendname*, Danişmend'in ve beraberindekilerin Anadolu'da, özellikle Amasya, Tokat ve bugün bile adının unutulmadığı Niksar bölgelerindeki çeşitli Hıristiyanlara karşı giriştikleri edimlerden söz etmektedir. Horasan'da halk arasında çok sevilen İranlı kahraman Ebu Müslim'i ve Anadolu'da da, Bizanslılara karşı girişilen ilk savaşlardaki rolü ile tarihe geçen Arap kahramanı Battal Gazi'yi tanımış olan Türkler, Danişmend'i kendi geleneklerine bağlamışlar ve Battal'ın doğum yeri Malatya'nın onun doğum yeri olduğunu öne sürmüşlerdir. Bazı Ermeni yazarlar da, Danişmend'in bir İranlı Ermeni olduğunu öne sürmek istemişlerdir. Daha sonraki etno-kültürel alış verişi ortaya koyması bakımından bu gelenekler çok ilginç olmakla beraber, tarihsel gerçekleri saptamak konusunda hiç bir işe yaramamaktadır. Danişmend'in doğum yerinin Malatya olduğunu öne sürmekte haklı bir neden olamaz, çünkü Ermenistan'ın başka

bir yerinde doğmuş olsa nasıl Bizanslılaşmış bir yerli olacaksa, Malatya'da da doğmuş olsa gene durum değişmeyecektir. Türkmenlerin de, dil ayrılıklarının yanısıra, kendi geleneklerine ve soylarına yabancı bir kimseyi, önderleri, daha doğrusu kendilerini simgeleyecek biri olarak seçmeleri mümkün olamazdı. Taylu, belki de Danişmend'in gerçek adı buydu, tamamen Türk görünümündeydi, *gaziler* arasında karşılaşılan Danişmend adı da 'akıllı adam' saygınlığını taşıyordu ve anlamı Orta Asya'daki atalarının eski *babalarını*, şamanlarını andırıyordu.

Daha sonraları pek çok yazar, Danişmend ile Süleyman ve Kılıç Arslan arasında, hiç değilse kadınlar tarafından bir akrabalık olduğunu saptamaya çalışmış ya da Türk geleneklerine uygun olarak, onun Sultanın ordularının başkumandanı olduğunu ve hattâ Malazgirt savaşına katıldığını öne sürmüşlerdir. Çoğu soylu ailenin Malazgirt'te bir akrabası olduğunu öne sürmesi doğaldı. Batıda da soylu ailelerin çoğu Haçlı Seferleri'ne katılmış akrabalar yaratarak bunlarla övünmüşlerdir. Selçuklu geleneklerine göre yetişmiş yazarlar için, Selçuklu olmayan bir önderin önemli olabileceği düşünülemez. Daha sonraları da Osmanlılar için, ancak Osmanlı kahramanları bir önem taşımıştır ve bu da doğaldır. Danişmend'den 1095'den önce söz edilmemiştir, ama Haçlılara karşı oynadığı önemli rol düşünülürse daha önceleri şan ve ün kazanmaya başlamış olduğu sanılabilir. Ne var ki, daha önceki hiç bir kayıtta onunla ilgili bir söz edilmemektedir. Kökenleri bilinmeyen pek çok ünlü ailenin, hattâ büyük adamın, tarihsel açıdan ortak yönleri vardır. Örneğin, Tuğrul Bey kaç yaşında olduğunu bile bilmiyordu.

Kesinlikle bilinmeyen bunca şeyin arasında bir şey bellidir: Haçlı Seferi'nin hemen öncesinde, Toroslardan Suriye'ye, öte yandan da Boğazlara kadar uzanan güney yolunun kontrolu Selçuklu Sultanının elinde olmasına karşın, Danişmend, Ankara, Kayseri ve Sıvas'ı elinde bulundurmakla kuzey yolunu, özellikle de Orta Anadolu'yu ve Kapadokya'yı kontrolu altında tutmuş oluyordu. Burada önemli olan, hangi toprakların kimde olduğundan çok, içerlere sokulma olanaklarını sağlayan yollarla, bu yolları kontrol eden iyi donatılmış yerleri ele geçirmekti. Bu iki güç arasında sonraları baş göstermiş olan rekabetin bu dönemde henüz başlayıp başlamadığını ise bilmiyoruz.

6

BİRİNCİ HAÇLI SEFERİNDEN SONRA ANADOLU (1097 - 1110)

Haçlı Seferi gibi dıştan gelen bir etken olmasaydı, Türkler, belki de Osmanlılardan iki yüzyıl önce, en büyük aşamalarını Batı Anadolu'da yapmış olacaklardı. Haçlılar için bu seferin büyük bir önemi vardır, yalnız bu önemi abartmamak ve yanlış yorumlamamak gerekir. Daha sonraki Selçuklu tarihlerinde Haçlılardan hiç söz edilmez. *Danişmendname*'nin bazı bölümlerinde Haçlılarla karşılaşıyorsak da, onlardan, Anadolu'daki çeşitli Hıristiyanlara karşı verilen savaşlarla ilgili olarak ve onlarla öylesine iç içe karışmış olarak söz edilmektedir ki, bundan Haçlıların Anadolu'ya gelmelerinin buradaki Türklerde önemli izlenimler bırakmamış olduğu sonucunu çıkarıyoruz. Haçlılar Anadolu'dan geçmişlerdir, orada kalmamışlardır. Suriye ve Filistin gibi onlara tamamen yabancı olan ülkelerde Haçlıların ne yapacakları ise Anadolu'daki Türkleri hiç ilgilendirmemiştir. Haçlılar, Türkler arasında bir kargaşalığa neden olmuşlar ve bazılarını da öldürmüşlerdir. Fakat onlardan da aynı oranda ölenler olmuştur. Ülkenin büyük bir bölümünde hâlâ yarı göçebe düzeyinde yaşayan ve hareket halinde savaşmaya alışık Türkler, onlar gider gitmez, kolaylıkla eski yerlerine dönmüşlerdir.

Haçlı Seferi'nin, Türklerin tarihinde gene de önemli bir yeri olmuşsa, Türkleri kıyılardan içerdeki yaylalara doğru çekilmeye zorladığı içindir. Tabii ki bu doğrudan doğruya olmamıştır. Haçlıların elle tutulur başarısı, Kılıç Arslan'ın karısı ve çocuklarıyla birlikte İznik'i ele geçirmeleri ve bu kenti Aleksis'e devretmeleridir. Daha önemsiz olarak da, Kılıç Arslan'ı doğuya çekilmeyi zorlayan Eskişehir/*Dorylaion* yengisidir. Haçlıların ektiklerinin meyvalarını yavaş yavaş Bizanslılar toplamıştır. Haçlılar, Aleksis'i o zamana değin bir anlamda dost olduğu Kılıç Arslan'la dostluk bağlarını koparmaya zorlamışlardır. Bu durumda da Aleksis, istese bile, Ege kıyılarına yerleşmiş başbuğların yardımına koşamamıştır. Çaka'nın yerine geçenlerin korsanlık yapmaya elverişli karargahlarını, işte bu yolla ele geçirmek mümkün olmuştur. Haçlılar, bir Tanrıvermiş'ten Efes'i, başka başbuğlardan da Menderes vadisinde ve Akdeniz'de ele geçirmiş oldukları limanları onlardan alarak,

Franklar'ın işgal ettikleri Kilikya ve Suriye ile bağlantı kurmuşlardı. Trabzon'a kadar Karadeniz kıyıları da gene Hıristiyanlara geçmiştir. Türkler yeniden batı kıyılarının dışındaki kıyılara saldırılara geçmenin güç olduğu Anadolu yaylasına ve dağlık bölgelerine sığınmak zorunda kalmışlardır. Ne var ki bu bölgelerin iklimi ve genel durumu, Orta Asya ve İran'da kendilerinin ve sürülerinin alışık oldukları doğal koşullara uyuyordu. Böylelikle de, ister istemez, ya da tam anlamıyla bilincinde olarak ya da olmayarak, Osmanlılar gibi denize bağlı bir yaşam değil de, bugünkü modern Türkler gibi kıtasal bir yaşam sürdürmeye başlamışlardı.

Haçlı Seferleri'nin yol açmış olduğu ikinci bir sonuç da birincisine yardımcı olmuştu. Türkler Anadolu'ya İran üzerinden gelmişler ve Müslümanlıkla ilgili bütün bildiklerini İranlılardan öğrenmişlerdi. Başka ülkelerde kalan soydaşları arasında yalnız kuzey İran'daki soydaşlarıyla hâlâ ilişkileri vardı. Daha yakındaki Mısır'la deniz yoluyla, Suriye ile de kara yoluyla bir bağlantı kurulabilmesi, İran'ın böyle bir öncelik taşımasını etkileyebilecekti. Oysa Haçlıların elli yıl boyunca Suriye'ye ve Mezopotamya'nın kuzey-batı sınırlarına yerleşmeleri ve Ermenilerin biraz daha kuzeye doğru yayılmalarına olanak vermeleri, böyle bağların kurulabilmesini çok güçleştirmiştir. Anadolu'daki İslam-Türk toplumu, Arap dünyası ile hemen hemen hiç bir bağlantı kurmaksızın gelişmiştir. Pek çok durumda da bunun belirtilerini ve yol açmış olduğu sonuçları görmek mümkündür.

Ayrıca, geçici de olsa, Haçlı Seferleri Selçuklularla Danişmendlilerin ilişkilerini de etkilemiştir. Danişmend, Kılıç Arslan'a Haçlılara karşı yardım etmeye razı olmuştur. Fakat Haçlılar çekilip gittikten sonra da, yol açmış oldukları sıkıntılar süregitmiştir. Kılıç Arslan batıda verdiği kayıplardan dolayı biraz zayıflamış, Franko-Ermenilerin orta Toroslarda bulunmalarından ötürü de Malatya yoluyla normal ilişkileri kesilmişti. Oysa son olaylar Danişmend'e hiç bir zarar vermemişti. Böylelikle, Danişmend istese, Kılıç Arslan'ın ne düşündüğüne hiç önem vermeden, bu bölgenin kontrolunu kendi eline alabilirdi. Malatya'ya yardım etmesi için Gabriel tarafından çağrılan Antakya prensi Bohemond'u yakalayarak ve Bohemond'u kurtarmaya gelen Kapadokya'daki son Haçlı grubunu tamamen bozguna uğratarak (1100 - 1101 yıllarında), gücünü ortaya koymuştu. Edessa'daki Baldvin'in yardıma koşmasına karşın, 1102'de de Malatya'yı ele geçirmişti.

Bu durumda iki güç arasındaki rekabet açıkça görülmektedir. Bunun hemen arkasından Kılıç Arslan, bir süre için Aleksis ile aralarında kopmuş olan bağları yenileme çabalarına girişmişti. Ülkesindeki egemenliği ve Doğu'daki ilişkilerini güçlendirmek için bunu yapmak zorunda kalmıştı. Olaylara yakın gelen pek çok metinde bu durumu kanıtlayan belgeler vardır. Bunların arasında en iyi bilineni Bohemond'la ilgilidir. Ayrıca Danişmend ile Kılıç Arslan arasındaki gerginlik Maraş dolaylarında patlak vermiştir. Maraş o sıralar, Philaretes'in varisleri Ermenilerin egemenliğindeydi ve bu Ermeniler zaman zaman Franklarla işbirliği yapmaktaydılar. Oysa Kılıç Arslan'ın Malatya ve doğu Toroslara geçebilmesi için bu bölgeyi ele geçirmesi gerekiyordu. Şimdi bu kentin hâkimi olan Danişmend, çok çapraşık bir pazarlıktan sonra ve özellikle Bohemond'un Aleksis'in düşmanı olduğunu bildiğinden, onu serbest bırakmıştı. Öte yandan da Aleksis ile Kılıç Arslan, en tehlikeli ortak düşmanları olarak gördükleri Bohemond'a karşı birleşmişlerdi. 1106'da Avrupa'ya dönen Bohemond, orada yeni bir sefere girişmek için güç toplayıp, Epirüs üzerinden Bizans'a saldırınca, Kılıç Arslan Aleksis'e, sağladığı zaferde önemli bir rol oynayan bir yardım göndermişti. Bu arada Danişmend ölmüş, onun ölümünü izleyen kargaşalıktan yararlanarak, Kılıç Arslan 1104'de Malatya'yı ele geçirmişti. Görünüşe göre de Malatya'da kalmıştı.

Kendilerine oranla daha güçlü olduğu için, Musul ve Harran emirleri, hâkimleri durumundaki İran ve İran Selçuklularının Sultanı Muhammed'e karşı Kılıç Arslan'ı yardıma çağırmışlardı. Kılıç Arslan'ın bu emirlerle dostluk ilişkileri kurmuş olması mümkündür. Kılıç Arslan ayrıca, ailenin iki dalı arasındaki geleneksel düşmanlığı unutmuş olamazdı, çünkü kendisi de bunun acısını çekmişti. Hemen onların yardımına koştu, Musul'u ve Diyarbakır'ın başkenti olan Meyyafârikîn'i (Silvan) ele geçirdi ve Hapur'da Muhammed'in ordusuyla karşı karşıya geldi. Ne var ki Aleksis'e yardım gönderdiği için kendi güçleri azalmıştı. Aynı zamanda da, Muhammed'e düşman olan emirlerin yanında, Kılıç Arslan'ın müdahalesinden zarar gören emirler de vardı. Bu meydan savaşı hem kendisi, hem de ordusu için felâketle sonuçlandı ve Kılıç Arslan öldü (Haziran 1107).

Kılıç Arslan'ın ölümünden sonra --kısa süreli ve az da olsa — Doğu'daki Selçukluların Anadolu'ya el atmalarıyla, durumun tamamen tersine döndüğü izlenimini yaratabilecek bazı

olaylar yer almıştır. Bu olaylar, kendi içlerinde ne kadar önemsiz olsalar da, Kılıç Arslan'ın sultanlığının son dönemlerine ışık tutmaları bakımından bunların üzerinde biraz durmaya değer.

Kılıç Arslan'ın ölümü, Anadolu daki Selçuklu topraklarının bölünmesine yol açmıştır. Bir yanda, henüz çocuk yaştaki oğlu Tuğrul Arslan'ın annesi ve Mezopotamya seferine çıkan kocasını Malatya'da beklemekte olan bir karısı vardı. Gücünü elde tutabilmek için, birkaç yıl içinde peş peşe üç Türk başbuğuyla evlenmiş ve onları oğlunun *atabek*'i yapmıştı. Bunların adları bizim için hiç bir anlam taşımamaktadır. Sonunda 1118'de Belek'le evlenmiş ve ona da aynı unvanı vermiştir. Hakkında pek çok şey bilinen bu Belek ise, daha önce sözünü ettiğimiz Artuk'un soyundan gelmeydi. Bunlar zaman zaman İran-Irak Selçukluları'nı desteklemiş, zaman zaman da onlara karşı çıkınışlardır. O sıralarda Fırat nehri ile yukarı Dicle havzasının ortak hudutları arasında kendilerine beylikler yaratmak üzereydiler. Belek, Hanzit dolaylarına yerleşmek üzereydi. Bu bölgenin başlıca merkezi şimdiki Elaziz yakınlarında ve Malatya'nın doğusundaki Harput'tu. Böylelikle de, Belek'in Malatya'nın işlerine karışması kolay oluyordu. Bu hanım, Sultan Muhammed ile de uzlaşmak istiyordu. Bu amaçla, önce Orta Toroslardaki Franko-Ermenilere karşı Türkmen saldırıları düzenledi. Bu ara Muhammed Fırat'ın güneyinden, Suriye'de bunlara karşı çarpışmak için ordular göndermekteydi. Sonra, yalan ya da doğru, düşmanla birlik olduğunu öne sürerek, ikinci kocasını Sultan Muhammed'e teslim etmişti.

Batı yakasında, Kılıç Arslan'ın asıl merkezi Konya dolaylarında, ağabeyi öldüğü için yetişkin çağa gelmiş oğlu Şehinşah'a, Sultanın yerine geçecek kişi gözüyle bakılmaktaydı. Ne var ki Şehinşah Hapur yenilgisinde tutsak düşmüştü. Onun naibi durumunda olan yeğeni Kapadokyalı Hasan ise Muhammed ile iyi ilişkiler kurma çabaları içindeydi ve Malatya sorununu ele almamıştı. Belki de ailenin öteki üyelerince mirastan küçük bölümler alınması ve onlara sancaklar bağışlanması başka yerlerde olduğu gibi burada da doğal karşılanıyordu. Hasan, Sultan Muhammed'in Şehinşah'ı serbest bırakmasını sağladı. Muhammed herhalde Şehinşah'tan egemenliğini tanıyacağı yolunda bir güvence aldıktan sonra onu serbest bırakmıştı. Kılıç Arslan'ın ölümünden sonra, Bizans sınırlarına yapılan Türkmen akınları giderek hızlanmıştı. Hasan ya bunları durduramıyordu, ya da siyasal açıdan bunları yararlı görüyor

ve destekliyordu. Tek tek gruplarla Lampe, Pergamon, İzmir ve Kelbian'da çarpışılmış olması, Türklerin buralara kadar sokulabildiklerini gösteriyordu. Naib olmasına bakmadan, Hasan da Philadelphia/*Alaşehir*'ya saldırmıştı. Dönüşünde Şehinşah, Hasan'ı bizim bilmediğimiz bir nedenden öldürtmüştü. Fakat Şehinşah da Kelbian ve Alaşehir/*Philadelphia*'ya saldırdılar düzenlemeye devam etmişti. Bunda Sultan Muhammed'in gönderdiği yardımın da rolü büyük olmuştu. Sultan Franklara karşı da bazı güçler göndermişti. Bu kez, *gazvelerle* Sultanın Kutsal savaşı denk gelmiş, Suriye'deki Franklarla Bizanslıları, her iki Selçuklu grubunun ortak düşmanı haline getirmişti. Muhammed'in yönünden, bu bir daha tekrarlanmayacak bir olaydı ve bu doğudaki Selçukluların Anadolu'ya son müdahalesiydi. Muhammed'in ve Suriye ile Kilikya'da çarpışmakta olan Aleksis'in ortak düşmanları Franklardı. Oysa bu iki imparator birbirleriyle de düşmandılar. 1110'da Aleksis, Muhammed'e bir elçi göndermiş ve Franklara karşı girişimlerinde kendisini desteklemesini istemişti. 1122'de iki hükümdarın temsilcileri arasında Anadolu'da müzakerelere girişilmiş, Şehinşah bu işe karıştırılmamış ve bir barış andlaşması yapılmıştır. Bu andlaşmanın koşulları bilinmemektedir ve çok büyük bir önem taşımasına karşın gerçekte pek uygulanmamıştır.

Kurulmaktaki Anadolu Selçuklu Devleti'nin, her iki savaş cephesinde de, Şehinşah'ın güçlenmesi değil de, gücünün azalması sonucu Türkmenler etkinliklerini arttırmışlardır. Bu devletin İznik'e kadar uzanmış olduğu dönemden küçük olmakla beraber, şimdiki durumuyla eşit alanları kaplayan daha kuzeydeki Danişmend Devleti ise, Danişmend'in tam anlamıyla bir Türkmen başbuğu olması nedeniyle, daha kesinlikle Türkmenlerce ortaya konulmuş bir varlıktı. Fakat bu özelliği çok abartmamak gerekir, çünkü Kılıç Arslan ve onu izleyenlerin güçlerinin kaynağı da gene yalnızca Türkmenler olmuştur. Ayrıca, bütün Türkmenlerin paylaştıkları *gazilik* ruhu, onların bütün davranışlarında birlik olacakları ve aralarında hiç bir rekabet olmayacağı anlamına gelmez. Ne var ki, Selçuklularla Danişmendliler arasındaki hanedan çekişmelerinde, Türkmen ruhuyla, Bizans sınırındaki baskının gevşetilmesi anlamına gelen, devletçe kontrol edilen düzenci ruh arasındaki çekişmelerin el ele gitmiş olması mümkündür. Kılıç Arslan Doğu'daki soydaşlarıyla çatışmaktaydı. Ama Anadolu'da ortaya koymak istediği devleti, hiç olmazsa bir dereceye kadar, tanıyıp bildiği tek

güce, Doğu'daki Selçuklularca ortaya konulmuş örneğe dayanmadan kurabileceğini hiç bir zaman düşünemezdi.

Danişmendliler *gazveleri* üç ayrı yönde yürütebilmekteydiler: Zaman zaman güneyde —Toroslar bölgesinde Selçuklularla aralarındaki sınırların kesinlikle belirlenmemiş olması bunda onlara yardımcı oluyordu—; Boğazlardan Trabzon'a kadar Karadeniz kıyılarında Bizans'a karşı kuzeyde ve topraklarının Gangra ve Ankara'ya kadar uzandığı batıda. Fakat güneydekiler dışında, bu *gazveler* hakkında hemen hemen hiç bir şey bilinmemektedir. Ayrıca, Danişmend'in ve oğlu Gümüştekin Gazi'nin otoritesinin doğuda nerelere kadar uzandığını bilebilmek de güçtür. Trabzon'u bir kez Türklere karşı savunmuş, ama sonra Erzurum'da yakalanarak öldürülmüş Teodor Gavras'ın, hangi tarihte öldürülmüş olduğunu bilmiyoruz. 1098'de Bayburt, 1105'de de Şebinkarahisar, hâlâ Trabzon'a bağlıydı. Trabzon'daki Gregori Taronites, Bizans'la bağlarını koparıp, Danişmendlilerle bir anlaşmaya varmaya çalışmıştır. 1908'de Bayburt'a saldıran belki de bir Danişmendli olmuştur. Sultan Muhammed'in bir ara sığınmış olduğu Erzurum, 1103'de, Saltuk İbn Ali adında birinin eline geçmişti. Saltuklular ondan gelmedirler. 1118'de Erzincan ve Divriği gene bir hanedanın kurucusu olan Mengücük'ün eline geçmişti. Fakat bu ailelerle, Danişmendliler ve İran'daki Selçuklular arasında, başlangıçta ne gibi bir bağ bulunduğu bilinmemektedir. Aradaki mesafeye karşın, Erzurum'un Ali'sinin (Saltuk İbn Ali) 'Ermenistan tanı' ile aynı kişi olması mümkündür. Maraş'ın Ermeni hâkimi, onu Adıyaman yakınlarında tutsak etmişti (1108). Eğer bu doğruysa, Ali onun elinden kurtulmuş olmalı, çünkü 1123 dolaylarında ölmüştür.

Bu bölümde anlatmış olduğumuz olaylar, bir dönemin sonunu belirlemektedirler. Türkler, Haçlıların ve onların yol açtığı durumun daha sonraki etkisiyle kıyılardan sürülmüşlerdi. Hapur yenilgisiyle de Doğu'ya dönme olanakları kalmamıştı. Ne var ki, bu zamandan sonra Anadolu Türkleri, İran Sultanlarından gelen herhangi bir baskıyla da karşılaşmayacaklardı. Dahası, İran'a göç eden Türkler artık oraya tamamen yerleşmiş olduklarından, doğudan gelen başka Türkmenlerin Anadolu'ya göç etme tehlikesi de kalmamıştı. Anadolu'ya yerleşen Türkler de, artık başkalarının gelip ganimetlerine ortak olmalarına izin vermiyorlardı. Bundan böyle, başkalarından kopmuş olarak evrimlerini gerçekleştireceklerdi. Bu Türklerin, İslamlığı İran'la olan ilişkileri sonucunda öğrenmiş olduklarını,

fakat İran'da kalan soydaşlarından ayrı olarak, bu ilişkilerin çok kısa sürmüş olduğunu ve bir kuşaktan öteye gitmediğini de burada belirtelim.

Belgelerin durumu, burada anlatmış olduğumuz olayları daha kesinlikle yerlerine koymamıza olanak tanımıyor. Daha sonraki tarihin ana çizgilerini anlayabilmemiz için bunları bilmemiz gerektiğinden, bu olayları elden geldiği kadar etraflıca açıklamaya çalıştık. Bir sonraki yüzyılda, Anadolu'nun görünümünde köklü herhangi bir değişiklik olmamıştır. Yalnız, ilgili güçler arasındaki ilişkilerden doğan içteki bir evrim yer almıştır. Siyasal açıdan, Danişmendlilerin üstünlüğü ellerinde tuttukları bir yirmi yılın sonunda, Selçuklular zaferi kazanmışlardır.

7

DANİŞMENDLİLERİN YÜKSELİŞİ VE BİZANS'IN KENDİNİ TOPARLAYIŞI (1110 - 1141)

Türkmenlerin tutumunu açıkladık. Bu durumda, Bizans'ın Sultan Muhammed'le yaptığı bir barış andlaşmasının düşmanlıkları tamamen ortadan kaldırmayacağı meydanda. Şehinşah bir süre beylerbeyi olan kumandanlarını Bizans'a saldırttı. Anna Komnena'da bu kumandanların adları Grekçe verildiğinden pek açık bir anlam taşımamaktadırlar. Bunların arasında bir Monolikes'den de söz edilmektedir. 1113'de, Lopadion, Abydos, Çanakkale'nin güneyindeki çeşitli yerlere, Ege kıyılarında Edremit'e saldırdıklarını ve İznik valisini tutsak aldıklarını görüyoruz. Fakat, Kütahya'ya dönerlerken Aleksis onları pusuya düşürmüş ve yenmiştir. Anadolu Türklerinden başka bir de 'Kermeh'den gelen Müslümanlar vardır ki onların burada bulunuşu, bazı *gazi*lerin de belki yardıma çağrılmış olabileceklerini göstermektedir. Her ne kadar Aleksis 1113'de bir yengi kazanmışsa da, bu 1116'da Monolikes'in tekrar Poimamenon'da ve İznik'te gözükmesine, Şehinşah'ın da sefer hazırlıklarına girişmesine engel olamamıştır. Bu durumda Aleksis'in siyasetini değiştirmiş olması mümkündür. O zamana değin, Aleksis Antakya'daki Franklara en büyük düşmanı gözüyle bakmış ve Türkleri ya hizmetindeki kimseler, ya da daha önemsiz düşmanlar

olarak ele almıştı. Kıyıları elinde tutabilmek ve Suriye'ye ulaşabilmek için de, Türklerin topraklarının dışından dolaşmıştı. Bu sıralar Antakya prensi Roger ile bir anlaşmaya varmak üzereydi ve bu kez Türklere şiddetli bir darbe indirmeye kararlıydı. Eskişehir, Polybotos ve Akşehir Philomelion yoluyla onların topraklarını ele geçirdi. Türkler, çevreyi yıkıp yakarak geri çekildiler. Bu toprakları sürekli olarak elinde tutma umutları olmaksızın, Aleksis buralardaki Hristiyan halkları yeniden kendi tebası durumuna getirdi. Bu arada, düşman onun dönüş yolunu tehdit etmekteydi.

Gene de Bizans'ın bu saldırısı, Şehinşah'ı ve önde gelen danışmanlarını Aleksis'le, babası ve dedesi için öylesine olumlu sonuçlar doğurmuş bir barış andlaşması yapma yollarını aramaya yöneltti. Basileus'un kızı Anna Komnena'nın dile getirdiği olayları ayrıntılı olarak yeniden canlandırmak mümkün olmasa bile, bunların genel çizgileri, aydınlatıcı ve açık seçiktir. Anna Komnena'nın dediğine göre, Şehinşah, beylerbeyi Monolikes ve başkaları, Aleksis'e gelmişler, bir tür saygı gösterisinde bulunmuşlar ve 'Roma' İmparatorluğu'nun hudutlarını Romanus Diogenes'in zamanındaki durumuna getirme, Türkleri buradan çekme ve Bizans sınırlarını bir daha zorlamama sözü vermişlerdir. Türklerin buradan çekilmesi düşünülemezdi, böyle bir şeyi gerçekleştirmek mümkün de değildi. Bu sözün, Şehinşah'ın topraklarında Bizans'ın egemenliğini tanıması ve batıda barışın güvence altına alınmasından öte bir anlam taşımasına olanak yoktu. Fakat bu kadarı bile Türkmenlerin ve başkalarının hazmedemeyeceği koşullardı. Kısa bir süre önce Şehinşah'ın babasını öldürttüğü Akşehir valisinin önderliğinde bir komplo hazırlanmıştı. Danişmendli Gümüştekin'in de onları desteklemiş olduğunda hiç kuşku yok. Bu haberi duyduğunda, Aleksis Şehinşah'ı uyarmaya çalışmışsa da bu bir sonuç vermemiş, Şehinşah yakalanmış, kör edilmiş ve öldürülmüştü. Bu işi düzenleyenler, yerine kardeşi Mesud'u getirmişlerdi (1118). Kısa bir süre sonra Aleksis ve Sultan Muhammed de ölmüşlerdi.

Şehinşah'ın ölmesiyle sınırlara yeniden baskı yapılmaya başlanması doğaldı. Aleksis öldüğünde, Türkler bütün yukarı Menderes vadisine girmişler ve Denizli/*Lacdicaea* ile Uluborlu /*Sozopolis*'i ellerine geçirmişlerdi. Antalya yolunu da kapamışlar, böylelikle Kilikya ve Suriye ile bağlantılar kesilmişti. Aleksis'in yerine geçen oğlu John Komnenus, onları buralardan sürmüş ve yeniden Türklerin eline geçmelerini önlemek

için bu yerleri sağlamlaştırmıştır. Bu tür uğraşlara karşı çekimser kalmış olan Mesud'dan hiç söz edilmemektedir.

Doğunun görünümü de aynıydı. Şehinşah'ın ölümünden yararlanarak Franklar, Ceyhan'ı yeniden ele geçirmişlerdi. Malatya'daki Tuğrul Arslan, Belek'in Fırat seferiyle eşzamanlı olarak ve Malatya'ya karşı Frankların giriştiği misilleme saldırılarına karşın, Ceyhan'ı tekrar ve bu kez bir daha elden çıkarmamak üzere ele geçirmişti. Bir başka Selçuklu, Daulab, Halep'te yerleşmekte olan Artuklar'ın başkanı İlgazi ile işbirliği yaparak, Suriye sınırlarında Frankların kumandanı Azazlı William ile çarpışırken ölmüştü.

Danişmendliler ise etkinliklerini öncelikle doğuya yöneltmekteydiler. 1118 - 1120 yılları arasında, bir yandan Tuğrul Arslan ve Belek'le, öte yandan Mengücük ile çatışma halindeydiler. Bu durumda Mengücük'ün Trabzon dükü Grek Kostantin Gavras'dan yardım istemiş olması hayret vericidir. Belek, Gümüştekin'i yardıma çağırmış ve Gümüştekin Mengücük ile Gavras'ı bozguna uğratmıştır. Damadı Mengücük ile Gavras'ı 30,000 dinar fidye karşılığında serbest bırakmıştır. Kısa bir süre sonra da, Belek'in amcası İlgazi, Saltuk İbn Ali ile birlikte Gürcülere yenilmişse de, bu yenilginin her iki taraf yönünden de önemli etkileri olmamıştır.

1124'de Belek'in Suriye'de ölmesinden sonra, Tuğrul Arslan'la Belek'in iki yeğeni ve Meyyafârikin hâkimi İlgazi'nin oğulları Süleyman, onun ölümünden sonra da Timurtaş arasında miras konusunda anlaşmazlıklar çıkmıştır. Gümüştekin, artık Malatya'yı önemsemeyen Mesud'un da yardımını sağlayarak güçlenmiş ve Tuğrul'a saldırmıştır. Tuğrul, Franklardan yardım istemiş ama o sırada Halep'i kuşatmakta olduklarından onlardan bir yardım sağlayamamış ve yenilmiştir. 1124 yılı sonunda Malatya yeniden Danişmendlilerin eline geçmiş ve uzun süre onların elinde kalmıştır. Bir yandan da Hanzit, bir başka Artuk'un, Timurtaş'ın yeğeni Davud'un eline geçmiştir. Davud Malatya'yı çok sıkıştırmışsa da bir sonuç alamamıştır.

Gördüğümüz gibi Bizanslılar Türklerden nasıl yardım istemişlerse, Türkler de Hıristiyanlara baş vurmaktan çekinmemişlerdir. Mesud'un kardeşi Arab, Mesud'u aileye karşı ihanet etmekle suçlayarak ona baş kaldırmıştı. Mesud, John Komnenus'dan istediği yardımla ve Gümüştekin'le güç birliği ederek ancak durumunu düzeltebilmişti. Bu kez Arab, yukarı Kilikya'daki Ermeni prensi Thoros'a sığınmış, Ermeni ve Türk savaşçılarından oluşan bir ordu derleyip, Gümüştekin'e karşı saldırı-

lara girişmişti. Önceleri başarılı olduysa da, sonunda 1128'de yenilmiş ve Bizanslılar arasında can vermiş. Gümüştekin Anadolu'da duruma hâkim olmuş.

Bizans'ın Türklerle işbirliği yaparak sağlamış olduğu üstünlük, başkaldıran bazı Greklerin Türkleri yardıma çağırmasıyla yeniden yitirilmek tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır. 1129 ya da 1130'da Gümüştekin Karadeniz yörelerine bazı saldırılara girişmiştir. Belki de bunu Arab'a yapmış oldukları yardımdan dolayı gerekli görmüştü. Oranın Grek valisi Cassianos pek bir direniş göstermeden teslim olmuştu. Bu olaydan kısa bir süre sonra, hazırladığı bir komplonun sonuçlanmamasıyla, bu kez John Komnenus'un kardeşi İzak, Gümüştekin'e sığınmıştı. Oradan Trabzon'a gitmiş, tekrar Gümüştekin'e dönmüş, daha sonra da Ermeni Thoros'a sığınmıştı. Thoros ona kızını ve kızının çeyizi olarak da Misis ve Adana'yı vermişti. İzak daha sonra Kudüs'e gitmiş, kayınpederiyle kavga etmiş, ve bu kez de Mesud'a sığınmıştı. Hıristiyan ve Türk bütün düşmanlarını ona karşı kışkırttıktan sonra, 1140'da nihayet Basileus ile arasını düzeltmişti. Bir süre sonra, bu kez de İzak'ın oğlu Mesud'a sığınmış, Müslüman olmuş ve onun kızlarından biriyle evlenmişti. Ne var ki, bu tür olaylar Bizans İmparatorluğu içindeki ayaklanmalar anlamına gelmediklerinden, John Komnenus'un durumunu sarsmamışlardı.

Gümüştekin de Thoros'dan öc almak istiyordu. Bu amaçla Kilikya'ya gitmiş ve orada Antakya prensi Bohemond II ile karşılaşmıştı. Onu yenmiş, öldürmüş başını da kesip Halife'ye göndermişti. 1131'de Thoros'un yerine geçen kardeşi Leo'yu kendine vergi ödemeye zorunlu kılmış ve Maraş üzerinden Edessa'ya saldırmıştı.

1134 - 35 kışında onun ölüm halinde olduğunu bilmeyen Halife ve İran Irak Selçuklularının Sultanı, Gümüştekin'e Melik nişanını göndererek onu resmen 'kuzey ülkesi'nin hükümdarı yaptılar. Hiç kimseye danışmadan, bu hakkı oğlu Muhammed aldı. 'Rum' ülkesindeki Selçukluların, Mesud'un ya da onun yerine geçen kimsenin de bir ara bu anlamda bir nişan almış olması gerekir. Fakat, elimizde bunu gösteren bir kanıt yok, ayrıca böyle bir davranışın Bizans'la İran Selçukluları arasındaki anlaşmaya ters düşmesi de mümkün. Her nasıl olduysa, o zamandan başlayarak, Danişmendlerin başbuğu resmen bir Müslüman hükümdarı olmuştu. Yabancı bir ülkede, dilediğince davranan bir çetenin başkanı için bu unvanın, eski Müslüman ülkelerine fetihler yapmakla görevli olarak gönderilen

kumandanlar için taşıdığı önemin de ötesinde bir değer ve anlam taşımış olması gerekir.

Belki de Gümüştekin böyle bir unvanı John Komnenus'un saldırılarına karşı koymak için istemişti. Çok uzun bir süre Avrupa'dan gelen baskıya karşı koymak zorunda kalan John Komnenus, Asya'daki olaylara el atamamıştı. Şimdi artık bu yeni güçle savaşmaya kararlıydı. 1132'de Rhyndakos'da donatmış olduğu bir üsden hareket ederek, Paphlagonia'yı işgal etti, Kastamonu'ya girdi, Halys'i bile aşarak buradaki başbuğlardan bir çeşit bağımlılık sağladı. Besileus'un tarihçileri büyük bir sevinçle bütün bu olayları sıraladılar. Fakat bunların arasında, yalnız Amasya, bir paradan tanıdığımız Yınal ile aynı kişi olduğu sanılan bir Danişmendli ve Çankırılı bir Alparslan bizim için bir anlam taşımaktadır. Basileus'un buraya kadar ilerleyişi gerçekten büyük bir başarıydı. Ne var ki o yılın kışına değin, Gümüştekin Kastamonu'yu yeniden ele geçirmişti.

Her zaman olduğu gibi, Muhammed'in tahta çıkışı da pek çok güçlüklere yol açmıştı. Bir kardeşini öldürtmüş, bir başka kardeşi, Aynü'd-Devle, Ceyhan'da baş kaldırmıştı. İki yıl sonra Aynü'd-Devle oradan sürüldüyse de, Edessa'ya saldırması önlenememişti. Basileus, bunu yeni bir saldırıya geçmek için uygun bir an sayarak sefere girişmiş, Kastamonu'yu tekrar ele geçirmiş, bazı Türklerin de kendi tarafına geçtiği Çankırı'yı işgal etmişti. Bir ara Mesud'u da kendi tarafına çelmişse de, Mesud'un yanındakiler onu terketmişlerdir. Gene de Basileus, Anadolu'da yolları yeterince kontrol altına aldığına inanmış olmalı ki, 1136 - 37'de onu Antakya'ya, hattâ daha da ötelere götürecek ünlü seferine çıkmıştı. Etkinliklerini Edessa kontuna karşı yöneltmeyi yeğleyen Muhammed, Mesud ile barışmıştı. Ulaşım yollarına saldırmışlar ve Basileus'un uzakta olmasından yararlanarak Çankırı'yı yeniden ele geçirmiş, 'Cassianos ülkesi'ni ve Sangarios'u yağma etmişlerdi. John Komnenus'un acele geri dönmesinin nedenlerinden biri de buydu. Bizans ordusunun buralardan çekilmesiyle de, Gümüştekin'in Türkleri, hem Ceyhan'a, hem de Malatya üzerinden Kilikya'daki Ermenilere ve Edessa eyaletine yeniden saldırılara geçmişlerdi. Bunun üzerine de, Karadeniz kıyılarında egemenliğini yeniden kurmuş olan Basileus, Muhammed tarafından takviye edilmiş Niksar'a saldırmıştır (1139 - 40 kışı). Fakat İzak'ın oğulları onu yarı yolda bırakmışlar ve bu saldırılardan bir sonuç alınamamıştır. 1141'de Basileus, yeni saldırılara geçmiş, Uluborlu ile Beyşehir gölü üzerinden Antalya'ya giden yolu yeniden ele

geçirmiştir. O sırada (1141 - ?) Muhammed ölmüş, bunun üzerine bir kez daha Kilikya'ya yönelen Basileus da orada 1143 yılı başlarında ölmüştü.

8

DANİŞMENDLİ DEVLETİ'NİN PARÇALANMASI; BİZANS VE NUREDDİN'İN ARASINDA SELÇUKLULAR; MYRİOKEPHALON'UN SONUÇLARI (1141 - 1186)

Muhammed'in ölümüyle, Danişmendlilerle Selçuklular arasındaki işbirliği de, Danişmenli Devleti'nin yaşamı da sona ermişti. Muhammed'in Sıvas valisi olan kardeşi Yağıbasan ile, şimdi artık Frankların arasından dönmüş ve Malatya'yı ele geçirmiş Aynü'd-Devle, Muhammed'in oğlu Zunnûn'a baş kaldırmışlardı. Bu kez de, Danişmendlilerin koruyucusu olarak ortaya çıkma sırası Mesud'a gelmişti. Önce Muhammed'in oğlunun tarafını tutmuşsa da, sonra ailenin en büyük ve ailenin reisi olmaya en uygun olan Yağıbasan'ı ve Sıvas ile Kayseri'yi Zunnûn'a bırakan bir taksimi desteklemişti (1143 - 44). Mesud'un Danişmendliler'in batıda Bizans'la karşı karşıya olan eyaletleri Ankara ile Çankırı'yı ve Franko - Ermenilerle karşı karşıya olan Ceyhan'ı bu sıralar topraklarına katmış olması mümkündür. Artık Anadolu'da en güçlü kişi Mesud'du.

Bu kavgaların sonucunda Türk - Bizans ilişkilerinin bozulmuş olması doğaldı. Babasının ölümünden sonra Manuel Komnenus, Bizans ordusunu Kilikya'dan geri getirirken, yeniden yollarına el atmış bazı Türklerle ve Sangarios, Menderes bölgeleri, hattâ İznik'in güney-doğusunda daha başka Türk gruplarıyla çarpışmak zorunda kalmıştı. Bu Türklerin bir bölümü Mesud'un tebası olduğundan, Manuel ile Yağıbasan arasında bir yakınlaşma olmuştu. 1146'da Konya'ya bir sefer düzenlemiş, bu savaşta, uzun süreden beri Mesud'un hizmetinde olan Garvas ailesinin bir üyesi Bizanslılara tutsak düşmüştü. Mesud, Yağıbasan'la yeniden anlaşmış ve birlik olmuştu, ama Manuel gene de karşı tarafın ordusunu dağıtmayı başarmıştı. Türklerin tarafına geçmiş bir yeğeninin Türk karısının aracılığıyla ona iletilen barış tekliflerine yanaşmak istemediyse de, bu sırada İkinci Haçlı Seferi'nin yolda olduğu haberi gelmiş, Manu-

el de barış teklifini kabul ederek geri çekilmek zorunda kalmıştı.

Bizansla Haçlıların ilişkilerinin iyi olmadığını biliyoruz. Türklerle Bizanslıların aralarında anlaştıkları ve onlar Anadolu'dan geçip gittikten sonra da bunun süregittiğini gören Haçlılar, Batılıları Bizanslıların Hıristiyan davasına ihanet ettiklerine inandırmışlardı. Çoğu kez modern tarihçiler de olayları bu fazla yalına indirgenmiş şekliyle yorumlamaktadırlar. Oysa gerçekler daha başkaydı. Avrupa'nın siyasal durumu, Haçlılarla karşılaşırken Bizanslıların tedirgin olmasına yol açacak nitelikteydi. Ayrıca, bu seferdeki liderlerle Bizanslıların yaptıkları ön görüşmelerde, Haçlılar Manuel'in tekliflerini kabul etmemişlerdi. Manuel'in özgür davranabilecek bir durumda olmayı istemesi doğaldı. Anadolu'daki Türkleri Kudüs hiç ilgilendirmiyordu, Haçlıların da Selçuklu topraklarından, hattâ onu çevreleyen topraklardan geçmeleri için herhangi bir zorunluluk yoktu. Haçlılar bütün Müslümanların birlik olduğunu düşünüyorlardı. Oysa bu düşünce çok yanlıştı, bu yanlışlıktan sorumlu olanlar da ne Bizanslılardı, ne de Türkler. O dönemdeki bütün şiddetli Hıristiyanlık duygularına karşın, bütün başkalıkların ve ayrılıkların ötesinde. tüm Hıristiyanlarca paylaşıldığı söylenebilecek bir ortak dava da yoktu.

Türkler açısından, İkinci Haçlı Seferi, birincisine oranla daha az önem taşımaktadır. Şimdi, Selçuklu topraklarının hemen hemen tümü Anadolu yaylasından meydana gelmekteydi. Pek fazla üzerinde düşünmeden bu topraklardan geçmeye kalkışan Konrad II durdurulmuştu. Selçuklu topraklarının hudutlarını izleyerek ilerlemeye çalışan Lui VII ise, hudutların kesinlikle belirlenmemiş olduğu bölgede hücuma uğramıştı. Haçlıların saygısızca davrandıkları Grekler de Türklere yardım ediyorlardı. Türkler için önemli olan, Kostantinopolis ile yeniden barışı kurmaktı.

Bunun sonucunda da, Selçuklu güçleri bir kez daha güney doğuya ve özellikle Franklara karşı saldırılara geçmişlerdi. Şimdi Mesud, Ceyhan'ın hâkimi olmakla, Toroslarla Fırat arasında Urfa eyaletinden arda kalan yerlerle komşuydu. 1144'de de, Musul ve Halep'in hükümdarı Zengi, Urfa'nın düşmesini sağlamıştı ve İkinci Haçlı seferine yol açan neden de buydu. Zengi 1146'da ölmüştü. Yerine geçen oğlu Nureddin, Tell-Başer'e sığınmış olan Urfa'nın eski hâkimi Joscelin II'ye ve Antakya hâkimi Raymond'a karşı. Zengi'nin izlemiş olduğu siyaseti sürdürmekteydi. Mesud, zaman zaman asileri ve düşmanlarını ko-

ruyup barındırmış oldukları için, Urfa'daki Franklara kızıyordu. Daha geniş bir açıdan, Mesud Franko - Ermeni topraklarını ele geçirip, güney doğuya doğru yayılmak istemiş de olabilir. Dedesinin Antakya'yı ele geçirmiş olduğunu biliyordu, babası Kılıç Arslan'ın kırk yıl önce başaramadığını başka yolları deneyerek başarmayı düşünmüş de olabilir.

Franklara karşı ortaya konan savunmada en önemli rolü oynayan Nureddin ise, kendisi Franklara güneyden saldırmaktayken, bir başkasının da arkadan saldırmasından ancak memnun olabilirdi. Ama bir yandan da, Suriye'ye kendi otoritesini kısıtlayabilecek bir hükümdarın gelmesini hoş karşılamayacaktı. Böylece Mesud ile Nureddin arasında, elbirliği etmekle ilişkileri kesmek arasında bir gidiş geliş baş gösterdi. Önceden bir iki kez yoklamış oldukları düşmana ölümcül darbenin indirilmesine, Nureddin'in Antakya Franklarına 1149'da saldırmasıyla başlanmıştı. Bu savaşta Raymond ölmüş, ondan sonra da işler kızışmaya başlamıştı. 1149'da, Mesud Maraş'ı işgal etmiş ve artık Tell-Başer'in fethedilmesi en önemli sorun haline gelmişti. Nureddin bu ara gene tutum değiştirmiş ve hattâ Joscelin ile Mesud arasında bir barış anlaşması yapılmasını bile desteklemişti. Fakat bu sırada Joscelin Suriye'deki Türkmenler tarafından yakalanmıştı (1150). Bunun üzerine Nureddin ile Mesud, güç birliği etmeye, Tell-Başer'i birlikte kuşatmaya ve ele geçirdiklerinde, kızlarından biri ile evlenecek olan Nureddin'e, Mesud'un onu kızının çeyizi olarak vermesini kararlaştırdılar. Fakat gerçekte Mesud, Göksun, Behisni, Raban ve 1151'de de Antep gibi, Tell-Başer'in kuzeydeki bağımlı yörelerini ele geçirmeye ve veliaht gözü ile bakılan oğlu Kılıç Arslan'a bir yöre yaratmaya koyulmuştu. Tell-Başer'e gelince, Franklar, etkili bir yardım sağlamayı umarak ya da yapacak başka bir şeyleri olmadığından onu Manuel'e hibe etmişlerdi. Manuel'in Tell-Başer'deki küçük garnizonunun ise burayı Nureddin'in güçlerine karşı savunmasına olanak yoktu.

Son yıllarında Mesud, daha başka atılımlarıyla da aynı siyaseti ortaya koymuş ve onu geliştirmiştir. Malatya'da Aynü'd-Devle'nin ölümünden sonra, Mesud onun oğlu Zülkarneyn'den resmen kendisine saygı göstermesini istemiş, yoksa onu ortadan kaldıracağı tehdidinde bulunmuştu (1152). Thoros II, Kilikya'da çoğunlukla Greklerden ele geçirdiği topraklarla kendisine bir prenslik yaratmaya çalışıyordu. Mesud bu işe el koydu. Mesud'un kendi çıkarlarını gözeterek böyle bir davranışta bulunduğunda kuşku yok, ama Manuel de bundan yararlanmaktaydı.

1153'de Thoros ile bir anlaşmaya varmış olmasına karşın, 1154' de bu kez Manuel'in isteği üzerine, hiç değilse onunla anlaşmalı olarak Mesud yeni bir müdahalede bulundu. Bu sırada az çok bağımsız olan bir Türkmen grubu, çok verimli olabilecek bir bölgeye, Silifke'nin hinterlandına el atmıştı. 1154'de Mesud, Kılıç Arslan'la birlikte yeniden güney hudutlarına gitmiş ve ilk kez Kilikya ovasını boydan boya aşarak İskenderiye'ye ulaşmıştı.

Öte yandan da Yağıbasan Grekler'e saldırmaktaydı. Fakat artık kolaylıkla batıya doğru yayılma olanakları olmadığından, kuzeye, İmparatorluğa bağımlı bölgelerle Trabzon'a bağımlı bölgelerin birleştiği, Ünye, Bafra ve Samsun yörelerine doğru saldırılara girişmişti. Kıyıdaki toprakların devletin ana topraklarına katılmasına daha uzun bir süre vardı, ama bu, girişilen hazırlık yönünden önemliydi.

Otuz dokuz yıllık bir Sultanlık döneminden sonra, Mesud 1155 yılının Nisan ayında öldü. Başlangıçta gene her zaman görülen çatışmalar yer aldıysa da, hemen hemen babası kadar uzun bir süre sultanlık edecek Kılıç Arslan tahta geçerken, babasının karşılaşmış olduğu oranda güçlüklerle karşılaşmamıştı Kılıç Arslan'ın tahta çıkışında daha az engellerle karşılaşmış olması, hem Danişmendlilerin kendi aralarında bölünmüş oluşlarından, hem de Manuel'in izlediği siyaset nedeniyle kimsenin bu durumdan yararlanamamasındandır. Kılıç Arslan, kardeşlerinden birini, onu destekleyen kimselerle birlikte saf dışı etmişse de, öteki kardeşi Şehinşah'ın, yeni ele geçirilmiş Ankara ve Çankırı dolaylarındaki sancağında ayaklanmasına engel olamamıştır. Bu arada Yağıbasan ve Nureddin de birleşmişler, yeni hâkimlerinden hoşnut olmayan Ermenilerin de desteğiyle, Selçukluların Kuzey Suriye hudutlarında yeni ele geçirmiş oldukları bölgelere saldırmışlardı. Dinsel otoritenin araya girmesiyle, Kılıç Arslan bir kez daha Yağıbasan'la barışmış, Manuel'e İsauria'daki bazı kaleleri vererek onun tarafsız kalmasını da kolaylıkla sağlamıştı. 1157'de Göksun'da yeniden otoritesini kabul ettirmiş, Hıristiyanlarla da uzlaşma yolları aramış, Kilikya, Antakya ve Kudüs'teki Hıristiyan prenslerinin Nureddin'e karşı bir koalisyon kurmalarını önermişti.

Ne var ki, Manuel'in tutumu bunun gerçekleşmesini önlemişti. Manuel, 1159'da babasının büyük tasarısını yeniden ele almış, Selçuklu bölgesine girmeyerek ve onun çevresinden dolanarak, Kilikya'ya oradan da Antakya'ya gitmişti. Oradaki Franklara, onların üzerinde kurduğu korumayı haklı kılmak

için, Nureddin'e karşı savaşacağını söylemişti. Oysa gerçek amacı, Nureddin'i yenmekten çok (ki böyle bir şey yapacak olsa Frankların onun yardımına gerek duymaları için artık bir neden kalmayacaktı), kendisine karşı daha etkin bir tutum takınmak istediği Kılıç Arslan'a karşı Nureddin'i kullanmaktı. Zunnûn'un koruyucusu Kılıç Arslan ile, Şehinşah'ın koruyucusu Yağıbasan'ın arasında sürekli olarak anlaşmazlıklar çıktığından, durum da buna elverişliydi. 1160'da bu çatışmalar daha da şiddetlenmişti, çünkü Zulkarneyn ölmüş ve onun yerine Malatya'nın hâkiminin kim olacağı konusunda anlaşmazlıklar çıkmıştı. Sonunda Nureddin ile kavga eden bir kardeşi Kılıç Arslan'a sığınınca, Nureddin, tartışma konusu olan Suriye sınırındaki bölgeyi kendi eline geçirmişti.

Manuel, Kostantinopolis'e dönüş yolunda, çeşitli oranda Kılıç Arslan'a bağımlı çetelerin saldırısına uğramış ve bundan çokça zarar görmüştü. 1159-60 kışında misillemelere girişmiş ve bunları da karşı tarafınkiler izlemişti. Sorunun bu tür yöresel çatışmalarla sonuçlanamayacağı ortadaydı. Manuel doğrudan doğruya Selçuklu Sultanına bir darbe indirmeye karar verdi. Bu amaçla da Yağıbasan'la daha yakın ilişkiler kurdu ve 1159'da kendisine verileceği söylenen Suriyeli Franklarla Kilikyalı Ermenileri aldırmak için adam gönderdi. Bunun üzerine Selçuklu Sultanı, hattâ kendi çıkarlarından da biraz ödün vermeyi göze alarak, bir kez daha Manuel ve dostlarıyla uzlaşma olanakları aramaya başladı. Nureddin'in ve Şehinşah'ın ele geçirmiş oldukları yerlerle, Danişmendliler'in Ceyhan'ı almalarını kabullenmeye, Manuel'e tutsakları geri vermeye, hudutlarını tanımaya ve onlara saygı gösterilmesini sağlamaya, ele geçirilmiş kentleri geri vermeye, İmparatorluğun düşmanlarına karşı çarpışmaya, gerektiğinde Manuel'e askerî yardımda bulunmaya söz verdi. Sonunda da, herhangi bir karşı komployu önlemek ve Manuel ile bir görüşme ayarlamak için, Hıristiyan bakanı Kristofer'i Kostantinopolis'e gönderdi. Bu görüşme ayarlanmış ve Kılıç Arslan, Bizans'ın çok sevdiği gösterişli törenlerle karşılanmıştı. Bizans, İmparatorluğun siyasetinin başarısını herkese göstermek, aynı zamanda da, bu barbarları şölenlerin ve armağanların ağırlığı altında ezmek istiyordu. Daha önce ana çizgileri görüşülmüş olan anlaşmaya, birçok Türk başbuğunun vermiş olduğu güvence de eklenmişti. Kılıç Arslan böylelikle, zaman zaman (örneğin 1167'de Macarlara karşı) asker vermek pahasına ve öncelikle saygınlığını ve prensiplerin gerekçelerini

yerine getirerek, Anadolu'daki bütün öteki rakiplerine karşı dilediği gibi davranabilme özgürlüğünü sağlamış oldu (1162).

Danişmendliler konusunda şans ona yardım etti. Harput' taki Artuklar ve Mengücüklerden ele geçireceği topraklarla gücünü genişletmek isteyen Yağıbasan, 1164'de öldü. Yerine geçen İsmail'e karşı ayaklanmalar başladı ve Kılıç Arslan bundan yararlanarak Ceyhan'ı yeniden ele geçirdi. Sonra kararsızlık içinde kıvranmaktan başka bir şey yapamayan ve hiç bir işe yaramayan Zunnûn ile bozuşarak, onun bütün topraklarını eline geçirdi (1168). Bir sonraki yıl, sıra Şehinşah'a gelmişti ve Şehinşah kaçmak ve sürgünde yaşamak zorunda kalmıştı. Kılıç Arslan'ın karşısında İsmail'den başka, yalnız Hanzit ve Hısn Keyfa'daki (Adıyaman) Artukların geleneksel desteğini görmekte olan Malatya'nın genç prensi Feridun kalmıştı.

Bu prensler Bizans'a pek dayanamadıklarından Nureddin'e başvurdular. Oysa o sıralar Nureddin, kumandanı Şirkuh ile Selahaddin'in Mısır'ı ele geçirmeleri işiyle uğraşmaktaydı. Kuzeyde herhangi bir çatışmaya yol açmak istemediğinden de, Kılıç Arslan'la aralarında tartışma konusu olan Suriye hudut bölgelerini ona vermişti (1167). Fakat 1171'de Selahaddin artık Mısır'a iyiden iyiye yerleşmişti. Nureddin de Selçukluların kuzeyde daha da güçlenmiş olmalarından hoşnut değildi ve bu nedenle bu kez kuzeye yönelmişti. Şehinşah, Zunnûn ve Malatyalı Feridun, Franklara ve Mısır'a karşı kazandığı zaferlerle ün salmış Nureddin'in tarafına geçmişlerdi. Büyük bir koalisyon kurulmuş ve Nureddin kendi ordusuna, Musul'daki yeğeninin, Mardin ve Hısn Keyfa/*Adıyaman*'daki Artukların, Kilikya'daki Ermeni Mleh'in güçlerini de katmıştı. Hepsi İsmail'in başkanlığında toplanmışlardı. Orduların buluşma yeri Sıvas'tı. Oysa hep birlikte Sıvas'ta bulunmalarıyla kentte açlık baş göstermiş, bu da bir ayaklanmaya yol açmıştı. İsmail öldürülmüş, dul karısının bulunduğu Amasya'da da karısına karşı bir ayaklanma başlatılmıştı. Bunu fırsat bilerek Kılıç Arslan Danişmend topraklarının orta yerindeki bu kenti ele geçirmişti. Bu kez, Sıvas'a sahip çıkan Zunnûn Kılıç Arslan tarafından tehdit edilmekteydi. Bu durum karşısında Nureddin, ordularının başına geçerek bir sefere girişmişti. Bir yandan da Halifeyi, kendisini kuzey bölgelerini savunmakla görevlendirmeye ikna etmişti. Bunun üzerine de, her zaman olduğu gibi, Kılıç Arslan müzakerelere girişmişti. Nureddin, tanımadığı çetin topraklarda, ülkesinden uzun süre uzakta kalıp, ele geçirdiklerini gene elden çıkarmak istemediğinden, barış yapmayı kabul etmişti. Bu anlaşmayla Sı-

vas'ın Zunnûn'a geri verilmesine, Nureddin'in de orada bir garnizonu bulunmasına ve belki de Ankara'nın Şehinşah'a bırakılmasına karar verilmişti. Kutsal Savaş'ın şampiyonu olduğunu öne süren Nureddin, bu savaşı yapmadan geri dönmek istemediğinden, Bizans'a saldırmıştı (1173).

Son on yıldan beri Bizans'la Kılıç Arslan'ın arasındaki ilişkiler çok dürüstçe yürütülmüştü. Hudutlarda bazı olaylar çıkmışsa da, bunu yapanlar sadık Selçuklu tebası değildi, Manuel misillemeye giriştiğinde de Kılıç Arslan onları savunmamıştı. Manuel kaleleri takviye edebilmiş ve bunların gerisine köylüleri yeniden yerleştirebilmişti. Böylelikle de, iki cephe arasındaki sahipsiz topraklardan Manuel bir savunma hattı kurabilmişti. Öteki cephelerde ona kazandırdıkları göz önünde tutulursa, Bizans cephesinde barışın sürdürülmesi, Kılıç Arslan için büyük bir fedakârlığı gerektirmiyordu. Manuel de dostluk duygularını armağanlar vererek gösterdiğinden, bazı kötü düşünen kişiler, Türkmenlerin Greklere karşı giriştikleri saldırılar çoğaldıkça, Kılıç Arslan'a gönderilen armağanların çoğaldığını bile söylüyorlardı.

Ne var ki, 1173'de bu ilişkiler bir sarsıntı geçirmişti. Nureddin ve onunla birlik olanlarla yapılan anlaşma, Manuel'e dostluklarda bir değişiklik olduğu izlenimini vermişti. Kendisine sitem edildiğinde, Kılıç Arslan bunun Halifenin Kutsal Savaşı ile ilgili olduğunu söylemişse de, Bizans'ın bir gövde gösterisine girişmesiyle, böyle bir anlaşma olduğunu kabul etmek zorunda kalmıştı. Fakat 1174'de Nureddin ölmüştü. Sıvas'taki garnizon hemen dağılmış ve Zunnûn ile Şehinşah Kostantinopolis'e kaçmışlardı. Kılıç Arslan da bir darbe indirmeksizin onların topraklarına el koymuştu. Selçuklularla Manuel'in yapmış oldukları anlaşmada bir bölüm vardı ve o zamana değin Manuel bunun uygulanmasını talep etmemişti. Bu bölümde, Kılıç Arslan'ın, Bizanslıların düşmanlarından ele geçireceği toprakların, hiç olmazsa bazılarının, bir kısmını Bizans'a vereceği söylenivordu. Manuel şimdi bunun uygulanmasını istedi. Kılıç Arslan da, bu sözünü yerine getirebilmek için kendisine Grek yardımcı güçlerin verilmesi gerektiğini belirtti. Bu arada da halkı bu Greklere karşı kışkırttı ve böylelikle eski hâkimlerine olan sadakatlarında direnç gösteren kentleri, özellikle Amasya'yı, eline geçirmeyi kolaylaştırmış oldu. Artık Manuel'in sabrı taşmıştı. Ülkede yeniden güçlendirilmiş pek çok üsleri vardı, özellikle Dorylaion/*Eskişehir*. Büyük hazırlıklara girişti. Şimdi artık dostluk bağları kurmuş olduğu Suriye'deki Franklardan da, o dönemde

tek bir düşman gözüyle bakılan İslama karşı, yardım sağlamayı umuyordu. Kılıç Arslan'ın, 1175 - 76 kışında, hizmetine girmiş Garvas ailesinden bir kimseyi Manuel'e göndermesi de bir sonuç vermemişti. 1176'da sefer başlamıştı.

Bir Grek ordusu, Zunnûn için Paphlagonia'yı ele geçirmeye çalışırken, Manuel de Selçuklu ülkesinin can alıcı bölgesine saldırdı. Kılıç Arslan'dan gelen yeni barış tekliflerini de, barışın Konya'da yapılacağını söyleyerek geri çevirdi. Fakat Sultan da bazı hazırlıklara girişecek zamanı bulmuştu. Büyük Bizans ordusunun Myriokephalon boğazından geçmesi gerekiyordu. Böylelikle de ince, uzun bir biçimde yayılması gerekecekti Kılıç Arslan ordusunu yüksek arazinin arkasında pusuya yatırmıştı. Boğazdan geçerken saldırıya uğrayan Bizans ordusu, ölülerin ve yüklerin yolu tıkamasıyla ikiye bölünmüş, ordunun bir bölümü katledilirken, öteki bölümü de kuşatılmıştı. Türkler ve Grekler sabahın olup savaşın yeniden başlamasını beklerken, her zaman geleceği sağlama bağlamak isteyen Kılıç Arslan, Manuel'e yeni bir barış teklifinde bulunmuş ve bu kez Manuel bu teklifi seve seve kabul etmişti. Bir fidye ödeyecek ve Eskişehir ile Sublaion kalelerini yıkacaktı. Manuel için önemli olan, Kılıç Arslan'ın istediği bu ufak şeylerden çok, bu yenilginin kendi içindeki değeriydi.

Malazgirt'ten tam yüz yıl sonra böyle bir olayın yeniden yaşanması, Bizansca, gelip geçici, önemsiz ve yavaş yavaş sindirilebilir bir olgu olarak ele alınan Türk istilalarının, gerçekte böyle olmadıklarını, bunu böyle kabul ederek, buna katlanmanın en iyi yollarını aramaya koyulmak gerektiğini göstermiş oluyordu. Yeni bir devlet gerçekten kurulmuştu ve artık hesaba katılması gereken bir güçtü. Anadolu'da Bizanslıların yapabilecekleri bir tek şey kalmıştı, o da ellerindeki toprakları korumaya bakmaktı. Daha uzun süreli olarak da, Myriokephalon bozgunu büyük Franko-Bizans tasarısının çökmüş olduğunu göstermekteydi. Kılıç Arslan'ın Myriokephalon'dan sonraki ölçülülüğü, Arsparslan'ın Malazgirt'ten sonraki ölçülülüğü kadar hayranlık uyandıracak niteliktedir. Bu savaşı izleyen yıllarda, Türkmenlerin Bizans topraklarına saldırmaya kışkırtılmış oldukları doğrudur. Ne var ki bu akıncılar yok edilmişlerdir ve Kılıç Arslan onlara doğrudan doğruya hiç bir yardımda bulunmamıştır. Bizans'la savaş, Kılıç Arslan'ın kendisinin isteyip başlattığı bir savaş değildi; onu bu savaşa girmeye zorlamışlardı. Batı bölgelerindeki yerlerin bir bölümü yıkılıp yakılmıştı. Bir bölümünde ise, Orta Anadolu'dan ayrı olarak, tam anlamıyla Helenleşmiş

ve Kostantinopolis'e bağlı bir halk yaşamaktaydı. Buraların Selçuklu topraklarına katılması pek çekici görünmüyordu. Kılıç Arslan için önemli olan, Anadolu'yu ve oradaki Türkleri kendini destekleyecekleri biçimde birleştirmekti. Giderek daha iyi düzenlenmekteki bir devletin başkanı olarak da, Suriye ve Mezopotamya'yı çevreleyen Müslüman devletlerinin yanında siyasette bir rol oynamaktı. Bütün bunlar da batıda gerektiğinden çok savaşçı bir tutum ortaya koyarak kaybedilemeyecek kadar önemli sorunlardı.

Kılıç Arslan, Myriokephalon'dan sonra, artık hiç bir engelle karşılaşmaksızın, kendini bu amaca verdi. Malatya üzerinde hak öne süren prenslerden biri, Kılıç Arslan'ın yardımıyla burayı ele geçirdi ve Kılıç Arslan'a verdi (1177). Selahaddin, Nureddin'in varislerini teker teker yenerek, şimdi yukarı Mezopotamya'ya ve Suriye'ye hâkim olmaktaydı. Kılıç Arslan, Selahaddin'e hibe edilen Raban'ı ele geçirmesi için Halep prensine yardım ederek ve Selahaddin'in yukarı Mezopotamya'daki müttefiki Hısn Keyfa ve Hanzit'teki Artuklara saldırarak Selahaddin'e karşı çıkmıştı. Pek önemli başarılar kazanmadıysa da, önceden gözükmediği bir bölgede gözükmüştü ve önemli olan da buydu.

Myriokephalon'un etkisi, Manuel hayatta olduğu sürece kısıtlı bir düzeyde kalmıştı. 1180'de Manuel'in ölümünü izleyen çatışmalardan başlayarak, artık Kılıç Arslan için bunun bir sakıncası olmamakla beraber Türkmenlerin baskısı karşı konulamaz bir nitelik kazanmıştır. Bunlar birbirleriyle bağlantılı etkinlikler olmadıkları için, hepsinin çeşitli dönemlerini izlemek güç. Fakat şunu da söyleyelim ki, Bizans'ın kendi içindeki çatışmalar da buna yardımcı olmuştur. 1190'daki Üçüncü Haçlı Seferi'nden önce, kuşatma yolundan çok ihanet ve karşı tarafın yorgunluğu nedeniyle, Türkler, Kütahya, Uluborlu ile Antakya yolu üzerindeki çeşitli yerleri ele geçirmişlerdi. Denizli Bizans'ın elinde kalmıştı, ama çevresi tamamen Türkmenlerle çevriliydi. Türkler Rodos adasının karşısındaki kıyılara kadar uzanmışlardı. Philadelphia/*Alaşehir* gibi, bu toprakların tam ortasındaki bir kent hâlâ Bizans'ın elinde kalmışsa da, bu kentin hâkimi, tamamen Türk askerlerine dayanan, baş kaldırmış bir Bizanslı idi.

Kılıç Arslan'ın da artık bu fetihlere sahip çıkmaması için bir neden kalmamıştı. Bu yerlerin yavaş yavaş düzenlenmesi gerekliydi. Şimdi Kılıç Arslan'ı en çok ilgilendiren sorun kıyılara ulaşılmasıydı. Kılıç Arslan'ın kızı ve Amid hâkimi Kara

Arslan'ın karısının Mekke'ye yaptığı bir hac yolculuğu nedeniyle, Kılıç Arslan'ın bu tutumunun yankıları Endülüslü gezgin İbn Cubayir'in kulağına gelmişti. Sultan, dünyasındaki çeşitli önemli kişilere, zaferini özel mektuplar göndererek bildirmişti. Bu mektubun gönderildiği kişiler arasında Suriyeli Mihael gibi bir Yakubî patriğinin bulunması şaşırtıcıdır. Bu patrik genellikle Malatya'nın güneyindeki Mar Bar-Sauma manastırında yaşardı. Süryanice vakayinamelerinin yapraklarının arasına bu mektubu koymuş olması, zamanının en koyu Hıristiyan görüşlü kimselerinden biri olan bu adamın bile Selçuklu fetihlerini Hıristiyanlık için bir yenilgi saymadığını gösteriyor.

9

ON İKİNCİ YÜZYILDA DOĞU ANADOLU

Doğu Anadolu'nun, ikisi arasında bölünmüş olduğu Erzurum ve Erzincan beyliklerinin, on ikinci yüzyıldaki durumlarıyla ilgili pek az şey bilinmektedir. Onlarla ilgili olarak verilen bilgileri bir araya toplayarak ve eksik taraflarını tamamlayarak şu bilgileri verebiliriz. Önce Erzurum'u ele alalım.

Saltukluların kendi kitabelerinde gördüğümüze göre, atalarından birinin bir Abdülkasım olduğu söylenmektedir. Bilinen ilk Saltuklu, Ali'dir. Onun 496/*1103*'de Erzurum'un hâkimi olduğu ve o sıralar uğradığı bir yenilgiden sonra Ahlat'a sığınan Melikşah'ın oğlu Sultan Muhammed'in hizmetine girdiği yazılıdır. Latin vakayinamecisi Ordericus Vitalis, 1123'deki Artuk Belek'in müttefiki olarak ondan söz etmektedir. Ne var ki bu tarihten iki yıl önce, öteki Artuk, İlgazi, bazı prenslerle Gürcülere karşı birleşip Erzurum'a geldiğinde, bu seferi yazan tarihçiler Ali'den söz etmemişlerdir. Acaba o sıralar Ali başka bir yere mi gitmişti ya da yalnızca Azerbaycan hudutlarındaki Sultan Tuğrul'a bağımlı bir kişi olarak mı ele alınmıştı? Bunu anlayabilme olanaklarımız yok.

Öte yandan Gürcüler, bu savaşlar süresince onun yerine geçen oğlundan söz etmektedirler. Bundan da oğlunun 1123'den kısa bir süre sonra onun yerine geçmiş olduğunu anlıyoruz. Bir kızı ya da kızkardeşi, 1130'da Ahlat'taki Şah-ı Armin Sökmen II ile evlenmişti. Gene 1153 ya da 1154'de ve daha sonra 1156'da, şimdi Şeddadların eline geçmiş olan eski Ermeni

başkenti Ani'de ortaya çıkan kargaşalıklar, Müslüman hanedanının adına Saltuk'u buraya saldırmaya zorlamıştı, çünkü yerli Hıristiyanlar ve Gürcüler bu hanedanı buradan sürmek istiyorlardı. O sıralar tutsak düştüyse de Ahlat'taki prenses onu fidye karşılığında kurtarmıştı. 1164'de Kılıç Arslan, Danişmendli Yağıbasan'a karşı onunla dostluk bağları kurmak için, kızlarından biri ile evlenmek istemişti. Fakat Yağıbasan kızı yolda yakalamış ve onu yeğeni Zunnûn'la evlenmeye zorlamıştı. Çağdaşı İbn el-Azrak'ın dediğine göre, Saltuk 563/*1168*'de ölmüştü. Kendisi ve oğlu Muhammed tarafından bastırılmış ve ilerde başka yönden gene ele alacağımız paralardan, Anadolu Selçuklularına değil de, çöküşünden sonra bile gene İran Selçuklularına bağlı kaldıklarını anlıyoruz. Erzurum'un 'Roma' dünyasından çok İran dünyası ile bağları olduğunu gösteren başka kanıtlar da vardır.

Saltuk'un oğlu Muhammed ile ilgili bütün bildiklerimiz, hükümdarlığının son dönemlerinde Gürcülerle olan ilişkileridir. Oğlu El-Muzaffer Melikşah, daha pek çok komşusu gibi ve Müslümanlığı reddetme anlamına gelmesine karşın, Gürcistan'ın genç kraliçesi Tamar'la evlenmek istiyordu. Önceleri iyi karşılanmış, ama sonra teklifi geri çevrilmiş ve bir teselli olarak da aileden gelme gayrimeşru bir prenses verilmişti kendisine. Bu olay iki komşu arasındaki ilişkileri uzun bir süre için düzeltmeye yetmemişti. Tamar'ın seçip evlendiği David, Erzurum'a saldırmış ve kenti yağma etmişti. Melikşah 585/*1189*'da babasının yerine geçtiyse de pek uzun süre tahtta kalmamış, 593/*1197*'de yerine Hanedanın bu dalının son temsilcisi oğlu Alaaddin Ebu Mansur geçmiştir. Muhammed Erzurum'daki Çifte Minare'yi yaptırmış, Ebu Mansur da onu süsletmiştir.

Mengücüklerle ilgili biraz daha etraflıca bilgi var elimizde. Bu hanedanlığın ilk üyesi Mengücük, bazen sanıldığı gibi, Malazgirt savaşına kadar uzanmaz. Mengücük'den ilk kez 1118'de Kemah'dan Malatya'ya saldırıldığında söz edilmektedir. Malatyalı Selçukluların ve hocası Artuklu Belek'in misillemelere girişeceklerini bildiği için, daha önce de söylediğimiz gibi Trabzon Dükü Gavras'dan yardım istemişti. Gümüştekin'in de karşı tarafı desteklemesi üzerine yenilmiş, ama Gümüştekin'in damadı olması nedeniyle serbest bırakılmıştı. Fakat bu ilk olaydan sonra Mengücük'ün beyliği ile ilgili tek söz edilmediğinden, buraların pek ilginç olaylara sahne olmadığı sonucunu

çıkarıyoruz. Bu beylik Erzincan, Şebinkarahisar ve Divriği'yi içine alıyordu, Kemah gibi önemli kaleleri de vardı. Mengücük'ten sonra yerine geçen İshak adlı oğlunun, topraklarını Süleyman (Divriği) ve Davud (Erzincan ve kuzey bölümleri) arasında böldüğü söylenmektedir. Bu hanedanın Divriği kolu yapılar yapmakta öteki kollardan daha büyük etkinlik göstermiştir.

Mengücüklerden, 1163'de Davud'un bir çatışmada ölmesi üzerine yeniden söz edilmektedir. O dönemde Belek'in yerine geçenlerle Yağıbasan'a karşı birleşmişti. Divriği'deki Şehinşah'ı 576/*1180* ve 592/*1195* tarihli bazı kitabelerden tanıyoruz. Erzincan'daki yeğeni Behramşah, yapılar ortaya koymakta o kadar özen göstermemişse de, onun bastırtmış olduğu bazı paralar elimize geçmiştir. Bunlardan birinde kendisine *gazi* payesi verilmektedir ve oraya usulen konulmadıysa, Trabzon'a karşı giriştiği saldırılar gösterilmektedir. Daha sonraki bir bölümde Behramşah'ı, hem Arap, hem de İranlı yazarların koruyucusu olarak gene ele alacağız. Altmış yıllık hükümdarlık döneminde en yoğun çabayı, giderek güçlenmekteki Selçuklularla, onlara bağımlı ve sadık bir kimse olarak, iyi ilişkiler kurmak ve sürdürmek yolunda harcamıştır. Selçuklular da, Behramşah kolunu ortadan kaldırmak için onun ölmesini beklemişlerdir. Bu hanedanın Divriği'deki kolu, daha önemsiz olması nedeniyle daha uzun ömürlü olmuştur, ama yaşamını tamamen Selçuklu Sultanı'nın etkisi altında sürdürebilmiştir. Bu Hanedanın Şebinkarahisar'daki bir üçüncü kolu ise, Erzincan'daki kolu ile aynı zamanda ortadan kalkmıştır.

Bugün modern Türkiye'nin toprakları, Ortaçağ'da Diyarbakır ve Van gölü dolaylarındaki Ahlat eyaletlerini oluşturan toprakları da kapsamaktadır. Okurlarımız belki de, bu kitapta bu bölgelerle ilgili hiç bir şey görmeyerek şaşıracaklardır. O çağlarda Diyarbakır'daki Türk halkları, Suriye ve Irak'la hemen hemen bugünkülerle aynı sınırları paylaşmaktaydılar. Fakat bu kitapta onlardan söz etmememiz için bazı köklü nedenler var. Saltuklular ve Mengücüklerde de olduğu gibi, on birinci yüzyılın sonunda Diyarbakır'a yerleşen hanedanın ve on ikinci yüzyılda onun yerine geçen Artukların Türkmen niteliklerine karşın, bu bölgeler Arap fetihleri döneminde de kısmen İslamlaşmış ve Araplaşmış olduklarından, genellikle Mezopotamya tarihine bağlı kalmışlardır. Buralardaki Türk beyleri edimlerini genellikle Musul'da olup bitenlere, hattâ daha da uzaktaki İran-Irak Selçuklularına ve Halifeye göre ayarlamış-

lardır. Başlangıçta bütün girişimlerine de zaten onların hizmetindeki kimseler olarak girişmişlerdi.

Farsça konuşulan Ahlat'ın, İran'la, daha doğrusu Azerbaycan'la yakın ilişkileri olmuşsa da, buradaki beyler Suriye ve Mezopotamya'da olup bitenle de ilgilenmişlerdir. Buradaki beyler İran - Irak Selçuklularından gelme Memluklulardı ve doğu Anadolu'daki beyliklerle olan ilişkileri tarihlerinde ikinci derecede bir önem taşıyordu. Ahlat devletinin büyük bir bölümü, Bizans İmparatorluğu'nun son zamanlarda ele geçirmiş olduğu, ama gene de Müslümanlığın etkisi altında kalmış topraklar üzerinde kurulmuştu. Diyarbakır'la aynı boylam çizgisi üzerindeki Erzurum ise her yönden bambaşkaydı. Erzurum, 'Rum'daki Selçuklu Devleti'ne on üçüncü yüzyılın başlarında katılmıştı. Ahlat'ın bu devletin hudutları içine katılması çok daha sonraki bir tarihte ve çok kısa bir süre için olmuştur. Diyarbakır'ın da yalnız batı bölgeleri çok kısa bir süre için Selçuklu devletine katılmıştır. Burada uygulanacak sınırlama biraz zorlama olacaktır, ne var ki, çizgiyi bir yerden çekmek zorundayız.

10

YAYILMA SONUCUNDA BAŞ GÖSTEREN BUNALIM (1186 - 1205)

Selçuklu Devleti, o yüzyıldaki başarılarının en parlağını elde ettiği anda, bir bunalımla karşı karşıya gelmişti. Bu, temelde yayılmanın yol açmış olduğu ve ona bağlı olarak ortaya çıkan bazı tehlikeleri ortaya koyan bir bunalımdı.

Selçuklu Devleti'nin, hattâ Anadolu'nun dışında, Yukarı Mezopotamya'da oluşan bazı etkenler, bu bunalımın gözle görünür hale gelmesine yol açmıştı. Bu önceleri, herhalde sık sık karşılaşılan, Kürt ve Türkmen çobanları arasındaki bir çekişme şeklinde başlamıştı. Öyleyse niçin bu çekişmeler daha da büyümüş ve bir Türkmen ayaklanması şekline dönüşmüştü? Acaba Horasan ve daha sonra da Harzem'deki Türkmen kargaşalığının yankıları, Azerbaycan, Ermenistan ve Mezopotamya'ya kadar ulaşmış mıydı? Ve acaba şimdi anlatacağımız bu ayaklanma da, daha sonra pek çok ayaklanmaya nedenlik etmiş, dinsel temellere mi dayanmaktaydı? Bunlar cevaplayamayacak olduğumuz sorulardır.

Bilinen şudur ki, Diyarbakır ve Diyar Rabia'daki savaşlardan (1185) sonra, Rüstem'in (destansı bir İran kahramanının adı) yönettiği bir grup Türkmen, Kürtleri katletmeye başlamışlardır. Buralardaki halkların dinini gözetmeksizin de, bu katliamı Gürcistan sınırından Kapadokya'ya kadar uygulamışlardır. 1186-87 kışında da Kilikya'ya ve kuzeydeki Müslüman ve Hıristiyan Suriye'ye yönelmişlerdir. Burada Ermeni kralı Leo ve Antakya'nın Frank prensi Bohemond III tarafından kısmen yok edilmişlerdir. Leo ile giriştiği bir savaşta Rüstem ölmüştür. Ermeniler Selçuklu topraklarına bir misilleme yapmışlardır. Ne var ki, bu olaylar Türkmenlerin gücünü çökertmeye yetmemiş ve hattâ kendilerini 'Rüstem' adıyla tanıtmaya devam etmişlerdir.

Bu ara yetmiş yaşını aşmış bulunan Kılıç Arslan, ülkesini oğulları arasında bölüştürmeye karar vermişti. On oğlundan başka, bir kardeşi ve kardeşinin bir oğlu vardı. Fakat oğullarından biri kayıplara karışmış olmalı ki kayıtlardan hiç birinde onunla karşılaşmıyoruz ve yalnız on bir hisseden söz edildiğini görüyoruz. Tokat'ı Rükneddin Süleymanşah'a, Niksar'ı Nasirüddin Berkyarukşah'a, Elbistan'ı Mugisüddin Tuğrulşah'a, Kayseri'yi Nurüddin Mahmud Sultanşah'a, Sıvas ve Aksarayı Kutbeddin Melikşah'a, Malatya'yı Muizzüddin Kayzerşah'a, Niğde'yi Arslanşah'a, Ankara'yı Muhyiddin Mesudşah'a, Uluborluyu Giyaseddin Keyhüsreve, Toroslardaki Hareclea'yı (Ereğli) kardeşi Sencerşah'a, Amasya'yı da onun oğlu Nizamüddin Argunşah'a vermiştir. Her birine verilen yerler de, Kılıç Arslan'ın Divanında gösterilmişti. Kılıç Arslan kendisine yalnız Konya'yı alıkoymuş ve oğullarının yılda bir kez, ordularının başında gelip kendisini görmelerini istemişti.

Kılıç Arslan bu davranışıyla oğullarının sabırsızlığını mı önlemek istemiş, yoksa öldüğünde her birinin kendine düşen haktan yararlanamamasından mı çekinmişti? Ya da Türkmen saldırıları ve daha başka nedenlerden dolayı her tarafta daha sağlam bir tutum yaratılmasını mı istemişti? Bunun cevabı ne olursa olsun, kardeşler arasında kısa zamanda bir kıskançlık baş göstermiş ve hattâ babaları kardeşlerden birini ötekilere karşı savunduğunda, babalarıyla olan ilişkilerini bile etkilemiştir. Kardeşler arasında çatışmalar başlamış ve böylelikle Türkmenler etkinliklerini uygulayabilecekleri yeni alanlar bulmuşlardır.

Büyük oğul Kutbeddin Melikşah'a, babasının yerine geçme ve kardeşlerinin üzerinde bir egemenlik hakkı tanınmıştı. Bel-

ki de bunu bir an önce güvenceye almak için, babasının topraklarına ve Konya'ya saldırmış ve 1189'da Türkmenlerin de desteğiyle, Kılıç Arslan'a karşı yenilgiyle sonuçlanan bir savaşa girişmişti. Ama gene de babasıyla eski danışmanı İhtiyarüddin Hasan ibn Gavras'ın arasını açmayı başarmıştı. Gavras, Mengücük Behramşah'ın Erzincan'daki topraklarındaki malikanesine çekileceğini söyleyerek yola çıkmışsa da, onun ülkesine gelmesinin bazı nazik durumlar ortaya koyacağını bilen ve bu yüzden onu istemeyen Behramşah'ın kışkırtığı Türkmenler tarafından yolda öldürülmüştü (Eylül 1189). 1189-90 kışında, nasıl olduğu tam bilinmeyen koşullar altında ve gene Türkmenlerin yardımıyla, Kutbeddin babasını kendisiyle iktidarını paylaşmaya ve Konya'nın kontrolunu kendisine vermeye zorlamıştı.

Anadolu'ya geldiklerinde, Frederik Barbarosa'nın Haçlı seferinin karşılaştığı durum buydu. Manuel Komnenus onun İtalya'da izlediği siyaseti tutmadığı için, Germen İmparatoru, 1178'den önceki tarihlerde bile Sultanla ilişkiler kurmuştu. 1188'de, daha önceki bu ilişkileri hatırlayarak ve ordusunu Selçuklu ve Bizans topraklarından rahatça geçirebilmeyi güvence altına almak için, Gottfried von Wiesenbach adındaki bir soyluyu Sultana elçi olarak göndermişti. İlk cevap ona daha Almanya'da Nurenberg'deyken ulaşmış ve bir Tokili(?)nin başkanlığında, Gottfried'ın da içinde bulunduğu bir grup, onu karşılamaya çıkmıştı. Fakat Bizans'la Barbarosa arasındaki büyük gerilim nedeniyle, bu grup üç hafta süreyle Kostantinopolis'de tutulmuş ve onlara verilmiş olan bütün armağanlar çalınmıştır. İzak Angelus ile Barbarosa'nın bir anlaşmaya varması üzerine bu gruptakiler serbest bırakılmıştır. Edirne'ye varmış olan Barbarosa'ya 14 Şubat 1190'da ulaşmışlardır. Sultanın, topraklarından geçmesinde ona yardımcı olacağı ve seferine başlayana kadar kendisinin konuğu olacağı haberini götürmüşlerdir. Bunda birkaç gün sonra Kutbeddin başka bir elçi grubu göndermiş ve bu grup önceki gruba yetişerek onların kendilerine baş eğmelerini sağlamışlardır. Kutbeddin'in grubu da aynı güvenceyi vermişti, ama onların amacı, Barbarosa'nın Anadolu'da Kutbeddin'in siyasetine ters düşen girişimlere girmesini önlemekti.

Kılıç Arslan'ın bu Haçlıları topraklarından sakince geçirmek istemediğini düşünmek için bir neden yok. Ne var ki, pek çok kimse onunla aynı düşünceyi paylaşmıyordu. Kılıç Arslan Selahaddin'in giderek büyüyen gücünü de hesaba katmıştı.

1187'de Selahaddin Kudüs'e girdiğinde, Kılıç Arslan ona Hasan Gavras'la bir kutlama mesajı göndermişti, oğlu Kutbeddin'i de onun kızlarından biriyle nişanlamıştı. Selahaddın, tabii ki, Selçukluların Haçlıları topraklarından geçirmelerini istemiyordu. Kutbeddin'in Türkmenlerle olan ilişkilerini biliyoruz, ama bunun dışında da, yerinde duramayan Türkmenlerin Haçlı ordusuna saldırmak istemeleri çok doğaldı.

Selçukluların içinde bulundukları gerçek koşullar bunlardı, fakat bu konuda yeterince bilgisi olmayan Almanlar bunu iki yüzlülük olarak yorumlamışlardı. Nisanda Haçlılar, Philadelphia/*Alaşehir* ve Denizli gibi Grek üslerini geride bırakmışlardı. Kılıç Arslan'ın elçileri Barbarosa'ya, Türkmenlerin Alman ordusuna yiyecek vermek istememelerinin ve onu pusuya düşürüp hırpalamaya çalışmalarının doğal olduğunu anlatmaya çalışmışlardı. Hattâ, Sultan'ın otoritesine karşı gelen asileri Barbarosa yendiğinde, bundan memnunluk duyuyormuş gibi gözükmüşlerdir. Fakat kısa bir süre sonra Kutbeddin'in kendisi saldırılara geçmiş ve *Gesta Frederici* yazarlarının dediğine göre, yanında da Rostagnus adında biri tarafından yönetilen Türkmenler varmış. Bu Rostagnus adının Rüstem anlamına geldiği ve kendisi hayatta olmasa bile, bu adı, bir zamanlar yönetmiş olduğu Türkmenlere unutulmamak üzere bıraktığı anlaşılıyor.

Bu durumda, örneğin Ankara'daki Muhyiddin ile Çankırı ve Akşehir emirleri gibi resmi Selçuklu liderleri de, Haçlılara karşı savaşmaya zorlanmışlardı. Barbarosa'ya refakat eden Kılıç Arslan'ın elçileri de, kendi hayatlarından endişe ettiklerinden, karşı tarafla görüşüp, durumu düzelteceklerini söyleyerek ayrılmışlar ve bir daha da geri dönmemişlerdir. Bunun sonucunda da bir dizi çarpışma yapılmış, Türkmenler dağıtılmış ve Alman ordusu Konya surlarına ulaşmıştı. Almanlar düşmanın kalleşliğini cezalandırmaya kararlıydılar. Kılıç Arslan'ın görüşme olanakları arama çabaları bir sonuç vermemiş ve kalesine sığınmak zorunda kalmıştı. Kutbeddin, kenti korumak isterken yenilmiş ve Germenler Konya'yı yağma etmişlerdi. Bütün bunların sonucunda da genç şehzadenin durumu sarsılmış, kardeşleri onu suçlamışlardı. Durum düzeltme işini babasına bırakmak zorunda kalmış, Kılıç Arslan da kabanatin oğlunda olduğunu söyleyerek, Germen İmparatoru ile bir uzlaşmaya varmıştı Barbarosa bir an önce Suriye'ye varmak istiyordu. Şubatta yaptıkları anlaşmaya ek olarak, yanına bazı tutular verilmesini istemiş ve uzlaşma sağlanmıştı. Bunda Kılıç Arslan'ın

hiç sorumluluğu olmamasına karşın, Toros'daki uç beyliklerinin Haçlılara saldırması, Haçlıların Kilikya'ya girerken geri göndermeleri gereken tutuları da beraberlerinde götürmelerine neden olmuştur. Bundan birkaç gün sonra Barbarosa Kilikya'daki bir nehirde boğulmuştur (Haziran 1190).

Bu olaylarla bir sarsıntı geçiren Kutbeddin'in durumu bir sonraki yıl daha da güçleşmiştir. Kutbeddin Malatya'daki Muizzüddin'in yerine geçmek istiyordu. Bunu öğrenen Muizzüddin, o sıralar Diyarbakır'ı fethetmeye çalışan kardeşi El-Adil'in bir kızıyla evlenmesini sağlamış olan Selahaddin'den yardım istedi. Böylelikle kendini güvenceye aldı. Bunun üzerine Kutbeddin, Nurüddin Sultanşah'ın payını ele geçirmeye karar verip, Kılıç Arslan'ı da beraberinde Kayseri'ye götürürken, Kılıç Arslan bu fırsattan yararlanarak kaçmıştır. Bir süre yaşlı Sultan, bir oğlundan ötekine giderek, aralarında bir uzlaşma sağlamaya, Konya, Aksaray ve Hazineyi eline geçirmiş olan Kutbeddin'e karşı yardım toplamaya çalışmıştır. Sonunda bir Bizanslı anneden doğma oğlu Keyhüsrev ile bir anlaşmaya varmıştır. Annesi Bizanslı olduğu için Kılıç Arslan onu Batı hudutlarına yerleştirmişti. Keyhüsrev'in Bizanslılardan, özellikle de bölgedeki uç Türkmenlerinden, doğudaki Türkmenlere karşı bile yardım sağlaması mümkündü. Gerçekten de Keyhüsrev onların yardımıyla babasını yeniden Konya'ya yerleştirmiş ve Aksaray'a saldırmıştı. Bu sırada Kılıç Arslan, 77 yaşında ve 38 yıllık bir sultanlık döneminden sonra ölmüştü. Ama ölmeden önce yerine Keyhüsrev'i bırakmıştı (1192).

Bunun üzerine çatışmalar daha da hızlanmış ve Keyhüsrev kardeşlerinin onu tanımalarını sağlayamamıştı. Her biri bağımsız bir bey gibi davranıyor, hattâ bazıları kendi paralarını bastırıyor ve öteki kardeşlerinden ele geçirdiği topraklarla kendi ülkesini genişletmeye çalışıyordu. Kutbeddin, Sıvas ve Aksaray'ın hâkimiydi, 1193'de de Kayseri'yi ele geçirmiş, Nurüddin ve veziri Hasan'ı öldürtmüştü. 1194 - 95 kışında Elbistan'a saldırmış, Mucirüddin yenilgiden ancak Ermeni kralı Leo'nun bağımlılığına girerek ve böylelikle ondan yardım sağlayarak kurtulabilmişti. Fakat bu sırada Kutbeddin ölmüş, onun başlattığı yeni hudutlar yaratma işine Rükneddin devam etmiş ve önce Kutbeddin'in topraklarını kendi payı olan Tokat'a eklemiştir. 1197'de Keyhüsrev'den Konya'yı, daha sonra da öteki kardeşlerinden Niksar ve Amasya'yı almıştır. 1201'de de, El-Adil'in yanına sığınmak zorunda kalan Muizzüddin'den Malatya'yı almıştır. Kısa bir süre sonra da Erzurum'u Saltuklu-

lar'dan almış ve Elbistan karşılığında burayı kardeşi Mugisüddin'e vermişti. En sonunda da 1204'de, Ankara'yı Mesud'dan almış ve Bizans'la işbirliği yaptığı iddiasıyla Mesud'u öldürtmüştü. Bizanslılar ona yardım edememişlerdi, çünkü Dördüncü Haçlı Seferi'nin Latinleri o sıralarda Kostantinopolis'e yerleşmekteydiler. Keyhüsrev de Uluborlu'dan Kostantinopolis'e kaçmak zorunda kalmış, böylelikle Selçuklu Devleti'nin yeniden birleşmesi sağlanmıştı.

Ankara'yı ele geçirmesinden kısa bir süre sonra Rükneddin ölmüş ve işin garibi, Selçuklu Devleti'nin hükümdarı sonunda gene Keyhüsrev olmuştu. Batı'daki uç Türkmenleri ve Anadolu Devleti'nin bazı ileri gelen kişileri, özellikle üç Danişmendli, Rükneddin'in genç oğlu Kılıç Arslan III'e karşı bir komplo kurmuşlar, Bizans valisi, ama o sırada Kostantinopolis'in durumundan ötürü bağımsız olan Maurozomes'in yanına sığınmış Keyhüsrev'i çağırmışlardır. Keyhüsrev 1205'de Konya'yı yeniden ele geçirmişti.

Selçuklu Devleti'nin geçirmiş olduğu bu bunalım, Türkmenlerin etkinliklerini daha da arttırmalarına ve Bizans hudutlarının parçalanmasına neden olmuştur. Aleksis'i tutan birisi tarafından, İzak Angelus'a karşı bir ayaklanma başlatılmış ve Kılıç Arslan Kutbeddin tarafından yerinden edilmeden önce, ondan bazı Türkmenler alarak Menderes bölgesini ve Honaz kentini yakıp yıkmıştı. Keyhüsrev, 1204'de, yanına sığındığı Maurozomes'in bir kızıyla evlenmişti. Ne var ki Greklerin Anadolu'daki yeni lideri İznikli Teodore Laskaris'le Mauzoromes'in arası iyi değildi ve Keyhüsrev Konya'ya dönerken Mauzoromes'i de birlikte götürmüştü. Laskaris'in bölgesinden rahatça geçebilmek için de, ona Honaz ve Denizli'yi geri vereceğini söylemiş ve buna karşılık oğullarını ona tutu olarak bırakmıştı. Fakat oğulları bir yolunu bulup kaçmışlar, Keyhüsrev de Laskaris'e verdiği sözü yerine getirmek zorunluğundan kurtulmuştu. Laskaris, Latinlere karşı çarpışabilmek için Türk kesimiyle barış yapmak zorundaydı. Bunun üzerine bir başka teklifte bulunmuş ve bu bölgelerin, Türklere bağımlı bir kişi olan Maurozomes'e verilmesini istemişti. Türk kayıtlarına Komnenus adı ile geçen kişi olması gereken Mauzoromes, 1230 yılları dolaylarında ortadan kaybolmuş ve bu iki kent sonunda gene Selçuklu topraklarına katılmışlardı.

Daha kuzeydeki Eskişehir/*Dorylaion*'un, Kılıç Arslan'ın ölümünden önce düşmüş olması mümkün, ama ana Selçuklu topraklarına katılması daha sonraki bir tarihte olmuştur. Bu

kesimde Bizans'ın kendi arasındaki çatışmalar Türklerin işini kolaylaştırmıştır. 1196'da ikinci bir Aleksis taraflısı, önce Kilikya'ya sığınmış ve imparatorluğun hudutlarında bir ayaklanmayı yönetmişti. Ona Ankara'daki Mesudşah yardım etmişti. Mesudşah'ın yardımıyla hudutlardaki tahkim edilmiş yerlerden Devrek/*Dadybra*, Gerede/*Krateia* ve Bolu/*Claudiopolis*'i ele geçirmişti. Kısa bir süre sonra bu lider yenilmişse de, bu yerler Bizans tarafından yitirilmişti. Bu olaylardan kısa bir süre sonra, Bizanslı tarihçi Nicetas Choniates'in, Devrek'i çevreleyen dağlardan Babadağ diye söz etmesi, bu bölgenin Türkleşmiş olmasını açığa vuruyor. Valkların saldırısına uğrayan Aleksis'in Türklerden yardım sağlaması gerektiğinden, bu bölgedeki haklarından vazgeçmişti. Mesud'dan sağladığı bu yardıma karşı, o da Rükneddin karşısında Mesud'a yardım etmişti.

Karadeniz bölgesinde Türkmenler uzun süreden beri Ünye / *Oenoe*, Bafra gibi, hem Trabzon'dan, hem de Kostantinopolis'ten uzaktaki kıyı bölgelerini zorlamaktaydılar. 1194'de Samsun'u ele geçirmişler, böylece Selçuklular Karadeniz'deki ilk limanı elde etmişlerdi. 1200 dolaylarında Aleksis III, Selçuklu tebası Samsunlu tüccarlara saldırmıştı. Rükneddin ve Aleksis, Keyhüsrev'e karşı olduklarından, aralarında bir yakınlık doğmuştu. Ne var ki, bu olay Rükneddin ile Bizans İmparatorluğu'nun arasının yeniden açılmasına neden olmuştu. Samsun'daki Türk işgali kalıcı olmamış, 1204 ya da 1205 yılında Trabzon hâkimi David Komnenus, Kılıç Arslan III'ün batıya, Teodore Laskaris ile savaşmaya gitmesinden yararlanarak Müslüman tarihçisi İbn el-Athîr'in deyimiyle, 'denizi kapatmıştır'. Belki de Samsun'da köklü bir yönetim kurulmamış ve buraya güçlü bir garnizon yerleştirilememişti. Keyhüsrev Sultan olunca, kıyıya ulaşabilmek için çok çaba göstermişse de, bu bir sonuç vermemiş ve ancak ondan sonraki Sultanın Sinop'u ele geçirmesiyle, Selçuklu Devleti bir limana kavuşabilmişti.

Rükneddin ise, öncelikle Selçuklu Devleti'nin doğu ve kuzey sınırlarına önem vermiştir. Bunun başlıca nedenleri, kendi yöresinin coğrafî durumu ve ona bağlı Türkmenlerin bu bölgelere daha çok ilgi duymuş olmalarıdır. Ayrıca Rükneddin, Karadeniz kıyılarına saldırırken, bunu doğrudan doğruya Bizans'a saldırmadan yapmak istemiş de olabilir. Nedeni ne olursa olsun, 1201 ve 1203'de Rükneddin, Türkmen akıncılarının başında ve Elbistan'daki kardeşi Muhyiddin Tuğrulşah, Erzincan'daki Behramşah ve belki de Harput'daki Artuklarla birlikte, Erzurum'daki Saltuklulara saldırıp Erzurum'u ele geçirmiş ve kardeşi Muhyiddin'i oraya yerleştirmişti.

El-Adil'e karşı da Rükneddin, Harput üzerinde bir Selçuklu koruması kurmuş, el-Adil tarafından Samosata'ya sürülen Selahaddin'in oğullarından birini, el-Efdal'i, kendine bağımlı bir kimse yapmıştı. Selahaddin'in bir başka oğluna, Halep'teki el-Zahir'e ve onun müttefiki Antakya prensi Bohemond'a da yardım ederek, o zaman Leo I adıyla Ermeni kralı olan ve Antakya'yı ele geçirmeye çalışan Leo'yu Kilikya'dan sürmelerini sağlamıştı. Rükneddin, Bizans İmparatorluğu'nun parçalanmasından yararlanarak Türkmenlerin yaşadığı Toroslardaki bölgeleri ele geçirip Ermeni prensliğinin büyümesini engellemek istiyordu. Keyhüsrev Sultan olunca, bütün bu noktalarda Rükneddin'in izlemiş olduğu siyaseti sürdürmekte yarar görmüştü. Ahlat'ı ele geçirmek isteyen el-Adil'in tehditleri karşısında Muhyiddin, yeni Sultanı kabul etmekte hiç bir güçlük çıkartmamıştı. Böylece, on üçüncü yüzyılın başlarında Selçuklu Devleti yalnız bunalımın üstesinden gelmekle kalmamış, hattâ yeni gelişmeler bile sağlamayı başarmıştı. Bu yüzyılın ilk kırk yılı, gerçekten onun doruk noktasına eriştiği dönemdi.

11

SELÇUKLU DEVLETİ'NİN DORUK NOKTASINDA OLDUĞU DÖNEM (1205 - 1243)

Yukarıda anlattıklarımızla, okurlarımızı Keyhüsrev'in sultanlık dönemimin içlerine kadar getirdik. Keyhüsrev, batıda yetişmiş ve tahta geçebilmek için Teodore Laskaris'le bir anlaşmaya varmış olmasına karşın, Rükneddin de dahil, kendinden öncekilerin doğuda izledikleri siyasete yeniden el atmış, onu yeniden canlandırmıştı.

Şimdi Selçuklu Devleti artık güçlenmekteydi. Daha iyi düzenlenmiş de olduğundan, çözümlenmesi gereken tek bir sorun kalmıştı. Büyük bir limana sahip olmaksızın Türkmenlerin etkinliklerini sürdürebilme olanakları yoktu. Bu devleti çevreleyen her iki denize ulaşabilmenin yollarını bulmak gerekiyordu. Samsun'un savunmasının çok güç olduğu görülmüştü. Ne var ki, Samsun'un kısa bir süre için ele geçirilmesi, parçalanmaktaki Bizans İmparatorluğu'nun artık gerektiğince etkili bir iktidar kuramadığını ve kuzey-doğudaki Trabzon, güneydeki

Kilikya, Suriye ya da Kıbrıs gibi yöresel Hıristiyan güçlerinin otoritesinin de dışında kalan bölgelere Türkmenlerin yayılabileceğini göstermişti. Yalnız askeri açıdan bu bölgelere saldırılar başarılı olmuyor, doğrudan doğruya herhangı bir çatışmaya girmek istemedikleri bu devletlerle sürtüşmeler önemsiz bir düzeyde kalıyor, böylelikle bu bölgelerin sonradan elde tutulması daha kolay oluyordu.

Keyhüsrev, Samsun'u yeniden alamadı, ama güney Anadolu'nun çok önemli limanı Antalya'yı el geçirdi. Keyhüsrev'in Sultan oluşundan kısa bir süre önce, Türkmenler Antalya'ya giden yolun kuzeyindeki Isparta'yı işgal etmişlerdi. Antalya, Kostantinopolis'in düşüşünden sonra, önceden Bizanslıların hizmetinde bulunmuş Aldobrandini adındaki bir Toskanyalı serüvencinin eline geçmişti. Mısırlı tüccarlar, Antalya'daki Frankların kendilerine kötü davradıkları konusunda Keyhüsrev'e yakınmışlardı. Sultan bu kente saldırmaya karar vermiş ve kent halkı Kıbrıs prensi Gautier de Montbeliard'a çağrıda bulunmuştu. Bu prens kenti işgal etmişse de, Antalya'nın ileri gelen kişilerinin malikanelerinin bulunduğu çevredeki yöreleri, Türklerin yakıp yıkmasına engel olamamıştı. Franklarla Grekler arasında anlaşmazlıklar başgöstermiş ve Grekler Sultana boyun eğmeye karar vermişlerdi. Mart 1207'de, Türkler fırtına gibi esip kenti ellerine geçirmişler, Keyhüsrev Antalya ve dolaylarında, Mübarizüddin Ertöküş ibn Abdullah'ın yönetiminde yeni bir hükümet kurdurmuştu.

Keyhüsrev'in hükümdarlık döneminin sonlarında, batıdaki Greklerle Selçuklular bir kez daha çarpışmışlardı. Bu Selçuklu tarihinde görülen son çarpışmaydı. Buna yol açan çeşitli nedenler vardı. Aleksis III'in Laskaris'e karşı, Kostantinopolis'deki Latin İmparatoru Hanri'nin ve Türklerin Antalya'yı ele geçirmelerinden kısa bir süre sonra orada bazı önemli ayrıcalıklar elde etmiş bir Venediklinin çevirmiş oldukları entrikaların, Aleksis'in bir zamanlar Keyhüsrev'e yaptığı yardımlara karşılık bu kez Keyhüsrev'den yardım istemiş olmasının, Selçuklu - İznik hudutlarında Türkmenlerin rahat durmamalarının ve bir kaynağa göre de, Greklerin Antalya'nın Türklerin eline geçişini hazmedemeyişlerinin, bunda etkisi olmuştur. Keyhüsrev Menderes üzerindeki Antioc'a saldırmış, ordusu Laskaris'in ordusu ile kapışmış, Sultan zaferi sağlamış, ama öteki orduyu kovalarken, nasıl olduğu bilinmeyen koşullar altında öldürülmüştü (1211). Bizans'la aradaki hudut Antioc'un ötesinde kesinlik kazanmıştı.

Kılıç Arslan'ın tahta çıkışındaki kadar olmamakla beraber, Keyhüsrev'in üç oğlundan hangisinin tahta çıkacağı bazı güçlüklere yol açmıştı. Keyhüsrev, büyük oğlu İzzeddin Keykâvus'u Malatya'ya, öteki oğlu Alaaddin Keykubat'ı da Tokat'a yerleştirmişti. Üçüncü oğlu Keyferidun İbrahim ise, babasının ölümünde Antalya'da bulunuyordu. Tahta kimin çıkacağı sorunu böyle birdenbire ortaya çıktığından, buna emirlerin karar vermesi gerekiyordu. Çoğunluk Keykâvus'un tahta çıkmasını istiyordu, ama Keykubat'ı da Erzurum'daki Muhyiddin, Ermeni kralı Leo I ve Danişmendli el-Zahir desteklemekteydi. Fakat kısa süre sonra el-Zahir ve Leo I de Keykâvus'un tarafına geçmişler ve Keykâvus Konya'ya girmişti. Aynı zamanda da Laskaris'le barış müzakerelerine girişmişti. Bir yandan da, Ankara'ya sığınıp, Kastamonu'daki Türkmenlerin desteğini sağlayan kardeşi Keykubat'a saldırmıştı. Keykubat yenilmiş, doğudaki bir kalenin yönetimine gönderilmişti. Keyferidun Antalya'yı ele geçirmeye hevesli Kıbrıslı Frankların yardımını sağlamıştı. Fakat o da yenilmiş ve bir küçük sancağa sürülmüş, orada herkesten uzakta ölmüştü.

Laskaris ile Keykâvus arasındaki anlaşmaların daha öncekilerden öte önem taşıyan bir yönü yoktu ve her iki tarafın sınırlara saygı göstermesi isteniyordu. Fakat, bu anlaşma ile elli yıl sürecek bir barış sağlanmış, bu tarihten başlayarak da Sultanlar, yalnız doğuda Trabzon ve Kilikya'daki Hıristiyanlar ile Fırat yöresi ve Suriye'deki Müslümanlarla savaşmışlardır. Bu, Selçukluların Bizanslılarla barış içinde yaşamak yolunda gösterdikleri ilk çaba değildi. Bu sıralarda Bizans'ı yalnız İznik'teki küçük bir imparatorluk kalıntısı temsil etmekteydi. O da Frankların tehdidi altındaydı. Selçuklular ise en parlak dönemlerinde olduklarından, onu daha da küçültmeleri ya da tamamen ortadan kaldırmaları hiç de güç olmayabilirdi. Selçuklular, Kostantinopolis'teki Latinlerle ve Venediklilerle dostça ilişkiler içinde olmalarına karşın, gene de Latinlerle Selçuklu toprakları arasında İznik'teki Bizanslıların bir tampon bölge yaratmasını, onu ele geçirmeye yeğ tutmuş olmaları mümkündür. Hıristiyan topraklarını ele geçirmeyi, o bölgeleri yönetecek yeterince Müslüman yöneticileri bulunmadığından pek istemeyen, de öbürleri Türkmen akınları, Harzem ve daha sonra da Moğol [illegible] yönetimin yükselişi ve daha başka sorunlar gibi, doğudaki [illegible] durumunu etkileyen kargaşalıkların şiddetlerini arttırdıkça, Selçuklular bütün güçlerini o yöne çevirmek zorunda [illegible] İznik'teki Grekleri

Türklerle barışı sürdürmek istemeleri doğaldı. çünkü öteki cephelerde Latinlerle ve başkalarıyla çatışmak zorundaydılar. Ayrıca, şimdi artık hepsi İznik'e sığınmış olduklarından, Bizanslılar da Kostantinopolis'te yaşadıkları ve bu kenti yalnız aşılması güç bir kale olarak ele aldıkları dönemde olduğundan daha başka biçimde ele alıyor ve onu daha dikkatle savunuyorlardı. Bizanslılar Kostantinopolis'e döndüklerinde, Türkler için İznik'e saldırmak yeniden kolaylaşacaktı. Nedenleri ne olursa olsun, Selçuklu Sultanlarının izledikleri tutum kesinlikle belliydi. Keykâvus da tamamen babasının izlemiş olduğu tutumu sürdürmüş, denize açılan kapıları genişletmeye ve Kilikya, Suriye ve Yukarı Mezopotamya'da Selçuklu etkisini yoğunlaştırmaya çalışmıştır.

Güneyde, Antalya limanı ele geçirildikten sonra, Keykâvus, bu konuda çıkarları kendininkilerle aynı düzeyde olan Kıbrıslılarla bir anlaşmaya varmıştı. Ne var ki, Suriye - Kilikya ile ilgili siyasal eğilimde, Selçuklular ve Kıbrıslılar başka başka tarafları tutmaktaydılar. Fakat, 1213 ile 1216 arasındaki yazışmalar, giderek daha kesin bir biçimde belirlenen ayrıntılarla bu sorunlar arasında bir ayrım yapılmasını ve iki ülke arasındaki ticaretin geliştirilmesini sağlamıştır. Bir yandan da, her iki ülke, bu bölgede çarpışmakta olan Leo'yu ya da Antakya'daki Bohemond IV'ü ve ona yardım eden Halep'teki Eyyübileri desteklemekte özgür kalmışlardır.

Keykâvus'un kuzeydeki büyük başarısı, Karadeniz'de Selçukluların sürekli olarak ellerinde tutacakları bir limanı, Sinop'u ele geçirmesi olmuştur. Burayı ele geçirmekte hızlı davranmak gerekmiştir, çünkü Trabzon'daki Grekleri yenen Laskaris, doğuya doğru öyle hızla yayılmaya başlamıştı ki, onunla arayı bozmadan Karadeniz kıyılarına yerleşme olanakları tamamen ortadan kalkma tehlikesi içine düşmüştü. Öte yandan, hızla bu limanı ele geçirmekle, Selçuklular Trabzon'un uzaktaki bir üssünü ele geçirmiş oluyorlar ve doğrudan doğruya Laskaris'le bir sürtüşme söz konusu olmuyordu. Laskaris ilerde Trabzon'daki rakiplerinden, Selçukluların elindeki bu liman yüzünden ayrılmış olacaktı. Uçlardaki göçebe Türkmenlerin Trabzon'daki imparator Aleksis Komnenus'u yakalamalarıyla Trabzon'daki Greklerle Türkler arasında bazı anlaşmazlıklar başgöstermişti. Aleksis, Sinop'un geri verilmesi, onu Keykâvus'a bağımlı kılan bir anlaşmanın imzalanması ve zaman zaman askerî güçler sağlanması koşulları altında serbest bırakılmıştı. Sinop'taki surlar, on beş emirin katkısıyla yeniden

örülmüş, kayıtlarda her birinin katkısının ne kadar olduğu belirtilmişti. Buraya bir Türk garnizonu yerleştirilmiş ve kentin en büyük kilisesi camiye çevrilmişti. Fakat bu kentin yönetimi, bu limana gelen tüccarların çoğunlukla Hıristiyan oldukları ve onlarla daha iyi anlaşabileceği göz önüne alınarak, belki de İslamlığı kabul etmiş bir Ermeniye, Hethoum'a verilmişti.

Keykâvus'un güney doğudaki girişimlerinin tümü başarılı olamamıştır. Keykâvus, Leo I'in Selçuklu işlerine burnunu sokmasını affedememişti. Ayrıca, Bohemond IV'den Antakya'yı almıştı. Bohemond ve onun müttefiki el-Zahir, Leo'dan Keykâvus'tan bunun hesabını sormasını istemişlerdi. 1216 - 1218 yılları arasında çatışmalar olmuş ve Ermenilerin kral Başmuhafızı Kostantin yakalanmış, Toroslardaki donatılmış çeşitli yerler ve bunların arasında, sonraları Selçukluların en güçlü üslerinden biri durumuna getirdikleri Sis-Kayseri yolu üzerindeki Lu Lu ele geçirilmişti. Bu sırada Halep'teki el-Zahir ölmüş, ama ölmeden yerine oğlu el-Aziz'in geçmesi için el-Adil'in rızasını almıştı. Oysa Keykâvus bu makama, el-Aziz'in yerine kendine bağımlı Sümeysat'taki el-Efdal'in geçmesini istiyordu. Özellikle Maraş hakimi Nusreddin Hasan ibn İbrahim'in ordusuna dayanarak, atalarınca pek çok kez ele geçirilmiş kuzey Suriye'deki yerleri ele geçirmişti. Bunun üzerine, genç prens el-Aziz'in annesi, el-Adil'in oğullarından birine, el-Eşref'e çağrıda bulunmuş ve el-Eşref Selçuklu ordularını yenilgiye uğratmıştı (1218).

Keykâvus, el-Eşref'in Eyyübî Devleti'nin temsilciliğini yaptığı Yukarı Mezopotamya'ya saldırarak öc almak istemişti. Selçuklu Sultanı, komşusu ve bir dereceye kadar kendisine bağımlı Erzincan'daki Behramşah ile, bir evlilik yoluyla ilişkilerini geliştirmişti. Muhyiddin'in Eyyübîlere karşı olduğunu bildiği için ondan çekinmiyordu. Ayrıca, *fütüvve*'yi kabul ederek, Halife ile arasındaki ilişkileri de sağlamlaştırmıştı. Öte yandan, el-Eşref ve müttefiki Musul'un güçlü veziri Lu Lu'ya, Lu Lu'nun yerine geçmek istediği genç Zengî prensinin bir akrabası olan Amid ve Hısn Keyfa hâkimi olan Artuk saldırmıştı Onlar da bunun üzerine Keykâvus'dan yardım istemişlerdi. Keykâvus bir sefere girme hazırlıkları içindeyken, 1220 yılının sonuna doğru ölmüştü. Keykâvus'un yerine geçenler, onun burada kazanamadığı başarıları kazanacaklardı.

Keykâvus'un yerine geçen Alaaddin Keykubat, tahta çıkmakta büyük güçlükle karşılaşmamıştı. Bu Sultan, Selçukluların en büyük sultanı olarak öylesine köklü ve unutulmayacak

izlenimler bırakmıştır ki, daha sonraları pek çok Türk başbuğu, kökenlerinin Alaaddin Keykubat'a dayandığını kanıtlamaya çalışmıştır. Alaaddin Keykubat, bu ünün bir bölümünü bağımsız olarak ölen son Selçuklu Sultanı olmasına borçluysa da, izlediği siyasetin başarısını ve kişiliğinin büyüklüğünü tartışmaksızın kabul etmek gerekir. Pek çok çağdaşını da tanımış olan ibn Bîbî, bu sultanın, her konuda çok bilgili, atletik, cömert ve büyük politikacıları örnek almaya çalışan bir kişi olduğunu söyler. Kendini beğenmiş olduğunu söyleyenler de olmuşsa, büyük ve sürekli bir ilgiyle emirlerinin en güçlüsünü dizginlemiş olduğunda hiç kuşku yok.

Keykubat'ın izlediği siyaset, bütün hudutlarda, kendinden öncekilerin siyasetinden daha geniş çaplı ve daha verimli olmuştur. İlk fetihler, önceleri Bizanslılara, şimdi ise Kilikya'daki Ermeni krallarına çeşitli oranda bağımlı Ermenilere karşı yapılmıştır. Önce, 1221'de, Antalya körfezinin doğusundaki Kalonorosa ele geçirilmişti. Sonunda bu kentin Grek hâkimi onu Selçuklu topraklarındaki Akşehir/*Philomelion* karşılığında Selçuklulara teslim etmişti. Bu kente, Sultan'ın onuruna Alâiye (şimdi Alanya) adı verilmiş, burası Selçukluların en güçlü üslerinden biri ve Sultanların kışlık yeri haline gelmiştir. Doğuya doğru, Hospitaler'in Ermeni egemenliği altında tuttukları Silifke/*Seleucia*'ya kadar, bu kıyıların ele geçirilmesi 1221 ile 1225 yılları arasında tamamlanmıştı. Aynı zamanda Toros - İsauria hinterlandına da geçilmeye başlanmış, bunda siyasal durumun da yararı olmuştur. Yeniden Antakya'yı ele geçirmiş olan Bohemond'un bir oğlu, bir süre için Leo I'in yerine geçmiş, ama Kral Başmuhafızı Kostantin, bu genç prensi yerinden düşürüp, onun yerine kendi oğlu Hethoum'u geçirmişti. Bunun üzerinde de, eski Selçuklu - Frank dostluğu yeniden kurulmuştu. Bu girişimlerin bir bölümü, Keykubat adına bir emirce, İzak Komnenus'un bir akrabası olan Mauzoromes Komnenus tarafından yürütülmekteydi. Sonunda, Ermenek ve Mut bölgelerinde, Kamereddin adında birine bağışlanan ve bu kişinin adının buralarla ilişkili olmaya başladığı bir hudut bölgesi meydana gelmişti. Aynı zamanda bu bölge Türkmenleri de kendine çekmiş ve Türkmenler orada büyük bir güç haline gelmişlerdi. Frederik II'nin Haçlı Seferi döneminde, Alanya'yı yeniden ele geçirmek için Kıbrıslılar bir plan hazırlamışlarsa da bunu uygulayamamışlar ve bu bölge köklü bir şekilde Selçuklu topraklarına katılmıştır.

Karadeniz kıyılarında Selçuklu siyaseti büyük gelişmeler

sağlamıştı. Selçuklular, buradan yalnız Trabzon kıyılarına saldırmakla kalmamışlar, Kırım'a kadar da uzanmış ve Bizans İmparatorluğu'nun düşüşünden sonra öncelik kazanan Trabzon'un siyasal ve ticarî üstünlüğünü tehdit etmişlerdir. Olayların ayrıntılarını saptamak bazan güçse de, temelde bunların neler olduğu bellidir. Karadeniz kıyılarındaki halklarla Selçuklu halkları arasında ilişkiler kurulmaya başlamıştı. Güney Rusya'ya yapılan ilk Moğol saldırısı zamanında, Kırım'ın büyük limanı Suğdak'daki tüccarlar Anadolu'ya sığınmışlardı. Müslüman tarihçisi İbn el-Athîr'a göre, Sinop açıklarında gemilerinden biri batmış ve o zamanın geleneklerine göre, Selçuklu yönetimi batan geminin yükünü yağma etmiştir. Trabzon'daki kaynaklara göre ise, bu gemi Cherson'dan Trabzon'a, Trabzonlulara verilmesi gereken vergiyi getirmekteydi ve Hethoum ona saldırmıştı. Gerçekte bu gemi hangi koşullar altında batmış olursa olsun, Trabzon ve Sinop arasında bir çatışma başlamış ve karşılıklı bazı fetihler yapılmıştır (1223). Bu olayla ilgili olarak Trabzon'daki yazarlar, Trabzon kapılarında bir Melik'in uğradığı bir yenilgiden söz etmektedirler. Yalnızca Melik diye söz ettikleri bu kişinin Erzurum'daki Tuğrulşah olması mümkündür. Muhyiddin, Keykubat'a karşı bir çekingenlik duymuş olacak ki, 1221'de ondan ayrılıp, Trabzon'a bağımlı olduğunu(?) ilan etmişti. Bir yıl sonraki olaylar, onun Trabzon'la arasının gerçekten iyi olduğunu gösteriyor. Ekonomik alanda, Sıvas ve limanı Sinop'taki Selçuklu ticaret merkezine karşı, Trabzon ve Erzurum'un ticareti yönünden, bu iki kentin birleşmesinin yararlı olacağı ortadaydı.

Bu arada da unutulmaz Kırım seferi yapılmıştı. Moğollar saldırılarına ara vermişler ve şimdi Suğdak'da Ruslar egemen olmuşlardı. Selçuklu uyruklu tüccarlar Ruslardan yakınmışlarlı, Keykubat da Kastamonu hâkimi ve orada büyük Türkmen güçleri bulunan Hüsameddin Çoban'dan, Suğdak'a karşı denizden bir saldırı yönetmesini istemişti. Suğdak halkı Kıpçaklara çağrıda bulunmuş fakat onlardan bir yardım sağlayamamıştır. Ruslar bir uzlaşmaya varılması teklifinde bulunmuşlar ve liman teslim olmuştur. Yakınanların isteklerinin yerine getirilmesinden başka, Ruslar Suğdak'da bir Selçuklu korumasının kurulmasını da kabul etmek zorunda kalmışlardı. Suğdak'da bir cami yapılmış ve buraya bir Türk garnizonu yerleştirilmişti (1225). Bu korumanın, 1239'daki Moğol fetihlerine değin, ne kadar bir süre için geçerli kalmış olduğunu gösteren bir kayıt yok.

Doğu'da Alaaddin Keykubat'ın siyaseti, Anadolu'nun birleşmesini ve Selçuklu etkisini Yukarı Mezopotamya ve Suriye'den genişletilmesini sağlamıştır. Şimdi artık Keykubat ile el-Eşref barışmışlar ve Keykubat el-Eşref'e, Suriye'de saldıran kardeşi el-Muazzam ve Diyarbakır'da saldıran Hısn Keyfa ve Amid'deki (Diyarbakır) Artuk'a karşı yardım etmişti. Artuk'un Fırat'ın batısındaki bütün topraklarını. yani hem Çemişkezek'i hem de Torosların güney yamaçlarındaki kaleleri ele geçirmişti (1227). Böylelikle kazandığı başarı, el-Eşref'i bile tedirgin etmiş ve Eyyübi akrabalarıyla bir yakınlaşma olanakları aramaya koyulmuştu. Çeşitli Eyyübî başkanlarına Keykubat'ın göndermiş olduğu elçiler, onun da bu görüşmelerde bir söz hakkı olmasını istediğini gösteriyorsa da, sonunda ne olduğu bilinmemektedir.

Keykubat, bu olaylarla ilgili olarak Erzincan beyliğini topraklarına katmış ve Erzurum'a saldırmıştı. Erzincan'da yaşlı Behramşah 1225'de ölmüştü. Oğlu Davudşah'a karşı bazı emirler, Selçuklu sultanından yardım istemişlerdi. Davudşah, Keykubat'la bir anlaşmaya vardıysa da yeniden aralarında bir çatışma çıkacağını düşünmüş olmalı ki, hemen Erzurum beyine ve hattâ bir süre önce Halifeye bağlılığını bildirmiş olan Alamut'taki haşişinlerin başkanına ve Harzemşah Celaleddin Mengüberti'ye çağrıda bulunmuştu. Hepsine de Kemah'daki kalesini teklif etmişti. Keykubat, bir koalisyon kurulmasını beklememiş, Selçuklu ordularını Erzincan'a saldırtmıştı. Davudşah ömrü boyunca kendisine Orta Anadolu'dan verilen bir timar karşılığında, beyliğini vermek zorunda kalmıştı. Bir başka Mengücük, Şebinkarahisar'ın hâkimi de aynı düzeyde bir anlaşmaya varmak zorunda kalmıştı. Bu Mengücük beyliği Selçuklulara hiç bir zorluk çıkarmamıştı. Anlaşılan Davudşah'ın çevirdiği entrikalar, Sultana bu beyliği ele geçirmesi için bir özür sağlamıştı. Keykubat'ı bunu yapmaya yönelten gerçek neden, Erzurum'u ve Eyyübîleri, bir an önce kesin bir biçimde yerlerine yerleştirmek istemesindendi. Bunların gerisinde Harzem'den gelen bir tehdidin gizlendiğini sezinleyen Sultan, Doğu Anadolu'da sağlam bir savunma kurulması gerektiğini anlamıştı. Aynı oranda bir tehlike ortaya koymayan Divriği'nin yalnız bir Mengücük'ün elinde kalmasına göz yummuştu. Bir *vakıf* belgesinden anladığımıza göre, bu Mengücük 1252 yılına kadar burada yaşamıştır. Erzincan'ın kontrolu bir zamanlar Antalya'nın kumandanlığını yapmış Ertöküş'e verilmiş ve Ertöküş Keykubat'ın oğullarından Keyhüsrev'in *atabekliğine* ge-

tirilmişti. Bu oğlu sonradan onun yerine geçmesini öngördüğü oğlu değildi ve bu beyliğin sonradan onun yöresi olması düşünülmüş olabilir.

Erzurum'daki Muhyiddin Tuğrulşah, uzun süreden beri öteki Selçuklularla aynı düzeydeki bir siyaseti izlemekteydi. Ahlat'taki Şah-ı Arının hanedanının kalkması üzerine, el-Adil'in Eyyübi oğullarıyla bir çatışmaya girdiyse de bunda bir başarı sağlayamamıştı. Daha sonraları Trabzon ile arasındaki çatışmaları ve bu çatışmaları izleyen yakınlaşmaları gördük. Ayrıca, giderek güçlenmekte olan Gürcüleri de dikkatle izlemesi gerekmekteydi. Gerçi Gürcüler genellikle saldırganlıklarını Azerbaycan'a yöneltmekteydiler, ama gene de o yüzyılın başlarında Kars'ı ele geçirmiş olduklarını unutmamak gerekiyordu. 1223'de Gürcistan kraliçesi Rusudan, Hıristiyanlığı kabul ederse, Tuğrulşah'ın oğullarından biriyle evleneceğini söylemiş, Tuğrulşah da bu teklifi kabul etmişti. Ne var ki, Tuğrulşah, 1225'de Behramşah'la hemen hemen aynı zamanda ölmüştü.

Yerine geçen Rükneddin Cihanşah'la, Erzincan'daki Davudşah görüşmelerde bulunmuşlardı. Erzincan'a saldırılara girişildiğinde, Alaaddin Keykubat Erzurum'a da bir saldırı düzenlemişse de, bu Trabzon'daki kargaşalık yüzünden geri kalmıştı. Sultan'la el-Eşref arasındaki kısa ömürlü dostluk bozulmuş ve Harzem'den gelecek saldırılar her ikisi için de ortak bir tehlike yaratmakta olduğundan, bu kez Erzurum'daki Selçuklularla Eyyübiler arasında bir yakınlaşma olmuştur. 1226'da bir Harzem bölüğü Erzurum dolaylarını yağma etmiş ve Ahlat'a saldırmıştı. Cihanşah, el-Eşref'in yardımına koşmuştu. El-Eşref de buna 1228'de, doğudaki kumandanı Hüsameddin ibn Ebi Ali yönetimindeki büyük bir orduyu yardıma göndererek karşılık vermişti.

Celaleddin Mengüberti ve Harzemlilerinden söz etmekteyiz. İşte bu sıralardadır ki, bu serüvenci, Yakın Doğu'yu bir siyasal etken olarak etkilemeye başlamıştı. 1217'de, Orta Asya'daki ülkesinden Moğollar tarafından sürülmüş, kısa süre sonra da Hazar gölündeki bir adada sefalet içinde ölmüş Harzemşah Muhammed'in oğluydu. Önderliğinde bir Harzem suvari grubunu toplamayı başarmıştı. Bunlar, Harzem'in son zamanlardaki gücünün dayanağını meydana getiren Kıpçaklardan oluşmaktaydı. Moğollar onun peşindeydi ve yaşamak için fetihler yapmak zorundaydı. İran'ın gücünün çökmekte oluşundan yararlanarak, kendisine kılıcıyla, merkezi kuzey-doğu İran'da

olan bir imparatorluk kurma yolundaydı. En büyük zaferinin hemen ardından son bulan yaşamının, güç ile ölüm arasında bir denge sağlamaya çalışan özelliği ve onu izleyenlerin saçtığı dehşet, ona, korku ile beğeninin birlikte oluşturduğu bir ün sağlamıştı. Bu büyük ününün yankıları, katibi ve biyografisinin yazarı el-Nesevî sayesinde günümüze kadar ulaşmıştır. Onun tarafından tehdit edilmekle birlikte, gene de onu kendilerinden biri kabul eden Anadolu'daki Türkler arasında, korku ile karışık bir saygı ile değerlendirilmiş olduğunda hiç kuşku yok.

Birkaç yıl boyunca, Mezopotamya'daki Eyyübiler, Artuklar ve Musul'daki Lu Lu arasında yer alan çatışmalarda onun etkisi büyük olmuştur. Yayılması genellikle, Gürcistan, el-Eşref ve Cihanşah'tan ele geçirdiği topraklar üzerinde olmuştur. Uzun süreli olarak, Ahlat gibi geleneksel istila yollarından birini koruyan kalenin onun eline geçmesi Selçuklu Devleti için bir tehlike ortaya koyabilecekse de, kısa süreli olarak, çatışmalara yol açmakta olan komşularını dizginlemesi bakımından Selçuklu Devleti için yararlar bile sağlamıştı. O sıralar çatışmakta olduğu düşmanlarını desteklemesinden çekindiği için, başlangıçta Harzemşah'ın Selçuklularla ilişkileri çok dürüst bir düzeyde olmuştur. Harzemşah 1227'de, bütün Müslümanların ortak düşmanları Moğollara karşı Ahlat kalesini kuşatmak için Selçuklulardan para yardımı istemişse de, el-Eşref'e karşı bir birlik olma teklifinde de bulunmuştu. Bu dostluk, Keyhüsrev'in onun kızlarından biriyle evlenmesiyle sağlamlaştırılmıştı.

Oysa 1229'da, olaylar başka bir yönde gelişmeye başlamıştı. Frederick II'nin Haçlı ordusuyla çarpışmakta olan el-Eşref'in bulunmayışından yararlanarak, Celaleddin korkunç bir kuşatmadan sonra Ahlat'ı ele geçirmişti. Bu kritik durum içinde Artuklar, daha önceleri Keykubat'a göstermeye söz vermiş oldukları bağımlılığı, Harzemşah'a göstermek zorunda kalmışlardı. Erzurum'daki Cihanşah'la ilgili gelişmeler daha da önemliydi. Cihanşah, önceleri Celaleddin'e karşı gelmişse de, şimdi Keykubat'a karşı onun yardımını sağlamanın daha yararlı olacağını düşünmüştü. Celaleddin, önceden Anadolu'yu ele geçirmeyi tasarlamış olsa ya da olmasa, Cihanşah'ı desteklemeyi daha uygun bulmuştu. Keykubat'ın elçisi Kamyar'ın, bir an önce Sultana bu haberi yetiştirmekten başka yapacak bir şeyi kalmamıştı.

Keykubat hemen harekete geçmiş, Erzincan'a bir direnme gücü göndermiş, elçisi Kamyar'ı, o sıralar Fırat yakınlarında

bulunan Mısır'daki Eyyübilerin başkanı el-Kâmil'e ve onun kardeşi el-Eşref'e, Harzemşah'a karşı bir koalisyon kurulmasının her ikisi için de gerekli olduğunu anlatması için göndermişti. El-Eşref bunu zaten biliyordu, el-Kâmil'e de bunu anlatmak güç olmamıştı. Suriye'deki Frederik II'ye karşı koyması gerektiğinden, el-Kâmil kendisi bu sefere katılamamıştı. El-Kâmil'in Halep ve Diyarbakır'dan derlediği beş bin seçme adamdan başka, Selçuklu ordusunun ana gücü Türkmenlere, yenilgisinden sonra Kilikya'daki Ermeni kralının gerektiğinde sağlamak zorunda olduğu Franklar ve Ermenilerden meydana gelen yedek güçler de katılmıştı. Eyyübilerin verdiği güçler el-Eşref tarafından yönetiliyordu. Orduların toplanma yeri Erzurum'du. Cihanşah, duruma herhangi bir müdahalede bulunmak gücünden yoksundu. Malazgirt kalesini kuşatmakta olan Celaleddin, bunun üzerine Anadolu'yu hemen ele geçirmeye karar verdi. Ordular, Erzincan'ın batısında Yassıçimen vadisinde, Ramazanın 25'inde 628/29 *Temmuz 1231*'de karşılaştılar. Savaş üç gün sürdü ve sonunda, Moğollardan başka bir güç tarafından ilk kez yenilgiye uğrayan Celaleddin, Ahlat'ı, Malazgirt'i ve hazinesini geride bırakarak Azerbaycan'a kaçtı. Harzemliler, toplu halde öldürüldüler ya da tutsak alındılar. Bu olayın tepkileri çok büyük olmuş, Hıristiyanlar ve Müslümanlar, yenilmez bilinen bir başbuğa karşı Keykubat'ın kazandığı bu yengiyi kutlamakta elbirliği etmişlerdi.

Bu yenginin maddi kazançları Erzurum'un Selçuklu topraklarına katılması olmuştur. Cihanşah, koruyucusunun büyük yenilgisi sırasında yakalanmıştı. Mengücüklere de yapıldığı gibi, ona da yaşamı süresince, Selçuklu topraklarının ortasında bir timar verilmişti. Erzurum, bir sancak şekline dönüştürülmeden, doğrudan doğruya Selçuklu topraklarına katılmıştı. Selçuklu Devleti'nin toprakları bu yolla, Moğol tehdidi karşısında doğuya doğru genişletilmiş oluyordu. Bir zamanlar da Bizans İmparatorluğu'nun toprakları aynı şekilde Türklerin tehdidi karşısında genişletilmişti. Ne var ki, bu genişleme de Bizanslıların genişleyişi kadar etkisiz kalacaktı.

El-Eşref, Selçukluların desteğiyle Ahlat'ı yeniden ele geçirmişti. İşte bu sırada, daha önce de sözünü etmiş olduğumuz, Antalya'ya karşı hazırlanan planın haberi gelmiş ve Sultan hızla güneye yönelmiştir. Anadolu'daki Müslüman güçlerin dağınık oluşundan ve Harzemşah'ın uğradığı yenilgiden yararlanarak, Azerbaycan'daki bir Moğol gücü, Sıvas ve Malatya dolaylarına kadar sokulan bazı akınlar düzenlemişlerdi. Kam-

yar'ın yönetimindeki Selçuklu ordusu olay yerine vardığında, akıncılar çoktan uzaklaşmışlardı. Bunun üzerine, belki zorunlu olduklarından, ama Türklere olan düşmanlıklarına pek de ters düşmeyen bir davranışla Moğollara yardım etmiş olan Gürcülerden öc alınmasına karar verilmişti. Ayrıca, uğradıkları zararları da böylelikle karşılamış olacaklardı. Birkaç gün içinde hudutlardan donatılmış üslerden pek çoğu düşmüştü. Türk kocasından ayrılmış olan Rusudan, Harzemliler ve Moğollar tarafından yağma edilmiş ülkesine şimdi de Selçukluların zarar vermesini istemiyordu. Daha önceleri iki ülke arasındaki dostluğu yenilemenin yollarını aramaya koyuldu. Keykubat'ın oğlu Keyhüsrev ile Cihanşah'ın kardeşinden olan kızının evlendirilmesi kararlaştırıldı.

Keykubat, şimdi yakılıp yıkılmış, en doğudaki eyaletlerine karşı ilgisi azalan el-Eşref'den, Ahlat'ı alması için Kamyar'ı oraya gönderdi. Keykubat, el-Eşref'in tutumunu, yaklaşmakta olan Moğol tehlikesi karşısında sakıncalı bulmakta, savunması için bu kaleye gerek görmekteydi. Bu kentin yeniden düzenlenmesi yolunda gösterilen özen, buranın sürekli olarak Selçuklu topraklarına katılmasının öngörüldüğünü ortaya koyuyordu. Bütün doğu bölgesinin savunmasının kumandasına Sinanüddin Kaymaz getirtilmişti.

Yeni gerekçeleri karşılamak için de yeni ordular gerekliydi. Moğollardan kaçarken, Celaleddin bir Diyarbakırlı Kürt köylüsünce öldürülmüştü. Adamlarının çoğu sıkışıp kaldıkları için, kendilerine yapılacak ilk teklifi kabul etme durumundaydılar. Kırhan (Kayır Han) tarafından yönetilen bir grup, Ahlat ve Meyyafârikin'deki Eyyübilerce orduya alınmışlardı. Bir bölümü de, Kaymaz aracılığı ile Keykubat'ın hizmetine girmiş ve Keykubat onlara Erzurum eyaletini *ikta* olarak paylaştırmıştı. Oysa bunun bir çözüm yolu olmadığı kısa sürede anlaşıldı. Apansız gelen bir Moğol akını karşısında, moralleri bozuk olan (Harzemliler) kaçmış ve kendilerine daha içerlerdeki, iyi korunan bölgelerin verilmesini istemişlerdi. Kırhan'a Erzincan, arkadaşı Bereke Han'a Amasya ve başkalarına da Larende, Niğde gibi daha başka yerler verilmişti. Böylelikle artık hudut bölgelerinde olmadıklarına göre, gelecek herhangi bir saldırı karşısında onların güçlerine dayanmanın mümkün olabileceği düşünülmüştü.

Yassıçimen, Doğu Anadolu'nun birleşmesini sağlamakla birlikte, Diyarbakır'ın Eyyübilerin eline geçmesine yol açmıştı. Eyyübilerin önderi el-Kâmil, Hısn Keyfa ve Amid'i ele geçir-

miş, Artuklardan arda yalnız en güneydeki, Mardin'deki dalları kalmıştı. Bütün bu bölgeyi el-Kâmil genç oğlu el-Salih'e vermişti. Bu andan başlayarak, Eyyübi ve Selçuklu çıkarları birbirleriyle çatışmaya başlamıştır. El-Kâmil, Keykubat'ın Ahlat'ı ele geçirmiş olmasına seyirci kalamazdı. Harzemliler'e karşı giriştikleri seferde, Suriyeliler Selçuklu Devleti'nin fethedilmesinin güç olmadığı izlenimini edinmişlerdi. El-Kâmil bir ordu derlemiş ve bu orduya yakın zamanda ölen el-Eşref'in oğulları da katılmışlardır. Bunu niçin yaptıkları ise bilinmemektedir. Bu çaptaki hazırlıkları sezmemek mümkün değildi. Keykubat, Kamyar'ı Toroslara, oradaki geçitleri koruması için göndermişti. Buradan geçemeyince, Eyyübî ordusu doğuya dönmüş, Hısn Mansur'u yakıp yıkmış, halkını kılıçtan geçirmiş, Fırat'ı aşmış ve Siverek'e gelmişti. Harput'taki Artuklar Keykubat'a başkaldırmış olduklarından ve kendileriyle işbirliği yapacaklarını bildiklerinden, Suriyeliler fetihlerini buradan yürütmek istemişlerdi. Fakat, el-Kâmil'in Harput'a gönderdiği yedek güçler bir işe yaramamış ve Selçuklu ordusu bunları geri püskürtmüştü. Harput kalesi de teslim olmak zorunda kalmıştı. Keykubat, el-Kâmil'in Suriyeli müttefiklerini fidye istemeksizin serbest bırakmıştı, çünkü onların ortak bir amaçları olamayacağını biliyordu. El-Kâmil'in onların Suriye'deki topraklarına, Anadolu'dan vereceği sevimsiz ve verimsiz topraklar karşılığında el koyacağını da biliyordu. Bunların bazılarının Keykubat'a casusluk yapmış olmaları da mümkündür. El-Kâmil, bir daha geri dönmek umudu olmaksızın, Mısır'a çekilmek zorunda kalmıştı (1233). Keykubat, Diyar Mudar'ın tamamını ve Harran ile Urfa'yı da hemen eline geçirmişti. Bura halkının bir bölümü sınır dışı edilmişti. Bu bölge, buradan geçmeksizin Suriye ve Yukarı Mezopotamya'daki topraklarına ulaşamayan Eyyübiler için çok büyük bir önem taşımaktaydı. Öte yandan, Selçukluların burayı kolaylıkla savunmalarına olanak vermeyecek kadar onların topraklarından uzaktaydı. El-Kâmil burayı yeniden ele geçirdi. Keykubat, bütün Diyarbakır yöresinin stratejik merkezi Amid'e saldırmaya hazırlandı. Bu saldırıya Mardin'deki Artuklara bağımlı Frankların ve Gürcülerin sağladıkları askerler de katılmışlardı. Halife kuşatmanın geçici olarak kaldırılmasını sağlamış, ama Keykubat, el-Kâmil'in diktatörce tutumuna karşı olan bazı Eyyübîlerle, burayı yeniden kuşatma hazırlıklarına girişmişti. Fakat bunu Keykubat'ın yerine geçen Sultan ancak gerçekleştirebilecekti.

Bu ufak aksaklıklara karşın, Keykubat ününün doruk nok-

tasındaydı ve Doğu'nun büyük güçlerinden biriydi. Rodos'un karşısındaki kıyılardan Dicle nehrinin kaynağına ve Eskişehir'den Ağrı dağına kadar uzanan bütün Anadolu'nun, hiç tartışmasız tek hâkimiydi. Ayrıca, komşusu olan küçük Hıristiyan krallıkları, Kilikya'daki Ermenileri, Gürcüleri ve belki de Trabzon'u kendine bağımlı duruma getirmişti. Bazı paralar da bunu ortaya koyuyor. Örneğin, 'takavor' (Ermeni Kralı) Hethoum ile Sultan Keykubat'ın adını aynı parada görmek mümkün.

Ne var ki, arka planda Moğol tehdidi giderek büyümekteydi. Celaleddin'in Anadolu'ya saldırmasının nedeni de buydu. Malatya ve Sıvas'a daha sonraları da Erzurum'daki Harzemliler'e Moğolların saldırmış olduklarından daha önce de söz ettik. Selçuklu topraklarına daha geniş çapta saldırılara girişmemelerinin nedeni de, Moğolların ele geçirdikleri topraklar üzerinde durumlarını sağlama bağlamaya önem vermiş olmalarından geliyordu. O sıralarda hedefleri Gürcistan'dı. 1236'da bir elçi grubu Keykubat'a gelmiş, her yıl Büyük Han'a vergi verilmesini istemişti. Bir zaman Moğollar bunun uygulanmasını gözetmemişlerse de bu, Büyük Han'ın yerine kimin geçeceği sorununun onlar için öncelik kazanmış olmasındandı. Bu isteklerini yalnızca ertelemiş oluyorlardı. Keykubat nazik bir cevap hazırlamış, fakat bu cevabı gönderen oğlu olmuştur; çünkü Alaaddin Keykubat 4 Şevval 634 / *31 Mayıs 1237*'de ölmüştür.

Sultan'ın üç oğlu vardı: İzzeddin, Rükneddin ve Keyhüsrev. İlk ikisi bir Eyyübi karısından olma oğullarıydı. Keykubat, yerine İzzeddin'in geçmesini istemişti. Oysa en büyükleri Keyhüsrev'di, emirlerin çoğu da, en güçlü o olduğu için onu tutuyorlardı. Bu nedenle kanlı taht kavgaları başladı fakat bunlar dış siyaseti etkilemedi.

İlk zamanlar, Keyhüsrev, önceleri avlanma ve yapıların kontrolu ile görevli, Köpek adındaki hırslı bir kimsenin etkisinde kalmıştı. Köpek kendisine gölge düşürebilecek bütün emirlerden kurtulmak istiyordu. Başta Harzemliler başkanı, Keykubat'ın hangi oğlunu desteklemek gerektiği konusunda kararsızdı ve Köpek onu tutuklamıştı. Bunun üzerine Harzemliler, Selçuklu ordusunu bir yana iterek, Fırat üzerinden Diyar Mudar'a çekildiler ve gelecekte Eyyübilerin hizmetine girme teklifinde bulundular. Köpek, buna bazı emirlerin yol açtığını söyleyerek, *atabek* Altun-aba'yı öldürttü. Oysa bu *atabek*, her za-

man Keyhüsrev'e sadık kalmış, onu hep desteklemişti. Son kurban da Keykubat'ın en önemli hizmetkârı Kamyar olmuştu.

Köpek, yurt dışında kazanacağı başarılarla durumunu daha da güçlendirmek istiyordu. Olaylar ona yardım etmiş, el-Eşref, onun hemen arkasından da el-Kâmil ölmüştü. Yukarı Mezopotamya ve Suriye'deki bütün Eyyübi prensleri, Fırat'ın ötesindeki bütün Eyyübi topraklarını elinde bulunduran el-Kâmil'in oğlu el-Salih'e karşı bir koalisyon kurdular. Kendisine Sümeysat ve Amid'in verileceği söylendiği için Keyhüsrev de bu koalisyona katıldı. Köpek, el-Efdal'in oğullarının savunmaya bile çalışmadıkları Sümeysat'ı işgal etti. Ne var ki, bu koalisyonun başarısı daha öteye gitmedi, çünkü el-Salih, *ikta* olarak onlara Diyar Mudar'ın verilmesine karşılık Harzemlilerin yardımını sağlamıştı. Bu nedenden ya da doğal içgüdüsüne dayanarak, Keyhüsrev, Köpek'e bir pusu kurmuş ve onu öldürmüştü (1240).

Bundan sonra başka üç kişi etkili olmaya başladı: Celaleddin Karakat, Sultan *naibi* Şemseddin el-İsfahani ve vezir Mühezzibüddin. Bu kişiler Keyhüsrev'in Gürcü prensesi ile evliliğini gerçekleştirdiler. Gürcülerle ilişkilerin geliştirilmesi, Rusadan'ın bağımlı olduğu ve giderek büyüyen bir tehlike ortaya koyan Moğollarla ilişkiler yönünden önem taşımaktaydı. Keyhüsrev Harzemlileri geri çağırmaya çalıştıysa da bu bir sonuç vermedi. Keyhüsrev, el-Salih'e karşı yeniden kurulan koalisyona katıldı. Kasım 1240'da Harzemlilere karşı kazanılan yengide, Keyhüsrev'in ordularının büyük payı vardı. Diyar Mudar'ın başkenti Harran, Halep'e geri verilmişti. Selçuklu orduları Amid'i kuşatmış ve 1241 başlarında kent teslim olmuştu. Daha sonra ele alacağımız Türkmen isyanının bastırılmasıyla, el-Kâmil'in kardeşlerinden el-Gazi'nin, kendi yararına el-Salih'in siyasetini yeniden canlandırmaya çalıştığı Diyarbakır'daki Eyyübilerin başkenti Meyyâfârikin'e, Keyhüsrev bir saldırı düzenledi. O sırada Moğolların Selçuklulara saldırıya geçtikleri haberi gelmemiş olsaydı, belki de Keyhüsrev kenti ele geçirebilecekti.

Keyhüsrev'in tahta çıkışından sonra, İznik'teki Bizanslılarla Selçuklular arasındaki barışın süregitmiş olduğundan daha önce de söz ettik. Fakat, Suriyeli vakayinameci İbn Natıf'ın yazdığına göre, Keykubat ile Laskaris'in oğlu arasında iki savaş olmuş, birincisi başarılı, ikincisi ise başarısız sonuçlanmış. Ne var ki, daha başka kayıtlarda bunlardan hiç söz edilmediğinden, bunların sınırlardaki çatışmalardan öteye geçmedikle-

ri sanılmaktadır. Keykubat'ın, Sultanlığının son dönemlerinde Papa Gregori IX'a bir elçi gönderdiği, Keyhüsrev'in Latin elçilerin hoş karşıladığı ve Kostantinopolis'deki Baldvin II ile bir evlilik konusunda görüşmekte olduğu bilinmektedir (1242). Kostantinopolis'deki Baldvin'de bunu Fransa kraliçesi Blanş'a bildirmiş ve Laskaris'e karşı duydukları düşmanlığın aralarındaki bu dostluğun nedeni olduğunu söylemişti. Moğolların gelmesi her şeyi değiştirecek, bu durumda, İznik'ten gelecek yardım, uzaktaki Fransa'dan gelecek yardımdan daha önemli olacaktı. Bizans'la Selçuklular arasında bir gerilim olduğu ortadaydı ve eğer Moğol saldırısı Anadolu'yu tehdit etmeseydi, bunun daha ciddi bir şekil alması mümkün olabilecekti.

Keyhüsrev'in gücü genellikle babasınınkine eşitti. Ermeni kralı ona dört ayda bir 1400, İznik belli olmayan bir süre için 400, Trabzon 200, Halep 1000 altın ödüyordu. Fakat, Keyhüsrev'in sultan olduğu dönemde yer alan bir olay, bize Selçuklu Devleti'nin zayıflama nedenlerinden birini açıklıyor. Bu konudaki açıklayıcı bilgiler çok kısıtlıdır, ama gene de bu olayın önemi, özellikle onu izleyen olayların ışığında açıkça görülüyor. Bu, Türkmenlerin ayaklanması ile ilgili bir olaydır. Bu ayaklanmanın, Rüstem'in zamanındaki ayaklanmadan ayrılan yönü, bunun kesinlikle dinsel ve sosyal bir nitelikte oluşudur. Ayaklanmanın bu yönüne daha sonra değineceğiz, şimdi siyasal olaylara etkileri bakımından, dış görünüşlerini ele almamız gerekiyor.

Kefersud bölgesi diye bilinen, Fırat, Suriye ve Torosların hudutlarındaki bölgeleri kapsayan yerde, halkça çok sevilen ve kendisinin Tanrının *resulü* olduğunu söyleyen İshak adında bir *baba* yaşamaktaydı. Çeşitli yöntemlerle, ateşli ve savaşkan bir grubu kendisine bağlamıştı. Zamanla çok daha kuzeydeki Amasya'da da propagandasını yaymaya başlamıştı. Kısa bir süre içinde, Suriye hudutlarından Malatya'ya kadar uzanan bütün bölgelere, —buralardaki Harzemliler'i de kendi taraflarına çelmeye çalışmışlardı— Tokat ve Amasya yöreleri ile, onlara karşı koymak isteyen Sıvas ve Kayseri'ye kadar sokulmuşlar, buraları yağma etmişler, kasıp kavurmuşlardı. Malatya, Amasya ve daha başka yerlerden onlara karşı ordular gönderilmişse de bunun bir yararı olmamıştı. Baba İshak'ın yakalanıp, daha sonra da öldürüldüğü doğrudur. Ne var ki bu, Baba İshak'ı izleyenleri durdurmak şöyle dursun, daha da saldırgan yapmaktan başka bir işe yaramamıştı. Sonunda, en seçme Selçuklu askerlerinden derlenmiş bir ordunun Kırşehir dolaylarında on-

larla yaptığı bir çatışma sonucunda Türkmenleri yenmek mümkün olmuştu. Çok büyük çapta yağmacılığa ve katliama girişmiş olan bu grup, aynı oranda sert yöntemlerle öldürülmüştü. Fakat, kısa bir süre sonra bunların yerine yenileri ortaya çıkacaktır.

1240 yıllarında yer alan ve birkaç yıl süren bu olaylar üzerine bir yorum yapabilmek güçtür. Baba İshak'ın ortaya attığı düşüncelerin neler olduğunu bilmiyoruz. Doğudaki olayların, Harzemlilerin kaçışlarının ve fetihlerinin, Moğolların baskısının, Orta Anadolu'daki Türkmenlerin yaşam koşullarına ne gibi etkiler yapmış olduklarını da bilmiyoruz. Selçukluların genişleyen otoritesinin ve Harzemlilerin buraya yerleşmelerinin ne gibi dalgalanmalara yol açabileceğini bilebilme olanaklarımız da yok. Kesinlikle söyleyebileceğimiz tek şey, ülkedeki nüfusun temel öğelerinden birinin, Selçuklu yönetimine şiddetle karşı olduğu ve bu kimselere karşı başka yerlerde çok gerek duyulan güçlerin kullanılmış oluşudur. Yeni topraklar ele geçirmenin, yalnız daha da güçlenme anlamına gelmediği, bunun da bazı sorunlar ortaya koyduğu bilinmektedir. Moğolların başka güçleri de yenmiş oldukları doğrudur. Ne var ki, bu engeller olmasaydı, Selçukluların Moğollara karşı daha etkili bir savunma ortaya koymaları mümkün olabilecekti. Çünkü Moğollar işte tam bu sırada gelmişlerdi. Bir süre, Büyük Han Ogodai'nin yerine kimin geçeceği, onları saldırılarına ara vermeye zorladıysa da, hasta bir adam olan ve Rusya'daki Batu tarafından denetlenen Carmagon'un kumandasında, başlarında önderleri Baycu olarak yeniden saldırılara geçmişlerdi. 1242 - 43 kışında bunların bir bölümü Yukarı Mezopotamya'ya girmiş, Baycu da Erzurum'a saldırmıştı. Her seferinde olduğu gibi, Moğolların büyük ve şiddetli vurucu gücünün yanında, entrika da önemli bir rol oynamış ve Tatarlar, bin metre yükseklikteki Erzurum'u, o mevsimin koşulları altında çok güç olacak bir kuşatma yapmaksızın ele geçirmeyi başarmışlardı. Böylelikle, Anadolu'nun anahtarını ele geçirmişler, baharda da Anadolu'yu işgal etmeye başlamışlardı. Bu saldırının bu denli yakın olduğunu önceden sezmemiş olan Keyhüsrev, bu haberi alınca her yöredeki ordularını bir araya toplamaktan başka, nereden ne yardım bulabileceğini şaşırmış ve kendisine bağımlı olan devletlerden, dostlarından, hatta düşmanlarından bile bu ortak düşmana karşı koyabilmek için yardım istemiştir. Bunlar, İznik, Halep, Trabzon, Ermeniler, Franklar ve daha da başkalarıydı. Orduların toplanma yeri Sıvas olacaktı. Çevresinde

bulunanlarda, Moğol saldırılarıyla karşı karşıya kalan herkeste görülen ve paniğe kapılıp nereye kaçacağını şaşırma duygusu ile, Moğollar ülkenin yarısını yakıp yıkmadan gidip onları durdurmak için sabırsızlanma duygusu arasındaki gidiş gelişler görülmekteydi. Güçlü, ama birbirleriyle bağdaşamayan bölümlerden meydana gelen bir ordu ve oraya henüz varamamış olan güçleri beklemeden Keyhüsrev, Erzincan eyaletindeki Köse Dağı'nın boğazında yerini aldı. Baycu için bu çetin ve sıkışık bir durumdu. Ne var ki, eski bir taktik kullanarak ve kaçıyormuş gibi yaptıktan sonra dönüp saldırarak, karşısındaki orduyu dağıtmayı başardı. 6 Muharrem 641 / 26 *Haziran 1243* günü akşam olduğunda, artık Selçuklu ordusu diye bir şey kalmamıştı. Sultan, Tokat'taki hazinesini alarak Ankara'ya kaçtı, annesi ise Kilikya'ya gitti. Moğollar, Sıvas'ı ele geçirdiler, kısa bir süre için Kayseri'de bir direnişle karşılaştıklarından bu kenti insafsızca yağma ederek öclerini aldılar. O an için daha ileriye geçmediler, çünkü öteki cephelerinden uzakta kalmak istemiyorlardı. Keyhüsrev'in veziri de onlarla görüşme hazırlıklarına girişmişti. Fakat, Köse Dağı yenilgisi, yeri doldurulabilecek türden bir yenilgi değildi. Bir tek gün içinde Anadolu'nun tarihinin yönü tamamen değişmişti

HARİTA II — 12. Yüzyılda Anadolu

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MOGOLLARDAN ÖNCE TOPLUM VE KURUMLARI

1

TÜRKİYE'NİN DOĞUŞU

Daha önce de belirttiğimiz gibi, Anadolu'nun (tamamen olmasa bile) 'Türkleşmesi'nin Batı'da şaşkınlık uyandırmış olması çok şaşırtıcıdır. Tarihin akışı içinde daha pek çok ülke etnik niteliğini değiştirmiştir. Bizlere düşen, bunun her ülkede nasıl, hangi oranda ve ne dereceye kadar gerçekleştiğini anlamaya çalışmaktır.

Anadolu'ya yapılan Türk göçleri konusunda kesin sayılar vermek mümkün değildir. O çağlarda, belirli bir göç süresi içinde birkaç yüz bin kişiden kalabalık grupların yer değiştirmesine olanak yoktu. Metinlerde bunlardan çok büyük kitleler olarak söz edilmekteyse de, o dönemlerde en büyük orduların sayılarının bile birkaç bin kişiyi geçmediğini unutmamak gerekir. Ne var ki, bu sayıların kendi içlerindeki değerlerinden çok, genellikle ve özellikle Anadolu'da, karşılaştırmalı olarak daha büyük kılan çeşitli etkenler vardı. Anadolu, bütünüyle ele alınacak olursa, Türklerin sokulmaya başladığı dönemde az nüfuslu bir ülkeydi. Fetihler süresince olagelen savaşlardan, katliamlardan ve toplanan tutsaklardan ötürü nüfus daha da azalmıştı. Bir yandan da, Anadolu'daki halk kümeleri birbirlerinden öyle başka başkaydılar ki, toplam olarak sayıları buraya yeni göç eden gruptan çok daha fazla olmasına karşın, göç eden grubun yayılma gücü herhangi bir yerleşik halk grubunun karşı koyma gücüyle karşılaştırılınca, sayıca farklılıkta yeni gelen grubun yararına bir azalma ve eşitlenme oluyordu. Anadolu'da Grek yöreleri, Ermeni yöreleri ve daha başka yöreler olmasına karşın, Türkler Anadolu'nun her yerine yayılmışlardı. Orta Asya'dan yola çıkan Türklerin çoğunlukla Azerbaycan'a ve Anadolu'ya yayılmış oldukları kesindir. Azerbaycan'a yerleşen grubun büyük bir bölümü de zamanla Anadolu'ya geçmiştir.

Anadolu'daki yaşam koşulları Türklerin alışık oldukları koşullara uyuyordu. Arap ülkelerinde, orta ve güney İran'da

yapmaları gereken uyarlamaları yapmaksızın Anadolu'ya yerleşme olanağını buluyorlardı. Bir istilanın etnik yönünü, bir anda gerçekleşen statik bir olgu olarak yorumlayamayız. Burada önemli olan, göçmenlerin sayılarından çok, onların özellikle evlilik ve doğumlar yoluyla yerleşik halklarla ilişkilerini nasıl düzenledikleri ve o ülkedeki ekonomik ve sosyal durumlarının ne düzeyde olduğudur. Yeni gelen grupça egemenlik altına alınan yerleşik halklarda tutsaklık, hattâ umutsuzluk doğum sayısını azaltacaktır. Öte yandan, geleceğe daha büyük bir güvenle bakan ve çocuklarının sayısının artmasıyla bolluğa ve başarıya ulaşacağını uman göçmenlerin sayıları çoğalacaktır.

Ayrıca, zorla ya da ülkenin yeni hâkimleri tarafından rahat bırakılacaklarını uman aile reislerinin çoğunun kızlarını onlara vermesiyle, yerleşik halklar arasından pek çok genç kadın onların koynuna girecektir. Doğacak çocuklar Türk olarak yetiştirileceklerinden bundan Türkler yararlanacak ve yerleşik halklar zarar görecektir. Tabii, bu konuda kesinlikle belirleyebileceğimiz durumlar ya da verebileceğimiz rakamlar yoktur. Fakat, Türklerin evriminin ana çizgileri yönünden, bu düşünceler büyük olasılık taşımaktadır.

Ayrı ırkların bu şekilde karışması sonucu Türk tipinin değişmiş olması doğaldır. Ne var ki, bu, doğan çocukların Türk olduklarına inanmalarına ve başkalarının onları Türk olarak değerlendirmesine engel olmamıştır. Yaptıkları savaşların ve bu savaşlardaki kayıplarının çokluğu göz önüne alınırsa, egemen olan grubun ırksal üstünlüğü bazı durumlarda tehlikeye düşmüş olabilir. Kuzey Afrika'daki Vandallarda bu böyle olmuştur; sonraları da, daha az ölçüde olmak üzere bu durum Mogollarda da görülmüştür. Fakat Anadolu'daki Türkler açısından, savaşlar hiç bir zaman, yöresel ya da geçici, böyle bir sonucu doğuracak kadar çok can kaybına yol açmamıştır. Ayrıca, burada dengenin yeniden kurulmasını sağlayacak başka etkenler de vardı.

Her ne kadar Müslüman yazarlar Anadolu'dan ve artık siyasal açıdan bir değer taşımasa da Selçukluların Anadolu'da kurdukları devletten 'Rum' diye söz etmişlerse de, hiç olmazsa Barbarosa'nın Haçlı Seferi'nden başlayarak Batılı yazarlar da bu ülkeden, Türklerin egemenliği altında olan başka hiç bir ülkeye vermedikleri bir adla, *'Turchia'*, Türkiye diye söz etmeye başlamışlardır. *'Turchia'*nın sınırlarını belirlemenin çok güç olmasının yanısıra Anadolu'daki bu Türk niteliği hangi biçim-

lerde kendini ortaya koymuş olursa olsun, o çağlarda yaşayanların gözünde Anadolu'nun Türk yönünün ülkenin bütününe bir özellik kazandırmış olduğu kesindir. Bu Türk yönü, Anadolu'daki Müslüman - Türk halkları arasında, Moğollar buraya gelmeden önce henüz kendini açık ve seçik bir biçimde ortaya koymamıştı. Ne var ki bu, yabancıların gözünde bu ülkenin yorumlanış biçimini etkilememiştir. Bu ülkede yaşayan kimseler, toplumlarını oluşturan bölümler arasındaki ayrılıklara, başka toplumlar karşısında ortaya koydukları birliğin ötesinde bir ilgi duymuş, bir önem vermişlerdir.

Bu noktaları belirttikten sonra, 'Türkleşme' olgusunu daha ayrıntılı olarak ele almamız ve onu daha kesinlikle tanımlayan verileri belirlememiz gerekiyor.

Bölgelerin coğrafyası açısından, 'Türkleşme' her yörede aynı yoğunlukta olmamıştır. Genellikle sınırlardaki olayları ele alan vakayinamelerden de anlaşıldığı gibi, siyasal yönden batı ve kuzeyde Bizans ile güneyde de Ermenistan ile Türk toprakları arasındaki sınırlarda 'Türkleşme' çok yoğun bir biçimde olmuştur. Gürcüler, Anadolu'daki Türkmenlerden aşılması güç dağlarla ayrılmış olduklarından Azerbaycan ile aralarındaki açık ve savunması zor sınırlar için daha çok kaygılanmışlardır. Türklerin iç bölgelere de yerleşmiş olduklarında hiç kuşku yoktur ve bunun pek çok izleri vardır. Fakat, bazan kendiliğinden, bazan da nüfusun bilinçli olarak onları bu yörelerde toplanmaya zorlaması sonucu, gerçek Türkmen unsurlarının sınırlarda toplanmış olduğu bilinmektedir. Bizanslı yazarlar bazı yerlerden Türkçe adlarıyla söz ederler. Bundan da, bu yerlerin eski adlarını bilen kimselerin bile artık kalmadığını anlıyoruz.

Bu, etnik olduğu kadar bir sosyal sorundur da. Batılı yazarlar *'Turchia'* dediklerinde, öncelikle Türkmenlerin ellerinde tuttukları kırsal alanları ve bu Türkmenler ile oralarda yapacakları savaşları belirtmek istemektedirler. Bir genelleme yaparak, Arap göçebelerini tanımlayan bir deyim olan bedevi sözcüğünü Türkmenler için kullandıkları da olur. Kentlerde ise başka bir sorun söz konusudur.

Kırsal alanların Türkleşmesine yol açanlar tamamen Türkmenlerdir. Bu, yerine göre değişmekle beraber, önceki yerleşik çiftçi nüfusun hepsi kaçmamış ya da öldürülmemişti ve kırsal alanlarda da genellikle nüfusun çoğunluğunu meydana getirmekteydiler. Özgür ya da bağımlı kişiler olarak pek çoğu Kapadokya'da, Ermenistan'da, Anadolu yaylasının ya-

maçlarında ve daha başka yerlerde yaşamaktaydılar. Bizanslılar, batıdaki sınır bölgelerinde kazandıkları yengilerden sonra onları da birlikte geri götürürler, böylelikle bir kimsesiz topraklar bölgesi yaratmış olurlardı. Bu da Türkmenlerin etkinliklerini daha da arttırmalarına yol açardı. Selçukluların da zaman zaman onları birlikte götürdükleri ve belirli bir biçimde yaşamalarını güvence altına alan koşullar içinde onları bazı bölgelere yerleştirdikleri olurdu.

Yanıtlaması çok güç önemli bir sorun da, Selçuklular döneminde bu Türkmenlerin niteliklerinin neler olduğudur. Acaba hepsi göçebe miydiler ya da bunların bir bölümü yerleşik düzeye geçmiş miydi? Günümüzdeki Türk tarihçileri için, bunun gereğinden çok önem taşıyan bir sorun olduğunu daha önce de söylemiştik. Orta Asya'da bile göçebelik artık bazı değişiklikler göstermekteydi. Göç edenler genellikle yerleşik düzeyde yaşayan halklar değildi. Ayrıca burada, develeriyle uzun yolculuklara çıkan göçebelerle, sürüleriyle mevsimine göre göç eden göçebeler arasında bir ayrım yapmamız gerekir. Anadolu'da birinci türden göçebeler azdı, buna karşı köylere bağlı, otlak bulmak amacıyla mevsimine göre göç eden göçebeler çoğunluktaydı. Acaba bunların arasında, bir yere yerleşerek çiftçilik yapmış olanlar da var mıydı? Gezginler, Türkmenlerden çoğunlukla göçebe çobanlar olarak söz etmişlerdir. Ama bunu yalnız hâlâ göçebe olarak yaşayanlarla ilgili olarak söylemiş, yerleşip, toprakla uğraşmaya başlayan bölümü bunun dışında bırakmış olabilirler. Savaşlarla ilgili anılar da, o bölgelerde her zaman göç etmeye hazır bir halkın yaşadığı izlenimini veriyor, ama bu konuda da gene dikkatli olmamız gerekir. Türkmen ormancıların ve oduncuların da bulunduğunu biliyoruz. Bu, çiftçilik olmasa bile pek çobanlık da sayılmayan bir uğraştır. O dönemde sık ormanlarla kaplı Toroslardaki Türkmenlerin çoğunun ve bunların arasında *ağaç-eri* denenlerin ormancılıkla uğraştıkları bilinmektedir. Tam anlamıyla göçebelikle ender karşılaşılmakta, göçebe çobanlarla yerleşik çiftçiler bir kaynaşma içinde yaşamaktaydılar. Çiftçilerin genellikle yerliler olduğu doğrudur, fakat bu dönemde bile çoğu bölgede Türk çiftçileri de vardı.

On üçüncü yüzyıldan ve daha çok sayıda on dördüncü yüzyıldan kalma *vakıf* senedi ve benzeri belgeler (ki bunların pek azı henüz yayınlanmıştır) buradaki halkların etnik kaynaşmasıyla ilgili aydınlatıcı bilgiler verebileceklerdir. Bazan İslamlaşmanın ve Türkleşmenin kronolojik gelişimini bile iz-

lemek mümkün olabilecektir. Yalnız burada yöreler arasındaki farklılıklar, daha da önemlisi, sözü geçen köylerin ve tarlaların sahiplerinin genellikle Müslümanlar tarafından ele geçirilmesinin ya da İslamlaşmasının kıyı köşedeki taşra eyaletlerinden daha çabuk ve kolay olacağı bir kentin yakınında yaşadıkları göze çarpıyor. Konya yakınlarındaki toprakları üzerinde 598/*1201*'de bir *vakıf* kuran Altun-Aba, buradaki 'kâfir'lerin çokluğuna özellikle değinmiştir. Sözünü ettiği yöredeki köylerin adları karışıktır. Fakat bundan da kesin bir sonuç çıkarmak mümkün değildir, çünkü yerli adıyla söz edilen bir köyün halkının Türk olması ya da bir köyün adının o köyün sahibi olan kişiye ya da ırk grubuna göre verilmesi de mümkündür. On üçüncü yüzyılın ortalarında Karatay tarafından Kayseri'nin güneyinde kurulan *vakıf*larla ilgili belgelerden de edindiğimiz bilgiler aynı düzeydedir. Kentlerde ve nüfusun yoğun olduğu bölgelerde Müslümanlar ile Hıristiyanların yan yana yaşamasına karşın, kırsal alanlarda yaşayan köylülerin çoğu Hıristiyandı.

Daha önce sözünü ettiğimiz karışık evlilikler sonucu Türk nitelikleri yitirilmemiştir. Bu halkların gerçekten birbirleriyle ne oranda karışmış olduklarını bilebilmek ilginç olurdu. Bazı Kürtler ve Germiyanlar'la böyle bir karışma olması mümkündür. Türklerin Toros dağlarındaki Bulgarlarla karışmasından oluşan koloninin tamamen yok olması mümkün değildir, ama burada da kesin bir şey söyleyemiyoruz. Ne var ki, Türkmen hanedanlarına övgü olarak yazılan destanlar, yerleşik Müslüman unsurların, özellikle Kürtleri yermek şöyle dursun, Türkmenlerin başkanlığında onlarla yan yana savaşmanın doğal olduğunu gösteriyor. Irksal karışmanın söz konusu olacağı örneklerde, genellikle Türkleşmenin yararına bazı gelişmeler kesinlikle görülmektedir. Türklerin yerleşik gruplarca sindirildiğini gösterecek hiç bir kanıt yoktur. Bu ülkede egemen oluşları zaten bunu kesinlikle ortaya koyuyor. Öte yandan erkek nüfusun çoğunlukta olduğu yerli halk grupları arasında bile yavaş yavaş bir Türkleşme olması mümkündür. Kentlerde ise daha sonra onlardan söz edeceğimiz *iğdiş*ler vardı.

Eğer Türkmen gruplarına verilen adların ve Anadolu'daki Selçukluların hizmet karşılığı toprak dağıtma sistemlerinin bir yorumunu yapabilsek, 'Rum'daki Türkmenlerin tarihinin daha derinlerine girip, bu tarihi daha ayrıntılı olarak açıklamamız mümkün olabilecekti. Birinci sorun kavimsel düzenle ve grupların tanımlanmasıyla ilgilidir. Özellikle bu konuda,

prensip olarak, Yazıcıoğlu'na güvenmememiz gerekmektedir. On beşinci yüzyılda İbn Bîbî'nin *Selçuknâme*'sinin uyarlamasını yapan bu yazar, çağındaki Türkmen devletlerince önemli olduğuna inanılan ve Türk Anadolusunda kökenleri olduğu kanıtlanmak istenen kavim adlarını metine eklemiştir. Oysa bu kavimlerin adlarının hiç biriyle İbn Bibi'nin yapıtında karşılaşmıyoruz. Bu nedenle, bunların İbn Bîbî'nin çağında. Yazıcıoğlu'nun çağında kazanmış oldukları değeri taşımalarına olanak yoktu. Bu konuda, ele aldığımız dönemde yazılmış, hiç değilse karşılaştırmalı olarak, daha önce yazılmış belgelere dayanmak zorundayız.

Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun kuruluşuyla eşzamanlı Türk göçlerini incelerken, varlıkları kesinlikle bilinen kavimlerin kökenlerine inmenin, o dönemde bile, ne denli güç olduğundan söz etmiştik. Anadolu ile ilgili olarak, kavimlerin adlarıyla ancak bazı kişilere verilen unvanlar biçiminde çok ender olarak karşılaşılmasına karşın, on ikinci yüzyılın ortalarından başlayarak *(y)a(r)uki, (y)a(v)uki* ya da başka yazılış biçimleri olan bir gruptan söz edilmektedir. Bu sözcüğün inandırıcı bir yorumu henüz yapılamamıştır. On birinci yüzyıldan başlayarak Müslüman yazarlar sınır bölgelerindeki Türklere *uç* adını vermişlerdir. 'Sınır adamları' anlamını taşıyan bu sözcük, Bizanslılardaki *akritai* ve değişik bir etimolojik anlamı olmasına karşın Müslümanlardaki *gazi* sözcüğünün karşılığı olan bir deyimdir. Ama *uç*'un, dildeki ne gibi bir değişiklikten sonra *(y)a(r)uk* haline geldiğini anlamak mümkün değildir. Bu kimseleri Yabgu'yu izleyenlerle, on iki ve on üçüncü yüzyıllarda Azerbaycan'da yaşamış *ivâilerle* ya da Selçuklular arasında karşılaşılmayan ama yaşamış oldukları bilinen hançer atıcı *nâvekilerle* (Farsça ok anlamına *nâvek)* ve günümüzde de yaşayan fakat Osmanlılardan önceki dönemlerde karşılaşmadığımız Yörüklerle bağdaştırmaya çalışanlar olmuştur. Gene de bu sorun çözümlenmeden ortada kalmaktadır. Kesinlikle bilinen bir şey varsa o da kavimlerin adlarının burada büyük bir önem taşımadığıdır. Bütün Selçuklu fetihleri gibi, Anadolu'ya yapılan akınlar da belirli kavimlerce değil de karışık gruplarca yapılmıştır. Ayrıca, Türkler arasında Araplardaki gibi kavme bağlılık duygularının kuvvetli olduğunu gösteren hiç bir kanıt yoktur.

Bunların dışında eski metinlerde bu grupla ilgili olarak sözü edilen bir de *Ağaç-eriler* vardır. Bu adın anlamı da ötekilerden daha açık seçik değildir. Bu ad bilinen bir Oğuz boyu-

nun adı değildir. Aradaki fonetik benzerlikten dolayı bir zamanlar sanıldığı gibi Rusya'dan Anadolu'ya getirilmiş eski bir halk grubunun adı da değildir. Gene de bu *Ağaç-eriler*'in hepsinin Türk olduğunu kesinlikle kanıtlayamayız. Onlardan yalnız on üçüncü yüzyılda ve özellikle orta ve doğu Torosların Malatya kapısına kadar uzanan bölgelerinde, genellikle hükümetlerin uğraşmak zorunda kaldığı, kendi başlarına buyruk kimseler olarak söz edilmektedir. Moğol istilalarının hemen öncesinde, Antakya'nın ve Halep'in kuzeyinde görülen ve 'Suriyeli Türkmenler' adı verilen grupla aynı kimseler olmaları mümkündür. Suriye'deki bir çağdaşları onlardan «kentleri ve kaleleri olmayan, çadırlarda yaşayan, koyun, keçi, öküz ve inek gibi hayvanlardan oluşan çok büyük sürüleri bulunan ilkel kimseler» diye söz eder.

Bugünkü Anadolu'da pek çok köy ve yer adının, bilinen Oğuz boylarının adlarıyla ilgili olduğu bir gerçektir. Tarihsel açıdan önemli olan, çeşitli dönemler arasında bir ayırım yapmaktır. On üçüncü yüzyılın yarısından önce belirtilmiş yer adlarını Moğol öncesi adlar olarak kabul etmek gerekmektedir. Moğollar Türkmenleri geri püskürterek ya da kenara iterek yeni bir Türkmen akımına yol açmışlar, aynı zamanda da belirli bölgelerde bulunanların, bir oranda yeniden yer değiştirmesine neden olmuşlardır. Yeni gelen grubun da kavimsel ve sosyal açıdan oraya daha önce gelmiş Türkmenlerin aynı olması mümkün değildi. Bir yer adının verildiği tarihin saptanabilmesiyle, adı kalıcılık kazanmış bir grubun o yere yerleşme tarihi de saptanmış olacaktır. Öte yandan, belirli bir dönemde yaşadığı bilinen bir grubun adının bir yerin adı olarak kullanılması, başka kaynaklardan da desteklendiği zaman, o köyün kuruluş tarihinin ve oraya yerleşen grubun yerleşik düzeye geçiş tarihinin saptanmasında yardımcı olacaktır.

Yerleşik düzene geçiş dönemi, yörelere ve çeşitli Türkmen gruplarının niteliğine göre değişmektedir. Saptanabilen adlar arasında, genel Selçuklu göçlerinde doğrudan doğruya gruplar olarak ya da dolaylı bir şekilde kişilerin betimlemeleri şeklinde belirtilmiş adlarla da karşılaşıyoruz. Ne var ki, bu onların Moğol fetihlerinden önce Anadolu'ya yerleştiklerini ya da burada yerleşik düzeye geçtiklerini kanıtlamaya yeterli değildir.

Anadolu'daki Türklerin resmen Müslüman olmasına karşın yerleşik halklar Müslüman değildi. Fakat İslamlaşma ile Türkleşmeyi tamamen aynı şey olarak yorumlamamak gerekir. Fetihler döneminde ya da daha sonraları, topraklarını el-

den çıkarmamak, hayatta yükselebilmek, parlak bir evlilik yapabilmek ya da başka nedenlerle önceleri bazı soylu Ermeni ve Gürcüler, daha sonra da Grekler Müslümanlığı kabul etmişlerdi. Bu, zamanla onların çocuklarının ve torunlarının kültürel ve etnik açıdan Türkleşmesine yol açmışsa da, kendilerinin Türkleştiği anlamına gelmemektedir. Bunların çoğu Farsça ya da Arapça bilmedikleri gibi, Türkçe de bilmiyorlardı. Anadolu'nun istilası döneminde ve daha sonraları sınırlara yapılan akınlarda ele geçirilen tutsaklar çoğunlukla kısa bir süre sonra azad edilirler ve toplumun İslamlaşmış halklarından birini meydana getirirlerdi. Bu kimseleri, baba adlarının genellikle 'Abdullah' oluşundan tanımak mümkündür. Anadolu'da İranlı göçmenler de vardı ve bunların giderek artan etkisiyle, özellikle yeni Müslümanlar, Türklüğe en uzak biçimiyle İslamlığa kazanılmış oluyorlardı. Şimdilik etnolojik incelemelerin alanına giren bu konuların daha derinlerine inmeyeceğiz. Kültürel ve toplumsal konuları ele aldığımız bölümde bu konulara gene değineceğiz.

Buraya kadar söylediklerimiz kırsal alanlarla ilgilidir. Anadolu, önceleri ve bir de Türklerin egemenliği altında bir süre sonra yeniden, kentlerden oluşan, hiç değilse kentlerin öncelik taşıdığı bir ülke durumundaydı. Önceleri çevredeki kırsal alanların yakılıp yıkılması, kentler için gerekli olan maddelerin elde edilmesini güçleştirmiş, toprak sahiplerini iflasa sürüklemiştir. Daha sonra da kentlerin işgal edilmesi, özellikle buna olanak bulan kimselerin göç etmesine yol açmıştır. Türkmen başbuğları kâfirlerle dolu olduğunu söyledikleri kentlerde oturmak istememiş ve bu nedenle kentlileri tutmamışlardır. Hudutlardaki belirli bölgelerde, özellikle çevresindeki kırsal alanlar kullanılamaz hale getirilmeden ele geçirilmesi mümkün olmayan sağlamlaştırılmış yerlerde bu durum uzun süre devam etmiş ya da pek çok kez tekrarlanmıştır. Köklü bir şekilde ana topraklara katılan bölgelerdeyse bu durum uzun sürmemiştir.

Göçebe başbuğlarının, kendilerini izleyenlerin çoğunun köylere yerleşmesine karşın, genellikle Doğu'da çiftçiliğe yanaşmadıkları ve kentlere daha kolaylıkla yerleştikleri, bu kentlerden yalnız zaman zaman çöllere ya da bozkırlara yaptıkları seferleri yönetmek için ayrıldıkları bilinen bir gerçektir. Göçebe olsun, olmasın, Türk başbuğları kısa süre içinde kentlere yerleşmişlerdir. Geçmişteki yaşamlarından ötürü Selçuklular kentlerde yaşamaya alışıktırlar. Süleyman'ın, sürekli *kadı*sı

bulunan ilk fethedilmiş kentlerden birini kurmaya çaba gösterdiğini unutmamak gerekir. Ayrıca, Selçukluların kentlerde yaşamayı erteleyecekleri dönemde Bizanslıların onları kentlere yerleştirmiş olduklarını daha önce de görmüştük. Selçuklulardan daha çok Türkmen özellikleri gösteren Danişmendliler de aynı şekilde davranmışlardır. Mümkün olduğu kadar çabuk kentlerin surlarını onarmışlar ve hemen o kentlere yerleşmişlerdir ya da kendi garnizonlarının bulunduğu eyaletler kurup bunların başına valiler getirmişler, bazan da bunları sancaklara dönüştürmüşlerdir. Devletlerin kurulmasına başlandığı oranda, Bizans ya da İslam - İran etkisinin oranı ne olursa olsun, (bazı yöresel nedenleri ve yerli kentleri ayrı tutarsak) bütün Müslüman ülkelerinde olduğu gibi, kentler hem siyasal, hem ekonomik ve hem de kültürel merkezler haline gelmişlerdir. Anadolu'daki kentler, o dönemde, İstanbul'un, Kahire'nin, hattâ Şam ya da Bağdad'ın, İran'daki dört, beş kocaman kentin erişmiş oldukları düzeye erişmemişlerdi. Onlarla, o dönemdeki Anadolu kentlerinin hiç bir şekilde karşılaştırılamayacakları da doğrudur. Fakat, Anadolu'da çok sayıda küçük ve büyükçe kentler vardı ve bunlar tam anlamıyla kentlilerin yaşadığı merkezlerdi.

Şu anda üzerine eğilmek istediğimiz nokta, kentlerin nüfusuyla ilgilidir. Başlangıçta kentlerin halkları, buradaki Türk garnizonunun yanısıra, genellikle tutsaklardan, azad edilmiş kimselerden, kentte kalmış ya da oraya geri getirtilmiş yerli halklardan oluşmaktaydı ve bunların oranı kentlere göre değişmekteydi. Fakat zamanla, karışık ırklardan gelme ve *iğdiş* adı verilen bir grup da bunlara eklenmişti. Özellikle kuzey-doğu İran'dan ve Horasan'dan gelen İranlı unsurlar da daha sonra bunlara katılmıştır. On üçüncü yüzyılda bu grup toplumsal yönden ve ola ki sayıca da büyük bir önem kazanmıştır. Harzemlilerin ya da Moğolların baskısıyla İran'daki sivil ve dinsel aristokrasinin üyelerinin buraya geldiği bilinmektedir. Moğollar, daha sonraları bu kimseleri kendilerini temsil etmek üzere Anadolu'ya göndermişlerdir.

Bunlardan başka, memurlar, tüccarlar ve zanaatçılar da kentlerde yaşamaktaydılar. Kentlerde yaşayan halkların kırsal alanlarda yaşayanlarla aynı olmadığı gerçekti. Türk etkeninin önemli olduğunda kuşku yoktu. Ne var ki, bütün yönleriyle yeni yöntemin düzenlenmesinde öteki göçmenlerin de büyük etkisi olmuştur ve bu giderek Türkleri de etkilemiştir. Daha sonra kültürel yaşamla ilgili olarak bu konuyu gene ele ala-

cağız; fakat burada İranlıların, bir İranlılaşmaya yol açtığını ve bunun Türklerin üzerinde bir Türklükten uzaklaşma etkisi yaptığını belirtmemiz gerekiyor. On üçüncü yüzyılda *Selçuknâme*'yi yazan Konyalının bir Türk olduğunu bazı adları söyleyiş biçiminden anlıyoruz. Ne var ki, bu yazar Türk olmasına karşın kitabını Farsça yazmış, 'Türk' diye, hafif bir aşağılamayla Türkmenlerden söz etmiş, kentlerde yaşayanları da 'Müslüman' diye nitelemiştir. Onun çağdaşlarının hepsinin aynı biçimde düşünmediğini kabul etsek bile, hiç değilse bazılarının tutumunun bu düzeyde olduğunu kabul etmemiz gerekiyor. Aynı dönemde Mısır'daki Memlûkler, yerli halklar karşısında kendilerini Türk olarak yorumlamış ve Türk olarak tanımlamışlardır. Oysa, Anadolu'daki Türkler, Türkmenler karşısında kendilerini 'Müslüman' olarak görmüşler ve bu görüşlerini Türkçe olduğu kadar Farsça da açıklamışlardır. Gene de tamamen olmamakla beraber, sonuca ulaşan Türkleşme, Moğollar gelince ve onlardan sonra olmuştur.

Anadolu'daki Türk etkenleri, yabancılara ve özellikle yabancı Müslümanlara bambaşka nitelikler olarak gözükmüştür. Anadolu onlara apayrı bir ülke, özellikle Arap dünyasından değişik bir 'Türkiye' olarak görünmüştür. On ikinci yüzyılda Anadolu'ya hemen hemen hiç gezgin gelmemiştir. Nureddin el-Belhî, bu ülkeye yaptığı bir geziden sonra, bu ülkeden, günümüzde Asya'nın ya da Afrika'nın el değmemiş bölgelerine giden bir kimsenin söz edeceği biçimde söz etmiştir. On üçüncü yüzyılda bile, Halifenin elçisi İbnü'l-Cevzî'nin, gezilerinden edindiği izlenimler ilginçtir.

Türklerin giysileri Arapların giysilerinden başkaydı, kırsal alanlarda İranlıların giysilerinden de değişikti. Fakat, Avrupalıları da Müslümanları da en çok etkileyen, özgür yaşamları yönünden kadınlar olmuştur. Türkmen kadınları örtünmezlerdi. Ricoldo di Monte Croce, onların, kervanı durdurmaya bile gerek görmeden çocuk doğurduklarını söyler ve bu denli sağlıklı oluşlarına hayranlık duyar.

Anadolu'daki Türk ve Müslüman halklarının yanında 'yerliler' de vardı ve on üçüncü yüzyılda Rubrucklu William, yerlilerin sayılarının yeni gelenlerin on katı olduğunu söyler. Bugün de aynı yörelerde aynı nüfusun bulunması, nüfus yoğunluklarının hiç değişmediğini söylemek için yeterli değildir, çünkü zaman zaman önceden terkedilmiş yerlere yeniden dönülmesine ve yerleşilmesine yol açan durumlar olmuştur. Moğol korumalığı döneminde böyle bir durum baş göstermiş olabilir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun son iki yüz yılında böyle bir olgunun yer aldığını biliyoruz. Fakat, tersi kanıtlanana değin, belirli yörelerde belirli halkların bugün de yaşamakta olması, tarih boyu onların burada yaşamış olduğunu kanıtlayacaktır.

Batı Ermenistan genellikle bir Ermeni devleti olarak kalmıştır. Erzurum için de bu genellikle böyledir, ama elimizde ayrıntılı bilgiler yok. Erzincan'ın ise daha kesinlikle böyle olduğunu biliyoruz. Erzincan, özellikle Moğolların zamanında ve Ortaçağ'ın sonlarına değin, oradaki Türk - Müslüman kolonisine karşın, bir Ermeni kenti olmaya devam etmiş ve Erzurum'dan daha büyük bir önem taşımıştır. O çağda bile, güney Ermenistan'da yoğun bir Kürt halkı yaşamaktaydı. Daha batıdaki Kapadokya'ya Bizanslıların izlediği siyaset sonucunda Ermenilerin yerleştirilmiş olduğunu gördük. Türk fetihleri, Kapadokya'daki Ermenilerin bir bölümünün Kilikya'da kurulmakta olan Ermeni Prensliği'ne göç etmelerine yol açmışsa da, gene de Ermenilerin bir bölümü Kapadokya'da, özellikle orta Toroslarda ve Torosların Anadolu'yu Suriye ve Mezopotamya'dan ayıran güney yamaçlarında yaşamaya devam etmişlerdir.

Yukarı Mezopotamya'da büyük Monofizit grupları yaşamaktaydı. Patriklerinin konutu Malatya'nın güneyindeki dağlarda bulunan Mar Bar - Sauma Manastırı olduğuna göre, bu bölgelere doğru da yayılmış olmaları gerekir.

Greklere ve Helenleşmiş halklara gelince, bütün kıyılarda ve Danişmend ülkesinden geçerek Trabzon ve hinterlandından İsauria'ya kadar uzanan Anadolu'nun dağlık bölgelerinde, Kastamonu'da, hattâ Ankara'da, Marmara ve Ege denizine dökülen nehirlerin yukarı vadilerinde, ve Antalya'da yaşamaktaydılar. Ayrıca, Kapadokya'nın göbeğinde, Anadolu yaylasının tarıma elverişli bölgelerinde ve kentlerde de çok sayıda Grekler vardı.

Bundan birbiriyle çelişkili iki sonuç çıkarıyoruz. Bir yandan, nüfusun büyük bir bölümü Türk değildi, hattâ Müslüman da değildi ve birleşmiş de sayılmazdı. Aynı kesinlikle bilinen bir gerçek de, 'Türkiye' diye bir ülkenin yaratılmakta olduğuydu. Türklerin siyasal açıdan üzerlerinde egemenlik kurdukları başka ülkelerden ayrı olarak ve ancak Avrasya steplerinde olduğu gibi, bu topraklara kendi yurduna yerleşir gibi yerleşen Türk halkları vardı. Bu Türklerin varlığı her yerde sezilmekteydi ve egemendi. Yerli halklar arasındaki bölünmüşlükle karşılaştırılınca, Anadolu'nun tümüne belirli bir nitelik kazandırıyordu. 'Türk' niteliği bütün Müslümanların, hattâ bütün Türk-

lerin ortak niteliği değildi. Fakat bu yönü, Anadolu'yu bütün öteki Müslüman ülkelerinden ayıran özellikti.

2

EKONOMİK YAŞAM

Birinci Haçlı Seferleri'nin vakayinameleri Orta Anadolu'nun haraplığından söz ederler. Oysa, on üçüncü yüzyılda oraya giden gezginler, çağlarındaki ölçülere göre Anadolu'da büyük bir bolluk gördüklerini söylemişlerdir. Bunun başlıca nedeni, bu ülkedeki eski bolluğun geri gelmesiydi. Fakat, ilk Türkmen akınlarını belki de onların yol açmamış oldukları bir sonuçtan ötürü suçlamamak gerekir. Türkmenlerin buralarda yaşayan halkları öldürdükleri, onları kaçmaya zorladıkları ve tutsak aldıkları doğrudur. Bunun sonucunda ekili toprakların pek çoğu ve sulama sistemleri bakımsız kalmıştır. Ne var ki, daha önceleri de Anadolu dağınık ve az nüfuslu bir ülkeydi. Öte yandan, Türkmenlerin her bölgedeki ekonomiye zarar vermelerine olanak yoktu, örneğin ağaçlık yerlere, meyva bahçelerine. Bir kez bu ülkeye yerleştikten sonra da, yerleşik halkların yaşadığı tarımsal yöreleri yıkmakla kazanacakları bir şey olamayacaktı. Tabii ki, bunlar kanıtlanamayacak gözlemlerdir, çünkü elimizde Türklerin bu yöreleri işgal etmeye başladıkları dönemle ilgili hiç bir belge yoktur. Fakat bunların gerçeklere uymaları mümkündür. Gerçekler ne olursa olsun, birkaç kuşak sonra Anadolu'nun durumu tamamen değişmiştir. Burada kesinlikle belirtilmesi gereken nokta, mal sahiplerinin tutumlarındaki olumlu ya da olumsuz davranışların dışında, Anadolu'da kurulan beyliklerin ve daha sonra Anadolu Türk Devleti'nin ekonomik alandaki tutumundan yapıcı bir yön bulunduğudur. Anadolu'daki Bizans Devleti'nin son dönemlerinde, batı uçlarının dışında, topraklar çoğunlukla uzakta oturan ve yabancı toprak sahiplerinin malıydı. Bu mal sahiplerini ilgilendiren tek şey de, bu toprakları başka yerlerde kullanacakları en çok geliri sağlayacak biçimde sömürmekti. Oysa, Türklerin kurdukları ya da yeniden canlandırdıkları merkezlerin çapı ne olursa olsun, bunlar kârlı bir yöresel talep doğurmuşlardı.

On ikinci yüzyılın ortalarından başlayarak yeni bir durum

gelişmeye başlamıştı. Hudutlardaki bölgelerin en yoğun yıkıntıya uğramaları doğaldı. Bizanslılar o yörelerde hâlâ yaşamakta olan köylüleri yeniden kendi uyrukları durumuna getirmiş ve daha içerlerdeki ya da Türklerce henüz tam işgal edilmemiş bölgelerde sahibi oldukları toprakların işletilmesinde kullanmışlardı. Bu köylülerin bir bölümünün, az vergi alan bir hükümeti ya da kendilerine sunulan yaşam koşullarını Bizanslı vergi memurları ve büyük toprak sahipleriyle ilgili anılarıyla karşılaştırarak, Türklerin tarafını seçmiş olmaları mümkündür. Bir bölümünün de, Türklerle yapılacak bir anlaşmayı, güvenemedikleri ve hiç değilse kısa ömürlü olacağını bildikleri bir Bizans askerî korumalığını yeğ tutmuş olmaları mümkündür. Karalis (Beyşehir) gölünün çevresine Grek köylülerinin yerleşmesinin, böyle bir durumun tek örneği olmadığı kuşkusuzdur.

Sultanlar, öncelikle iç bölgelerdeki toprakların işletilmesini isteyeceklerdi. Kentlerin oldukça geniş çaplı bir alanda tarımın yeniden canlandırılmasına yol açan merkezler olduklarını bir kez daha belirtelim. Genellikle sınır bölgelerine yerleşen ya da askerî nedenlerle sultanlar tarafından buralara yerleştirilen Türkmenlerin, bu bölgeleri yeniden nüfuslandırmadaki katkıları şu andaki konumuzun dışında kalıyor. Ama, onların varlıklarının bir ekonomik değeri olacağı kuşkusuzdur. İkinci Haçlı seferine katılanların büyük bir şaşkınlık içinde ve durumu bir türlü kavrayamadan belirttikleri gibi, göçebe düzeyinde olan Türkmen çobanlarıyla Grek köylüsü arasında alışverişe dayanan bir ekonomi düzenlenmekte, karşılıklı iyi duygular da bununla birlikte gelişmekteydi.

Özellikle on üçüncü yüzyılın başlarında ekonominin durumunu yeniden gözümüzde canlandırma olanakları bulduğumuzda, Anadolu'nun hem tarımda, hem sanayide, hem de ticarette gerçekten gelişmiş ve bolluk içinde olduğunu ve bunların birbirlerini desteklediklerini görüyoruz. Kösedağı yenilgisinin öncesinde ve sonrasında Anadolu'da bulunmuş Saint Quentinli Simon'un bazı konularda kolayca yanılgıya düşebildiğini kabul etsek bile, bu ülkeyi gözleriyle görmüş bir kişi olması çok önemlidir. Bu papazın anlattıklarının bir bölümü, Selçuklu Devleti'nde hem kentlerdeki hem de kırsal alanlardaki bolluğu ve refahı dile getirmektedir. Simon, tarımla ilgili bazı bilgiler de vermekte, ama genellikle hayvancılık üzerinde durmakta, yetiştirilen küçük baş hayvanları, bunlardan sağlanan yünün değerini ve özellikle kılları kullanılan keçilerin yetiş-

tirilmesini anlatmaktadır. Moğol egemenliğinin ilk dönemlerinde Suriye'de ya da Mezopotamya'da yaşamış olan İbn Said, yazdıklarında, ülkeyi bir süre önce görmüş gezginlerden edindiği bilgilere dayanmıştır. Bu gezginler, özellikle yakından tanıdıkları Kayseri'den Sivas'a ya da Aksaray'dan Konya'ya değin uzanan bölgelerden söz etmişlerdir. Bu yörelerde, bakımlı ve zengin toprakların bütün yollar boyunca hiç aralıksız devam ettiğini söylemekte, otlakları, bahçeleri, sulama sistemlerini, kayısı, şeftali, badem, erik, armut, limon bahçelerini anlatmaktadırlar. Konya dolaylarında yetiştirilen ve Kamereddin eriği adı verilen bir yemişin üzerinde özellikle durmaktadırlar. Bu erik adını Konya'da meyva bahçeleri kurmuş bir emirden almaktadır. Bu emirin Keykubat zamanında Toroslardaki İsauria'yı yöneten ve bu yörelere adını veren, 1200'den önceki tarihlerde bile Heratlı Ali'nin kendisinden söz ettiği kimse ile aynı kişi olduğu sanılmaktadır.

Daha sonraları Müstevfî, her yerde bağlar bulunduğundan, İbn Batuta da Antalya yöresinde kayısıların kurutularak Mısır'a gönderildiğinden söz eder. Bu yazara göre Erzurum - Erzincan arasında da ekili topraklar bulunmaktaydı. On dördüncü yüzyılda Ebu'l-Fidâ da İbn Said'in söylediklerinin aynını söylemekte ama bunlara yeni pek bir şey eklememektedir. Malatya yöresindeki meyva ağaçlarından da söz etmekte ve buradaki ağaçların, Müslüman ülkelerinde olduğu gibi tek tek kişilerin malı olmayışı karşısında şaşkınlık duymaktadır. Klasik Müslüman yasalarına göre, bir tarla sahibinin bahçesine bir başkası bir ağaç dikerse, o ağacın ürününün bir bölümü onun olurdu. Bar-Sauma Manastırı'nın bulunduğu yöre gibi bugün terkedilmiş yerler, Suriyeli Mihael'in çağında çok bakımlıydı. İbn Batuta, güneydeki dağlardan elde edilen kerestenin Antalya ve Makrî körfezinden Mısır'a ihraç edildiğini, İbn Said de Kastamonu'dan sağlanan kerestenin Sinop tersanelerinde kullanıldığını söyler.

On üçüncü yüzyılda el-Ömerî, hayvancılık konusunda bazı bilgiler verir. Ülkenin kendine özgü ürünlerine daha büyük bir önem vermekte ve özellikle Akdeniz kıyılarında yetişen limon, portakal hurma(?), ve muzlardan söz etmektedir. Sığır ve at yetiştirilmekte, koyun ve keçi daha büyük bir önem taşımaktaydı. İpek gibi uzun tüylü keçiler yetiştirilmekte, komşu Müslüman ülkelere ihraç edilmekteydi. Balları nefisti ve şeker de vardı. Bütün bu ürünler üstelik başka ülkelerdekilerden daha ucuzdu.

Bu genel görünümün dışında el-Ömerî, anlattığı her bölge için aynı izlenimlerden söz etmekte ve bütün Akdeniz bölgesinde buğday ve yulaf yetiştirildiğini söylemektedir. Moğollara gönderilen vergiler arasında at, katır, koyun da bulunmaktaydı. Kentlerin dolaylarındaki yörelerle ilgili *vakıf* senetlerinde, o zamanlar tarımla uğraşan çok sayıda köy bulunduğu kanıtlanmaktadır.

El-Ömerî'nin on dördüncü yüzyılda bazı eyaletlerdeki köylerin sayısı üstüne verdiği rakamların burada sunulacak kadar güvenilir olduklarını düşünmek güçtür. Fakat özellikle batı Anadolu ile ilgili izlenimleri, bu yörelerde nüfusun yoğun olduğu yolundadır. İbn Said, çağında Selçuklu topraklarında 400.000 köy bulunduğunu ve bunların 36.000'ininin harap olduğunu söyler. Bu sayıları olduğu gibi kabul etmek zor olsa bile, İbn Said'in bunları tamamen uydurmadığı ortadadır. Eğer, bırakılmış, yıkık olduğu söylenen köy sayılarını doğru kabul edersek, bir yandan başlangıçtaki yakıp yıkmaları, bir yandan da iklim koşullarının bazı bölgelerde bunu zorunlu kıldığını düşünürsek, bu sayıların hiç de çok olmadığını göreceğiz. Suriye'de, Anadolu'da ve genellikle Yakın-Doğu'da, özellikle o dönemdeki teknik olanaklar göz önüne alınırsa, zaman zaman bir yörenin bırakılıp başka yörelere gidilmesi gerekmekteydi. Çoğu kez, bir süre sonra aynı yerlere yeniden dönüldüğü de olurdu.

Anadolu'da yetiştirilen ürünlerin çeşitleri ve karşılaştırmalı değerleri ne olursa olsun, buralarda yetiştirilen bitkilerin ve hayvanların, Bizanslılar zamanında yetiştirilenlerle tamamen aynı çeşitler olup olmadığını bilebilmek çok ilginç olurdu. Acaba Türkler, Anadolu'daki çiftliklerde ve bahçelerde, önceleri buralarda yetiştirilmemiş İran mevyelerini yetiştirmiş miydiler? İstila döneminde de Türkmenlerin koyun sürüleri vardı, ama acaba bunlar ne cins koyunlardı? O güzel yetiştirilmiş keçiler nereden gelmişti? Komşu Müslüman ülkelerinde yaşayanlar, ulaşımın kendi ülkelerindeki gibi develerle değil de kağnı arabalarıyla yapıldığını görerek şaşkınlık duymaktaydılar. Herhalde bu Türklerle değil, ülkeyle ilgili bir gelenekti. Burada oldukça çok sayıda yetiştirilen atlara gelince, acaba bu at yetiştirmeye önem veren Bizanslılardan devralınmış bir özellik miydi ya da Türklerin Orta Asya'daki bir geleneklerinin devamı mıydı? Yoksa her ikisinin de karışımı mıydı? Bunlar yanıtlanamayacak ama belirtilmesi gereken ve Anadolu'daki kırsal alanlardaki yaşamın tarihsel yönden büyük önem taşıyan sorunlarıdır.

Endüstri ve yeraltı kaynaklarının kullanılması ile ilgili olarak da aynı sorunlarla karşılaşıyoruz. Saint Quentinli Simon, Aksaray(?) ve Sıvas dolaylarındaki şap ocaklarından tuz, demir ve gümüş madenlerinden söz eder. Şapın ve madenlerin üzerinde biraz durmamız gerekir.

Şap konusu yalnız Anadolu ile ilgili değildir. Ortaçağda, özellikle boya endüstrisinde kullanılan şap, Antikçağlardan beri bilinmekte, Anadolu'daki ve başka yerlerdeki şap ocaklarından şap çıkarılmaktaydı. Bizanslıların da bu ocaklardan şap çıkarmış olmaları mümkündür, ama bununla ilgili hiç bir kayıtla karşılaşmıyoruz ve şap ticareti yapmadıklarını biliyoruz. Şap yalnız Batı Avrupa'daki boyama endüstrisinde kullanılmaktaydı, çünkü Doğu'da şapın kullanılmasına gerek bırakmayan başka boyalar biliniyordu. Ayrıca, Frankların zevkleri ve izledikleri moda Doğu'dakinden başkaydı. On üçüncü yüzyılın sonlarından on beşinci yüzyılın ortalarına kadar Avrupa'da kullanılan bütün şapın Anadolu'dan geldiği ve şap ticaretinin Genovalıların tekelinde olduğu kesinlikle bilinmektedir. On ikinci yüzyılda Batı'nın Mısır'dan şap sağlamaya çalıştığı ise daha az bilinen bir gerçektir. Şap, çıkarıldığı yöredeki endüstride kullanılmıyor ve Franklarca satın alınıyordu. Mısır'da ve 1255'de şap ticaretinin iki İtalyan tarafından yürütüldüğü Anadolu'da bu böyleydi. Buralardaki şap ocaklarının ne zaman ve nasıl kullanılmaya başladığını bilebilmek güçtür. 1236'da Marsilya'daki bir komün Kıbrıs kralından ticarî bir ayrıcalık kazanınca, Kıbrıs'dan transit geçen mallar arasında 'Rum'dan alınan şaptan da söz edilmektedir.

Birkaç yıl önceki başka belgelerde, Halep'den alınan şaptan söz edilmekteyse de Halep dolaylarında şap bulunmasının çok zayıf bir olasılık taşıması nedeniyle, Halep'in Sıvas'dan sağladığı şapa pazar olduğu sanılmaktadır. On ikinci yüzyılda şaptan hiç söz edilmemesine karşın, on üçüncü yüzyılda büyük ölçüde şap kullanıldığı belirtilmektedir. Şap kaynakları değişmediğine göre, Aksaray şapının Kütahya'dan, Sıvas şapının da Şebinkarahisar'dan geldiği sanılmaktadır. 1243'den önce Frankların bu yörelerdeki şap ile doğrudan doğruya ilgilenip ilgilenmediklerini bilmiyoruz. Mısır'da da bu dönemde hâlâ şap çıkarılmaktaydı. Anadolu'daki şap da aynı derecede iyiydi ve Mısır'ın şapının, hazinenin gelir kaynaklarından biri olduğunu düşünürsek, Selçuklulardan daha uygun fiyatlarla şap sağlamak mümkün olmaktaydı.

Simon'un sözünü ettiği demir madenlerinin hangileri ol-

duğunu bilmiyoruz. Daha sonraki tarihlerde yazılmış bir metinde İsauria Toroslarında hiç demir madeninden söz edilmemektedir. Fakat daha küçük de olsa, başka yerlerde de pek çok demir madeni olması gerekir. Devletçe gümüş demirden daha büyük bir önem taşıyordu; çünkü gümüş, para darp'ında kullanılıyordu. El-Ömeri'nin dediği gibi, Keykubat tarafından Ermenilerden alınan Lü'lüe'deki Gümüşsaray'da ve Bayburt'ta (Gümüşhane?) gümüş madenleri vardı. Bunların Simon'un sözünü ettiği madenlerle aynı olmaları mümkündür. Marco Polo ve İbn Batuta'nın çağında Erzincan'ın ünlü endüstrisini meydana getiren bakırdan söz edilmemektedir. Bugün de olduğu gibi o çağda da Diyarbakır'ın kuzey-doğusunda, Ergani'de bakır madenleri vardı. Bu topraklar Selçukluların eline geçtiğinde bu madenlerin yeniden çalıştırılmış olmaları doğaldır. Pek çok yer adında *maden* sözcüğü geçmektedir. Ne var ki, bu madenlerin hangi dönemlerde kullanıldıklarını bilebilme olanaklarımız yok. *Vakıf* senetlerindeki tanıkların adları arasında Müslüman kuyumculardan ve demircilerden söz edilmektedir.

'Rum'daki tekstil endüstrisi ile, özellikle Moğol dönemiyle ilgili bilgiler edinebiliyoruz. Bu endüstrinin de sürekli olup olmadığını anlayabilmemiz için bu konuyu incelememiz gerekiyor. Tabii ki, Bizanslıların da bir tekstil endüstrileri vardı ve bu endüstride başka madenlerin yanında Anadolu'daki sürülerden elde edilen yün de kullanılıyordu. Türkmenler de kendi hayvanlarının yününü kullanıyorlardı. Simon, onların giydikleri şapkaların Fransa'da, İngiltere'de bile satıldığını söyler.

Sultanların hazinelerinin bir bölümünü değerli kumaşlar meydana getirmekteydi ve bunların çoğu ithal malı değildi. O çağlardaki bir yazarın dediğine göre, on üçüncü yüzyılın başlarında bir Bağdadlı tüccar Sıvas halıları elde etmeye uğraşmaktaydı. O yüzyılın ortalarında yazan İbn Said'in dediğine göre de, sınırlardaki göçebe Türkmenler ihraç etmek üzere halılar dokurlarmış.

'Halı' sözcüğü çeşitli anlamlar taşımaktadır. Bizanslıların ve Müslüman devletlerinin tekniğini daha önceki çağlardan devraldıkları işlemeli dokuma kumaşlarla, milattan sonraki ilk yüzyıllarda Orta Asya'da keşfedilmiş ve düğüm atarak yapılan halılar arasında bir ayrım yapmak gerekir. Burada teknik ayrıntılara girmemize olanak yok. On dördüncü yüzyılda Denizli'de yaşayan Greklerin ve en geç on üçüncü yüzyılın sonlarına doğru Erzincan'daki Ermenilerin sürekli kullandıkları

ya da yeniden canlandırdıkları bir dokuma tekniği ile çok güzel, desenli kumaşlar dokudukları bilinmektedir.

Ermenilerin daha sonraki tarihlerde dokudukları halılar ünlüdür ve bazı metinler, bu halıların Türklerin Anadolu'ya gelişlerinden önceki yüz, iki yüz yıldan beri buralarda yapılmakta olduğu izlenimini verir. Oysa Orta Asya'nın dışında, günümüze ulaşan en eski halılar (eğer ilgili bir teknikle İspanya'da yapılanları dışarıda bırakırsak) on üçüncü yüzyılda Konya'da dokunmuş halılardır. Bu nedenle, halı dokumacılığının, göç ettikleri dönemin başlarında Türklerce Anadolu'ya getirilen yeni bir teknik olduğu izlenimini ediniyoruz. Daha önce sözünü ettiğimiz metinler de bu izlenimi destekliyor. Bu konuya daha geniş bir açıdan bakınca, Türkmenlerin çadırlarını ve halılarını yerli halklara dokutmadıkları ortada. *Vakıf* senetlerinde Müslüman boyacıların adlarını görüyoruz. Ne var ki, on dördüncü yüzyılda Pegolotti, Antalya pazarlarına Batı'dan kumaş getirmek isteyen tüccarlara bu kumaşları bitmiş şekilleri ile getirmelerini öğütlemiş, o tür kumaşları kırpacak ve işleyecek işçinin bu yörede bulunmadığını söylemiştir.

Yakın Doğu'da, çok eski çağlardan kalma toprak eşyanın bulunmadığı tek bir ülke yoktur. Duvarları süslemek için yapılan çinicilik özellikle İran'da çok yüksek düzeylere erişmiştir. Anadolu'daki çiniciliğin İran ile ilgili olduğunda hiç kuşku yok. Fakat, on üçüncü yüzyılda bu çinilerin Anadolu'da yapıldıkları ve adları günümüze ulaşan üç çini ustasının birinin İranlı, birinin Musullu ve birinin de belki Grek olması, çiniciliğin çok çeşitli kimselerce yapılmakta olduğunu gösteriyor. Tahta oymacılığı da Yakın Doğu'da çok yaygın bir geleneğe bağlıdır. Bu dalda ünlü iki ustanın Gürcü ve Toroslu olması ve ormanları bol yörelerden gelmeleri doğaldır.

Bizans Anadolusu'ndan geçen çeşitli kervan yolları vardı. Bunlar bir yönde İstanbul'a gitmekte, öteki yönde ise Suriye hudutları yakınlarında kollara ayrılarak Antakya, Halep, Yukarı Mezopotamya'dan geçerek bazan da Ermenistan, Azerbaycan ve İran'a gitmekteydiler. İran, Ermenistan ve Azerbaycan'dan gelen kervanlar ise genellikle Erzurum'a ve Trabzon'a kadar gelmekte, Trabzon'dan mallarını deniz yoluyla göndermekteydiler. Bizans Anadolusu için bu yolla yapılan ticaretin önemini fazla abartamamak gerekir, çünkü bu ülkenin toprakla-

rından geçtikleri sürece, malların hangi yolla gönderildikleri büyük bir önem taşımamaktaydı.

Bazı dönemlerde savaşlar tüccarların gidebilecekleri yerleri kısıtlamış ve bazı yörelerden halkların çekilmesi buralarda büyük pazarların kurulabilme olanaklarını ortadan kaldırmıştır. Güney kıyılarında Antalya ile Mısır arasında bir deniz ticareti yapılmış olabilir. Fakat genellikle Suriye ya da Mısır ile İstanbul arasındaki deniz ticareti doğrudan yapılmaktaydı. Karadeniz'deki bütün limanlar da doğrudan İstanbul ile ticaret yapmaktaydılar. Müslüman dünyasını, bozkırlarda ve ormanlarda yaşayanlarla bağlayan yollar ise, Kafkasların yamaçlarından ve genellikle Orta Asya'dan geçmekteydi.

Türk fetihleri dönemindeki savaş durumunu izleyen genel kargaşalığın bütün ticareti durdurmuş olması mümkündür, ama elimizde bunu kanıtlayan belgeler yok. Eğer, on üçüncü yüzyılın başlarına ve özellikle Kostantinopolis'in Latinlerin eline geçmesiyle bütün pazarların altüst olduğu döneme bir göz atacak olursak, bu durumun tam karşıtı olarak, Türk istilalarının ticaretin gelişmesine yol açmış olduğunu görüyoruz. Bunun bir bölümünü, az da olsa, Müslüman dünyası ile ilişkilerinden ötürü yapmışlardır. Fakat, bir Sarayın ve kendi içlerinde önemli merkezlerin kurulması, kırsal alanlardaki tüccarların, artık yalnız geçtikleri yolların çevresinde değil, buralarda da pazarlar bulmalarına olanak sağlamıştır.

Ticaretin hangi hızla yeniden canlandığını, daha doğrusu, on ikinci yüzyılda Anadolu'da sözü edilmeye değer bir ticaretin olup olmadığını bilebilmek çok zordur. Eğer, Gırnatalı Ebu Hamid'in anlattığı olayın doğru olduğunu kabul edersek, on ikinci yüzyılın başlarında buraya Rusya'dan tüccarlar gelmekteydi. İlk kervansaraylar Kılıç Arslan II'nin zamanında yapılmıştır. Bir sonraki yüzyılda da, özellikle Konya - Kayseri yolu üzerinde, kervansarayların sayıları çoğalmıştır. Bir bölümü kırsal alanlarda yapılan bu kervansaraylar, geceleyecek yeterince kentsel yöreler bulunmadığını, ticareti canlandırmak ve özellikle Saraya giden tüccarların güvenliğini sağlamak konusunda önceden yeterince çaba harcanmamış olduğunu gösteriyor. Suriyeli Mihael, dört yüz kişilik bir İran kervanının kar fırtınasında kaybolduğundan söz eder. Bu da ticaretin canlandığını ama yeterince düzenlenemediğini açıklıyor.

Bu yüzyılın sonlarına değin, yeni merkezlerin çevresinde etkin bir ticaretin doğduğunu gösteren kanıtlar çoğalır. 1197'de Eyyübi El-Aziz, Aleksis Angelus'a armağanlar göndermek

ve bunları Anadolu'dan geçirmek istemişti. Siyasal nedenlerle Keyhüsrev bu armağanlara el koyunca, İstanbul'da bulunan Selçuklu uyruklu tüccarların hepsi tutuklanmıştı. 598/*1201-2*'de Konya'da eski çarşının yakınında bir yenisinin kurulmasından da söz edilen bir belgede, Konyalı bir Türk tüccardan başka, Tebriz - Azerbaycan'dan gelen iki tüccarın adları da tanık olarak verilmektedir.

Aynı yıllarda Samsun'un bir süreden beri Selçukluların eline geçmiş olduğunu biliyoruz. Giresun'da batan bir geminin mallarının kendisine verilmesi için Aleksis Angelus, Giresun'dan gelip İstanbul'a yerleşmiş Selçuklu uyruklu kimselere baskı yapmış, onlar da Sultan Rükneddin'e Angelus'un istediğini yerine getirmesi için ricada bulunmuşlardı. O çağda yaşayan İbn el-Athîr'ın dediğine göre, 602/*1205-6*'dan önce bile Sıvas, Suriyeli, Mezopotamyalı hattâ Kuzey Karadeniz ülkelerinden gelen Rus ve Kıpçak tüccarların buluşma merkeziydi. Sıvas'ın o dönemde ve daha sonraları uzun bir süre boyunca Anadolu'nun büyük bir ticaret merkezi, ayrıca Doğu'dan Batı'ya giden ve Suriye, Mezopotamya ile Karadeniz'i bağlayan yolların kavşak noktası olduğu bilinmektedir. Trabzon ile Selçuklu Devleti'nin çıkarlarının çatışmasına yol açan yöre Sıvas'dı ve bunun ne gibi siyasal gelişmelere neden olduğunu daha önce ele almıştık.

Erzurum eyaletinin yanında bulunan Trabzon, İran - Erzurum - Trabzon yolunun bütün kontrolunu elinde tutmak ve Kostantinopolis'deki Bizans İmparatorluğu'nun Latinlerin eline geçmesiyle geçici olarak Kostantinopolis'e gidemeyen Kırımlı ve Rus tüccarlarını kendisine çekmek istiyordu. Samsun'un yitirilmesinin Sıvas'da yarattığı bunalımdan daha önce de söz etmiştik. Kısa bir süre sonra Sinop'un ele geçirilmesiyle bu kayıp giderilmiştir.

Aynı dönemde güney kıyılarında Antalya'nın ele geçirilmesi de, başka nedenlerin yanısıra, ticari nedenlere dayanmaktaydı. İskenderiyeli tüccarlar, Antalya hâkimi Toskanalı Aldobrandini'nin mallarına el koyduğundan yakınmışlardı. Başka Frankların, özellikle Kıbrıs'a yerleşmekte olanların, Antalya'ya karşı, Müslümanların bu kente karşı duyduğu ilgi ile tamamen aynı düzeyde olmayan bir ilgi duydukları ortadaydı. Türk fetihleri kesinlik ve köklülük kazanınca, Türkler artık karşı tarafa kolaylıklar gösteren bazı anlaşmalara varmışlardı. 1213'de, Kıbrıslılar ile her iki devletin tüccarlarını, öteki devletin topraklarında ticaret yaptıkları sürece güvenlik altına al-

mayı öngören bir anlaşma yapılmıştı. 1216'da yapılan daha resmî bir anlaşmada, karşılıklı verilen güvencelerin ayrıntıları, özellikle ödenecek gümrük vergisi ve bu devletlere bağlı denizlerde gemilerin batması halinde bu gemilerin mallarıyla ilgili olarak yapılacak işlemler belirtilmiştir. Arada böyle bir anlaşmanın bulunmadığı durumlarda da bu kurallar genellikle uygulanmaktaydı, ama böyle bir anlaşmanın bulunması bunların uygulanmasını zorunlu kılıyordu. Bu metinler, Antalya halkının Bizanslılar döneminde sahip oldukları ticaret filosunun artık bir Selçuklu filosu durumuna geldiğini gösteriyor.

Latin İmparatorluğu'nun büyük tüccarları ve Greklerin en zorlu rakipleri Venedikliler, Selçuklu Devleti ile kendilerine çok iyi kâr sağlayacağını bildikleri bazı ticaret ilişkilerini geliştirmek ve bunları pekiştirmek için can atıyorlardı. Karadeniz'de de böyle ilişkiler gelişmiştir, ama daha da önce, Akdeniz'deki Antalya limanı ile böyle ilişkiler kurulmuştur. Çünkü, Keyhüsrev tarafından başlatılan, daha sonra da Keykâvus ve Keykubat tarafından daha da yararlar sağlayacak biçimde düzenlenen anlaşmaların yalnız Antalya ile ilgili oldukları sanılmaktadır. Keykubat'ın 1220'de yaptığı bir anlaşmada malın değerinin % 10'u oranında olması gereken gümrük vergisinin % 2'ye düşürüldüğünü ve hattâ tahıldan, işlenmiş de olsa değerli madenlerden, değerli taşlardan ve incilerden hiç gümrük alınmadığını görüyoruz. Ayrıca, Venediklilerin gemileri batacak olursa, hem canları hem de malları konusunda onlara bazı güvenceler verilmekte, o dönemde başka Müslüman ülkelerinde de olduğu gibi, Venediklilere kendi aralarındaki işlerde yasal özerklik tanınmaktaydı. Böylelikle, başka Latinlere oranla onlara bir ayrıcalık tanınmış oluyordu, çünkü aralarında çıkacak herhangi bir anlaşmazlıkta, bu konuda karar verecek kimseler Venediklilerce seçiliyordu. Söz konusu anlaşma yalnız iki yıl için yapılmıştır, ama bu tür anlaşmaların zaman zaman yenilenerek uzun bir süre devam ettiklerini düşünmemek için hiç bir neden yoktur. 1255'de Venedikliler, özellikle İskenderiye ile Antalya arasında kurdukları bağlardan söz etmektedirler. Bu anlaşmada sözü edilen öteki Latinler Pizalılardır. Ama daha başka belgelerden 1236'da Provançalıların, 1237'de de Genovalıların Antalya'da bulunduğu anlaşılmaktadır.

Karadeniz'de Latinlerden yalnız Venediklilerin bulunduğu sanılmaktadır, çünkü Venediklilerin rızası olmadan Akdeniz'den Karadeniz'e geçmek mümkün değildi. Venediklilerin Kara-

deniz kıyılarındaki Türk limanları ile ticarî ilişkileri pek yoktu. Bu yörede onları en çok Rusya ile yaptıkları ticaret ilgilendiriyordu.

Karadeniz'de üç güç arasında rekabet vardı: Venedik (bazan da başka Latinler), Trabzon ve ticareti geliştirmek amacıyla Sinop'un ele geçirilmesinden sonra Selçuklu Devleti. Bu konuda edinebildiğimiz bütün bilgiler, daha önce de sözünü ettiğimiz siyasal olaylara dayanıyor, ama bunlar da durumu yeterince aydınlatmıyorlar. Türkler için Rusya ile ticaret, gerekli kürkleri, balı ve doğal olarak o yöreden sağlanmak istenen tutsakları elde etmek yönünden önemliydi. Ayrıca, böylelikle daha uzaktaki Müslüman ülkelerine giden malların kendi limanlarından geçmesini sağlayabiliyor ve Trabzon'la rekabet edebiliyorlardı. Moğol ordusu, 1223'de, ticaret yolunun başlangıç noktası Kırım'ın büyük limanı Sugdak'ı ele geçirmişti. Bu kentte yaşayan ve daha başka yörelerdeki Rus tüccarları Anadolu'ya kaçmışlar, kıyı yakınlarında da gemileri batmıştı. Karşılıklı anlaşmaların bulunmadığı yerlerde uygulanan kurallara uyarak, Selçuklular batan gemiden kurtarılan mallara el koyduklarında, Trabzonlular ile aralarında anlaşmazlık çıkmıştı. Trabzonlular, bu geminin egemenlikleri altındaki 'Gothland' dan ödenmesi gereken vergiyi onlara getirmekte olduğunu ve Selçukluların davranışlarının açıktan açığa kendilerine karşı beslemekte oldukları düşmanlığı ortaya koyduğunu öne sürmüşlerdir. Gerçekten de Selçuklular, Karadeniz kıyılarındaki Rus limanları ile Trabzonlular arasındaki sıkı ilişkilere karşıydılar. Moğollar da Sugdak'ta kalmayıp buradan çekilince, yeniden kurulmasını istemedikleri bu ilişkileri önlemenin yollarını aramaya koyulmuşlardı. Kara yoluyla Suriye'den Kilikya, Antalya, Anadolu yoluyla Karadeniz'e gelen Antalyalı bir tüccar, Antalya'daki Franklardan, Kilikya'daki Ermenilerden ve Kırım'daki Ruslardan yakınmıştır. Sugdak'ta da Selçuklu uyrukluların mallarına el konmuştu. İşte bunun üzerine, Sugdak'ın Kastamonu kumandanı tarafından 1225'de nasıl ele geçirilmiş olduğunu görmüştük. Burada kurulan Selçuklu korumalığı 1239'da Güney Rusya'nın Moğollar tarafından fethedilmesine değin sürmüştür.

Bu olaylar da gösteriyor ki, Selçuklular döneminde de ticarete önem verilmekteydi. Ama bu ülkeye gelen yabancılar yalnız limanları ziyaret etmekle kalmıyorlardı. İranlı tüccarların sık sık Sivas ve Konya'ya kadar geldikleri olurdu. Bunların arasından biri de Moğollar adına casusluk etmek için

gelmişti. Suriye ya da Kıbrıs'tan gelen İtalyan tüccarları da vardı ve bunlar Anadolu'da başka meslekten vatandaşları ile karşılaşıyorlardı. Moğollar döneminde bu özellik daha da belirgin hale gelmiştir ama bunun önceleri de böyle olduğunu unutmamak gerekir.

On üçüncü yüzyılın başlarında Selçuklular, kalıntılarının bugün de eski ticaret yollarını belirttiği kervansarayları işte bu nedenlerle yapmışlardı. Bütün Müslüman ülkelerinde özellikle İran'da kervansaraylar ya da *han*lar vardı. Kervanların bazan çok çetin iklim koşulları altında çok uzun mesafeleri aşmaları gereken Orta Asya'da, yönetimler, mümkün olduğu kadar çok sayıda ve su başlarında olmasına çalıştıkları, konaklayacak yerler yaptırmaktaydılar. Anadolu'daki *han*ların bu iki geleneğin karışımı sonucu doğduğundan hiç kuşku yok. Bu *han*ların özellikle, kervanların, kar yağdığı zaman bile yollarına devam ettikleri kış aylarında büyük yararlar sağladıkları bilinmektedir. Çünkü, hele dağlık bölgelerde, birbirlerinden çok uzakta bulunan köyler, kervanların konaklamaları için gereken olanakları sağlayamıyorlardı. Karda kaybolduklarından söz ettiğimiz dört yüz İranlı tüccar olayı, konaklanacak yerlere gerek duyulduğunu açıkça ortaya koymuştu. On ikinci yüzyılda bile Kılıç Arslan, Konya yakınlarında bir *han* yaptırmıştı. Bundan böyle de, sultanlar ve ülkenin ileri gelenleri *han* yaptırmakta birbirleri ile yarış etmeye başlamışlardı.

1243'den önce otuz *han* yapılmış olduğunu kesinlikle biliyoruz. Hattâ günümüze ulaşan *han* kalıntılarına dayanarak bunların kırk kadar olduklarını bile söyleyebiliriz. Moğollar döneminde bunlara yenileri eklenmişti. İbn Said'e göre, on üçüncü yüzyılın ortalarında, yalnız Kayseri - Sıvas yolunda yirmi *han* vardı. Örneğin, Kızılırmak üzerinde köprüler de yapılmış ya da yenilenmişti. Fakat yollara pek el sürülmemiş olduğu sanılmaktadır.

Bütün kentlerde, perakende satışlar *sûk* denen çarşılarda yapılmaktaydı. Bazan panayırlardan söz edilirse de bunun kanıtlarıyla karşılaşmıyoruz. Müslüman ülkelerinde ve Bizans'da, (hac zamanlarının dışında), gerçek anlamıyla panayırlar çok ender kurulurlardı ve bu ülkelerdeki ticaretin sağlam ve sürekli oluşu yönünden, panayırların önemli bir ekonomik değeri yoktu. Bazı yabancı tüccarların ülkeye yılın belirli mevsimlerinde geldikleri doğruydu. Ya da ülke içinde, belirli zamanlarda, kırsal alanlardaki önemli kentlerin dolaylarında göçebelerle yerleşik halkların buluşup mallarını değiş tokuş

ettikleri oluyordu. Ama şimdilik bunlar varsayımlar olmaktan ileri gitmemektedirler.

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz ki, ortaçağların başlarındaki ve sonlarındaki kargaşalıkların arasında (Moğol rejiminin başlangıcını da içine almak üzere) Anadolu, hemen hemen yüz yıl boyunca, önceleri görülmedik, daha sonra da uzun bir süre görülmeyecek, olağanüstü bir ekonomik gelişme göstermiştir.

Para ve Fiyatlar

Anadolu'daki Türk Devleti'nin parası bazı sorunlar ortaya koyuyor. Türklerin Anadolu'ya yerleşmelerinin hemen sonrasındaki dönemde, Anadolu'da, bu ülkeye egemen olan gücün burada bulduğu paralardan başka para bulunmadığı bilinmektedir. İstila gücü, vergi almak ya da yağma etmek yoluyla bu paralardan bolca miktarda elde etmişti. Bir yandan da yerli halklar, bu paraları, mümkün olduğu kadar bir yerlere gizlemişlerdi. Danişmend Gümüştekin Gazi ve belki kısa bir süre sonra Selçuklu Sultanı Mesud, ilk kez para basmışlardır. O yüzyılın ortalarına değin, bu paraların hep bakırdan oluşu, bu paraların yöresel olarak kullanılmalarının öngörüldüğünü gösteriyor. Gümüş paralar Kılıç Arslan II zamanında, altın paralar da on üçüncü yüzyılda basılmıştı.

Gümüştekin'in ve onun yerine geçen Muhammed'in kardeşi Yınal'ın, hattâ Zunnûn ve Malatya'daki Zulkarneyn'in bastırdıkları paralarda Grek yazılarının görülmesini tuhaf karşılamak gerekir. Zulkarneyn'in mühründe bile bunları görüyoruz. Oysa aynı oranda Helenleşmiş yörelerde basılan eski Selçuklu paralarında böyle yazılar yoktur. Danişmend paralarının basıldıkları yer belirtilmemiştir. İlk Selçuklu paralarında ise, yalnız Konya'nın adı görülmektedir. Danişmend paralarının en şaşırtıcı yönü, bu paralarda, örneğin İsa'nın kralın başına elini koyduğunu gösteren tamamen Hıristiyan simgelerinin ya da Sen Jorj'un ejderhayı öldürdüğünü gösteren yarı Hıristiyan betimlemelerinin görülmesidir. Bazan da bunlar, hükümdarların portreleri ya da aslanın simgelenmesi gibi dinsel yönü olmayan, ama gene de Bizans tipi resimlerdir. Selçukluların paralarında ise yalnız Sultanın portresi ya da aslan resimleri görülmektedir.

Bu durumu açıklamak için akla gelecek ilk düşünce, bu paraları yapacak başka ustalar olmadığından bu paraların Bizanslı ustalar tarafından yapıldığı ve bunları kullanacak baş-

lıca kimselerin yerli halklar olacağı düşünülerek, onların bu paraları anlayabilmesi için bu biçimde yapılmış olacaklarıdır. Ne var ki, bu iş göründüğünden biraz daha karışıktır, çünkü Bizans tipi paralar yalnız bu yörede görülen paralar değildir. Frankların Antakya'da, hattâ başka her konuda çok koyu bir Müslüman olan Nureddin'in Suriye'de ve Diyarbakır'daki Artukların bastırdığı paralarda da aynı özellikler görülmektedir. Uzun süreden beri İslamlaşmış bu ülkelerde gelenekler Bizans'a ya da Anadolu'ya değil, Mezopotamya'ya bağlıydı. Birkaç yüzyıldan beri Müslüman - Arap paralarına alışmış Artuklara, Danişmendlere yakıştırdığımız açıklamaları yakıştırmamız mümkün değil. Bu nedenle, Danişmendler ile ilgili olarak verdiğimiz açıklamanın da yanlış olması olasılığı kuvvet kazanıyor. Bu konuyu başka bir açıdan ele aldığımızda da göreceğimiz gibi, Türkler resimlemeye karşı Araplar kadar çekingen değildirler. Fakat Türklerin resimleri Bizanslıların resimlerine benzemiyordu. Öte yandan, Danişmendler ve Artuklar, buralara yerleştikleri dönemde Anadolu'ya yaptıkları akınlarda çok miktarda Bizans parası ele geçirmiş olabilirler. Sonra da onların yeni baskılarını yapmış olmaları mümkündür. Ne var ki, bu paralar da gümüş ve altındandı ve bu işlemin birkaç kuşak boyunca sürdüğünü düşünmek biraz zor olur. Bizans'ın ödediği vergilerle ve ganimet olarak alınan paralarla çok Bizans parasının ele geçmiş olduğunu kabul etmek gerekir, ama bunlar da bakır değildi. Gene de bu tür paraların niçin bu denli yaygın ve uzun ömürlü olduklarını bilemiyoruz.

Aynı etkiler Selçuklular için de söz konusu olmakla beraber, Selçukluların paraları, üzerlerinde görülen aslan resminin dışında, Müslüman paralarına daha çok benzemektedir. Selçuklular belki de başlangıçta ele geçirdikleri ve ülkede yürürlükte olan Bizans paralarını kullanmışlardı. Bu da, Müslüman niteliklerine uygun paralar basacak duruma gelene değin niçin hiç Selçuklu parası basılmamış olduğunu açıklayabilir. Daha sonraları Selçukluların Müslüman paraları basmak istemeleri doğaldır. Bizanslılara karşı oldukça yumuşak bir siyaset izleyen Selçukluların, bu konuda, Türkmenlerdeki *gazi* ruhunun temsilcisi Danişmendlerden daha titiz davranmış olmaları şaşırtıcıdır. Fakat, Selçukluların siyasal tutumları, klasik anlamdaki İslamlaşmayı yaygınlaştırmaya çalışmalarını önlememiş, hattâ bunu daha da güçlendirmiştir. Oysa Türkmenler, yerli halklarla, barış zamanında da savaşta olduğu kadar yakın ilişkiler içindeydiler ve paraların İslamlaştırılması onları hiç ilgilendirmiyordu.

Kılıç Arslan II'nin zamanından kalmış gümüş paralar vardır. Bu da, gümüş madenlerinin herhalde bu dönemde yeniden açılıp çalıştırılmaya başlandığını gösteriyor. Bir sonraki yüzyılda Saint Quentinli Simon, bu madenlerden yararlanarak Sultanların bastırdıkları paraların çokluğundan söz eder. Bazı dönemlerde, bakır değil de yalnız gümüş paralar kullanılmış olmasının nedenlerini anlamak güç değildir. Fakat, özgün bir nitelik oluşu yönünden bunun üzerinde biraz durmaya değer. Uzun bir süreden beri İran'da kullanılan başlıca paralar gümüştendi. Sözünü ettiğimiz dönemde ise, Bizans'da da olduğu gibi, altın paralar gümüş paraların yerini almıştı. Yol açtığı bazı güçlüklere karşın, on üçüncü yüzyılda, hiç değilse büyük ödemelerde kullanılan başlıca maden altındı. On üçüncü yüzyılda Anadolu'da basılmaya başlanan altın paralar için gerekli altın madeni ülkede yoktu ve yalnız ticaret yaparak ve bazı bağımlı devletlerden alınan vergi yoluyla altın elde etmek mümkün oluyordu. Bu da on üçüncü yüzyılda ticaretin gelişmekte olduğunu kanıtlıyor. Özellikle, bu dönemde Yakın Doğu'daki Müslüman devletlerinin ve Bizans'ın altın bulmakta güçlük çektiklerini ve para basma işinin İtalya'nın ticaret kentlerine geçtiğini göz önünde bulundurursak bu daha da büyük bir önem kazanıyor.

Daha önceleri basılan düşük değerdeki bakır paraların, değerce Bizans paralarındaki karşılıklarıyla bir bağlantıları olup olmadığını bilebilmek mümkün değil, ama daha sonraki gümüş dirhemler ve altın dinarlar, çevredeki Müslüman ülkelerince kabul edilen birimlere uymaktaydı. Aynı dönemde Mısır'daki Eyyübilerin bastırdığı (ve hiç değilse gümüş konusunda bu madenin bulunmasının zor oluşuna bağlı nedenlere dayanmayan) karışık madenlerden paralarla buralarda karşılaşmıyoruz.

On dördüncü yüzyılda el-Ömeri'den edindiğimiz izlenimlere göre, özellikle batıdaki eyaletlerde fiyatlar başka yerlerdekinden çok düşüktü. Tarım ürünlerinde çok fazla olmamakla beraber, safkan atlar ve onlardan elde edilen ürünlerin dışında, hayvan ve hayvansal ürünlerin fiyatlarında çok büyük farklar vardı. Bu yörede bunun böyle olması çok doğaldı ve Selçukluların bağımsız oldukları dönemde de durumun böyle olmadığını düşünmek için hiç bir neden yoktur. Fiyatların düşük oluşu her zaman bolluğu ve refahı simgelemez ve durumuna göre ya fakirliği ya da zenginliği belirtir. Burada kesin bir sonuca varabilmek için elimizde yeterince bilgi yok ve tedavüldeki para

oranını, ulusal ve 'ortalama' geliri ve yaşama standardını saptama olanağımız hiç bir zaman olmayacak. Fiyatların bir bölümündeki dengesizliğe bakarak, uluslararası ticaretin tarihi konusunda bazı sonuçlar elde etmemiz belki daha kolay olacak.

Ağırlık ve Ölçü Birimleri

On dördüncü yüzyılda el-Ömeri ve Pegolotti tarafından açıklanan ölçü birimleri, İranlılar ve Moğollardaki karşılıklarından tek tük yerlerde ayrılmaktadırlar. Aksi kanıtlanana değin, Moğol fetihleri nedeniyle büyük bir değişikliğe uğradıklarını öne süremeyeceğiz. Burada, bu ölçülerin günümüzdeki ölçü birimleri ile bir karşılaştırmasını yapacak değiliz ve yalnızca tarihsel açıdan ilginç olan bazı kurallardan çıkardığımız sonuçları sunacağız. El-Ömeri'nin sözünü ettiği başlıca iki birim, hacim ölçüsü olan *mud* ile ağırlık ölçüsü *ratl*'dır. Ne var ki, *mud* ile *ratl* çok sık karşılaşılan ve türleri belirleyen adlar olduklarından, el-Ömeri'nin bazı yöresel adları da tercüme etmiş olabileceğini göz önünde bulundurmamız gerekir. Bu konuda gerçek ne olursa olsun, el-Ömeri'nin *ratl* diye adlandırdığı ağırlık ölçüsü ona göre 12 'Mısır' *ratl*ına ya da 1.680 dirheme eşittir, (bazan bu oran 8, ağırlık 1.180 dirhem olarak değişmektedir). Pegolotti'ye göre, Sıvas'ın *ratl*ı *Akre*'ninkinin iki katıydı ve 1.440 dirheme eşitti. Ortaçağ'da en gelişmiş ülkelerde bile yaygınlıkla kabul edilmiş bir ölçü ve ağırlık birimi yoktu, onun için bu farklılıklar şaşırtıcı değildir. Şaşırtıcı olan, bu birimin genellikle bu kadar büyük oluşudur. Örneğin, bir *mısrî ratl* 140 dirhem, yani 437,5 gr ağırlığındaydı ve *ratl rumî* (Rum değil de Roma) ise 102,6/7 dirhem, yani 321.43 gr. ağırlığındaydı. Yalnız İran'da *ratl* bazan resmî Müslüman sistemlerinde kabul edilen *menn* ile denk ağırlıkta ve 2 *ratl*a eşit olarak kullanılmaktaydı.

El-Ömeri, Germiyanoğullarının kullandığı *ratl*ın hattâ daha da büyük olduğunu ve 3.210 dirhem çektiğini söyler. Doğu Anadolu'da, on beşinci ve on altıncı yüzyıllarda da aynı birimleri görmek mümkündür. Ama İbn Bibi'nin çağında 260 dirhem gelen ve Müslümanların 'yasal' *menn*'i olarak bilinen bir *menn* de vardı. Bu verilerden kesin bir sonuç çıkartmak çok zor. Bu birimler Bizans birimlerinde, *ratl* sözcüğünün Arapça olmasına ve Arap ülkelerinde kullanılmasına karşın, o ülkelerdeki birimlere uymamaktadır.

Ne var ki, başka birimleri de dikkate alınca, daha değişik bir izlenim ediniyoruz. El-Ömeri'nin sözünü ettiği ve bazan *mût*

olarak da okunduğunu söylediği *mud* biriminin, Bizanslıların *modios*'unu andırdığından hiç kuşku yok. Bu kaynağa göre, bu *mud*, yöresel değişiklikler göstererek, 3/4 ila 1,5 Mısır *irdeb*'ine eşitti. Bir *irdeb*in 90 litre olduğunu kabul edersek, 72,5 ila 135 litre arasında oynamaktaydı. Bu Suriye ile Mısır'daki *modios* ile hemen hemen aynıydı, ama *mud*'a uymuyordu. Burada Bizans yöreleriyle bir ilişki görülüyor. Ayrıca, bazı metinler, yüzey ölçüsü olarak bir Mısır ölçüsü olan *feddân*'dan söz ederler. Bunun karşılığının ne kadar olduğu söylenmemektedir. Farsça yazan yazarların bile İran ölçüsü *cerib*'den hiç söz etmeyişleri dikkati çekiyor. Ekili toprakların alanını ölçmek için *çift* denen bir birim kullanılmaktaydı. Bu Farsçadan alınan bir deyimdi ama Bizanslıların *zeugon/jugum* deyiminin bir çevirisiydi ve Bizans'ta uygulanan fakat İran'da uygulanmayan bir yöntemi belirlemekteydi.

Sonuç olarak, Anadolu'da çeşitli köklerden gelen ölçü birimlerinin kullanıldığını ve alan ölçülerinde Bizans, ticaret ölçülerinde de İran birimlerinin kullanıldığını söyleyebiliriz.

3

TOPRAK KULLANIMI VE VERGİLEME SİSTEMİ

Ortaçağ Türkiyesi'nde uygulanan toprak kullanım sisteminin, klasik İslam yöntemlerinden ayrıldığını ve özgün nitelikler ortaya koyduğunu en önce sezen Osman Turan olmuştur. Bu ülkedeki toplumun ve kurumlarının tarihi yönünden bu özellik çok büyük bir önem taşımaktadır.

Bizans İmparatorluğu'nda ve Müslüman devletlerinde (genellikle kişilerin malı olan) özel emlak ile devlet emlakı arasında kesin bir ayrım yapılmaktaydı. Türk fetihlerinin hemen öncesinde, hem Bizans İmparatorluğu'nda, hem de Müslüman devletlerinde, devlet toprakları, hibeler ve armağanlar yoluyla dağıtılma sonucu özel mal şekline dönüşmüştü. Daha küçük toprak sahiplerinden ve özgür köylülerden alınan topraklarla da büyük çiftlikler meydana gelmişti. Ne var ki, çok sık düşülen bir yanılgıya burada da düşülmesini önlemek için, daha önce de Büyük Selçukluları incelerken *iktâ* ile ilgili olarak sözünü ettiğimiz ve tarımsal amaçlarla kullanılan, hemen hemen her zaman kişilerin malı olan topraklar ve topluca kullanılan

yarı bozkır otlaklar ile, doğrudan doğruya devletin malı olan ya da devletin, kişisel mülkiyetin üstünde hak sahibi olduğu topraklar arasında bir ayrım yapmamız gerekir. Onun içinde kendi başına bir bölüm meydana getirmekle beraber, Sultanın özel toprakları da bu ikinci gruba kalmaktaydı. Malî açıdan klasik Müslüman yasaları, *haraç* alınacak topraklarla, yalnız vergi alınacak topraklar arasında bir ayrım yapar. Birinci grupta, Müslüman - Arap fetihleri döneminde yerli halklardan kişilerin malı olan ve gene onların elinde bırakılmış topraklar vardı. İkinci grupta ise, artık Müslüman toprakları olup da doğrudan doğruya devletçe yönetilen toprakların dışında kalan ve *iktâ* ya da *kati'a* karşılığı olarak kişilere dağıtılmış kamu toprakları vardı.

Türkler, Orta Asya ve İran'da, bu çeşitli toprak kullanım yöntemlerini tanımış, öğrenmişlerdi. Gene de, kavimlerin kendilerine özgü geleneklerine bağlı bir yaşam sürdüren kimselerin, özellikle tarımsal amaçlarla kullanılan toprakların sınırlarının yönetimce ya da yöresel olarak belirlenmesini kabul etmeleri mümkün değildi. Onlar, bütün toprakların topluca kullanılması, çok çok bazı yörelerde bazı gruplar arasında paylaştırılması gerektiğine inanıyorlardı. Türkler Anadolu'ya geldiklerinde, bu düşünceyi onlara unutturacak kadar geleneksel İslam yasalarının etkisi altında kalmış olamazlardı.

Burada önemli olan nokta, acaba bu ülkede de, hizmetine girmiş oldukları Orta Asya devletlerinde de yapıldığı gibi, onlara mülk şekline dönüştürülmemiş yörelerdeki ve klasik yönetim biçimlerini sürdürmeye devam eden bölgeler mi verilmişti? Ya da işlerine geldiği oranda ve sürece, kendilerine bağımlı yerli halkların yaşamasına ve toprakla uğraşmasına izin vermelerine karşın, bütün ülkenin hâkimi olduklarını mı düşünmüşlerdir? Buraların fethedilmiş olduğu göz önüne alınırsa, ikinci yolu seçmiş olmaları daha akla uygundur. Öte yandan, o dönemde ulaştıkları düzenli ve gelişmiş düşünce biçimi göz önüne alınırsa, iki tutum arasında büyük bir fark olmayacağı söylenebilir. Ama bu farklılık, zamanla fethedilmiş bu topraklar üzerinde düzenli bir devlet kuran ve klasik İslam yasaları ve terimleri konusunda eğitim görmüş memurların gözünden kaçmamıştır. Ahlat'ın Selçuklu topraklarına katılışında uygulanan yöntemleri örnek olarak alırsak, en geç 1230'lara değin, vergileme açısından 'Rum' ülkesinin bir incelemesinin yapılmış olduğunu söyleyebiliriz. Bu dönemde, pek çok başka ülkede de olduğu gibi, örneğin Macaristan'da, devlet, özel ki-

şilerin malı olmayan bütün toprakları kamu malı olarak yorumlamaktaydı. Bazı göçebe gruplarının belirli yöreleri topluca kullanmalarına izin vermekteydi, ama ileride bu bölgeler çok kısıtlı alanların içinde kalacaktı. Ekicilerinin, sahipleri olarak yorumlanmadıkları geniş ekili toprakların da kamu toprakları olarak değerlendirilen toprakların kapsamına girdiğinde hiç kuşku yok. Bu evrimde, Arap fetihlerini izleyen dönemde yer alan evrimden değişik olarak, vergi ya da *haraç* kesilecek Müslüman ve yerli halkların ya da devletin malı ile, devletin özel mallar üzerinde hakları (iki *iktâ* biçimi arasındaki fark) arasında bir ayrım yapmaya özen gösterilmemiştir. Burada, bazı özel ve yöresel ayrıcalıkların dışında, yalnız devlet toprakları vardı ve ancak bu çerçeve içinde kişilere ya da gruplara çeşitli kurallar uygulanabilmekteydi.

Devletçe bazı kimselere bölümler verilmesi sonucunda, bu topraklardan o dönemde bile kişisel mülk olarak bölümler elde etmek mümkündü. Bunlar genellikle fetihlerin öncesinden beri elde bulundurulan topraklar değildi. Eğer öyle olsalar bile, kuramca bu toprakların sahibi olan devletten yeniden izin alarak onları elde tutmak mümkündü. Bu konuyu burada Osman Turan'ın deyimleriyle açıklamasak ve bazı noktalarda onunla aynı fikirleri paylaşmasak bile, bütün bu açıklama Osman Turan'ın genel görüşüne uymaktadır ve genel uyarlaması bakımından tartışılacak bir yönü yoktur.

Osman Turan'ın öncelikle bu konunun Türk yönüne eğilmesi nedeniyle üzerinde durmamış olabileceği bir yönü var. O da Bizans'daki sistemin sürdürülmüş olabileceğidir. Türklerin 'Rum' ülkesine nerdeyse Bizans İmparatoru'nun yardımcıları tutumuyla geldiklerinden ve hiç değilse ucu kendilerine dokunmadığı sürece, bu imparatorluğun köklü kurumlarını değiştirmek yolunda bilinçli olarak hiç bir çaba göstermemiş olduklarından tekrar tekrar söz ettik. Bu nedenle, toprak kullanımı konusunda da aynı gelenekleri sürdürmüş olmaları mümkündür. Türk fetihlerinin koşulları bunun karşıtını gösteren izlenimler vermiyor. Ne var ki, Türkler yerleştikleri yörelerde zaten Grek köylüsünün toprağı hemen hemen hiç kalmamıştı ve bütün topraklar büyük toprak sahiplerinin malı durumuna gelmişti. Bu toprak sahipleri de ya orada bulunmadıklarından ya da Türklerden kaçtıklarından, o topraklardaki kiracı çiftçiler, arada onları savunan hiç kimse olmaksızın, doğrudan doğruya istilacı gücün egemenliği altına girmişlerdi. Bu kimseler genellikle yeniden sahibi olabilecekleri küçük çiftlikler

kurma olanaklarından yoksundular. Ermeni bölgeleri için durum belki biraz daha az kesinlikle böyleydi.

Öte yandan, pek çok bölgede, o bölgenin boşaltılması ve halkın bir yerden başka yerlere kayması, Bizans rejimi ile Türk rejiminin kaynaşmasına yol açmıştı. Ancak tarımsal yapının özellikleriyle vergi ve kiraların hesaplanma yöntemleri üzerinde çok derin ve ayrıntılı incelemeler yaparak (ki belgelerin durumu birkaç yüzyılı içine almaksızın böyle bir incelemenin yapılmasına olanak vermemektedir), belirli yörelerde Bizans ve Selçuklu dönemlerinde ne dereceye kadar aynı yöntemlerin uygulanmış olduğunu öğrenebileceğiz. Bazı yerlerde aynı yöntemlerin kullanılmış olmasına karşın, bazı yerlerde farklılıklar görüleceğinde kuşku yoktur. Fakat, burada bizi öncelikle ilgilendiren, olayların bizim söylediklerimizle çelişkili olmamasıdır.

Ayrıca Osmanlı İmparatorluğu'nda devletin *miri* topraklarının taşıdığı önem Osmanlı yönetiminin en belirgin niteliklerinden biridir, Ömer Lütfi Barkan'ın yapıtında bu öyle açıkça belirtilmiştir ki, eğer Türkiye'nin kuruluşunun ilk dönemlerinde de aynı özelliğin bulunduğunu görürsek, bu bizi şaşırtmayacaktır. İleri sürdüğümüz bu tez bir başına bir gerçeği açıklamaya yeterli değildir, ama başka tezleri desteklemektedir. Ne var ki, aynı sistemin süregitmiş olduğunu söylemek o kadar kolay değildir. Osman Turan'ın yorumlarına her zaman katılmıyorsam da, onun burada öne sürdüğü gibi, Moğol korumalığı, Selçukluların kurduğu devlet toprakları sistemini değiştirmiştir. Osmanlı devleti yalnız Anadolu'daki topraklardan meydana gelmiyordu. Aynı sistemlerin süregitmiş olması mümkün olmakla beraber, bu ilk anda gözüktüğünden biraz daha dolaylı ve karışık bir biçimde olmuştur.

Bütün bunları kabul etmekle beraber, Moğollardan önce de hem Müslümanların hem de yerli halkların özel mülkü olan toprakların bulunduğunu görüyoruz. Gerçekliklleri ve nasıl yorumlanmaları gerektiği konusunda bilinmedik bir yön bulunmayan 1243'den önceki belgeleri ele alarak, 598/*1201* tarihli, dinsel amaçlarla kullanılması öngörülen Konya'daki bir *vakıf* senedini buna örnek gösterebiliriz. Bu ilginç bir örnektir, çünkü dinsel kuruluşlar yararına verilen *vakıf*ların kuramsal olarak dünyanın sonuna değin geçerli olmaları düşünüldüğünden, ancak tam anlamıyla sahib olunan ya da eşanlamdaki mülklere bu uygulanabilmekteydi. Bu senetler her zaman klasik Müslüman yasalarının kurallarına ve deyimlerine uygun

olarak düzenlenmekteydi. Söz konusu *vakıf* senedinde *emir sipehsâlâr* Şemseddin Altun-Aba, vakıf olarak bağışladığı mülkün tamamen kendisinin malı olduğunu resmen bildirmektedir. Bu tür mülklerin genellikle kentlerde olduklarını ve eğer kırsal alanlarda kişilerin malı olan mülklerden söz edilmekteyse bunların çoğunlukla Konya yöresinde bulunduklarını da burada belirtelim İbn Bibi'nin vakayinamesinden bir bölümü de bu konuya örnek verebiliriz. Resmi işleri ve teknik deyimleri, onları birbirleriyle karıştırmayacak kadar inceden inceye bilen İbn Bibi, Alanya'nın Grek valisi Kır (Kuros) Fârid'in Keykubat'a baş eğmesi üzerine Keykubat'ın ona bazı köyleri *(mülk, temlik)* olarak verdiğini söylemekte ve gene aynı kişiye Sultan'ın başka yerde *iktâ* olarak verdiği topraklardan bunu ayırmaktadır. Bu yolla kişilerin özel mülkleri haline gelen toprakların kamu topraklarından yaratılmış olmaları mümkündür. Bize bu olgu, Moğol korumalığının yol açtığı yeni koşullar içinde hız kazanan bir işlemin nasıl başladığına tanıklık etme olanağını veriyor.

Yukarıda belirttiğimiz işlemler kırsal alanlarda uygulanmaktaydı. Bunları, canlandıkları oranda, kentlerin içlerinde ve yakınlarında çoğalmaya başlayan özel mülklerden ayırmamız gerekir. Kentleri ele aldığımız bölümde bunu gözden geçireceğiz.

Sözünü ettiğimiz *vakıf*lar klasik İslam kurumlarıdır ve ancak geleneksel Müslüman kültürünün yayılmasından sonra Anadolu'da kurulmaya başladıkları hemen hemen kesindir. Müslüman ülkelerinde *vakıf*ların hem özel amaçlarla hem de kamu yararına kurulabilmelerine karşın, şimdi ele aldığımız dönemde, *vakıf*lar giderek cami, *medrese*, hastane, kervansaray gibi dinsel bir kurumun yararına ya da aynı anlamı taşıyan toplumsal amaçlarla kurulmaya başlamışlardı. Sanıyorum ki, Anadolu Selçuklu Devleti'nde kurulanlar yalnız bu tür *vakıf*larıdır. *Vakıf*, bir kurumun yararına, daha doğrusu onun etkinliğini sürdürmesini sağlayacak kimselerin yararına, bir mülkün başkalarının eline geçmesini önlemek demektir. O mülkün sahibi bunu süresiz olarak bağışlamaktadır ve bir daha bu mülk üzerinde hak öne sürmesi söz konusu olamaz. Bunlara yalnız bazı kiralama işlemleri uygulanabilirdi. O dönemden başlayarak bu tür *vakıf*lar bütün Müslüman ülkelerinde yaygın hale gelmişti. Bu tür *vakıf*larla on ikinci yüzyılın sonlarında Anadolu'da da karşılaşıyoruz, ama Moğol dönemine kadar bunların yaygınlık kazandığını sanmıyoruz. Moğol dö-

neminde aileler mallarını güvenceye almak ya da o zamana değin kurumlar için devlet bütçesinden ayrılmış paraların, artık devlet bütçesinin de tehlikeye düşmesi nedeniyle, sağlanmasını gözetmek için, bir *vakıf* mülkü yönetimi altına girmelerinin daha uygun olacağını düşünmüşlerdir. Başka İslam ülkelerinde *vakıf*lar özel mülkler üzerinde yapılmıştır. Ortaçağların sonunda Mısır'daki Memlûkların yönetiminde, bunların devlet toprakları üzerinde yapılmış olmaları da mümkündür. Anadolu'da bu ikinci tür *vakıf*lar çoğunluktadır, bunun başlıca nedeni de kamu topraklarının çok geniş oluşudur. Örneğin, 613/*1216*'da Ertöküş, yeni ele geçirilen Antalya'da yapılacak bir cami ile, Antalya'nın kuzeyindeki Uluborlu'da yapılacak başka kurumlar için bazı mülkleri *vakıf* haline getirdiğinde, bunu, o mülklerin sahibi olarak değil de, bütün Güney Anadolu'nun yarı özerk valisi olarak ve o bölgedeki devlet topraklarını kullanabilme yetkisine dayanarak yapmıştır.

Vakıf şekline dönüştürülen mülkler önceki niteliklerini aynen koruyorlardı. Eğer bunlar ekili topraklarsa, orada yaşayan köylüler, önceki sahiplerinin olduğu gibi yeni sahiplerinin yönetimi altına girerlerdi, önceki sahipleri için yerine getirmekle zorunlu oldukları şeyleri bu kez yeni sahipleri için yerine getirirlerdi. Eski Müslüman ülkelerinde bu şekildeki vakıflar için bağışlanan mülklerden eğer devlet önceden bir *haraç* ya da vergi almışsa, bunları gene almaya devam ederdi. Ortaçağların sonuna doğru, devletler genellikle artık bu ödemeleri istemez olmuşlardı. 'Rum' ülkesinde uygulanan sistemde prensip olarak bütün topraklar devletin malıydı. Bu nedenle, devletin bir organı olan hükümete ödenen vergi ile, devlet olduğu bilinen bir mal sahibine ödenen kira arasında büyük bir fark yoktu. Bu koşullar altında birine verilen bir mülk, onun getireceği kiralarla birlikte verilmekteydi. O kiralar vergi bölümüne de girse gene bir şey değişmiyordu ve devletin bu mülk üzerinde, onun getirdiği gelirlerde ve başka yönlerden de haklarını gene koruduğu biliniyordu. Bu, şimdi ele alacağımız *iktâ* anlayışına bağlıydı. Bu konuda, *iktâ*nın topraklarla değil de, yalnız onlardan alınan vergilerle ilgili bir mülkiyet olduğunu ve devletin her zaman temelde bütün toprakların sahibi bulunduğunu öne süren Osman Turan ile tamamen aynı fikirde değilim. Örneğin, Kır Fârid'e verilen mülkün sağlaması umulan gelirler resmî kadastro incelemesinde belirtildiğinde, bu, verilen armağanın değerini belirtmek amacıyla yapılmıştır. Yalnız *iktâ* olarak verilen topraklarda bunlardan

sağlanacak gelirler bir kişiye verilmekte fakat topraklar devletin malı olmaya devam etmektedir. Metinlerde, bu durumun gerçek mülkiyetten ayrıldığı kesinlikle belirtilmiştir. Bir *vakıf*tan sağlanacak gelir de aynı şekilde belirtilmektedir, fakat bu kez yalnız gelirin bağışlandığı anlamına gelmektedir bu.

İktâ deyimine birkaç kez değindik, Büyük Selçuklularla ilgili olarak bu deyimin taşıdığı anlamın üzerinde de durduk. Osman Turan'a göre, Anadolu'da uyguladıkları toprakların işletilmesi yöntemlerinde genellikle *iktâ*dan yararlanmışlardır; çünkü o denli geniş toprakları devletin doğrudan doğruya yönetmesine olanak yoktu. Osman Turan'ın kendisinin ortaya atmadığı ama benimsemiş olduğu bir teze göre, *iktâ* bir Selçuklu ve Türk bulgusudur; *iktâ* sözcüğü de kolaylıkla *timar* anlamına gelebilecektir. Bu nedenle *iktâ*nın özellikle bir Türk 'derebeyliği' niteliğini taşıdığı öne sürülmektedir. Bu kuramı niçin kabul edemeyeceğimizi daha önce de açıklamıştık. Ayrıca, Anadolu'daki durum Büyük Selçuklulardaki durumdan başkadır. Büyük Selçuklular Müslüman topraklarını yönetmekteydiler, ama hiç bir zaman Rum'daki soydaşları gibi diledikleri gibi kullanabilecekleri kamu topraklarının sahibi olmamıştır. Bu nedenle, bu sorunu genel açıdan incelerken belirtmiş olduğumuz ayrımları da göz önünde bulundurarak, şimdi bu noktanın üzerinde özellikle durmamız gerekiyor.

Anadolu Selçuklu Devleti'ndeki 'derebeylik' konusu üzerine öne sürülen fikirlerde, başka pek çok yerde de olduğu gibi *iktâ* teriminin çeşitli kullanış biçimleri birbirine karıştırılmıştır. Eski Müslüman ülkelerinde *iktâ*, kamu malı toprakların yarı sahibi olmak anlamını taşıdığı gibi, özel kişilerin malı olan topraklardan yalnızca vergi almak anlamına da gelmekteydi. Birinci durumda, bütün mülkiyetler gibi miras yoluyla elden ele geçme niteliğini de taşımasına karşın, ikinci durumdaki *iktâ*nın özgün kavramına böyle bir şey tamamen ters düşmekteydi. Ancak on ikinci yüzyılda bu özellik yaygınlaşarak, ilk kez bu tür *iktâ*larla bir yarı derebeylik niteliği kazandırmıştır. Ayrıca genellikle bir iki köyden oluşan ve ordudaki subaylara ücret yerine verilen küçük *iktâ*larla, on ikinci yüzyılda *iktâ* adı verilmeye başlayan büyük eyalet hükümetleri arasında bir ayrım yapmak gerekir. İkinci bölümdekiler, belki gene önceleri olduğu gibi, oradaki görevlerine her an son verilebilecek ve kendilerine yeni yönetim yörelerinde başka *iktâ*lar bağışlanabilecek yüksek rütbeli görevlilere verilmelerine karşın, bu *iktâ*lar bir oranda özerklik kazanmışlar ve miras yoluyla dev-

ralınabilmeye başlanmışlardır. Daha sonraki bir bölümde, her zaman öne sürülmüş olan düşüncenin karşıtı olarak, Anadolu'daki Selçuklu Devleti'nde çok ender olarak ve çok özel durumlarda eyalet hükümetlerinin *iktâ* niteliğini taşımış olduklarını göreceğiz. Gene de, büyük bir yönetim bölgesinin sahibi, bu bölge ona hangi koşullar altında bağışlanmış olursa olsun, yöresel mülkiyet sahiplerine oranla kendini devletle aynı durumda bulmuştur. Bizim için önemli olan, bu toprakların bu kimselerin eline doğrudan doğruya ve tam anlamıyla bir *iktâ* olarak bağışlandıkları için mi ya da satış yoluyla, armağan olarak ve *vakıf*ların kurulması sonucunda mı geçmiş olduklarıdır?

Bağımsız Selçuklu rejimi ile Moğol koruması arasında kronolojik bir ayrım yapmak istersek, ki bu bizim için çok büyük bir önem taşımaktadır, birinci dönemden ikinciye geçiş tarihlerinde hâlâ *iktâ* biçimiyle elde bulundurulan toprakların çok az olduğunu görürüz. Bu konudaki belgesel malzemenin yetersiz oluşu, bunun istatistik açıdan ele alınmasına olanak vermemektedir. Ne var ki, 'Rum' ülkesinde *iktâ* başka Müslüman Devletleri'nde taşıdığı askerî önemi taşımıyordu. Anadolu'da Devlet toprakları çok yaygındı ve *iktâ*, özel kişilerin malı olan topraklar üzerinde bir malî hak biçiminde değil de, devlet topraklarını meydana getiren mülkler üzerinde uygulanmaktaydı. Bu nedenle de, başka ülkelerde uygulanan *iktâ* biçiminden değişikti. Gene de, Anadolu'daki Selçuklu Devleti'ni düzenleyenler, komşularınca *iktâ*nın nasıl uygulanmakta olduğunu ve topraklar üzerinde bir mülkiyet hakkı tanımayarak yalnız geliri üzerinde bir hak tanıdığını biliyorlardı. Müslümanlığın ilk Anadolu'daki *iktâ*ların da kamu topraklarından bölünerek verilmelerine karşın, bir mülkiyet hakkı biçiminde değil de, yalnızca o topraklardan sağlanan gelirin üzerinde hak tanıyıcı biçimde verilmişlerdi. Anadolu'da bu yarı kira, yarı vergi biçimindeydi. Ayrıca bu topraklar bir kişiye geçici olarak ve bir makamda kaldığı sürece verilmekteydi, bu makamın da askerî bir makam olması gerekmemekteydi. Bazan yaşam süresince kullanılmak üzere verildiği de olurdu, ama miras yoluyla el değiştirmezdi. Devlet, bu topraklar üzerinde dilediği denetim ve malî hakları elinde tutabilir ve bunlar bağış belgesinde belirtilirdi. Hattâ, Selçuklulara bu kentleri vermelerine karşılık Erzurum ve Erzincan beylerine *iktâ* olarak Kırşehir'in ve Akşehir'in bağışlanması da bu düzeyde olmuştur. *İktâ* olarak kendisine bir bölge bağışlanan kimse, burada yaşayan halklardan

alınan vergide ya da herhangi başka bir konuda değişiklik yapamazdı. Anadolu'da *iktâ* sahibi bir kimsenin (bir *muktanın*), durumunun toprakların üzerinde devlet kontrolünün genellikle sıkı olduğu Mısır'daki bir *muktanın* durumuyla, bir dereceye kadar aynı olduğunu söyleyebiliriz.

Oysa bu sıkı tedbirler, bazı yüksek rütbeli subayların ya da görevlilerin elde ettikleri gelirlerle —örneğin, ekili olmayan topraklarda besledikleri kocaman sürüler yoluyla— ya da makamlarından sağladıkları kazançlarla büyük servetler yapmalarını önlememişlerdir. Bu konuda Keykubat'ın affedilmez bir suç olarak yorumladığı bir durumda nasıl davranmış olduğunu daha sonraki bir bölümde göreceğiz. Fakat, bu olay *iktâ* sahipleriyle değil de, *iktâlar* üzerinde kontrol sahibi olan (hattâ bu bile kesin değildir) kişilerle ilgili bir olaydır.

Osmanlılar döneminde devlet, kumandanlarına herhangi bir kamusal yetki taşımayan ve yalnızca yaşamları için gerekli geliri sağlayan toprak bağışlarında bulunurdu. Bu bağışlara *timar* adı verilirdi. *Timar* ile *iktâ* arasında bir bağlantı olduğunu hemen hemen herkes kabul etmektedir. Ne var ki, bu konularda araştırma yöntemlerindeki ayrıntılara önem verilmesi gerekmektedir. Eğer, yalnızca Osmanlılar döneminde *timar* olarak dağıtılan bazı topraklarla, daha önceleri *iktâ* olarak dağıtılanların dağıtılış sistemleri arasında bir bağlantı olduğu öne sürülecekse, bunu kabul etmek mümkündür. Gerçi, bugüne değin bu konuya kesin bir örnek verildiğini bilmiyorum. Böyle olsa bile, bu, *timarın iktâdan* türediği ve yalnızca adını değiştirdiği anlamına gelmez. Böyle bir düşüncenin öne sürülmesinin nedeni *timar* sözcüğünün Yazıcıoğlu'nun *Selçuknamesi*'nde de geçmesindendir. Ne var ki, daha önce de belirttiğimiz gibi, Osmanlı döneminde Yazıcıoğlu'nun İbn Bibî'nin Farsça *Selçuknamesi*'nden yaptığı Türkçe uyarlamada geçen bir deyimi, —eğer aynı deyim İbn Bibî'nin kendi metninde de geçmiyorsa— doğru olarak kabul etmek mümkün değildir. Türkçeyi daha iyi bilmeleri nedeniyle incelemelerini Yazıcıoğlu'na dayandırarak yürütmüş bilginler, çok önemli bir yöntem hatasına düşmüşlerdir. *Timar* sözcüğünün ve bu sözcüğün belirlediği kurumun kökeni üzerine yeni baştan araştırmalara girmek gerekmektedir. *Timar* sözcüğü Farsçadır ve yaklaşık olarak 'önceden düşünme; birinin gereksinimlerini karşılama olanakları; bu gereksinimleri üzerine alma' anlamını taşımaktadır. Bu anlamdan, yukarıda tanımladığımız teknik anlama geçmek olağandır. Oysa benim bildiğim kadarıyla, bu teknik

anlamla Osmanlılardan önceki hiç bir Farsça metinde karşılaşılmamaktadır. Selçuklular döneminde bu deyimle karşılaşmadığımız gibi, Moğol döneminde de onunla karşılaşmıyoruz. Osmanlıların bu deyimi doğrudan doğruya Bizanslılardan almış olmaları mümkündür, çünkü 'önceden düşünme' anlamına gelen Grek sözcüğü *pronoia*, *timar* sözcüğü ile tamamen eşanlamlıdır. Burada bu sorunu derinlemesine tartışmamıza olanak yok, ama şunu kesinlikle belirtelim ki, Osmanlılardaki *timar* kavramıyla ilgili anlayışın üzerinde durup düşünmeden, Selçuklulardaki *iktâ* kavramıyla onu bağlamaya çalışmaya kimsenin hakkı yoktur.

Eğer vergi sistemi üzerinde daha derin bilgi sahibi olsaydık, toprakların işletilme sistemini de daha iyi anlayabilecektik. Bu nedenle, bir araya derlendiğinde bu sorunu çözümlememize yardımcı olacak bilgileri iyice yorumlayabilmek için Müslüman ülkelerindeki ve Bizans İmparatorluğu'ndaki mali sistemleri bir kez daha gözden geçirmenin yararlı olacağına inanıyoruz.

Arap fetihleri döneminde, klasik Müslüman ülkelerinde, devlet topraklarının kapsamına girmeyen topraklar, (daha önceki devletlerin toprakları ya da kişilerin özel malı büyük çiftlikler), genellikle önceki sahiplerinin elinde bırakılmıştır. Ancak, bu kimselerden *haraç* adı verilen özel bir vergi alınmıştır. *Haraç*, bu kimselerin daha önceki rejimler döneminde ödedikleri vergilerin yerini almıştır. İlk dönemlerde *haraç*ın yalnız gayri müslimlere uygulandığını söylemek mümkündü, çünkü istilacı Araplardan başka Müslümanlar yoktu. Fakat zamanla, toprakların niteliğini değiştirmediği gerekçesiyle, Müslüman olmuş toprak sahiplerinden de alınmaya başlamıştır. Oysa o dönemde, önceleri de bazı bölgelerde uygulanan başka bir toprak vergisi, *cizye*, yaygınlaşmaya başlamıştı. *Cizye*, İslamlığı kabul edenlere uygulanmaz, yerini *zekâta* bırakırdı. *Zekât*, bir Müslümanın toplumun yararına kullanılmak üzere verdiği paraydı. Yalnız bir genel verginin uygulandığı durumlarla, bu iki vergi arasında bir ayrım yapılan durumları ayırdetmek güçtür, çünkü bu iki durumu belirleyen teknik deyimler yönetimde kesinlikle belirlenmiş bir anlam kazanmamışlardır. Çok daha sonraki dönemlerde bile, *cizye* ile *haraç*ın birbirlerinin yerine kullanıldıklarını ve ikisi arasında bir ayrım yapılmadığını görüyoruz.

Toprak vergisi yalnız toprak sahiplerinden alınmaktaydı. Bunların bir bölümü ise, resmen bu toprakların sahibi olma-

larına eşit koşullarla toprakları ellerinde bulunduruyorlardı. Toprak sahibi olmayan köylüler, *muzari*, toprak sahiplerine bir kira ödüyorlardı ve bu da *haraç* olarak ödeyecekleri paraya eşit oluyordu. Yalnız bu kira, yönetimce mal sahibinin adına geçiriliyordu. Ayrıca, bu tür kiracılık sistemi *haraç* alınan topraklara değil de, *aşar* vergisi alınan topraklara uygulanmaktaydı. *Aşar* vergisi eski bir gelenekti ve *zekât*ın uygulanmasını kesinlikle sağlamak amacıyla, *haraç* alınacak malın toprak olması durumlarında alınmaktaydı. Müslüman yasalarına göre, fetihler döneminde bile bir Müslümanın malı olmuş topraklardan *haraç* değil de *aşar* vergisi alınırdı. Arap yarımadasının dışında böyle topraklar azdı. Ne var ki, yeni devletin doğrudan doğruya kullanamayacağı kadar geniş ve çömertçe *kâtia* olarak dağıttığı topraklar da bunlara eklenmişti. Böyle durumlarda toprak sahibinin ya da yarı sahibinin yararına, kiracı çiftçilerden aldığı kira ile devlete ödediği vergi arasında önemli bir fark vardı. Öyle ki, önemli kişilere maddi bir ödül verilmek istendiğinde onlara genellikle *katia* verilmekteydi. *Katia* verildiğinde karşılığında istenen tek şey, toprakların kullanılmasını sağlamak için, eğer o yörelerde bu toprakları işleyecek halklar yoksa, buraya toprakla uğraşacak kimseler getirmesiydi.

Müslüman devletleri o dönemde bile çok gelişmişlerdi ve tabii ki, ticaretten, endüstriden ve daha başka şeylerden çeşitli adlar altında vergiler almaktaydılar. Fakat bunların maliyece önemi, demin açıkladığımız vergilerle eş değildi ve şimdilik onları bir yana bırakabiliriz.

Ticaret ne denli gelişirse gelişsin, toprağın ana zenginlik kaynağı olduğu ülkelerdeki gibi, Bizans İmparatorluğu'nda da toprak vergisi temel vergi durumundaydı. Ama köylüler çoğunlukla büyük toprak sahiplerinin kiracısı durumundaydılar ve devlete vergi değil de toprak sahiplerine kira ödemekteydiler. Ermenistan'da, batıdaki vadilerde ve Orta Anadolu'da bu biraz değişikti.

Türk istilalarının başlangıcında ne gibi bir sistemin kurulduğu konusunda elimizde hiç bir bilgi yok. Bizans vergi sistemi yok olmuştu ve bazı yörelerde bir süre hiç kimsenin vergi vermemiş olması mümkündür. Gene de, bu ülkenin yeni hâkimleri bazı ödemelerin yapılmasını istemişlerdir. Bunların resmi bir adı olmamakla beraber, istilacı gücün varlığının kesinlikle duyulduğu ve onların isteklerinin yerine getirilmesinin zorunlu olduğu yörelerin en büyük yıkkınlığa uğradığı göz

önüne alınırsa, bunları ödemenin çok ağır gelmiş olacağı anlaşılacaktır. Yönetici sınıfın giderek İslamlaşmasıyla, başka konularda da olduğu gibi, bu konuda da klasik İslam yasalarının örnek alınması mümkündür. Ne gibi gelişmeler olduğu konusunda birinci elden edinilmiş kesin bilgiler yok elimizde. Fakat Moğol döneminde elde ettiğimiz bilgilerden bazı sonuçlar çıkarabiliyoruz, çünkü bu metinler, belirttikleri özelliklerin Selçuklulara uyup uymadığını, ya da bir özelliğin tamamen İlhanlılara özgü olduğunu belirtmektedirler. Ayrıca, İlhanlı sistemi hiç bir zaman Anadolu'ya tam anlamıyla uyarlanmamıştır. Moğollar tarafından yönetildiği dönemde bile Anadolu, bu konuda özerkliğini korumuştur. (Maliye konuları bir istilacı gücün değiştirmekte en büyük güçlüğü çektiği konulardır.)

Moğol döneminde yazan Aksarayî, malî sistemin en önemli özelliklerinden birinin (ya da en önemlisinin) *cizye* olduğunu söylemekte ve yeni atanan İlhanlı görevlilerin bu konuyu hiç bilmediklerinden yakınmaktadır. Bu bilgisizliğin nedenlerinden biri, Müslümanlığa geçmezden önce, Moğolların, doğrudan doğruya Moğol yönetimi altında olan devletlerde, bir dinin ötekine üstün olmasını tanımayan bir değişiklik yapmış olmalarıydı. Geleneksel anlamıyla *cizye* ise, Müslüman olmayanlardan alınan bir gelir vergisiydi. Fakat Moğolların Anadolu'da bu tutumu değiştirmiş olmaları mümkündür. Nüfusun çoğunluğunun Müslüman olmadığı bir ülkede *cizye*nin ne denli büyük bir önem taşıyacağını kabul etsek bile, gene de toprak vergisinden daha önemli olabileceğini düşünemeyiz. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Osmanlı İmparatorluğu döneminde sözcüklerin anlamlarının kesin bir tanımlamasını yapmaya özen gösterilmemesi nedeniyle, *cizye* genellikle toprak vergisini ya da Müslüman olmayanlarca ödenen toprak ve gelir vergisini tanımlamakta, daha ender karşılaşılan *haraç* sözcüğü ise, çelişkili olarak, gelir vergisini tanımlamakta kullanılmıştır. Selçuklu döneminde de bunun bu biçimde kullanılmış olduğu, Aksarayî'nin metninde *cizye* sözcüğü ile toprak vergisinin ya da Müslüman olmayanlarca ödenen tüm vergilerin belirtilmek istendiği sanılmaktadır (eğer her iki unsur da *cizye*nin kapsamı içine giriyorsa ki bu da kesin değildir). Aksarayî'de *haraç* sözcüğü herhangi bir vergiye uygulanabileceğinden daha uzak bir anlamda geçmektedir. Uygulamada, vergiler çeşitli biçimlerde ödenmekteydi: *Haraç* vergisi orantılıydı, ama değişmez olan genel vergiye bunu uyarlamak mümkün değildi. Öte yandan, geleneksel toprak vergisi *haraç*, yalnız toprak sahibi ta-

rafından ödenen vergi anlamındaydı, yani yasalara göre kiracılardan alınamazdı. Ne var ki, artık yerli toprak sahibi diye bir şeyin hemen hemen kalmadığı ve toprakların büyük bir bölümünün devlet topraklarına katılmış olduğu düşünülürse, *cizye*nin Müslüman toprak sahiplerine uygulanmış olduğuna inanmak güçtür. Ayrıca, genellikle kabul edildiği biçimiyle, *cizye* deyiminin devlet topraklarını işleyen kimselerden alınan vergi anlamında kullanılması da aynı oranda güçtür. Öte yandan, ürünle orantılı olarak ya da olmayarak böyle bir kiranın alınması da usüldendi. Hem anlamlarda hem de uyarlamada büyük bir karışıklık olduğunu düşünmemek elde değil. Daha doğrusu; bir Müslüman deyiminin, klasik Müslüman sistemine uymayan bir duruma uygulandığını düşünmemek mümkün değil. Selçuklu memurları artık *cizye*nin toprak sahiplerinden alınan bir vergi mi ya da kiracı çiftçilerce ödenen bir para mı, devletin haklarının ise bir toprak sahibinin hakları biçiminde mi ya da hazinenin hakları biçiminde mi olduğunu bilemiyorlardı. Kiracı çiftçilerin kiradan arınmış kişiler olduklarını düşünmek için hiç bir neden yok. Oysa yasalardaki, vergiden arınmış kimselerle ilgili terimler onlara uygulanmaktaydı. İbn Bibi'de, Selçukluların bağımsızlık döneminde devletin başlıca gelir kaynağı olan ve Hıristiyanlara (örneğin, Greklere ve Ermenilere) uygulanan vergiye *haraç* denilmektedir. Burada *aşar* vergisi ödeyecek topraklar yoktu, çünkü *iktâ* olarak verilen topraklardan vergi alınmıyordu.

1243'den önceki Selçuklu vergi sistemi üzerine edindiğimiz kısıtlı bilgileri, toprakların işletilme yöntemiyle ilgili incelemelerden ediniyoruz. Özellikle kentlerde başka vergiler de vardı ama onlarla ilgili pek bir şey bilinmemektedir. Ayrıca Anadolu'da uygulanan toprak kullanımı ve vergileme sisteminin, Yukarı Suriye ve Yukarı Mezopotamya gibi Müslüman yöntemlerine iyiden iyiye alışık yörelerden ele geçirilen yerlerde uygulanmış olduğunu sanmıyoruz. Metinleri ele alırken dönemler arasında olduğu kadar yöreler arasında da bir ayrım yapmaya özen göstermek gerekmektedir. Örneğin, kiracı çiftçiler, *muzâri* ile özgür toprak sahipleri, ki bunlar bazan da köy başkanlarıdır, *dihkân*, arasındaki başkalığın bütün Anadolu için geçerli olduğunu düşünmemek gerekir. Bu farklılık İran için geçerliydi ve İbn Bibi'nin bunun Ahlat'da da böyle olduğunu söylediğini görüyoruz.

Hangi ad altında alınırsa alınsın, vergileri biraz daha derinlemesine incelememiz gerekiyor. Aksarayi'nin metninde ge-

çen bazı bölümler, daha sonraki bir dönemle ilgili olmalarına karşın, Moğolların getirdiği bir yenilik oldukları belirtilmediği için bu konuya ışık tutabilecekler. Ekilebilen topraklarda *çift-i avâmil* uygulanmaktaydı. Farsça bir deyim olan bu tamlamadaki Arapça *avâmil* sözcüğünün çevirmenlerin gözünden kaçmış bir yönü vardır ve 'tarlayı sürmek için bir çift hayvan' anlamına gelmektedir. Türkçe'deki *çift* sözcüğünün kökeni *çüft*, İlhanlılar döneminde İran'da da bilinmekteydi, ama İran'da bu sözcük yalnız bu anlamı ile kullanılmış ve *cerib* toprak ölçüsü birimi olmaya devam etmiştir. Öte yandan, Anadolu ile ilgili daha önceki metinlerde ve çok daha sonraları Osmanlı İmparatorluğu'nda bu deyim, bir çift öküzün sürebileceği toprakların alanını belirleyen bir birim olarak kullanılmaktadır. Pek çok ülkede de aynı terminolojik ve ekonomik anlamı taşımaktadır. Bizans maliyesinin çiftçileri 'çift' anlamına gelen Latince *jugum*, Grekçe *zeugarion* birimine göre vergilendirdiği kesinlikle bilinmektedir. Burada, Bizans - Türk sistemlerindeki sürekliliğin bir örneğiyle karşılaştığımızı söyleyebiliriz. Bu incelemeyi çok daha derinlere götürmek gerekirse de, daha öncelerden beri Türklerin elinde bulunan Anadolu ile daha sonra doğrudan doğruya Osmanlılarca Bizanslılardan ele geçirilen eyaletlerde, bu konuda, Osmanlı ve Bizans yasaları arasındaki benzerlik de bunu kanıtlamaktadır.

Bu konudaki gerçek ne olursa olsun, 'çift' çeşitli biçimlerde alınabilmekteydi: ayni, yani ürünün bir bölümü olarak, (ki burada alan ölçüsü büyük bir önem taşımaktaydı), para biçiminde ve belirli bir rakam olarak ya da ayni ama belirli bir miktar olarak. Müslüman ülkelerinde, genellikle özel mülk sahibi kişilerin kiracıları orantılı olarak ayni ödemeler yaparlar, üreticiler ya da mal sahipleri ise, alan ölçülerine göre belirlenmiş belirli tutarda bir vergi öderlerdi. Ama bunu bazan para olarak, bazan da o malın değerine göre hesaplanmış ayni vergi biçiminde öderlerdi. On üçüncü yüzyılda Anadolu'da bir yöreden alınacak vergilerin toplamı para olarak alınırdı. Buna inanmak güç de gelse, 'çift' için bile aynı şeyin uygulandığını görüyoruz. Aksarayi, bir yerde, 'çift' başına bir dinar alındığını söylemektedir. Gerçi başka metinlerde *tagar* karşılığı alınan bir vergiden söz edilmektedir. *Tagar*, 10 *menn* gelen bir tahıl ölçüsüdür. Toplanan bu verginin değeri piyasa değerine ya da resmi bir fiyata göre hesaplanmaktaydı. Alan ölçüsü birimlerine göre alınan vergiler genellikle Bizans sistemlerine uymaktaydı ama İslam sistemlerinde de bununla sık sık karşılaşıyoruz.

Aynı büyüklükteki topraklardan, iklim koşullarına, toprağın cinsine ve işleniş biçimine göre değişik oranda ürün almak doğaldır. Bu verginin 'çift' usulüne göre alındığı ülkelerde, durumlarına göre değişik orandaki toprakların bir 'çift' sayılmasıyla bu ayarlanırdı. Öte yandan, bir 'çift'in değişmez bir alanı belirlediği ülkelerde, toprağına göre, verginin oranı değişirdi. Ne yazık ki, Anadolu'daki durumun ne olduğunu bilmiyoruz. Özel mülklerde kiracı olanların genellikle orantılı bir ödeme yaptıkları sanılmaktadır. Kösedağ savaşından birkaç yıl önce Karatay tarafından kurulan bir *vakıf*ta, kiracılardan istenecek ücretin beşte bir oranını aşmaması gerektiği belirtilmiştir. Klasik İslam ülkelerinde bu oran, sulamayı ya da başka herhangi bir çabayı gerektiren sıradan topraklardan istenirdi. Sözünü ettiğimiz *vakıf* Kayseri'deydi ve her yerde aynı oranın istenmiş olduğunu söyleyemeyiz. Önceleri sanıldığının karşıtı olarak, vergi konusunda, buna dayanarak kesin bir sonuç çıkarmak zaten mümkün değildir.

Bazı yerlerde, normal biçimlerde hesaplanan bir vergi yerine bir anlaşmaya varılır, *mukata'a* uygulanırdı. Malatya'nın güneyindeki Mar Bar-Sauma manastırı için durum böyleydi. Özellikle sınır bölgelerindeki Türkmen grupları için de durumun böyle olması gerekir. Türkmenlerin hayvanlarının bir bölümünü vergi olarak verdikleri düşünülse bile, ki kırsal alanlarda yaşayan göçebeler için bu klasik İslam yasalarına uygun düşen bir şey olurdu, bu konuda kesin bir bilgimiz yok. Burada, bağımlı devletlerden alınan baçdan söz etmiyorum.

On üçüncü yüzyılda Selçuklu Devleti'nin bütçesinin tümü, kesin bir değerlendirmesi yapılabildiği kadarıyla ve daha sonraki bir tarihte yazan Hamdullah Müstevfi'nin dediğine göre, onun zamanının parasıyla 15 milyon dinarmış. Büyük bir düşüşle bu bütçe 3,3 milyon dinara inmiştir. Mısır'ın bütçesi ise, daha sonra göreceğimiz gibi, 4 milyon dinar dolaylarındaydı.

4

KENTLER

On ikinci yüzyılda kentsel yaşamın yeniden canlanmış olduğunu görmüştük. On üçüncü yüzyılda ise, Bizans yönetiminin son birkaç yüzyılında olduğundan çok daha üstün bir dü-

zeye ulaşmıştı. Saint Quentinli Simon, on üçüncü yüzyılın ortalarında Selçuklu Devleti'nde yüz kent bulunduğunu söyler. İbn Said ise, Selçuklu Devleti'nde yirmi dört taşra kenti bulunduğunu ve her birinin de bir resmî valisi, *kadısı*, camii, hamamları ve kumaş tüccarları bulunduğunu bildirmektedir. Bu kentlerin adları verilmemiştir. Her iki yazar da bu kentlerin adlarını belirtmekte güçlük çekeceklerdi. Fakat, bu birinci elden verilmiş bir izlenimdir ve biz gezginlerden, ayrıca vakayinamelerden bu kentlerin adlarını öğrenebiliyoruz.

Türk fetihlerinin, tarihlerinde yol açtığı bir aralığa karşın, genellikle Selçuklu kentleri eski Hıristiyan kentlerinin bir karşılığı oluyordu. Bu kentlerde ya hiç ara verilmeden oturulmuş ya da belirli bir yöre, bir sürelik aradan sonra yeniden oturulur duruma getirilmiştir. Bu çok yoğun biçimde kentleşmiş ülkede, coğrafya koşulları pek ender olarak yepyeni bir yörenin oturulur duruma getirilmesine olanak tanıyordu. Bu süreklilik, çoğunlukla adlardaki bir sürekliliğin eşliğinde kendini ortaya koymaktaydı. Eski adların yeni adlara uymadığı durumlarda, Selçuklular zamanında hâlâ eski adların kullanıldığı ve günümüzdeki adların daha sonra verildiğini unutmamak gerekir. Böylece Trabzon'un güneyindeki Colonia, o dönemde hâlâ Kughuniya adını taşımaktaydı ve bugünkü gibi Şebinkarahisar değildi. Antik adı Ancyra'yı korumuş olan Ankara bile o dönemde eski adına daha yakın olan Ankuriya adını taşımaktaydı. *Konya*/Iconium, *Sıvas*/Sebasteia, *Kayseri*/Qayseriyya, *Malatya*/Melitene ve daha başkaları.. Yani en büyük kentlerin çoğu, eski adlarını hemen hemen hiç bir değişiklik olmaksızın günümüze değin taşımaktadılar. Bazı durumlarda adlar daha büyük değişikliklere uğramış ya da tamamen yeni adlarla yer değiştirmişlerdir. Ne var ki, bu Türklerden önce olmuş ve örneğin *Erzincan*/Keltzine, *Erzurum*/Theodosiopolis'in adları bu değişikliğe Arapların ya da Ermenilerin yüzünden uğramışlardır. Ne yazık ki, belgelerde bu değişikliklerin hangi nedenlerle yapıldıkları açıklanmıyor. Özellikle batı Anadolu'daki küçük ve orta boydaki kentlere Türk adları verilmiştir.

Bazan bir kentte hiç ara verilmeksizin oturulmuştur, bazan da (örneğin Archelaus'un Aksaray olmasına değin) bir ara verilmiştir. Başka yerlerde ise, yakında kurulan yeni bir kent eskisinin yerini almıştır. Ladik diye bilinen Laodicaea'nın yerine o zamanlar Tunguzlu olarak bilinen yakındaki Denizli kurulmuştur. Adının taşıdığı anlama karşın Eskişehir, yıkılan Dorylaion kentinin iki kilometre güneyinde kurulmuş yeni bir

kenttir. Aynı şekilde Beyşehir de Karaleia kentinin yerine kurulmuştur. Tamamen yeniden, yani önceleri hiç oturulmamış yerlerde kurulan kentler pek olmamıştır. Bazı yerlerde Roma kolonileri gibi yeniden kurulmalar olmuştur, Akşehir'de olduğu gibi. Bazı kentlerin adı resmen değiştirilmiştir, örneğin Alaaddin Keykubat adına Kalon - Oros'un adının Alaiye (Alanya) olarak değiştirilmesi gibi. Fakat hiç kuşkusuz, kentlerin birbirlerine oranla taşıdıkları değerde ve önemde bir değişiklik olmuştur.

Kentlerde Anadolu nüfusunu meydana getiren çeşitli halklar oturuyordu. Alanya'da Türklerin, Yahudilerin ve Greklerin her birinin kendi mahalleleri olduğu ve oralarda oturdukları kaydedilmiştir. Bunun kaydedilmiş olması ise, her kentte durumun aynı olmadığını gösteriyor. Örneğin Konya konusunda, bir Ermeni meyhanesinin bulunduğu kaydedilmişse de böyle bir ayrılmışlıktan söz edilmemektedir. O çağlarda böyle bir tutumla pek karşılaşılmazdı. Bizans'a oranla bu, İslam dünyasında daha da ender karşılaşılan bir durumdu. Alanya'da böyle bir şeyin görülmüş olması, bu kentin bir uluslararası liman oluşundan ve ülkenin öteki bölümlerinden daha geç bir tarihte ele geçirilmesindendir. Anadolu'da Yahudilerin pek bulunmadığını göz önüne alırsak, Alanya'da Yahudilerin yaşamasının özel bir durum olduğu anlaşılıyor. Gerçi, Konya'da bazı Yahudiler vardı. Gene çok çeşitli kimselerin uğrak yeri Sinop'da Yahudilerin bulunup bulunmadığını bilmiyoruz. Değişik ırk ve dinlerden kimselerin ayrı mahallelerde yaşayıp yaşamadıklarını bilebilme olanaklarımız da yok. Her grubun üyelerinin birarada olmaya yönelmeleri doğaldır, ama bunu Anadolu'da sistematik bir biçimde yapmadıkları bilinmektedir. Erzincan gibi büyük bir Ermeni kentinde, Türklerin azınlıkta kaldıkları da oluyordu.

Bizans İmparatorluğu'nda da, Müslüman dünyasında da kentler, antikçağlarda ya da ortaçağlarda Batı'da kentlerin varmış oldukları özerkliğe varamamışlardı. Bu, canlılıktan ve bir çeşit birlikten yoksun oldukları ya da bu kentlerin hiç birinin belediyesinin yönetim için gerekli işlemlere ve buna benzer konulara önem vermediği anlamına gelmez. Bütün bunlar devletin genel kapsamının içine giren bölümlerdi. Müslüman yasaları, birliklerin ya da toplu kuruluşların kişi ile devletin arasına girmesine izin vermez. Burada pek çok kez tartışılmış genellemelerin üzerinde durmamıza gerek yok. Yalnız şunu unutmamak gerekir ki, başka ülkelerde de olduğu gibi Anado-

lu'da da kentler çoğunlukla bütün yönetimin ve kültürün merkezleriydi. Yerli halklar için olduğundan çok Müslümanlar için böyleydi bu. Kentlerin dışında yaşayan Türkmenler, o dönemde, toplumun ve kültürün dışında kalıyorlardı; daha doğrusu başka bir toplumu ve başka bir kültürü meydana getiriyorlardı.

Bu nedenle valiler kentlerde oturuyor, emirlerindeki garnizon kentlerde bulunuyordu. Camiler ve mümkün olduğu kadar üstün yetenekli hâkimlerden seçilen, adaleti uygulayan *kadı*lar da gene kentlerdeydi. *Muhtesib*'den daha önce de söz etmiştik, ama burada onunla ve ticaretin düzenleniş biçimiyle ilgili biraz daha açıklama yapmamız gerekiyor. Yasama alanında *muhtesib*, *kadı*nın emrinde bir görevliydi ve kamu ahlâkı, gayri müslimlerin denetimi, öncelikle de ticaretin gelişmesiyle ilgilenirdi. O çağlarda bütün Müslüman dünyasında bu böyleydi ve Anadolu Selçuklu Devleti'nde de bunun uygulanmış oluşu şaşırtıcı değildir. Kendilerine özgü gelenekleri olan yerli tüccarların başka yerlere oranla daha çok sayıda bulundukları Anadolu'da, bu makamın, bazı özelliklerinin olup olmadığını bilebilmek ilginç olurdu. Ama ne yazık ki, bu konuda elimizde bir bilgi yok. İslamlığa kesin bir zarar vermedikleri sürece yerli halkların bütün geleneklerine karşı hoşgörü gösterilmekteydi.

Celâleddin-i Rumî'nin olduğu söylenen bir açıklama, büyük bir Selçuklu kentinin hem görünüşünü hem de toplumsal yapısını tanımamıza yardımcı olacak çok değerli bir ön bilgi verecek: «Konya'da, başkanların, soyluların ve ileri gelen kişilerin binlerce evleri, köşkleri ve sarayları var; tüccarların ve *iğdiş*lerin evleri esnafın evlerinden daha azametli, emirlerin köşkleri tüccarların evlerinden daha heybetli, Sultanların sarayları ve kubbeleri ise hepsinden de haşmetli...» denilmektedir. Buna, İbn Bibi'nin vakayînamesinden bazı bölümler de ekleyebiliriz. Burada da ileri gelen kişilerin, *iğdiş*lerin, *ahi*lerin ve din adamlarının adları sıralanmıştır.

Sultanın hemen altında emirler, valiler gibi otoriteyi ve yönetici sınıfı meydana getiren kişilerin adları verilmiştir. İtalyan kentlerinde de olduğu gibi, bazı Müslüman kentlerinde de oturulan evin durumu o evin sahibinin sosyal durumuyla orantılı olurdu. Üst sınıflarda, sosyal sıralamanın ne olduğunu anlamakta hiç güçlük çekilmezdi, oysa sosyal durumu daha aşağı düzeyde olanlar için durum biraz daha değişikti.

İğdiş sözcüğü Farsça'dan Türkçe'ye ve daha sonra da Arapça'ya geçmiştir ve bir kırma hayvan, özellikle de katır anlamı-

na gelir. İran - Türk ülkelerinde bu anlamdan uzaklaşarak karışık ırktan gelen bir insanı tanımlamakta kullanılmaya başlamıştır. Anadolu'da *iğdiş* deyimi, Müslümanlığı kabul etmiş yerlilerle Türk kadınlarının evliliğinden doğan çocuklar için kullanılırdı. *İğdiş* sözcüğünün Müslümanlığı kabul etmiş yerliler anlamına gelebileceği ya da Osmanlılar döneminde Yeniçerilerde olduğu gibi, Hıristiyan asıllı gençlerin zorla Müslüman askeri olarak yetiştirilmeleriyle ilgili olarak bu deyimin ortaya çıkmış olabileceği öne sürülmüştür. Bunun doğru ya da yanlış olduğunu kanıtlamak mümkün değildir, ama Hıristiyan metinlerinde böyle bir şeyden söz edilmemektedir.

Etnik özgünlükleri ne olursa olsun, bu *iğdiş*lerin zamanla yalnız kentlerde yaşamaya alışık nüfusun aristokrasisine katıldıklarını görmek biraz şaşırtıcıdır. Bunlar özel bir müfreze meydana getirmekteydiler ve başlarında Müslüman (ama genellikle Müslümanlığı kabul etmiş bir yerlinin oğlu) bir *iğdiş-Laşı* ya da *emîr-i egâdişe* bulunmaktaydı. Bunların bazılarının adları bilinmemektedir. Vakayinamelerde bunlardan genellikle ana ordu ile birlikte ya da onun yerine yöresel nitelikte bir askeri harekâtta bulunmalarıyla ilgili söz edilmektedir. Bu nedenle onların bir askeri müfreze oldukları fikri ortaya çıkmıştır. Ne var ki, bu özellik *iğdiş*lere polis gücüne ya da yalnızca kentteki düzeni sağlamakla görevli askerlere olduğundan öte uygulanamayacaktır. *İğdiş*lerin böyle bir görevi yerine getirmiş olmaları mümkündür. Öte yandan, on üçüncü yüzyılın sonlarına değin örnek olarak düzenlenmiş bir resmi atama belgesinde ve Celâleddin-i Rumi'nin yazdığı bir mektupta *iğdişbaşı* ve *iğdiş* bir vergi memuru olarak tanıtılmaktadır. Hattâ kentsel vergileri belirleyen kişi olarak karşımıza çıkmaktadır. Böylelikle, bu kimselerin kentsel yönetimde önemli bir rol oynamış oldukları anlaşılıyor. Bu kimselerden söz edilen kentlerin sayısı bunun yaygınlıkla böyle olduğunu gösterecek kadar çok. Kısacası, kentlerde yaşayan nüfusu Sultanlar yönetiyordu ve bu kentlerdeki nüfusun alt sınıflarını gayri müslimler meydana getiriyordu. Zamanla, karışık ırklardan gelen bir aristokrasi doğmuş ve bu sınıflar da artık çoğunlukla Müslümanlardan meydana gelmiştir.

Bu sosyal sınıf giderek özgünlüğünü yitirmiş, birkaç kuşak sonra da başlangıçta olduğu gibi Müslüman asıllı olanlarla, sonradan Müslümanlığa geçmiş yerlilerle onların çocukları arasında aynı ayrımı yapmak için artık bir neden kalmamıştır. On dördüncü yüzyıla değin *iğdiş* sosyal düzendeki anlamını

yitirmiştir. Yalnız yöresel olarak polislik görevini yürüten *ahi*ler kalmıştır.

*Ahi*leri ele almadan önce, onların ilgili olduğu tüccarların ve esnafın üzerinde durmamız ve bu sorunu daha geniş bir açıdan sunmamız gerekir. Anadolu'da esnafın düzenleniş biçimi, bu ülkenin sınırlarını da aşan bir sorun ortaya koymaktadır. Burada bu konuyu ayrıntılı olarak ele almamıza olanak yok ve yalnız ana hatlarını belirtebileceğiz. Hem Roma İmparatorluğu'nda, hem de onun yerine geçen Bizans İmparatorluğu'nda, meslekler, onları birbirlerinden ayıracak biçimde devletce düzenlenmişlerdi ve denetimleri devletce yapılmaktaydı. Oysa Selçuklular dönemiyle aynı zamanlarda, Batı Avrupa'da, tamamen değişik bir sistem gelişmekte ve orada esnaf loncaları kurulmaktaydı. Bunlar kollektif olmakla beraber özel kuruluşlardı. Zamanlarının devletlerince bir harekete geçilmediği durumlarda kendi kurallarını kendileri belirlerler, bu nedenle de üyelerinin genel yaşantılarını, karşılıklı yardımlaşma, dinsel törenler gibi etkinliklerle, Roma örneği üzerine kurulmuş 'collegia'nın hiç bir zaman etkileyemeyeceği bir biçimde etkilerlerdi.

Çok yüzeysel ve dönemlerle ülkelerin birbirine karıştırıldığı bir inceleme sonucunda, İslam dünyasında da esnaf loncaları olduğu öne sürülmüştür. Oysa Müslümanlığın klasik dönemi diye bilinen çağ için bunun tam karşıtı doğrudur. Yönetimleri güçlü bazı devletler, Roma - Bizans Devleti gibi, denetimi doğrudan doğruya kendileri yapmış ve aracı kuruluşları tanımamışlardır. Selçuklularda meslekler yönetim ve topografya açısından birbirlerinden ayrılmışlardı, ama bunlarla ilgili yönerge devlet tarafından, yani *muhtesib* tarafından verilmekteydi. *Muhtesib*in emrinde ona yardımcı olacak *(arif, emin, reis)* gibi bazı başkanlar vardı ve bunlar teknolojik ve psikolojik nedenlerle o mesleklerden gelen kimselerdi. Fakat onlar *muhtesib*in yardımcılarıydı, emrinde olan kimselerdi ve bu meslekler tarafından seçilmemişlerdi. Bu meslek gruplarının üyelerinin yaşamlarıyla ilgili herhangi bir davranışta bulunduklarını gösteren hiç bir kanıt yoktur. Bir araya geldiklerinde, biraz sonra ele alacağımız *fityan* gibi meslek üstü etkinliklerde bulunmak amacıyla bunu yaparlardı. On ikinci ve on üçüncü yüzyıllarda Suriye ve Mısır'a ve Müslüman İspanya'da da *hisbe* ile ilgili kararnameler düzenlenirdi *(hisbe, muhtesib*in makamına verilen addı). Bundaki amaç da, tamamen yönetim açısından *muhtesib*in görevlerinin tam neler olduğunu belirlemekti.

Orta çağların sonundan başlayarak bazı evrimlerin yer aldığını kabul etmek gerekir. Devletlerin daha az güçlü oldukları Yakın çağlarda, hattâ Osmanlı İmparatorluğu'nda bile, çeşitli nedenlerden doğan sonuçlardan ötürü, meslekler yarı anonim kuruluşlar haline gelmişler ve devlet kontrolü ile özel etkinliği, etkili bir biçimde birbiriyle bağdaştırmışlardır. Bir süre Romalıların yönetimi altına girmiş Suriye ve Mısır'dan ayrı geleneklere bağlı Orta Asya ve İran'da ise bu evrim, öteki Müslüman ülkelerinde olduğundan daha ileri bir düzeye erişmiştir. Burada bu varsayımın derinliklerine inmemize olanak yok, ama bu gerçeği belirterek üzerinde durulması gerektiğini söylemek isteriz. Bu genel durum içinde Anadolu'nun ne gibi bir yeri olduğunu bilmek önemlidir.

Türklerin Orta Asya'dan getirmiş oldukları geleneklerin de etkileri olabileceğini göz önünde bulundurarak, Anadolu Selçuklu Devleti'nde kentlerdeki esnafın yaşamının, öncelikle Grek ve Ermeni esnafın, İranlı göçmenlerle ilişkileri sonucu şekillenmiş olduğunu düşünebiliriz. İran - Müslüman halkların yönetimin düzenlenişinde en önemli yeri tuttuğunu göz önüne alırsak, ticarî yaşamın hiç değilse temel niteliklerinin onların görüş, anlayış ve geleneklerine göre düzenlenmiş olduğunu kabul etmemiz gerekir. Yerlilerce yapılan zanaatların Türkler gelmezden önceki özelliklerini hâlâ korudukları sanılmaktadır, fakat Selçukluların bağımsız oldukları dönemle ilgili hemen hemen hiç bir şey bilinmemektedir. Moğol korumalığı döneminin sonuna doğru İbn Batuta önemli ama yorumlaması güç bilgiler vermektedir. Fakat bu noktaya eğilmeden önce *ahi*leri ele almak gerekir.

Kentlerin düzeni ile *ahi*ler yakın ilişkilidirler. *Ahi* kuruluşları Moğol rejimine ve hattâ ondan sonraki döneme değin, tam hızına ulaşamamıştır. Bu kurum çok ilginç olmakla beraber çeşitli sorunları da ortaya koymaktadır ve üzerinde etraflıca durmaya değer niteliktedir.

Bu kitabın birinci bölümünde *fütüvvet* ya da *fityan* ve genellikle *ayyarun* diye bilinen ve birbirleriyle ilişkili oldukları öne sürülen kuruluşa kısaca değinmiştik.

Bu kuruluş anonim gruplaşmalardan meydana gelen, halkla ilgili ama mesleki olmayan, oldukça karşılıklı bağımlılıkları bulunan, dinsel amaçlarla değil de sosyal amaçlarla etkinliklerini düzenleyen, zaman zaman büyük bir şiddetle yetkililere ve aristokrasiye karşı gelen bir kuruluştur. Buna karşın, aristokrasinin bazı üyeleri ondan yararlanmaya çalışmışlardır.

Bu kuruluş üyeleri hükümetlerin zayıf oldukları dönemlerde güçlü, güçlü oldukları dönemlerde, gene var olmakla beraber, geri plana çekilirdi. Irak - İran topraklarında 'Rum'daki Selçukluların etkisinden kendilerini kurtaramadıkları Büyük Selçukluların ele geçirmiş ya da oradan gelip geçmiş oldukları hiç bir kent yoktur ki, zaman zaman bütün siyasetin yönetimini eline getiren bir *fityan*dan yoksun olsun. Kentsel yaşam düzenlenir düzenlenmez, üyelerini çeşitli ırk ve dinlerden erkeklerin oluşturduğu bir *fütüvvet* de o kentte kuruluveriyordu. Oysa Bizans Anadolusunda bununla eşanlamda bir kuruluş yoktu.

Bu kuruluşun on ikinci yüzyıldaki durumu ile ilgili pek bir şey bilinmemektedir ve o yüzyılın sonlarına değin büyük bir önem taşımamıştır. Fakat, Bağdad'da Halife el-Nasır'ın onu kurumlaştırarak, açık seçik ve uyarlanmış kurallarla yönetilen, güçlüyü güçsüzü birleştiren bir toplumsal kaynaşmanın organı yapmaya ve komşu ülkelerin hükümdarlarını da kendi himayeleri altında böyle *fütüvvet*ler kurmaya yöneltmesiyle *fütüvvet* gerçek varlığını kazanmıştır. Bu amaçla Keykâvus'a Bağdadlı ünlü bir şeyhi, Şihabüddin Ömer Sühraverdi'yi göndermiştir. Bu şeyhin Konya'da Türkler üzerinde, hiç değilse hükümet çevrelerinde, derin izler bırakmış olduğunu başka bir yerde gene göreceğiz. Bu olay, Selçuklu Sultanlığı'nın bir Müslüman devleti olarak düzenlenmeye ve tutuculuğun destekleyicisi gözükerek Halifenin övgüsünü kazanmaya çaba gösterdiği bir dönemde olmuştur. Böylece, Keykâvus, Halife el-Nasır tarafından düzenlenmiş biçimiyle *fütüvveti* uygulamaya özen göstermiştir. Her ne kadar hangi yollarla bunu başardığını saptama olanaklarımız yoksa da, bu tutumun Anadolu'da *fütüvvet*in düzenlenmesini etkilediği bilinmektedir. Anadolu'da *fütüvvet*, Halife el-Nasır'ın düzenlemiş olduğu biçimiyle, geleneklerin çok köklü olduğu eski kentlerden çok bu kentlerde kurulmuştur.

Ne var ki, Irak ve İran'a komşu Doğu Anadolu bölgelerinde *fütüvvet*in başlangıcı daha başka bir sorun ortaya koymaktadır. Anadolu'da ve Türk halklarının en yaygın olduğu kuzey-doğu İran'da *fityan*'ın, daha doğrusu bu kuruluşun başkanlarının adı olan *ahi*'nin öteki Müslüman ülkelerinde bir karşılığı yoktu. On üçüncü yüzyılda, söz konusu ülkelerde bu iki terimin eşanlamlı olduğunda kuşku yok. Fakat, *ahi* deyiminin özgünlüğünü kanıtlamak güçtür, hattâ bu sözcüğün kökeninin ne olduğunu belirlemeye bile olanak yoktur. Ancak daha sonraki *ahi*lerle ilgili güvenilir belgeler bulunmaktadır ve bun-

lardan o dönemdeki *ahi*lerin de bu konuda bir şey bilmediklerini öğreniyoruz. Onlardan söz eden yazarlar bazan onları Arapça'da 'erkek kardeşim' anlamına gelen *ahî* deyimiyle bir tutmak istemişlerdir. Oysa bu terimin Farsçada ya da Türkçede geçiş biçimleri ve hattâ daha sonraları Arapça metinlerde kullanılış biçimi, bilinçlilikle bu anlamda kullanılmış olması olasılığını tamamen ortadan kaldırıyor. Ünlü bir çağdaş Türkolog, *ahi* sözcüğünün dil açısından geçerli bir etimolojisini öne sürmüştür, fakat tarihçiler bunu kuşku ile karşılamak zorundadırlar; çünkü ilk kez on birinci yüzyılda karşılaştığımız *ahi*ler kesinlikle İranlı idiler. Türkler *ahi* sözcüğünü onlardan almış olabilirler.

Kesinlikle bildiğimiz şudur ki, ilk *ahi*ler tam anlamıyla mistik kişilerdi ve *fütüvvet* ile, hele yukarıda tanımını yaptığımız kentlerdeki *fityan* tipindeki bir *fütüvvet* ile hiç bir ilişkileri yoktu. Bu sözcüğün başlangıçtaki anlamı ne olursa olsun (o çağlarda artık aynı anlamı taşımadığı için de bunun pek büyük bir önemi yoktur), *ahi*lerin ve *fütüvvet*in daha sonra Anadolu'da geçirmiş oldukları serüvenle ilgili bir sorun vardır. Bu serüven de, *fütüvvet*in başka yörelerdeki tarihinden tamamen ayrılmaktadır.

Bunun yalnızca dille ilgili bir sorun olmadığı ortadadır. Özellikle on birinci yüzyıldan başlayarak, mistisizm gelenekli İslam kentlerinde etkili olmaya ve bir kardeşlik kurumu olarak düzenlenmeye başladığında, bir yandan *fityan* bazı mistik unsurları benimserken bir yandan da bazı mistikler *fütüvvet*in içerdiği ortak yaşam kavramını kendi anlayışlarına göre benimsemişlerdi. Daha önce de sözünü ettiğimiz Sevh Sühraverdî bu birleşme eğiliminin güzel bir örneğini vermektedir. Daha sonraki *fütüvvet* edebiyatı bu yönden ilginç ve şaşırtıcıdır. Ancak okuma yazma bilen kişiler yazabildiği için burada belirtilen onların görüş açısıdır. Öyle ki, başka metinlerde ve vakayinamelerde *ahi*lerin kesin, hattâ şiddetli toplumsal etkinliklerinden söz edilmesine karşın, *fütüvvet* edebiyatı hemen hemen tamamen törel ve dinsel ilkelerden söz etmektedir. Eğer başka şeyler de olmasa, aynı kimselerden söz edildiğinden kuşkulanmak gerekecektir. Özellikle, Anadolu'da öylesine büyük bir etki yapacak el-Nasır'ın çevresince yazılmış *fütüvvet* edebiyatında bu böyledir. Kesinlikle şunu belirtmek isteriz ki, Müslümanlıkta daha pek çok örnekleriyle karşılaştığımız bir sosyal etkinlik biçimiyle, bir mistik yaşam biçimi arasındaki kaynaşma burada da olagelmişti. Bazı 'mistik' topluluklar, ki bu-

rada 'mistik' deyiminin çok çeşitli anlamlara gelebileceğini dikkate alınak gerekir, bazı toplumsal kurumlara uyarlanmışlardır. Şimdilik bu konuda söyleyebileceklerimiz bu kadar.

Yörelere ve dönemlere göre, halk dilinde *fütüvvet*in üyelerini tanımlamak için *fityan* ve *ahi*den başka deyimler de kullanılmıştır. Bizim ele aldığımız dönemde, daha önceleri de kullanılmış *ayyarun* deyimi ile de karşılaşıyoruz, ama Selçuklu yörelerinde en yaygınlıkla kullanılan deyim Arapça'daki çoğulu *runûd*, Farsça çoğulu da *rindân* olan *rind*'dir. Bu deyim 'derbeder' anlamına gelmektedir.

*Ahi*lerin ünlü atasının, on birinci yüzyılda yaşamış ve kuzey-doğu İran'daki Zencan kentinden gelme Ahi Ferec Zencani olduğunda kuşku yoktur. Ama Türk *ahi*lerinin, Azerbaycan - Ermeni hudutlarında on ikinci yüzyılda yaşamış olması gereken, Urmiyalı Ahi Türk diye bilinen başka bir ataları vardır. *Fityan* da dahil olmak üzere bu topluluğun başkanlığı bir dereceye kadar aile içinde kalmaktaydı. Hiç değilse on üçüncü yüzyıla değin ve Konya'da bu böyleydi. En eski tarihlerde karşılaşılan *ahi*lerin bazıları başka kentlerde de yaşıyorlardı. Hattâ belgelerde ilk karşılaştığımız *ahi*, kentin ele geçirilişinden birkaç yıl önce Antalya'da yaşamış bir *ahi*dir. Bu da, bu kurumun Müslümanların o kente yerleşmesiyle eşzamanlı kurulduğunu ve o dönemde artık kentsel Müslüman yaşamının gerçekten bir parçası haline geldiğini göstermektedir.

Ne var ki, *ahi*lerin ne gibi bir rol oynadıkları kaynaklarda tam anlamı ile belirtilmemektedir. Ekonomik açıdan olmasa bile siyasal açıdan en etkin oldukları dönemlerin, hükümetlerin zayıfladıkları dönemler olacağı ortadadır. Anadolu'da *fütüvvet* edebiyatı ancak on üçüncü yüzyılın sonunda yazılmaya başladığından, Moğol döneminden önceki *ahi*ler ve *runûd* ile ilgili pek bir şey bilinmemektedir. Genel çizgilerini çizdiğimiz bu konuyu, daha sonraki bir döneme dayanarak ancak kesin ve ayrıntılı bir biçimde tanıma olanağını bulabiliyoruz.

*Ahi*lerle esnaf arasındaki ilişkileri incelemek için, Moğol döneminde yazılmış ve Ortaçağdaki bütün Türk dünyasını, hattâ bütün Müslüman dünyasını kapsayan bir sorunu ele alan bir belgeye başvuracağız. Bu, ünlü İbn Batuta'nın gezilerini dile getirdiği yazılarıdır. Sorun şudur: Ortaçağların bitiminden önce bütün Müslüman ülkelerindeki *fütüvvet* kuruluşlarında üyelerin çoğunun bir mesleği vardı, fakat meslekler bu kuruluşun etkinliğinin temeli değildi. *Fütüvvet*, kendi içinde sınıflara bölünürken bu bölünmeyi çeşitli mesleklere göre yapmıyordu

ve bu nedenle bir meslekî kuruluş niteliğinde değildi. Her ne kadar bunların üyeleri aynı kişilerden oluşuyorsa da, hiç değilse on üçüncü yüzyıldan önce, bir yanda meslek kuruluşları vardı, bir yanda ise *fütüvvet* kuruluşları. Oysa Osmanlılar döneminde, hem tam anlamıyla Türkiye diyebileceğimiz yörelerde hem de Türk olmayan eyaletlerde, bu iki türdeki kuruluş birbirinin içine karışmıştı. On yedinci yüzyılda yaşayan Türk gözlemcisi Evliya Çelebi'nin yazılarında, İstanbul'daki esnaf kuruluşlarının *fütüvvet* düzenine göre düzenlendiğini ve Osmanlıların yönetimindeki Mısır'da ticaretle ilgili broşürlere *fütüvvet* broşürleri adı verildiği belirtilmektedir. Aradaki benzerlik kesin değildi ve belki de bu ülkesine göre değişmekteydi ama bu kurumlar arasında giderek artan bir benzerlik olduğu kesindir. Böylece, bu evrimin nedenleri, yöntemleri ve kronolojisiyle ilgili büyük bir sorun çıkıyor ortaya. Bu yönden, İbn Batuta'nın verdiği bilgiler çok büyük değer taşımaktadırlar.

Hatırlanacağı gibi, İbn Batuta Anadolu'ya 1330'dan kısa bir süre sonra gelmiştir ve gittiği bütün kentlerde *ahi*lerin ne denli önemli olduklarını görerek şaşkınlık duymuştur. Bu konuyu daha sonra ele alacağız. İbn Batuta'yı en çok etkileyen, *ahi*lerin, Müslümanlıkta en önceki *fityan*larda olduğunu gördüğümüz (fakat doğrusunu söylemek gerekirse onların torunlarında aynı ölçüde bulunduğunu söyleyemeyeceğiz) bir konukseverlik ve dayanışma ortaya koyuşları olmuştur. Bir yabancı olarak, İbn Batuta için bu tutum sürekli bir şükran duyma nedeni olmuştur. Böylece hemen hemen her zaman, büyük sıcaklık ve cömertlik gördüğü ve *ahi*lerin ortaklaşa kullandıkları konutlarda kalmıştır. Onların yaşantılarını inceleme ve onlarla ilgili ayrıntılı bilgi edinme olanağını bulmuştur.

İbn Batuta'ya göre, *fütüvvet*lerin bir bölümü genellikle bekâr erkeklere açık olmakla beraber, öncelikle aynı meslekten kimseler olma temeline göre kurulmuşlardı. Ne var ki, bunun hemen arkasından kendisini Alanya'da konuk etmiş bir *ahi*den söz ederken bu noktada o kadar kesin değildir ve bu kimsenin bir kundura ustası olduğunu, kendisi ile birlikte iki yüz işçinin bulunduğunu, bunların çeşitli mesleklerden olduklarını ve bu ustayı kendilerine başkan seçtiklerini söylemektedir. Denizli'deki *ahi*lerin durumu ise, bütün mesleklerin tek bir grup halinde toplanmaları gerekmediğini göstermektedir, çünkü iki grup *ahi* arasındaki rekabetten söz edilmektedir. Fakat, ramazandan sonraki bayramda, bunlar silahları ve bandolarıyla bayram alayına katılmışlar ve her meslekten olanlar, ayrı ayrı

gruplar halinde, Sultanın ordusunu izlemişlerdir. İbn Batuta'nın Aksaray ve Sivas ile ilgili olarak verdiği bilgiler de, daha az ayrıntılı olmakla beraber, bunları desteklemektedir. Bundan çıkardığımız sonuca göre, İbn Batuta'nın çağında da, bugün işçi sendikaları arasında olduğu gibi, *ahi* grupları arasında bir rekabet vardı. Kuruluş ilkeleri aynı da olsa, çok çeşitli mesleklerden üyeleri bulunan bu grupların her birinin yapısı mesleklere göre bölünmelere dayanmaktaydı ve bu meslekler bir araya geldiklerinde *ahi*lerin *fütüvvet*inin ana bölümünü meydana getiriyorlardı. Bütün gezilerinde İbn Batuta, bunlarla karşılaştırılabilecek başka kuruluşlar görmemiştir. Hattâ mesleklerin öteki yerlerde olduklarından daha özerk ve daha kendine özgü oldukları İran'da bile, İbn Batuta'ya göre, *fütüvvet* ile hiç bir sistematik bağlantıları yoktu.

Bu bilgilerin ışığında, İbn Batuta tarafından on dördüncü yüzyılla ilgili olarak verilen bu betimlemelerin, bir önceki yüzyıl için de geçerli olup olmadığını bilebilmek isterdik. Eğer o yüzyıl için de geçerli iseler, bu, öteki Müslüman ülkelerinde görülmeyen özgün bir nitelik olacaktır ve bunun nedenlerini saptamak gerekecektir. Şimdilik bu konuda bir şey söylemek mümkün değildir, ama burada bu sorunu açıkça belirtmemiz gerekiyor.

Kentlerdeki toplumla ilgili bu açıklamaları yaparken, tutsaklığa da değinmemiz gerekir. Bu konuda, Anadolu ile ilgili söylenecek özel bir şey yoksa da, bütün Akdeniz ülkelerinin tutsaklıkla ilişkisi vardı ve Müslüman ülkeleri için bu özellikle önemliydi. Bu nedenle Türkiye'de de tutsaklık vardı, yalnız bir farkla ki, burada sınır bölgelerindeki çatışmalarda ele geçirilen ve on dördüncü yüzyılda sayıları daha da artan bir Grek unsuru da bulunmaktaydı. Bütün Müslüman ülkelerinde olduğu gibi, tutsaklar kentlerdeki yaşamla, ev işleriyle ilgili çalışmalarda kullanılmaktaydı ve toprak sahipleri tarafından vekilharç olarak çiftliklerine gönderilmelerinin dışında tarımsal işlerde çalıştırılmamaktaydılar. Öte yandan, kentlerde yapılan zanaatlarda tutsaklar önemli bir rol oynamakta, hattâ bu alanda bir oranda özgürlük bile kazanabilmekteydiler. Başka Müslüman ülkelerindekinden değişik bir biçimde olan ordudaki tutsaklıktan daha sonra söz edeceğiz.

Moğollar'dan önce, en büyük Selçuklu kenti Konya idi ve ilk kez onu başkent yapmak uğrunda çaba gösteren Mesud olmuştu. 1190'da Barbarosa'nın Haçlı ordusu buraya geldiğinde Konya'nın başkent olduğunda hiç kuşku yok. Sefere katılan-

lardan biri buranın Kolonya kentinin büyüklüğünde olduğunu, duvarlarla çevrili, kalesi bulunan bir kent olduğunu söylemektedir. Konya'nın büyük camiinin yapımına Sultan Mesud zamanında başlanmış, daha sonraki bütün sultanlarca devam edilmiş ve ancak Keykubat zamanında bugünkü halini almıştır. 598/*1201* tarihli Altun Aba'nın *vakıf* senedinde, zengin tüccarların yaptırdığı iki küçük camiden söz edilmektedir. Bu senette kentteki bütün camilerden söz edilmesine bir gerek yoktur ve kuşkusuz burada daha başka camiler de bulunmaktaydı. Hepsinin üzerinde yapıldıkları tarih yazılı olmadığından, büyük cami de dahil olmak üzere, yalnız üç caminin 1243'den önce yapılmış olduğunu biliyoruz. Türbenin, *medrese*lerin v.b daha sonra yapıldıkları sanılmaktadır. Moğolların Kösedağ zaferinden kısa bir süre sonra Karatay *medrese*si yapılmıştır. Altun Aba'nın *vakıf* senedinde eski çarşının yanında yapılmakta olan yeni bir *suk*'dan söz edilmektedir. Bu da kentteki ve ticaretteki gelişmeyi belirtmektedir. *Vakıf* senetlerinde her türde dükkandan söz edilmektedir.

Keykubat tarafından hazineden ve büyük emirlerden alınan paralarla hemen hemen tamamen yeniden yaptırılan kentteki bakımlı yerler yanlış değerlendirilmiştir. Kale tepesinde Sultanın yeni yapıları, Mesud'un, Kılıç Arslan'ın, Rükneddin'in, Keykâvus'un türbeleri, Sultanın sarayı bulunmaktaydı. Bugün artık bu saraydan hiç bir iz kalmamışsa da, on dokuzuncu yüzyılda gezginler onun kocaman kalıntılarından söz etmekteydiler. Kentin çevresinde ise manastırlar ve bahçeler vardı. Bu manastırlardan en ünlüsü Chariton ya da Eflâtun manastırı diye bilinen manastırdı. Bundan daha sonra da söz edeceğiz. Eflaki'de ve *Selçukname*'de bazı yanlışlıkların ve abartmaların olabileceğini de göz önüne alarak, on üçüncü yüzyılın ikinci yarısında Konya ile ilgili betimlemelerin yoğun bir ekonomik, siyasal ve kültürel yaşamın bulunduğu ve kentte on binlerce kişinin yaşadığı izlenimini yarattığını görüyoruz.

Sultanlığın ikinci önemli kentinin Sıvas olması münkündür. Çeşitli uluslardan tüccarların buluşma yeri olan bu kenti ve Sinop'u da Keykubat emirlerden topladığı paralarla imar etmişti. 1277'de Memlûklerin Sultanı Baybars'ın askerlerini şaşkınlığa düşüren Kayseri ise Sıvas'dan biraz daha geriydi. İbn Batuta'nın çok beğenmiş olduğu Antalya da büyük bir kentti. Erzincan büyük bir Ermeni kentiydi, Malatya çeşitli dinlerden halkların yaşadığı büyük bir kentti. Daha küçük görünmekle beraber o dönemin ölçülerine göre gene de tam anlamıyla ge-

lişmiş kentler de vardı: Amasya, Erzurum, Aksaray ve daha başkaları gibi.

5

GAYRİ MÜSLİMLER

Anadolu'da Türk nüfusunun oranı ne olursa olsun, gene de her yerde ve çok sayıda Müslüman olmayan kimselerin bulunduğu bilinmektedir. Rubruklu William'a göre, bu oran Müslüman nüfusun on katıdır. Tekrar tekrar söylediğimiz gibi, ilk akınların yol açmış olduğu büyük tahribata karşın ve hattâ bundan ötürü, yerliler Türklere karşı sistematik bir biçimde düşmanlık duymamışlardır. Çoğu kez bu fetihleri, kendilerine karşı olmaktan çok Bizans için bir cezalandırma olarak yorumlamışlardır. Ayrıca, bazı Bizanslılar başka Bizanslıların karşısında Türklerden yardım istemişlerdir. Böylelikle, bütün çevrelerde Türklerin fetihlerini önlemek için olduğu kadar, kolaylaştırmak için de bir çaba gösterilmiştir. Fetihleri izleyen düzenli rejimde ise, başka Müslüman ülkelerinde de olduğu gibi, ülkeye egemen olan Müslümanların yanında, yerli, hattâ Grek soyluları ve başka yerlerden gelen göçmenler de bulunmuştur. Bu noktaları göz önüne getirince, on birinci yüzyılda katlanılan acıları, daha sonraki dönemdeki bazı olayları ve güçlükleri unutmaksızın, Türkiye düzenlenmeye başladığında, başka Müslüman ülkelerinde de pek çok örnekleriyle karşılaşabileceğimiz bir kaynaşmanın olageldiğini görüyoruz. Yalnız buradaki kaynaşma, sayıların büyüklüğü nedeniyle, belki de daha kesin ve daha uzun kapsamlı bir biçimde olmuştur. Bu rejimin toplumsal yönlerini yeniden ele almaya gerek yok, ama dinsel yönü üzerinde biraz durmak gerekir.

Yalnız Malatya ve dolayları için bir önem taşıyan Yakubi metinlerinin dışında, bu dinlere bağlı kaynaklardan birinci elden bilgi edinilememesi, bu durumla ilgili ayrıntılı bir inceleme yapılabilmesini çok güçleştirmektedir. Ayrıca, Moğol dönemindeki belgelemeye dayanarak yanlış yollara sapmamaya çok dikkat etmek gerekmektedir. Gerçi, Anadolu'daki ilk Moğol başbuğlarının Hıristiyanlığa karşı bir yakınlık duymaları ve Palaeologusların yönetiminde Bizanslıların İran'daki ilk İlhanlılar ile dostluk bağları kurmaları, Hıristiyanların bazı dinsel

fetihler yapabilmelerini gerçekten mümkün kılmıştır. Bu nedenle on üçüncü yüzyılın sonlarında bazı Piskoposluk yörelerinden söz edilmesi, bunların o yüzyılın başlarında ve bir önceki yüzyılda da kesinlikle var oldukları anlamına gelmez. Fakat bunlardan bazı ip uçları elde etmek mümkündür.

On ikinci yüzyıl totaliter düşüncesinin sınıflandırmalarına alışmış zihinler için, on ikinci ve on üçüncü yüzyıllarda Anadolu'da *gazi*lerin inanç ve davranışlarının, hattâ Müslümanlık dünyasının başka hiç bir yerinde karşılaşmadığımız bir dinsel hoşgörü ile nasıl bir arada var olabileceğini ve nasıl bağdaşmış olabileceğini anlamak çok güçtür. Burada pek çok kez belirtmeye çalıştığımız Türkmenlerin tutumu ile devleti yönetenlerin tutumu arasındaki başka başkalığı bir dereceye kadar göz önünde bulundurmamız gerekir, ama yalnız bir dereceye kadar, çünkü bu bağdaşma başkalarıyla olduğu kadar Türkmenlerle de olmuştur. Yöneticilere Kutsal Savaş'ın artık genel eğilimlerine ters düşen bir davranış biçimi olarak gözükmeye başladığını burada tekrar etmeye gerek yok. Bu tutumu, ancak bazı koşullar onları zorunlu kıldığında takınıyorlardı. Öteki Müslüman devletlerinin daha önceki tarihlerinde, örneğin on birinci yüzyılda Suriye'de de bu hoşgörü ile karşılaşıyoruz. Fakat sözkonusu dönemde, Haçlı Seferleri ve Doğu'daki Latinler yüzünden bu tutum yitirilmekteydi. Oysa Anadolu'daki Türkleri bu çatışmalar hiç ilgilendirmiyordu. Frankların fetihlerinin başladığı dönemde ya da bazı Eyyübilerin yönetimi döneminde, Yakın Doğu'nun Arap kesiminde, ekonomik çıkarlar yönünden yararlı olacak bir barışçı anlaşmaya varılmak istendiğinde, bunu sağlamak için buradaki hükümdarların ailelerine, kâfir hükümdarların ailelerinden kimselerin girmesine izin verilmesi söz konusu olamazdı. Bu konuda öne sürebileceğimiz tek şey, yarı destan niteliğindeki bilgilere dayanan ve Selâhaddin Eyyübi'nin Aslan Yürekli Rişar'a, aileleri arasındaki bir evlilikle pekiştirilecek bir teklif yapmış olmasıdır. Bundan hiç bir sonuç alınamamıştır.

Öte yandan Melikşah'ın Aleksis Komnenus'a buna benzer bir teklifte bulunmuş olduğundan daha önce de söz etmiştik. Oysa Anadolu'daki Türkler arasında bu son derece normal karşılanır olmuştur ve yalnızca çok güzel tutsak kadınların ele geçirildiği başlangıçtaki döneme özgü bir davranış olarak da kalmamıştır. Daha sonraları da, hiç değilse Türkler ile Gürcüler ve Ermeniler arasında bu evlilikler her iki tarafca da eşit düzeydeki kimseler arasındaki evlilikler olarak yorumlan-

mıştır. Bu nedenle Sultanların ailelerinin üyeleri arasında çok sayıda Hıristiyan kadın ve erkek bulunabiliyordu. Keyhüsrev I ve Keyhüsrev II'nin anneleri Grekti, Keyhüsrev II'nin iki, hattâ üç oğlunun anneleri de Hıristiyandı. Bu kadınlardan birinin, bir Gürcü prensesinin, daha sonra Muinüddin Süleyman Pervane ile evlendiği ve Müslümanlığa geçtiği doğrudur. Fakat, genellikle böyle bir zorunluluk yoktu ve hattâ tersini bile gösteren durumlar olmuştur.

Genç Keykâvus II'nin Hıristiyan dayılarının hattâ Mihael Palaeologus'un bile, ne kadar etkisinde kalmış olduğu bilinmektedir. Sultanların Hıristiyan karıları arasında yalnız Ermenilerle karşılaşmıyoruz, çünkü Ermenilerin bir siyasal gücü yoktu. Oysa Kostantinopolis'deki Latin İmparatoru'nun akrabası bir Fransız kadını bile bu listede görülmektedir. Sultanlar, belki ölçülülüklerinden, belki de kişisel çıkarları yönünden, Hıristiyan uyruklarını, onların dinsel özgürlüklerini tehdit etmeye kalkışan herkese karşı savunmuşlardır. Erzincan ve Erzurum gibi Hıristiyan nüfusun çoğunlukta ve Müslüman nüfusun azınlıkta olduğu kentleri ziyaret eden Müslüman gezginler, orada karşılaştıkları şaraplı, domuz etli, dinsel alayların kentte dolaştığı bir ortam karşısında tepki göstermişlerdir.

Türkmenlerin yaşadıkları sınır yörelerinde de bu kaynaşma aynı oranda kesindir, ama anlaşılması biraz daha güçtür. Henüz yenilgiye uğratılmamış bir düşman karşısındaki savaşlar, boyunduruk altına alınmış kâfirlerin korunmasını engellememiştir. Hattâ akınlar arasında, verimli bir alışverişin yapılmasını da önlememiştir. Bu koşullar altında, çoğu kez kendilerini küçümseyen, ağır vergilerin ödenmesini zorunlu kılan ve etkili olamayan Bizans hükümetinin korumasına sığınacaklarına, Hıristiyan yerli halklar, Türkmenler ile bir anlaşma yapmayı yeğ tutmuşlardır. Tarih, komşular arasında yapılmış bu tür küçük çaptaki anlaşmalarla doludur. Bu komşuların daha sonra da, her iki kümenin hükümdarları karşısında birlik oldukları görülmüştür. Ayrıca Anadolu'da bu artık yalnız Türkler ile Grekler arasında söz konusuydu, çünkü bütün Ermeni ve Monofizit grupları egemenlik altına alınmışlardı, Gürcüler ise çok uzaktaydılar. Aleksis Komnenus zamanında Türkler ile Ermeniler ve Monofizitler arasındaki işbirliği Bizanslılara öylesine kökleşmiş gözükmüştür ki, bu dinlere bağlı olup da Kostantinopolis'e yerleşmiş kimselerden öc almaya başlamışlardır.

Söz konusu dönemde, komşu Müslüman devletlerinin hükümdarları, zaman zaman, Müslümanlığın koşulları olarak yo-

rumladıkları kısıtlayıcı bazı gerekçelerin gayri müslimlerce yerine getirilmesini istemişlerdir. Bunların arasında giysilere bazı ayırıcı işaretler konulması ve Hıristiyanların yeni dinsel yapılar yaptırmasını veto edebilmek hakkı üzerinde özellikle durulmuştur. Ne var ki, bu istenenlerin birincisi çok kısa bir süre sonra uygulanmaz olmuş, ikincisinden ise bir para ödeyerek kurtulmak her zaman mümkün olmuştur. On dördüncü yüzyılda Moğolların Müslümanlığı kabul edişine değin bu kuralların hiç birinin 'Rum' ülkesinde uygulanmamış olduğunu görüyoruz.

Zaman zaman siyasal ya da dinsel nedenlerin, Türkler ile devletlerinin kapsamına giren bir Hıristiyan Kilisesi arasındaki ilişkilerin gelişmesine ya da bunun tam karşıtı olarak bozulmasına yol açtığı olmuştur. Grek olmayan Hıristiyanlar genellikle Türklerin egemenliği altındaki durumlarından çok memnundular, çünkü artık Bizans Kilisesinin sıkıcı baskısından kurtulmuşlardı. Süleyman, Antakya'daki Bizans kilisesini Monofizitlere vermişti. Atsız da Kudüs'te aynı şeyi yapmıştı. Suriyeli Mihael özellikle bu konuya değinmekte ve memnunluğunu belirtmektedir. Türkleri Hıristiyanların çeşitli mezhepleri arasındaki ayrılıklar ilgilendirmediği için, bir mezhebi ötekine yeğ tutma eğilimini göstermiyorlardı.

Daha önce de belirttiğimiz gibi, yukarıda anlattıklarımız, Sultanların Müslümanlığa karşı olan büyük bağlarını hiç bir yönden zedelememiştir. Hoşgörülerinden büyük bir övgüyle söz edilen Sultanlar, Müslümanlığın amaçlarına en çok hizmet etmiş kimselerdi. Bir yandan Hıristiyanlara kendi kentlerinde inançlarını diledikleri gibi ortaya koyma olanağını tanırken bir yandan da Aksaray'da örnek bir Müslüman kenti yaratmışlardı. Belki de yönetici çevrelerde kültürün yaygınlaşması oranında, Türkler, kültürel açıdan da siyasal açıdan da egemenliklerini yaşatmanın İslamlığın birleşmesine bağlı olduğuna inanmaya başlamışlardı. Grek Kilisesi, Türk istilalarının en başlarında Türkleri Hıristiyanlığa çelmeyi belki düşünebilirdi. O zamanlar böyle bir şeyi aklından geçirmemişti, daha sonraları ise artık böyle bir şeye olanak kalmamıştı.

Başlangıçta en büyük güçlüklerle karşılaşanın Grek Kilisesi olduğunda kuşku yok. Bunun nedeni, daha önce de belirttiğimiz gibi, bu ülkeyi yıkmak için değil de, buraya yerleşmek için gelen istilacıların bu kiliseye ötekilerden daha kötü davranmış olmaları değildir. Bu duruma yol açan nedenlerden biri, bütün düşmanlıklarda, yerli papazlardan çok Grek papaz-

larının yenik hükümetle bir tutulmasıydı. Fakat en önemlisi, Türk istilalarını Bizanslıları bir cezalandırma olarak yorumlayan ve zaman zaman da Türkler ile işbirliği yapan Ermeni ve Monofizit halklarca Grek papazlarının hiç bir zaman tutulmamış olmalarıdır. Ayrıca, moral ya da maddi yönden koşullar çetinleştiğinde her zaman Istanbul'a çekilebilme olanakları bulunduğundan, Grek piskoposları öteki Doğulu piskoposlar gibi köklü bir biçimde Anadolu'ya yerleşmemişlerdi. Öteki papazlar, kendi halklarının arasında olduklarından, kurtarabilecekleri her şeyi kurtarmaya ve fırtına dindikten sonra da her şeyi eski haline getirmeye kararlıydılar. Geri dönmenin mümkün olduğu zamanlarda bile genellikle Grek papazları kiliselerinin yıkıldığını düşünerek, Istanbul'daki Patrikhanesinin öteki eyaletlerindeki kilise ve manastırlarında bir iş bularak kıdemlerini korumayı, geri gitmeye yeğ tutmuşlardır.

1082'den kısa bir süre sonra Antalya'nın başpiskoposluk düzeyine yükselmesinin, iç bölgelerdeki kiliselerin uğradıkları tahribattan ötürü mü olduğunu bilebilmek çok güçtür, çünkü böyle bir durumun söz konusu olmadığı dönemlerde bile bu gibi yükselişler görülmüştür. 1082'de Çankırı başpiskoposu artık o kentte kalamadığı için, Pontik kıyılarındaki Amastris'de bir görev almak zorunda kalmıştı. Sonunda, 1093 ya da 1108'de Aleksis Komnenus, yerinden çekilmek zorunda kalan papazlara da yerlerinde kalan papazlarla eşit haklar tanımıştı. Fakat bu genel görüntüden, on ikinci yüzyılda bile, bütün Grek piskoposlarının kaçtığı ve yok olduğu sonucunu çıkarmamak gerekir. On ikinci yüzyılda Selçuklu yöresinde Grek piskoposlarının yaşadığını gösteren belgeler vardır. Hatta seçimlere katılmaları ya da zaman zaman gelenekciliklerinin deneyden geçirilmesi için Kostantinopolis'e gitmelerine izin de verilmekteydi.

Öyleyse, Selçuklu rejimi Grek papazlarını kabul etmekle kalmıyor, onların Kostantinopolis ile ilişki kurmalarını bile engellemiyordu. Süleyman ve Melikşah da, Antakya'daki Grek patriğinin kentte kalmasına ve birkaç kez Kostantinopolis'e gitmesine izin vermişlerdi.

Selçuklular bu bakımdan, Grek dinsel tutumunun Antakya, Kudüs ve İskenderiye'nin Araplaşmış Melkite Patrikleri'ne bağlı oldukları öteki Müslüman devletlerinden de daha ileriye gitmişlerdir. Muhammed dışında, Danişmend Sultanları'nın tutumu da aynı düzeyde olmuştur. Siyasal nedenlerle onlara bağlı halkların yer değiştirmesiyle ve artık yaşamlarını haklı kılacak bir neden kalmadığından yalnız Doğu Kiliselerine bağlı

piskoposlar yok olmuştur. Ayrıca, bulundukları yerlerden giden piskoposlarla, orada kalan papazlar ve keşişler arasında da bir ayrım yapmak gerekmektedir.

On üçüncü yüzyılda, içteki düzenin geri gelmesi ve Grekler ile aradaki siyasal ilişkilerin düzelmesiyle, Grek Kilisesi biraz rahatlamıştır. Bunda, Sultanın hizmetine ya da ailesine giren Grek soylularının da rolü olmuştur. O yüzyılın ortalarında, 'Rum' ülkesine sığınmış olan Mihael Palaeologus, İznik'e geri dönmeyi, Konya'daki başpiskoposun aracılığıyla başarabilmiştir. Bundan da, başpiskoposun ya orada yaşadığını ya da orayla kolayca haberleşebildiğini anlıyoruz. Aynı dönemde Chariton manastırı, ya da filozofun vücudundan arta kalanların orada olduğuna inanıldığı için Eflâtun manastırı adı verilen manastır, çevreden pek çok kimsenin gelip onu ziyaret etmesine yol açacak bir üne sahipti. Hattâ kentlerde yaşayan soylu Müslümanlar bile gelip onu ziyaret ediyorlardı. Eflâtun ile ilgili efsane ise günümüze kadar gelmiştir. On ikinci yüzyılın sonları kadar erken bir tarihte bile, Romalılara karşı olan Teodore Balsamon, insan ruhuna karşı saygı duyan Türklere teslim olmayı, insanların ruhunu tehdit eden Franklara teslim olmaya yeğ tutmuştur.

Değişik türdeki bazı belgeler de, özellikle Kapadokya'daki Grek Hıristiyanlığı ile ilgili bilgiler veriyorlar. Bu göredeki toprağın özelliği nedeniyle buradaki kayalar oyularak kiliseler yapılmıştır. Çağımızda onların yeniden keşfedilmeleri, bu yüzyılda Bizans sanat tarihiyle ilgili yapılan keşiflerin en önemlisi sayılmaktadır. Bu kiliselerin büyük bir bölümü Türk fetihlerinden önce yapılmıştır ve bu fetihler nedeniyle herhangi bir değişikliğe uğradıklarını gösteren hiç bir kanıt yoktur. Ayrıca Selçuklu (ya da Danişmendli) topraklarında bazı kiliselerin yapıldığı, onarıldığı ya da donandığı bilinmektedir. Tek tük kitabelerin dışında bu kiliselerin ne zaman yapıldığını belirten işaretler bulunmamaktadır ve burada, üzerinde uzmanların tartıştığı bir konuya girmemize de gerek yoktur. Başkalarından kopmuş olarak yaşayan ustaların, başka yerlerde artık modası geçmiş bazı gelenekleri, biçimleri ve teknikleri buralarda sürdürmüş olmaları mümkündür. Fakat bu geleneklerin bazılarının kesinlikle var oldukları bilinmektedir, bazılarının da bütün yörelerde var olmuş olmaları mümkündür. Hattâ burada Teodore Laskaris'in ve John Vatatzes'in tahtta oldukları dönemden kalma iki kitabenin bulunması, onların zamanında Kapadokya'nın yeniden Bizans topraklarına katılmış olduğu-

nu gösterdiği yolunda bir fikir ortaya atılmışsa da, kısa sürede, bunun gerçekleşmesine hiçbir zaman olanak olmadığı anlaşılmıştır. Ama daha sonra Basileus Andronikus II Palaeologus ile Sultan Mesud II'nin adlarının yan yana geçtiğini görüyoruz. Bu da, iki hükümdarın arasında iyi ilişkiler olduğunu gösterdiği kadar, Hıristiyan Grek halklarının Selçuklu rejimine siyasal açıdan baş eğmek zorunda kaldıklarını kabul etmelerinin yanında, daha önceleri 'Roma'nın varlığına bir sadakat sözü vermiş olduklarını da unutmadıklarını göstermektedir.

Bu arada, Sultanın çevresinde bazı Grek soylularının bulunduğunu ve bunların tam anlamıyla yerli sayılmamalarına karşın, geçici olarak Sultana sığınmış kimseler olduklarını ya da onun hizmetine girip yüksek mevkilerde görev aldıklarını belirtmek yerinde olur. Andronikus Komnenus'un ziyaretinden ve oğlu John'un Müslümanlığa geçişinden daha önce de söz etmiştik. Keyhüsrev ve Keykubat'ın sadık hizmetkârı Maurozomes, belirlemesi güç ama geçerli bazı ilişkiler sonucunda 'Komnene Emir' diye adlandırılmaya başlamıştı. Gene Hıristiyan olarak kalmıştır ve Konya'nın dışındaki bir kilisede 1297'-de genç yaşta ölen bir akrabasının mezar taşı bulunmaktadır. Gene 'Komnenus' adıyladır ki, geleceğin imparatoru Mihael Palaeologus yıllarca Selçuklu ülkesinde yaşamıştır. Ünlü Ermeni - Bizans ailesi Taronites'den gelen Gavras ailesi de vardır ve bu ailenin üyeleri ya Bizans'ın sadık uyrukları olarak ya da Bizans'a baş kaldırmış kimseler olarak Trabzon'u sık sık yönetmişlerdir. Bu valilerden birinin on ikinci yüzyılın başlarında Aleksis Komnenus'a karşı Danişmend'den yardım istediğinden daha önce de söz etmiştik. Bundan yirmi yıl sonra bir başka Gavras da, Danişmend Gümüştekin'e karşı Mengücük ile birleşmiştir. 1146'da, Türkler arasında yetişmiş ve onların adına bir eyaletin valiliğini yapan bir Gavras ile karşılaşıyoruz. 1176'da Manuel Komnenus'a önce geri çevirdiği, ama Myriokephalon yenilgisinden sonra memnunlukla kabul ettiği barış tekliflerini getiren gene bir Gavras olmuştur. Aynı Gavras ya da onun oğlu, metinlerde İhtiyarüddin Hasan İbn Gavras diye geçmektedir ve 1180'de Selahaddin Eyyübî ile görüşmelere girişmiş, 1187'de Kudüs'ü ele geçirmesi üzerine ona Sultanın kutlama mesajını gene o götürmüştür. 1190'da da yukarıda belirttiğimiz biçimde öldürülmüştür. Adından anlaşıldığı kadarıyla müslümanlığı kabul etmiş olması gerekirdi ve Kılıç Arslan'ın vezirliğini yapmış olması da mümkündür. Hiç değilse Kılıç Arslan'ın önde gelen ve etkili bir destekleyicisiydi. Öl-

mezden önce Mengücüklerin ülkesine çekilmek için izin istemişti, o ölünce de mirasına Mengücükler konmuştu. Bu da ailenin hâlâ oralarda malları bulunduğunu gösteriyor.

Kir Farid'den de burada söz etmemiz gerekir. Kir Farid, Alanya'nın eski valisi, Keykubat'ın da kayınpederi idi ve onun adına Akşehir'in valiliğini yapmıştı. Fahreddin Sıvastus (Sebastos) un oğullarından Ali'nin 671/1273'de Afyonkarahisar'da olduğunu oradaki bir kitabeden öğreniyoruz. İzzeddin Keykâvus'un yerli soylulardan olan dayılarından burada ancak kısaca söz edebileceğiz. İzzeddin'i, Grek dayıları, Moğollara bağımlı olmasına ve Rükneddin'i destekleyen bazı Müslümanların ona böyle bir davranışta bulunmamasını öğütlemelerine karşın, Türkmenlerin yardımıyla Moğollara karşı çarpışmaya yöneltmek istemişlerdi.

Daha sonraki tarihlerden edindikleri duygularla tarihi yorumlamak isteyenlere bu ters gözükse de aralarındaki bütün çatışmalara karşın, birçok kuşaklar boyunca Türkler ve Grekler birbirleriyle kendi dindaşlarıyla olduğundan daha yakın bir ilişki içindeydiler. Pek çok başkaldırmış Grek'in Türklerden yardım istemiş olduğunu gördük. Bizans tarihinde aynı durumdaki Greklerin, örneğin gene güçlü bir komşuları olan Slavlardan aynı oranda yardım istemiş olduklarının gösterilebileceğini hiç sanmıyorum. Öte yandan, Anadolu'dan kaçmak zorunda kalan Türk beyleri, pek ender olarak Suriye, Mezopotamya ve hattâ Irak'ın Müslüman halkları arasına sığınmayı düşünmüşlerdir. Oysa bu ülkelerin hükümdarları Türk idiler. Bunun tam karşıtı olarak genellikle Bizans'a ya da Kilikya'daki Ermenilere sığınmışlardır. (Kutalmış'ın bir akrabasının Bizans'a sığınmış olduğunu gördük). Türkler gerçekten Müslümandılar, ama az çok bilinçli olarak, egemenlikleri altına almayı umdukları 'Rum' ülkesinde klasik anlamdaki Darülislâmda olduğundan çok daha rahat ediyorlardı. Kâfirler arasında olduklarında bile kendilerini kendi vatanlarında hissediyorlardı. Acaba böyle bir düşünceyi öne sürmekle fazla ileri mi gitmiş oluyoruz, çünkü metinlerde bu söylediklerimizi destekleyecek açık seçik kanıtlar yok. Ne var ki, tarihin köklü gerçekleri, hiç olmazsa bu gibi yorumların yapılmasını kaçınılmaz kılıyor.

Ermeniler ile Türkler arasındaki ilişkiler Türkler ile Grekler arasındaki ilişkilerden biraz daha değişiktir. Konya'da Ermenilerin yaşadığı ve hattâ burada onların gittiği bir meyhanenin bile olduğu bilinmektedir. Fakat Ermeniler çoğunlukla

Sultanların yaşamadığı Doğu Anadolu yöresinde toplanmışlardı. Onları destekleyen herhangi bir siyasal güç yoktu, bu nedenle de Ermenilerin Selçuklu siyasal yaşamındaki rolü Greklere oranla önemsizdi. Aynı nedenden Ermenilerin karşılaştıkları güçlükler de daha azdı. Genellikle Kapadokya'dan olmak üzere, Kilikya'ya yapılan göçlere karşın, Doğu Anadolu'daki Ermeniler orada yaşamaya devam etmişlerdir. Erzincan büyük bir Ermeni kenti olarak kalmıştır. Ermeniler hemen hemen her zaman Sultanlara sadakat göstermişler ve kendilerine iyi davranıldığını düşünerek yalnızca ölen kralları için yas tutmakla yetinmişlerdir. Burada da, daha sonraki tarihlerle ilgili olarak öne sürülen duyguları o çağlara aktarmamak gerekir.

Ermeni Kilisesi üzerine pek etraflı bir bilgi edinemiyoruz. Ana merkezlerinin ya giderek özgürlüğünü kazanmakta olan Kilikya'daki küçük Ermeni Devleti'nde ya da başka bir Kilisesi ve dili olmasına karşın, on üçüncü yüzyılda Gürcülerin Hıristiyan Krallığı'nın sınırlarının içinde kalan kuzey-doğu Azerbaycan'da olduğu kesinlikle bilinmektedir. Ama gene de Ermeni hiyerarşisi Türk Anadolusunda yaşamını sürdürmüştür. Kilise toplantılarından Kayseri, Malatya, Sıvas, Niksar ve Göksun'da Ermeni piskoposlarının bulunduğu bilinmektedir. (Gerçi Göksun zaman zaman Kilikya Ermenilerinin eline geçmekteydi). Bu kez, piskoposların o kentlerde oturmadıklarını düşünmek için bir neden yok, çünkü bunlardan Kilikya tarihinde söz edilmemektedir. Hattâ bu piskoposlar, örneğin Sultan Keyhüsrev tarafından desteklenmişlerdir ve zaman zaman ondan yardım istemişlerdir. Ayrıca günümüze kadar ulaşmış bazı belgelerde, bu piskoposların yazıları ve bazan da resimleri, Erzincan, Erzurum ve daha başka yerlerde de hâlâ Ermenilerin bazı kültür merkezlerinin bulunduğuna tanıklık etmektedirler. Moğol döneminde Sıvas'ta yazılmış bir vakayiname vardır. Bir Ermeni doktorun, Malatya'nın kuzeyinde günümüze kadar gelmiş bir kervansarayın temellerini attırmasıyla ilgili Arapça, Süryanice ve Ermenice kayıtlar vardır. Erzincan'ın ve oradaki piskoposların Moğollar döneminde taşıdığı öneme daha sonra değineceğiz. Ermeni ustalarının önemini daha önce de belirtmiştik.

Selçuklu ve Danişmendli topraklarında en az Monofizitlerle karşılaşıyoruz. Monofizitler, Hıristiyanlar arasında en çok Araplaşmış olanlardı ve soydaşları çoğunlukla Arap ülkelerinde yaşamaktaydı. Monofizitler, toplumsal yapıda alçak gönüllü bir yer tutmaları, hiç bir siyasal özlemleri ve anıları olma-

ması, dayanacakları herhangi bir devletin de bulunmaması yönünden ötekilerden ayrılıyorlardı. Hiç bir güçlük çıkarmıyorlardı ve onları ezmek çok kolay olabilecekken, bunu gerektirmek için herhangi bir neden yaratmıyorlardı. Daha önceleri de Arapların ve Müslümanların Bizanslılar karşısında kazanmış oldukları yengiler onları memnun etmişti. Ermeniler gibi büyüklük taslamadıkları için de, Türk hâkimleriyle daha yakın ve iyi ilişkiler içinde yaşıyorlardı. Ünlü patrikleri Suriyeli Mihael'in vakayinamesinde baştan başa bu duyguları görmek mümkündür. İskenderiye'deki Kopt Patrikliğine bağlı ve 'Rum' ile ilgili bilgileri bu kaynaktan edinmiş bir tarihçinin, Mesud I üzerine yaptığı açıklamalarda bu açıkça görülmektedir. Bu tarihçi şöyle der: «Rum'daki Sultan Mesud'un uyruklarının büyük bir bölümü Greklerdir. Dürüstlüğü ve hükümetinin düzenliliği nedeniyle onun yönetimi altında yaşamayı yeğ tutuyorlar.» Suriyeli Mihael'e göre, «Türkler kutsal gizlere önem vermediklerinden, ... bir kimsenin nasıl ibadet ettiğini araştırmak ve bu nedenle bir kimseyi cezalandırmak onlara çok ters gelen bir şeydir. Bu yönden hain ve yobaz kimseler olan Greklerin tam karşıtıdırlar.»

Patrikliğin başlıca konutu olan Mar Bar-Sauma Manastırı Torosların en doğu ucundaki dağlardaydı. Bu yöre uzun yıllar boyunca Urfa'daki Franklar ve Ermeniler, daha sonra da onların yerine geçen Halep'teki Artuk Müslümanları ile Malatya'yı elinde bulunduran Danişmendliler ya da Selçuklular arasında bir çatışma konusu olmuştur. Buradaki piskoposların çoğu siyasal açıdan sık sık değişik kimselerin boyunduruğuna girmişlerdir. Tam anlamıyla Selçuklu ya da Danişmend topraklarında Malatya, Arqa, Elbistan, Tzamandos ve Kayseri'de piskoposlukların bulunmuş olduğunu gösteren belgeler vardır.

Suriyeli Mihael, Kılıç Arslan II ile çok yakın bir kişisel ilişki içindeydi. Kılıç Arslan onu ziyarete gelir, Mihael onun bilgin kişileriyle din üzerinde konuşur ve ondan mektuplar alırdı. Mihael bundan, Türklerin Bizanslılara karşı kazandıkları zaferlerden duyduğu memnunluk gibi bir memnunluk duyardı. Suriyeli Mihael'in çağının en kültürlü kişilerinden biri ve baska Kiliselere oranla en çok Hıristiyanlığı birleştirme yanlısı olduğu dikkate alınırsa, bütün bunlar daha da ilginç oluyor. Mihael, Mar Bar-Sauma Manastırı'nı ve Malatya Katedrali'ni baştan başa onartmayı başarmıştı. Bu arada, kendisi için çok yararlı bir vergi affını da sağlamıştı. Malatya ve Mar Bar-Sauma Manastırı uzun süre Süryani manastır kültürünü yaşatan

merkezler olmuşlardır. Mihael'den önce Denis Bar Salibhi burada yaşamış, daha sonra da ortaçağ Monofizit bilginlerinin en büyüğü ve sonuncusu olan Bar Hebraeus bir süre burada yaşamıştır. 1200 yıllarında Malatya'da yazılmış resimli bir Süryanî İncili elimizde bulunmaktadır. Sistematik bir incelemenin sonucunda, pek çok Süryani yazılarının, bazı Ermeni yazılarının da olduğu gibi, Selçuklu Anadolusunda yazılmış olduğunu ortaya koyacağından hiç kuşku yoktur.

Selçukluların Roma Kilisesi ile ilişkileri üzerine de bir şeyler söylemek gerekir. Selçukluların uyrukları arasında Roma Kilisesine bağlı olanlar yoktu. Selçukluların Suriye'deki Müslümanlar gibi Roma Kilisesine bağlı Franklar ile çatışmaları için herhangi bir zorunluluk olmadığından, Roma ile ya da Latin Kiliseleri ile iyi ya da kötü bir ilişki kurmaktan kaçınmaları çok kolay olabilecekti. Aradaki ilişkileri abartmamak ve yanlış yorumlamamak gerekir. Kılıç Arslan II'nin belki, Keyhüsrev'in ise kesinlikle kısa bir süre için zamanlarının Papaları ile mektuplaşmış olmaları tamamen siyasal nedenlere dayanmaktadır. Bizanslılar ile ilişkiler iyi de olsa kötü de olsa, Sultanlar, Latin propagandacılarının gelerek Bizans Kilisesine bağlı din adamlarıyla Grek halklarını etkilemek yolunda rekabet etmek istemlerinde sakıncalı bir yön görmemişlerdir. Böylece, Gregori IX ve Innocent IV Doğu'ya misyonerler göndermeye başladıklarında bunlar çok iyi karşılanmıştır. Bir süre için Suriye ve Mezopotamya'da da bu böyle olmuşsa da, Latin tüccarlarının ve askerlerinin de bulunduğu Anadolu'da bunların daha da iyi karşılanmış olmaları mümkündür. Pek çok konuda kendisinden yararlı bilgiler edindiğimiz Quentinli Simon'un Selçuklu Anadolusunda geçirdiği birkaç yıldan öylesine olumlu bir şekilde söz etmesinde bunun da bir katkısı olabilir.

Bizanslıların döneminde Anadolu'nun iç kesimlerinde Yahudiler azdı. Antalya'da bazı Yahudiler vardı ve kentin Selçukluların eline geçmesinden sonra da onların burada kaldıklarını görüyoruz. Sarayın Konya'da oluşu da bazı Yahudileri buraya çekmiş olabilir. Fakat bu konuda bütün bildiklerimiz Celaleddin-i Rumî zamanında Konya'daki Yahudi mahallesinde bir hahamın olduğu ve buradan şarap bulunabildiğidir. Sıvas'ın ticaret merkezlerinde Yahudilerin bulunup bulunmadığı bilinmemektedir. Aksarayi onlarla ilgili bazı olumsuz izlenimler edinmiştir, ama onlarla ilişki kurmuş olduğunu özellikle belirtmemektedir. Ne var ki, İlhanlıların bir dönme Yahudiyi vezir yaptıkları dönemde bile Yahudilerin bu ülkede önemli bir

rolü olmamıştır. Malatya'da yaşamış Ahron adındaki bir Monofizit Hıristiyanlığına dönme Yahudi doktorun oğlu olan Bar Hebraeus, Selçuklu Anadolu Devleti'nde dünyaya gelmiştir.

Bu ülkede gayri müslimlerin görmüş oldukları hoşgörü üzerine söylediklerimiz, bunlardan bazılarının Müslümanlığa geçmedikleri anlamına gelmez. Tutsakların ve *İğdiş*lerin dışında bazı kimseler de kendi istekleriyle Müslümanlığa geçmişlerdir. Soylu kişiler arasında yükselme amacıyla yapılmıştır bu, Garvaslar, Komneniler, Sultanların hem Müslümanlığı kabul etmiş hem de etmemiş karıları arasında bunların pek çok örneklerini görüyoruz. Ama daha başkaları da olmuştur. Mevlevilerin evliya menkıbeleri yazıcısı Eflaki'nin olayları abartmış olabileceğini de kabul etsek, yalnızca Celâleddin-i Rumi'nin manevi etkisiyle kişilerin ya da grupların topluca Müslümanlığa geçmiş olmalarını söylemesinin tamamen bir düş ürünü olduğunu da ileri süremeyiz. Ayrıca Celaleddin-i Rumi'nin bulunduğu mistik düzeyde varlıkların var oluş biçimleri yönünden bu yola bağlanmak çok kolaydı. Ama gene de bu, resmen Müslümanlığa geçmek demek oluyordu. Daha başka durumlar da bilinmektedir ve bunların arasında papazların ve keşişlerin bulunması da mümkündür.

Türklerin Anadolu'ya gelişlerinde Hıristiyanlığın bazı yerli çevreler üzerinde artık güçlü bir etkisi kalmamıştı. Fetihler nedeniyle bu çevrelerin birbirlerinden daha da kopmuş olmaları, bu etkiyi daha da zayıflatmış ve yerli halkların Müslümanlığa geçmesini kolaylaştırmıştır.

Günümüzde yapılan bazı araştırmaların sonuçları, karşıt ilkelerin birbirleriyle bağdaşmalarının ortaçağlara kadar uzandığını gösteriyor.

6

SİYASAL KURUMLAR

Hükümet

Bir fikir ayrılığı, bilginler arasında bölünmeye yol açmıştır. Bunların bir bölümü Osmanlı İmparatorluğu'nun pek çok kurumunun Bizans kökenli olduğunu öne sürmektedir. Bir bölümü ise, bu kurumların ya Türk ya da Müslüman kökenli ol-

duğuna inanmaktadır. Taraflar tezlerini pek de iyi sunmamışlardır, çünkü bir dizi örnek sıralarken çeşitli alanlar arasında yeterince açık seçik bir ayrım yapmamışlardır. Ayrıca bu sorunun merkez organlar açısından ya da temel toplumsal kurumlar bakımından ele alınmış olmasına göre varılacak sonuçların değişik olacağını kabul etmek gerekmektedir. Bu sorun, Selçuklu Anadolusu yönünden Osmanlı İmparatorluğu'nda olduğunun aynı değildir. En başta, zaman aynı zaman değildir ve daha da önemlisi iki devletin yerleşme ve gelişme koşulları değişiktir. Osmanlı İmparatorluğu, Bizans İmparatorluğu ile (daha doğrusu ondan arta kalan şeyle) birleşerek doğmuştur. Asya'da büyük bir güç olmadan önce, Avrupa'da önemli bir güç olmuştur. Kuramsal açıdan bu imparatorlukta hiç bir zaman bir birlik olmamıştır ve Anadolu'daki hükümet sistemiyle Balkanlar'da ya da Arap dünyasındaki hükümet sistemleri başka başka olmuşlardır. Osmanlılar, Müslümanlardan olduğu kadar Selçuklu-Moğol rejiminden de örnek almışlardır. Selçuklu Devleti daha küçük alanları kapsamıştır, yöresel geleneklerin ve komşu Bizans'ın etkisi altında kalmıştır. Bir yandan da, içinde yaşadıkları İran - İslam dünyası Türkleri etkilemiştir. Bu dünya Anadolu Selçuklularına uzmanlar göndermeye devam etmiş, Büyük Selçuklu İmparatorluğu İran - Irak'da ün kazanmış ve gelecek için bir örnek olmuştur. Bu devlet ayrıca, kendine özgü gerekçeleri de duymuş ve kendi özel evrimini de yaşamıştır. Herhangi bir kurumun incelemesini yaparken, önyargılara kapılmadan önce, bu üç unsuru araştırıp bulmamız gerekir.

Bu nedenle bazı tedbirler almak zorundayız. Kimi sistemlerde personelin yerli oluşuna bakarak, yerli geleneklerin hiç aralıksız sürdürülmüş olduğu sonucunu çıkarmak yanlış olacaktır. Ayrıca durumu bütün açıklığıyla belirlemek, terminolojideki yüzeysel benzerliklere kapılıp kurumlarda da bir benzerlik olduğu sonucuna varmamak ve aynı sözcüklerin her zaman tamamen aynı anlamı taşımadıklarını unutmamak gerekmektedir. Bir varsayım olarak, bütün Selçuklu rejimlerinin ortak bir kimliği olduğunu da öne sürmemek zorundayız. Anadolu'yu ele geçiren Türklerin Büyük Selçuklu Devleti'ni kuran kimselerin soydaşı oldukları ve İran'dan geçmiş oldukları doğrudur. Anadolu'ya İran'dan memur alındığı, Büyük Selçukluların ortaya koydukları ve Nizamülmülk'ün yazdığı *Siyasetname*'de verilen örneklerin incelenmiş olduğu da doğrudur. Ne var ki bu etkilenme yalnız on üçüncü yüzyılda belirgindir. O dö-

nemde ise, 'Rum'daki Selçuklu Devleti'nin pek çok özellikleri artık kesin bir nitelik kazanmıştır. Bunların kesinleşmesinde de, yöresel koşulların ve bir fetihin gerçekleşmesi sonucunda ortaya çıkan durumların, dışarıdan gelen katkıdan çok daha önemli bir rol oynadıklarında hiç kuşku yoktur. Bu nedenle Anadolu'daki rejimin bir önyargıyla başka rejimlerle bir kaynaşma sonucu oluştuğunu düşünmeden, kendi içinde incelenmesi gerekmektedir.

Bütün bunlardan sonra da, dönemler arasında bir ayrım yapmaya çok özen göstermek gerekmektedir. Bu noktanın üzerinde önemle durmak isterim, çünkü kanımca, bu noktaya yeterince dikkat edilmediğinden çok büyük yanlışlıklara düşülmüştür. Selçuklu kurumları üzerine en aydınlatıcı bilgileri veren yazarlar Moğol döneminde yetişmişlerdir. Ülkenin yeni hâkimlerinin bir önceki rejimi devirmek istememeleri nedeniyle, Selçuklu Hanedanı, Moğol korumalığı süresince devam etmiştir. Bu nedenle de, sanki aralarında hiç bir başkalık yokmuşcasına Selçuklu rejimi ve Selçuklu - Moğol kurumları eşit olarak ele alınmaktadır. Bu iki dönem arasındaki farklılığı göz önüne alarak yapılacak bir inceleme sonucunda, hiç değilse bazı konularda, durumun değişik olduğu ve bildirilen gerçeklere dayanılarak varılan sonuçların da sanıldığından başka olduğu görülecektir.

Selçuklu Devleti'nin başlangıçtaki dönemi ve dalları ile, daha sonraki gelişmeleri arasında da bu tür ayrımların yapılabilmesi mümkündür. Daha iyi tanındıkları dönemlerde gözüktükleri biçimleriyle bile bu kurumların kökenlerini belirleyebilecek olabilsek, bu da atılmış önemli bir adım olacaktır. Ne var ki, bir bakıma böyle bir şey yapmak olanak dışıdır, çünkü bunu aydınlatacak belgelere sahip değiliz. Bu nedenle de, elimizde bulunan belgeleri daha büyük bir dikkatle incelememiz gerekmektedir.

Anadolu'daki Selçuklu rejiminin başında Sultan bulunmaktaydı. Daha önce de söylediğimiz gibi, uzun bir süre halk arasında kullanılmış bu deyim artık resmen bir anlam taşımaktaydı. Halife de gerçekte gücünü artık yitirmiş olduğundan, gücü elinde bulunduran kimseyi Halifeden ayırmak için kullanılan bir deyim haline gelmişti. Bazı ortaçağ ve günümüz yazarlarının öne sürmüş oldukları gibi Sultan ile Halife arasındaki farklılık, İmparator ile Papa arasındaki farklılığa benzemez, çünkü Halife hiç bir zaman bir Papaya benzememiştir. Halife ile Sultanlar arasında «dünyevî» ve «ruhanî» gücün pay-

laşılması söz konusu değildi. Sultan, hele ülkesinin toprakları Bağdad'ı da içine almadığı durumlarda, hiç değilse kuramsal olarak, dinsel konularda da siyasal konularda olduğu gibi tam otorite sahibiydi. Çünkü Müslümanlıkta kuramsal olarak yasa, Tanrı tarafından belirlenmiştir ve toplumsal koşulları yönünden bile insanlarca yaratılamaz ve değiştirilemez.

Sultanlar genellikle Halifeyi sayarlar, bazı durumlarda da bu saygıyı belirtmeyi yararlı bulurlardı. Ama işte o kadar. Halifenin gücü, Sultan'ın otoritesini onaylama ve resmî kılma yetkisinin yalnızca onun elinde olmasından gelmekteydi. Önceden de belirttiğimiz gibi, bazı Sultanlar, Sultanlığın kendi içinde gücünü ortaya koyduğuna inanmaktaydılar. Bir oldu bitti biçiminde güçlerini kabul ettirmiş olanlar ise, herhangi bir nedenle bunu resmiyete dökmekten engellenecek olsalar, bundan pek tasalanmamaktaydılar. Genellikle Halife bu hakkı onaylamış ve resmileştirmiştir ve böylelikle hem kendisini küçük düşmekten korumuş, hem de kendi yetkisinin geçerliliğini kanıtlamıştır. Etkin bir Halife, düzenin sürdürülmesini ve dinsel kurumların iyi bir düzen içinde olmasını gözetmiştir. Kendisinin de bir devleti olduğu durumlarda, bu kurumların kendi ülkesinin sınırlarının dışına da yayılmasına çalışmıştır. Ama bunu yaparken zor kullanma yetkisi hiç bir zaman olmamıştır.

Anadolu'daki ilk Türk başbuğlarının Abbasîlerden herhangi resmî bir güç almalarının söz konusu olamayacağını gördük. Daha sonra onların yerine geçenlerin Halifeden böyle bir yetki almış oldukları anlaşılıyor. Fakat bu konuda kesinlikle bilinen tek gerçek, Gümüştekin ibn Danişmendi'nin 1135'de Halifeden bir *melik* nişanı almış olduğudur. Ama bu tür ilişkilerin ne zaman başladığını bilebilme olanaklarımız yok. Bu unvanların verilmesinin olağan olması, hattâ Aleksis Komnenus'un hükümdarlık döneminin başlarında Bizans imparatorluk katipliğince Süleyman ibn Kutalmış'a verilmesi ve Kılıç Arslan I'in Mezopotamya'da yeğeni Sultan Muhammed'e karşı çıkmaya karar verdiğinde kendiliğinden Sultan unvanını benimsemiş olması mümkündür. Kılıç Arslan bu unvanı Şehinşah'a da vermiş olabilir. Mesud, hükümdarlık döneminin sonlarından kalma bir parada bu unvanı taşımaktadır. Kılıç Arslan II'nin tahta çıkışından çok kısa bir süre sonra yazılmış bir kitabede bu unvanı taşıdığını görüyoruz. Fakat bütün bunlar bu unvanın resmen verilmiş olduğunu kanıtlamaz. Ayrıca bu unvanın ne gibi bir değer taşımış olduğu da belli değildir. O çağdaki yazarlar arada bir 'Sultan' deyimini de kullanmakla beraber,

'Rum'daki Selçuklular ile ilgili olarak genellikle yalnız *'melik'* deyimini kullanmışlardır. Fakat resmen bir Sultan olan Nureddin için de aynı şeyi yapmışlardır. Sultanlık dönemindeki bütün paralarda kullanılan deyim yalnızca *melik*tir ve bunun sultandan daha farklı bir rütbe olarak yorumlandığını sanmıyoruz.

Gümüştekin'e bu unvan verildiğinde, bunun Selçuklulara karşı bir davranış olarak yapılmasına olanak yok, çünkü Mesud onunla çok iyi ilişkiler içindeydi. Muhammed'in bastırdığı bir paranın üzerinde kendisine verdiğini gördüğümüz «bütün Anadolu'nun ve Rumeli'nin hâkimi» unvanını ciddiye almamız da mümkün değil. Acaba Mesud, *melik*ten üstün bir Sultan olarak mı ya da başka bir *melik* olarak mı değerlendiriliyordu? Şimdilik bu soru cevapsız kalacaktır.

Gene de, kitabelerin, daha az bir oranda da olsa paraların ve resmî belgelerin üzerinde sıralanan unvanları incelemek ilginç oluyor. Kılıç Arslan II, başka şeylerin yanında kendini «Arapların ve Acemlerin Sultanı» olarak tanıtmaktadır. Onların adı da ayrıca belirtilmediği için, herhalde buradaki 'Acem' deyimi ile Türkler belirtilmek istenmiştir. Daha sonra da Kılıç Arslan'ı, Kutsal Savaş'ın bir savaşçısı olarak görüyoruz. Ama daha önce anlatmış olduğumuz olayların ışığında bunu biraz kuşkuyla ele almak gerekiyor. Bütün bunlardan bu ülkeye 'Rum' denilmesine karşın, ileride Darülislâm'ın bir parçası olması düşünüldüğü ve Kılıç Arslan'ın kendisini Halifenin bir yardımcısı olarak yorumladığı anlaşılıyor. Halife, kendisinin yardımcısı unvanını isteyen herkese hiç çekinmeksizin vermekteydi. Burada, çağının özelliği olan ve bir ülkeden biraz toprak ele geçirildiğinde daha da geniş alanlara yayılmasının özlemini dile getiren bir biçimde, Kılıç Arslan kendisine «'Rum' ülkesinin, Ermeni ve Frank ülkelerinin ve Suriye'nin Sultanı» demektedir. Bir Kutsal Savaş anlayışı olsa bile Danişmendlerin Saltukluların ve Mengücüklerin kulladığı *gâzi* deyimi burada kullanılmamaktadır. Ayrıca özellikle Türkçeye özgü unvanlar da kullanılmamaktadır ki aynı dönemde bunları yalnız Mengücükler değil, hattâ Zengiler, Artuklar bile kullanmaktaydı. Belki bu deyimler, bir Sultanın nasıl olması gerektiği anlayışı yönünden çok kısıtlı kalıyorlardı.

Burada, bütün Müslüman Doğu'da kullanılanların aynı olan hükümdarlık donanımlarının üzerinde durmamıza gerek yok. Hükümdarların yerden biraz yükseltilmiş bir tahtları vardı. Özel törenlerde taktıkları bir taçları da olmasına karşın

genellikle büyük bir sarık giymekteydiler. Mühür yüzükleri, her nerede olursa olsun. kendilerine imzalamaları için verilen belgeleri imzalamalarına olanak veriyordu. Açıkhavada dolaştıklarında (Abbasilerin rengi olan) siyah bir gölgelikle korunmaktaydılar. Anlaşıldığı kadarıyla bu gölgelikler Sultanların kişisel malıydı ve mezara da onlarla birlikte giderlerdi. Sultanın yaklaşmakta olduğunu bando ve mızıka haber verir, Sultanın yanında tutsaklar ve muhafız kıtasından askerler bulunurdu.

Sultanlar genellikle bir sarayda yaşarlardı ve her büyük kentte Sultanın ya da valinin oturacağı bir sarayı bulunurdu. Bundan başka, Sultanlar dilerlerse sayfiye yerleri yaptırabilirlerdi. Beyşehir gölü kıyılarında Keykubat'ın yaptırdığı Kubâdâbâd'ı, Konya dolaylarındaki Filubâd'ı ve Kayseri yakınlarındaki Keykubâdiye'yi buna örnek verebiliriz. Büyük Sultanların döneminde bu saraylarda büyük kilerler ve her çeşit hazineler bulunurdu. Ayaklanmalardan ve istilalardan kaçmak için Alanya özellikle tercih edilirdi, fakat zaman zaman Antalya, Tokat ve daha başka yerlerin de bu iş için seçildiği olmuştur. Ayrıca Sultanların vermek zorunda oldukları şölenleri ve kabulleri yapabilmeleri için çoğu kez kentlerin yakınlarında büyük çadırların kurulduğu da olurdu. Sultanların müzik ve içki alemlerinin, haremlerinin keyfini sürmüş olmaları da mümkündür. Fakat bu konuyla ilgili kesin bir bilgi yok elimizde. İçki konusunda ise, 'Rum'daki Selçukluların davranışlarının çok ölçülü olduğu sanılmaktadır. Zamanlarının bütün soyluları gibi onlar da avlanmaktan ve özellikle at sırtında yapılan sporlardan çok hoşlanırlardı. Kentlerin yakınlarında büyük spor alanları bulunurdu.

Para bastırmak Sultanların tekelindeydi. O çağlarda bütün büyük hükümdarların olduğu gibi, onların da ileri gelen kimselere ve yabancı prenslere armağan edilmek üzere lüks kumaşlar dokuyan tezgahları olması mümkündür, ama bu konuda kesin bir bilgi edinemiyoruz.

İran - Irak Selçuklularında genç Sultanların *atabek*leri olduğundan daha önce de söz etmiştik. 'Rum' ülkesindeki Selçuklularda da bu böyleydi, ama buradaki *atabek*lerin yetkileri daha kısıtlıydı ve hiç bir zaman öteki Selçuklu hanedanlarında taşıdıkları önemi burada taşımamışlardır. Kılıç Arslan I'in, Kumartaş el-Süleymanî adında bir *atabek*i vardı. Fakat adından da anlaşıldığı gibi bu bir Türkmen başbuğu değil, Süleyman ibn Kutalmış tarafından azad edilmiş bir kimseydi. Biz

onu yalnız Diyarbakır'ın en önemli kenti Meyyafârikîn'in valiliğini yapmış olmasıyla tanıyoruz. Kılıç Arslan bu kenti 1106 - 1107 yıllarında fethettiğinde ona vermişti.

Malatya'daki Tuğrulşah'ın 1107 - 1113 ve onları izleyen yıllarda, geleneksel rollerine daha uygun bir biçimde, annesi tarafından kocalığa seçilmiş birkaç *atabeki* olduğunu biliyoruz. Danişmendlilerde *atabek* yoktu. Selçuklularda yukarıda sözünü ettiklerimizden başka ilk karşılaştığımız *atabek*, 1177'deki bir kitabede öyle tanımlanan *sipahsâlâr* Bedreddin ibn Arslandoğmuş'dur. Fakat kimin *atabeki* olduğu bilinmemektedir. Kitabede yalnız bu deyimle değil de, son zamanlarda Danişmendlilerden alınan Niksar'ın valisi olarak ondan söz edilmektedir. Kılıç Arslan'ın daha sonra tahttan kendi payı olarak Niksar'ı alacak oğlunun, Arslandoğmuş'un vesayeti altında bu kentin valiliğini yaptığı ise bilinmemektedir. Mübarizüddin Armağanşah da, İzzeddin İbn Keykubat'ın *atabeki* ve Baba İshak ayaklanmasında Amasya'daki orduların başkumandanıydı.

Sultanların bir de *naib*leri vardı, ama bunların Sultanın bulunmadığı ya da hasta olduğu zamanlarda geçici olarak mı ya da sürekli olarak mı *naib*lik ettikleri bilinmemektedir. Sultan'ın kişisel yardımcıları arasında *pervaneler* de vardı. Benim bildiğim kadarıyla, bu, Moğollar döneminde İran'da az çok önemli bir makam olan *pervane*nin dışında başka ülkelerde karşılığı bulunan bir makam değildir. Sultana gelen özel mesajları *pervane*ler iletirlerdi, aynı zamanda bağışlanan ihsanları da onlar dağıtırlardı. Bir parça hüner kullanmakla bu makamda yükselmenin çok kolay olacağı ortadadır. On üçüncü yüzyıldan başlayarak çok güçlü kimseler durumuna gelmiş *pervane*lerle karşılaşıyoruz. Gene de, *pervane*lerin gücünü, Moğol korumalığı döneminde tam anlamıyla bir diktatör durumuna gelen Muinüddin Süleyman Pervane'nin gücüyle bir tutmamak gerekir. Bugün bile o, kendini tanıtmış olduğu aynı unvan ile anılmaktaysa da, ortaya koyduğu bütün iktidarı bir *pervane* olmasına dayanarak yapmamıştır.

Atabekler

Mübarizüddin Ertöküş Şemseddin Altunbek, Keykubat'ın oğlu İzzeddin'in *atabeki* idi ve Keykubat'ın ölümü üzerine Keyhüsrev II tarafından öldürtülmüştür.

Mübarizüddin Armağanşah, ötekinin yerini almıştır ve Baba İshak ayaklanmasında Amasya'da orduları yönetirken ölmüştür.

Naibler

Hokkabazoğlu Seyfeddin Ebubekir, daha önceleri Kayseri'nin *subaşısı*, Keykubat'ın tahta çıkması üzerine onun *naibi* olmuştur.

Şemseddin İsfahani, Köpek'in düşmesi üzerine, Keyhüsrev II zamanında *naiblik* yapmıştır.

Pervaneler

Zahirüddin İli ibn Yağıbasan (Danişmendli?) Keyhüsrev I'in ikinci kez tahta çıkışında, Keykâvus'un tahta çıkması üzerine Keykubat'ı desteklediği için sürgün edilmiştir ve kısa bir süre sonra da ölmüştür.

Celaleddin Kayser, 608-17/*1211-20?*, Keykâvus'un *pervanesi*.

Şerafeddin Muhammed. Eğer İbn Bibi yanılmıyorsa Kayser 620/*1223*'de gene aynı makamdadır.

Kemaleddin Kamyar.

Taceddin, Erzincan kadısı 630-7/*1233 - 1239* Şerafeddin'in oğlu.

Veliyüddin, 638/*1240*, Kösedağ'da ölmüştür.

Sultanın çevresinde sarayda bazı görevleri olan kimseler bulunmaktaydı. Bu kimselerin hemen hemen hepsi İran - Irak Selçuklularında görmüş olduğumuz Farsça unvanları taşımaktaydılar. *Emir-candar*, muhafız anlamına gelen *candar*ların başıydı. *Emir-silâh*, silâhların başında bulunan kişiydi, *emir-şikâr* avlanmayı kontrol etmekteydi, *emir-alem*, sancak taşıyıcısıydı. Bir ayrım yapılmadan *emir-ahur* (imrahor) denilen ve bu görevin başındaki kimse Müslüman bile olsa bir Latin - Bizans adı olan *kondestabl*, atların başındaki, diye bilinen görevliler vardı. *Üstaddar*, sarayı kontrol edendi; *emir-meclis* toplantılar ve şölenler düzenleyen kimseydi. *Çaşnigir*, yemek tadıcısı, *şarapsâlâr* da içki tadıcısıydı, ama bunlar büyük adamlara bir paye olarak verilmiş unvanlardı ve gerçekte bunların görevleri başka şeylerdi. Bir de mabeyinciler vardı, bunlara *hacib* ya da çoğul olarak *hüccab* denilmekteydi ve bunlar öncelikle bir askeri kumandandılar.

1243'den önce bu makamlarda bulundukları bilinen kimseler:

Emir-candar, Necmeddin Behramşah, Keykâvus ve Keykubat zamanında, (eğer ona bu unvan daha önceleri bu makamda olduğu için verilmemişse) Keykubat zamanında Mübarizüddin

İsa'nın da aynı makamda bulunduğu bildirilmektedir ve Keyhüsrev II'nin zamanında hiç değilse 641/*1244*'e kadar bu görevde kalmıştır.

620'lerde adı bilinmeyen bir *silâhdar*dan söz edilmişse de, Moğol döneminde ilk kez *emir-silâh*dan özellikle söz edilmektedir.

Emir-alem, Togan, Keyhüsrev II'nin hükümdarlık döneminin başlarında.

Emir-ahur, Zeynüddin Başara, Keykâvus'un zamanında; Esedüddin Ayaz, Keykubat zamanında.

Üstaddar, Keyhüsrev II tahta çıktığında, *Lala* (öğretmen) Cemaleddin Faruk.

Emir-meclis, 617-20/*1220-23*, Mübarizüddin Behramşah, Keyhüsrev II'nin zamanında bu mevkinin varlığı bilinmekte ama bu mevkide kimin bulunduğu belirtilmemektedir.

Çâşnigir, Seyfeddin İne, Keyhüsrev I'in zamanında; Mübarizüddin Çavlı, Keykâvus zamanında. Keykubat zamanında bu mevkide iki kişi görüyoruz: Şemseddin Altunbek ve Çavlı. Daha sonra da o sıra artık *atabek* olan Altunbek ile Nasüriddin Ali'yi ve Keyhüsrev II zamanında gene Çavlı ve Yavtaş'ı bu mevkide görüyoruz.

Şarapsâlâr, yalnız Moğol döneminde, Keykâvus II zamanında bu mevkide biri bulunduğu kaydedilmiştir ve bu kişi aynı zamanda *kondestabl*'dır.

Hacib, Zekeriya, Keyhüsrev I'in zamanında.

Doğu'da, Selçukluların çağdaşı Müslüman devletlerinin çoğunda yönetici makamlar siyasal-askerî makamlar arasında, o makamlarda bulunan kimselerin ırkları ve meslekleri bakımından kesin bir ayrım yapılırdı. Siyasal ve askerî makamlar, genellikle Türklerden, bazan Kürtlerden ve pek ender olarak da başka ırklardan gelen bir sınıfın üyeleri arasından seçilirlerdi. Yöneticilik makamları ise, bu işlerde beceri sahibi olan ve askerlik mesleğinin yasaklanmış olduğu hiç değilse ana orduda görev alma hakları bulunmayan yerlilerden seçilmekteydi. Bir kimsenin bir sınıftan ötekine geçtiği pek ender görülürdü. Adlî işlerle ilgili makamlar da bir üçüncü sınıfı meydana getirmekteydi ve bunlara da yerliler getirilmekteydi. Yönetici makamlardaki kimselerin adlî makamlara geçmeleri enderdi, ama gene de mümkündü.

'Rum' da ise, bu durum biraz daha değişikti. Buranın yerlileri Hıristiyan idiler. Bunların bazı görevlerde bulundukları

bilinmekteyse de, bu, dinleri yönünden değil de, Arapça ve Farsça bilmemeleri yönünden güç olmaktaydı. Böylece, yönetici sınıflar genellikle Horasan'dan ya da kuzey-batı İran'dan, İsfahan'dan ve daha başka yerlerden gelen İranlılardan meydana gelmekteydi. Ayrıca, 'Rum'daki Selçuklu Devleti'nde askerlik mesleği artık Büyük Selçuklularda, Zengîlerde ya da Eyyübîlerde olduğu gibi basit bir nitelikte değildi. Siyasal ve askerî makamlara, siyasal nedenlerin dışında, Türkler ya da Türkleşmiş tutsaklar getirilmekteydi. Bunlardan bazılarının yönetici ve adlî görevlere sızmış olmaları da mümkündür. Özellikle daha sonraki kuşaklarda (oğulların artık babalarının askerî mesleklerine sahip olmadıkları ve Türklerin de 'yerli' oldukları dönemde), eğer gerekli beceriyi edinebilmiş ve o dilleri öğrenebilmişlerse bu mümkün olabilmekteydi.

Fakat bu iki değişik meslek arasındaki ayrım genellikle geçerli olmaya devam etmiştir.

Sivil yöneticilerin başında vezir bulunmaktaydı. Eğer bu unvan, bu bilgiyi edindiğimiz Arap vakayînamecisinin kendi yakıştırması değilse, ilk kez bu makamla on birinci yüzyılda Süleyman'ın zamanında karşılaşıyoruz. On ikinci yüzyılda da bu makamda bir iki kişinin bulunduğunu görüyoruz. Sultanlığın bağımsız olduğu dönemde de bu makamın resmen bulunduğunu biliyoruz, çünkü bir vezir atamak, hükümdarlığın ortaya konulmasının kanıtlarından biri olarak kabul edilmekteydi. Ama on üçüncü yüzyılda bile vezirlerle ilgili bilgilerimiz eksik kalmaktadır. Bu makamdaki kimseler zaman zaman siyasal etkinliklerde bulunmuşlarsa da, vezirlik onlara hiç bir zaman başka ülkelerdeki gibi, örneğin Nizamülmülk'ün Büyük Selçuklulardaki gücü gibi bir güç vermemiştir. Acaba bu, vezirler arasında yeterince kişilik sahibi kimselerin bulunmamasından mı ya da buradaki rejimin düzenleniş biçimi nedeniyle vezirlerin görevlerinin daha önemsiz düzeyde kalmasından mı; yoksa ilk vezirlerin arasında Müslümanlığı kabul etmiş yerlilerin bulunması ve bunların da yeterince güvenilir kimseler olmamalarından mı böyle olmuştu? Nedeni ne olursa olsun tamamen ayrı bir örgütlenme sistemi olan Moğollardan önce önemli bir vezirle karşılaşmıyoruz. Başka yerlerde de olduğu gibi burada da vezirlere *sahip* adı verilmekteydi.

1243'den önce vezirlik görevinde bulunanların listesi:
(1086 ?) da, Süleyman'ın adı verilmeyen veziri.)
1176-90'dan önce Hasan ibn Gavras.

617/*1220*'den kısa bir süre önce vezir olan Mesud adlı biri.

Mecdüddin Ebubekir, Keykâvus zamanında ya da onun hükümdar olduğu dönemin sonunda.

Reşidüddin, 617/*1220*, Keykubat'ın tahta çıkışı zamanında,

Ziyaüddin Kara Arslan, 625/*1228*'de ya da daha önce ve Keykubat'ın tahtta bulunduğu dönemin sonuna kadar.

Köpek'in düşmesi üzerine (637/*1240*) Müheziibüddin Ali el-Deylemî, 1244'de ölünceye kadar.

Bütün Müslüman Doğu'da *müstevfi*, daha önceleri ***sahibüzzaman*** diye bilinen kimseydi. Bütün vergilerden toplanan paraları ve yapılan harcamaları o denetlerdi. *Müstevfi*leri vezirler seçerdi ve hizmetleri vezirler için çok büyük önem taşırdı. Zaman zaman *müstevfi*lerin de vezirliğe yükseldikleri olurdu.

Sultanın topraklarının denetimiyle görevli *müşrif*lerin, belki de onların yardımcıları olan *nazır*ların görevlerini belirlemek biraz daha güç. Bunların Selçuklularda da komşu Müslüman ülkelerindeki gibi olmaları mümkündür, çünkü genellikle unvanlar ve örgütler arasında bir benzerlik vardı. Fakat bu görevlileri yalnız Moğol döneminde görüyoruz. Bu makam tam anlamıyla Selçukluların olmasa bile, o dönemin koşulları altında etkili olan İranlı ajanların bir bulgusu olabilir.

Müstevfilerin Listesi :

Sadüddin Ebubekir Erdebilî 630/*1233*.

Şihabüddin Kirmanî, Keyhüsrev II zamanında.

Selçuklu döneminde görüp de, belki de ordudaki kısıtlamaların bir sonucu olarak Moğol döneminde karşılaşmadığımız *arızlar*, bütün komşu Müslüman Devletlerinde de vardı. Bu konuda tartışılacak bir yön bulunduğu durumlarda, orduya dağıtılacak gayri menkulü Sultanla kararlaştırmak için görevlendirilmiş kimseydi. Aynı zamanda ordunun ücretlerini de o dağıtırdı. Böylece bir eli sivil yönetimde, bir eli askerî yönetimde olan bir görevliydi.

Bu makamda olup da adı kaydedilmiş tek kişi 617/*1220*'de Nizamüddin Ahmed'dir ve ona vezir Mahmud'un oğlu da denilmektedir.

Selçuklu Devleti'nin de komşuları gibi *berid* adı verilen bir posta dairesi vardı.

Çevredeki bütün ülkelerde olduğu gibi, yönetim, bu görev-

lilerin başlarında bulundukları, "dairelerden', *divan*lardan, meydana gelmekteydi. Katiplik dairesinin, *inşâ*nın, özel bir görevi vardı ve siyasal yazışmaları yönetmekte, aynı zamanda da belgeler vermekteydiler. Büyük Selçuklularda, *inşâ*ların yöneticileri *tuğrai*ler kısa zamanda, *münşi*lerle bir tutulmaya başlamışlardır. 'Rum'daki Selçuklular'da ise *münşi* unvanı ile karşılaşmıyoruz, ama *tuğrai* unvanını burada görmekteyiz. Bu nedenle onların Sultanın katipleri olmaları mümkündür.

Bu görevde bulunduğu bilinen tek kişi Şemseddin (ya da Nureddin) Hamza ibn el-Müeyyed'dir, 617/*1220* yıllarında.

Selçuklularda Tuğra Divanının, yazışmalarında genellikle Farsça yazdığı sanılmaktadır. Hiç değilse başka dillere çevrilmemiş olan örnekler elimize bu biçimde geçmiştir. Tuğra Divanınca değil de *kadı*lar tarafından yazılan yasal nitelikteki belgeler her zaman Arapça yazılırlardı. Günümüze kadar gelen örneklerde gördüğümüz kadarıyla bu belgeler kusursuz bir dille yazılmışlardır. Tuğra Divanında, Arap hükümdarına yazılacak yazılar için Arapça bilen bir katibin bulunmuş olduğunda kuşku yok. Fakat Kudüs'ü ele geçirmesi nedeniyle Selahaddin Eyyübî'ye yazılan kutlama mesajı —eğer sahici ise— Farsça yazılmıştır.

Anıtsal yapıların ve sikkelerin üzerindeki yazılar, genellikle Arapça yazılırdı ve ancak Moğol döneminde, ender olarak, buna uyulmadığı görülmektedir. Malî yazılar da Arapça yazılırdı. Bunların arasında çok büyük önem taşıyanlar Moğol döneminde Farsçaya çevrilmiştir. Arapça ya da Farsça bilmeyen devletlerle yapılan anlaşmaların iki dilde yazılmış olmaları mümkündür. Selçuklu Devleti'nde pek çok diller için çevirmenler bulunduğu bilinmekteyse de belgelerin aslının çevirisini kimin yaptığı bilinmemektedir. Keykâvus adına Grekçe yazılmış mektuplar günümüze kadar gelmiştir. Bunların bir Farsça kopyası Konya'da saklanmış olsa bile bunların doğrudan doğruya Grekçe yazıldıkları bilinmektedir. Bunlar mektupları alan kimselerin yaptırdıkları çeviriler de değildir, çünkü öyle olsa, örneğin Kıbrıs'daki Franklara yazılan mektuplar Grekçeye değil de Latinceye çevrilmiş olacaklardı.

İbn Bîbî, *notario*, *noter*lerden söz etmektedir ve bu deyimin Grek katipleri tanımlamak için kullanıldığı sanılmaktadır. Suriye dilindeki çevirileriyle bildiğimiz Suriyeli Mihael gibi, Selçuklu Sultanının Müslüman olmayan uyrukları arasındaki önemli kişilere yazılan yazıların hangi dilde yazıldıkları bilinmemektedir.

İran - Irak Selçuklularının, belgelerinin gerçekliliğini kanıtlamak için *tuğra* adı verilen özel bir nişan kullanmış olduklarından daha önce de söz etmiştik. Osmanlılarda da böyle bir *tuğra* olduğuna göre, 'Rum'daki Selçukluların da bunu kullanmış olmaları gerekir. Bu konuda bir uzman olarak konuşan İbn Bîbî'nin dediğine göre, yay biçimi hâlâ kullanılmaktaydı. Elimize geçen ve yabancılar için kullanılması öngörülmüş bir belgede ise bu *tuğra*, yalnızca Sultanın unvanının özellikle çarpıcı bir biçimde sunulduğu bir şekilden meydana gelmektedir. Başka bir şaşırtıcı nokta da, *tuğrai* unvanının hâlâ kullanılmasına ve önemli kimseler tarafından taşınmış olmasına karşın, *tuğra* deyiminin kendisi, Arapça konuşan Mısır'daki Memlûklarda olduğu gibi, yazı ile gerçekliğin kanıtlanması yöntemi anlamına gelen Arapça *turre* deyimi ile karıştırılmıştır. Oysa Selçuklularda bu yöntem hiç bir zaman kullanılmamıştır.

Moğol döneminde Selçuklu katipleri, kendilerinden önceki ünlü katiplerin yöneticilik dili ve deyimleri konusunda geliştirmiş oldukları üsluba ve onlardan arda kalan belge koleksiyonlarına dayanarak yazmışlardır. Büyük Selçuklularda ve onların yerine geçen Harzemlilerde yapıldığını bildiğimiz bu tür koleksiyonların, Selçuklu Devleti'nin bağımsız olduğu dönemde de yapılmış oldukları sanılmaktadır.

Acaba Moğollar döneminde bu dairelerin işleri daha mı yüklüydü ya da memur sayısı kendiliğinden ve gereksiz olarak mı artmıştı? Bu konuda bir yakınma da olmuş eğer yakınmalara inanmak mümkünse, memur sayısının Alaaddin Keykubat zamanına oranla dört katına çıktığı öne sürülmüştür.

Komşu İran Müslüman devletlerinde de olduğu gibi, *kadı*larca uygulanan genel adaletin dışında, Sultanın emrinde bir *emir-dâd* vardı ve *mezalim* adı verilen, baskı yapılması, eziyet edilmesi durumlarıyla ilgilenmekteydi.

612/*1215*'de bu görevde Sinanüddin Tuğrul vardır. 618'de bu görevden söz edilmekte ama kimin bu makamda olduğu bildirilmemektedir.

Saraydaki ve daha başka yerlerdeki yüksek görevlerde (*atabek* ve *naib* de dahil olmak üzere) askerlerin bulunmuş olduğundan daha önce de söz etmiştik. Ama *pervane*ler askerlikten gelme değildiler. Eyaletlere kumanlar da askerlerden seçilmekteydi ve bunlara *beylerbeyi* denilmekteydi. Bunlardan daha sonra söz deceğiz.

Beylerbeyi makamı üzerine kesin bir fikir edinmek güç. Belki de on ikinci yüzyıl Bizans edebî metinlerinde 'archisatrap',

daha başka yerlerde de *sipehsâlâr*, *emir-i kebir*, v.b. gibi adlarla tanımlanan kimselerle aynı görevleri yapmaktaydılar. On üçüncü yüzyılda, bu deyimin Arapça karşılığı *emir* (ya da daha büyük bir çoğunlukla *melik*) *ül-ümera* (*emir*lerin *emiri* ya *da melik*i) olarak geçer. Bu deyimler aynı metinlerde bile tamamen eşanlamlı olarak birbirlerinin yanısıra görülmektedirler. Hiç bir zaman bu görevde bir kişiden fazla kimseden söz edilmemektedir. Moğol döneminde, makamların ayrıntılı olarak belirtildiğinde de, *beylerbeyi* daima tek bir kişidir. Ne var ki, bağımsızlık döneminde bu görevde bulunan kişilerden, sanki onlar birbirlerinin çağdaşıymışcasına söz edildiğini görüyoruz. Bunlardan birinin, büyük Türkmen eyaleti Kastamonu'nun başında bulunması, bu durumdan ötürü bu unvanı taşımış olabileceği izlenimini veriyor. *Beylerbeyi*nin Türkmenler üzerinde genel bir denetim sağlamakla görevli olabileceği de düşünülebilir. Fakat bu varsayımı destekleyici herhangi bir belgeyle karşılaşmıyoruz. *Beylerbeyi*lerin arasında bir Komnenus da görüyoruz ve ne denli sindirilmiş olursa olsun bu görevde böyle bir kimseyi düşünebilmek güç geliyor. *Beylerbeyi*nin özellikle bir askeri rolü olduğu kesindir, fakat bu onun bütün öteki kumandanların başkumandanı olduğu anlamına gelmez. Örneğin, bir *atabek*in, öğrencisi doğrudan doğruya ordunun başına geçemeyecek olduğu durumlarda, bu görevi onun adına üstüne aldığı da olmuştur.

Beylerbeyilerin Listesi:

Hüsameddin Çoban, Seyfeddin emir Kızıl ile aynı dönemde bu görevdedir, (eğer, onun yerine geçecek diye ondan söz edilmiyorsa), 1211. Seyfeddin İne ve Bahaüddin Kutlukşah, aynı zamanlarda ya da birbirlerini izleyerek, 617/*1220*.

Kırım Seferi döneminde gene Hüsameddin Çoban Altınbek ki daha sonra *atabek* olmuştur.

Arslan ibn Kaymaz, *naib*i olarak da *Tercüman* Nasrüddin ki kısa bir süre sonra onu Zahirüddin Mansur ibn Kafi'nin *naib*i olarak görüyoruz.

'Rum' ülkesindeki genel adalet işlemleri üzerine söylenecek özel bir şey yoktur. Daha önce de görmüş olduğumuz gibi Süleyman ibn Kutalmış'ın sayesinde, her Müslüman topluluğunun bulunduğu yerde bir *kadı* da bulunmaktaydı. Fakat 'Rum'da bu kurumun çalışmalarıyla ilgili özel bir şey yok, ayrıca bunun için herhangi bir neden de yok. *Kadı*lar devletçe

seçilmekle beraber devletin dışında kalan ve devlete bağlı olmadan yasaları uygulayan kimselerdi. *Kadı*ların kullanması için ayrılmış paraların bir bölümü de, kuramca devletin üstünde hiç bir hak öne süremeyeceği dinsel kaynaklı paralardı. Günümüze kadar gelmiş *vakıf* senetlerinde de görüldüğü, başka yerlerde de olduğu gibi burada da *kadı*, *vakıf*ların güvencesini sağlayan ve denetimini yapan kimseydi. Belli başlı her kentte bir *kadı* vardı, başka yerlerde de yardımcıları olmuş olabilir. Öteki devletlerde olduğu gibi burada da en üst derecede bir *kadı* ya da bir başkent *kadı*sı olup olmadığı ya da bu görevi *emir-dâd*ın mı üzerine aldığı bilinmemektedir. Bütün bildiğimiz, 'Rum'da senetlerin doğruluğuna 'tanıklık' eden ve senetlerin altına imzalarını atan kimseler olduğu ve bunların sayılarının sürekli tanıklık eden kimselerin, *şuhud*un, sayılarından çok olduğudur. Doğu'daki komşu devletlerde, adlî konular ve dil konusundaki özel bilgisi nedeniyle bu göreve getirilen ve *kadı'l-asker* ya da *kadı-i leşker* denilen, ordunun bir *kadı*sı olduğunu görüyoruz. *Kadı*larla ayrıca *müftü* adı verilen ve adlî konularda üstün bilgi sahibi kimselerin de işbirliği yaptığı sanılmaktadır.

Esnafları başka bir bölümde ele alacağız. Bütün İslam dünyasında esnaflar, *kadı*ların bir yardımcısı olan *muhtesib* tarafından denetlenmekteydi. Sözünü ettiğimiz dönemde Anadolu'da da bu görevlilerin bulunduğu kesinlikle bilinmektedir. Bütün ülkelerde *muhtesib*, her mesleği denetlemek için özel yardımcılardan yararlanmıştır. 'Rum' ülkesinde de bunun böyle olması mümkündür. Ne var ki, bu konu bir sorun ortaya koymaktadır ve bu soruna daha sonra değineceğiz.

Ordu

Ordu konusunda, klasik İran - Müslüman örneğinin ve eski Türk geleneklerinin yanısıra Bizans örneği de, biraz çelişkili olarak ama kesinlikle, kendini ortaya koymaktadır. Burada, dönemler arasında bir ayrım yapmak zorunludur.

Başlangıçta, az çok kendi özerk örgütünü koruyan Türkmenlerden başka askeri güç yoktu. Bütün Selçuklu tarihi boyunca Türkmenlerin sınır bölgelerine saldırmaya devam etmiş olduklarını gördük. Daha sonraki ortaçağ tarihinde de bu böyle olmuştur. Zaman zaman, tamamen kendi çıkarlarını gözeterek ve Selçuklu siyasetine denk düşüp düşmediğini hiç hesaba katmadan yapmışlardır bunu. Başka zamanlar ise, o dönemin koşullarına göre, bunu, Selçuklu Devleti'nin hizmetinde yap-

mışlardır. On ikinci yüzyıl içinde bir ordu daha kurulmuş ve on üçüncü yüzyıl süresince bu ordu daha da gelişmiştir. Fakat ne yazık ki onun hangi düzen biçimine ve hangi yöntemlere dayanarak kurulmuş olduğunu bilme olanaklarımız yok. Yakın Doğu'daki Selçuklu ya da başka Müslüman ülkelerinin ordularında olduğu gibi, genellikle, İslamlaşmış ve daha sonra azad edilen tutsakların bu orduda da görev aldığı bilinmektedir. Başka yerlerde bunlar çoğunlukla Türk tutsakları olmalarına karşın bu ülkede bunlar çoğu zaman sınır bölgelerindeki (özellikle Kastamonu eyaletindeki) çatışmalardan ele geçirilen Grek tutsaklardı. Öncelikle büyük merkezlerdeki garnizonların muhafız bölükleri için ya da *candar*lar için gerek duyulan bu tür askerler, komşu Müslüman devletlerde de olduğu gibi, siyasal yönden daha büyük bir sadakati sağlamak içindi. Teknik yönden ise, Türkmenlere yabancı savaş türlerinde gerekli teknisyenleri elde etmek, aynı çapta orduların karşısına çıkabilmek ve kuşatma işlemlerini yürütebilmek içindi. Bu orduda, on üçüncü yüzyılda, Müslüman ordularında görülenlerden tamamen değişik bir unsur olan paralı askerler de açıkca görülmeye başlamıştı.

Bunlara *iğdiş*lerin de eklenmesi gerektiği bazan öne sürülmüşse de, kentleri incelediğimiz bölümde belirttiğimiz gibi, bu düşünce yanlış bir yoruma dayanmaktadır. *İğdiş*ler zaman zaman bir yöresel askeri güç gibi davranmışlarsa da ordunun bir bölümünü meydana getirmiyorlardı ve normal olarak asker değildiler. *İğdiş*lerin Osmanlılardaki Yeniçeriliğin, yani yerli ana-babanın çocuklarının alınarak Müslüman askeri olarak yetiştirilmelerinin bir öncüsü olduğunu gösterecek herhangi bir kanıt da yoktur. Bütün Müslüman ülkelerinde olduğu gibi, burada da Hıristiyanların orduya katılmaları düşünülemezdi. Hattâ bazan Hıristiyanları yeğleyen Moğolların döneminde Erzincan'daki Ermeni piskoposu Sarkis/*Sergius*'un kendi dindaşlarının da katılmasıyla bir birleşik ordu meydana getirmek istemesi, şiddetli bir tepkiyle karşılanmıştı. Fakat bu Selçuklu ordusunda yabancı Hıristiyanların paralı askerler olarak görev alamayacakları anlamına gelmiyordu. Bu tür yardımcı güçlerin para ile tutulmuş askerler mi ya da bağımlı hükümdarlarca gönderilmiş güçler mi olduklarını metinlerden anlamak her zaman mümkün olmuyor. Hattâ, 'Franklar' konusunda bile bunların Kilikya'daki Ermenilerin Frank uyrukluları olmaları mümkündür. Bunlardan Kilikya'da çok sayıda bulunmaktaydı, çünkü biraz da onların yüzünden *Assiz*'ler (yasaları ve töre-

leri içeren belgeler) hükümetin kullanması için Ermeniceye çevrilmişti. Ayrıca, Harzem ya da Moğol tehdidi gibi ansızın beliren bir tehlike karşısında Selçukluların kısmen ya da tamamen kendi parasıyla müttefiki ya da kendine bağımlı devletlerden yardımcı güçler derlemiş olması da mümkündür.

Fakat tutsak askerlerin hiç kullanılmadığı ve Rusya bozkırlarından getirtilen Türkleri, Slavları, İskandinavları, Frankları (özellikle İtalya'dan getirtilen Normanları) paralı askerler olarak kullanan Bizans ordusu gibi, bu orduda da, tam anlamıyla paralı askerlerin kullanılmış olduğunda kuşku yoktur. Daha modern fikirlere alışık olanların en şaşırtıcı bulacağı nokta ise, bu paralı askerlerin —Haçlı Seferleri zamanında bile— belli başlı önderlerinin Franklar oluşudur. Ayrıca Suriye'deki ve daha sonra Yukarı Mezopotamya'daki ya da Mısır'daki Latin Doğu'nun Franklarına karşı doğrudan doğruya çarpışmış Müslümanlar ile ancak kendi topraklarından geçen ve Edessa'nın sınır kesiminin düşüşünden sonra Franklar ile karşı karşıya gelen Anadolu'daki Türkler arasında bir ayrım yapmak gerekir. Türkler, Franklar ile savaşmamışlar, hattâ bazan onlarla birleşmişlerdir bile. Suriye'de de zaman zaman Franklar ile birleşildiği olmuştur, fakat bunlar çok ender karşılaşılan ve büyük tepki gören davranışlardır. Gerçi Suriye - Mısır hükümdarlarının hizmetine girmiş bir iki paralı Frank askeriyle karşılaşıyoruz, ama Müslümanlara silah satan tüccarları aforoz eden ve buna karşın bu satışları pek önleyemeyen Kilisenin, Frank ordularına karşı çarpışmak için olmasa bile Frank askerlerinin Müslüman ordularında görev almalarını hoş karşılamayacağı ortadaydı. Müslüman Batı'da, özellikle Elmehidlerin Cezayir'inde, buna benzer durumlarla karşılaşıyoruz. Burada Hıristiyan dinine bağlı kalınması yolunda verilen güvence karşılığında, Papanın rızası ile Avrupalı paralı askerler kullanılmıştır. Acaba Selçuklular bu durumu biliyorlar mıydı ve bundan etkilenmiş miydiler? Kesinlikle bildiğimiz bu paralı Frank askerlerinin arasında önemli rol oynamış kimselerin bulunduğudur. Bu askerlerin önderleri arasında, aynı zamanda birer tüccar da olan, bir Venediklinin, bir İtalyan Normanının bir de Gaskonyalının bulunduğu bilinmektedir. Buraya ne yapmak için gelmişlerdi ve burada ne kazanmışlardı? Bu konularda hiç bir şey bilinmemektedir. Bir bölümünün Kıbrıs'daki bir işsizlik döneminde buraya gelmiş olmaları mümkündür. Acaba bir bölümü de eskiden Bizans Devleti'ne bağımlı olup da şimdi artık Latin İmparatorluğu'nun sınırları içinde kalan yö-

relerden gelerek, düşman gözüyle bakılmadığını tekrar tekrar belirttiğimiz Türk İmparatorluğu'nda kendilerine bir iş mi yaratmaya çalışmışlardı? Daha başkaları ise Suriyeli hükümdarların tutsaklarıydı ve Keykâvus ile Keykubat'ın seferlerine karşı hizmetlerine girmek üzere bu hükümdarlarca serbest bırakılmışlardı. Moğol fetihleri 'Rum' ülkesinde bir iş bulma olanaklarını tamamen ortadan kaldırmıştı ve 1243'den sonra böyle bir şeyle karşılaşmıyoruz.

Askeri liderlerin adları genellikle Arap, İran ya da Türk geleneklerine dayanmaktadır ve bunlardan bazıları belirli dönemlerde ve bazı belgelerde ötekilerden çok geçmektedir. Arapça *emir*, Türkçedeki bey deyimine yakındır ve genellikle bir Türkmeni tanımlamak için kullanılmaktadır. *Emir-ül ümera (emir*lerin *emiri)*, *beylerbeyi* ve Farsça *sipehsâlâr*, Türkçe *subaşı*, Farsça *serasker* ve Arapça *şihna* ile eşanlamlıdır. Bunların arasında yalnız bir tane Batı kökenli unvan görüyoruz, bu da genellikle Arapça - Farsça *emir-ahur* (imrahor) deyimiyle tanımlanan ve atların başında bulunan kimseye *kondestabl* denilmesidir. Bu unvanı taşıyan kimselerden birinin Grek olması da bir şeyi değiştirmez, çünkü ötekiler Müslüman idiler. Burada, terminolojik bir etkilemeden öteye geçmeyen bir etkileme de sözkonusu olsa, genel havayı açıklaması yönünden bunun üzerinde durmaya değer.

Türklerin dünyaca kabul edilen askeri üstünlükleri bakımından bu gibi etkilerden en iyi korunmuş olacakları bir alanda bu tür bir etkilenmenin görülmesi çok ilginçtir. Gene de bunu abartmamak gerekir. Selçuklu Türk ordusu Bizans ordusu değildi ve Türkler Bizans ordusunu yenmişlerdi. Hiç değilse on ikinci yüzyılda, ana orduda bile Türklerin çarpışma yöntemleri tipik Türkmen niteliğini hâlâ taşımaktaydı, (örneğin Türk ordusunun Myriokephalon savaşındaki yöntemleri). On üçüncü yüzyılda Harzemlere karşı çarpıştıkları Erzincan savaşında ve ordunun daha karışık olup daha az sayıda Türkmenleri kapsadığı Kösedağ savaşında ise durum kesinlikle değişmiştir. Silahlar bütün Doğu ülkelerinde kullanılanların aynıydı ve onlarla ilgili özel bir açıklama yapmamız gerekmiyor.

Askeri kumandanlıklar eyaletlerdeki kumandanlıklarla ilişkiliydi, onların üzerinde biraz duracağız.

7

EYALETLERİN YÖNETİMİ

Genellikle, 'Rum'daki Selçuklu Devleti'nde eyaletlerin *iktâ* sistemine dayanan ve ortaçağ Avrupasındaki derebeylik sistemini andıran bir sistemle yönetildikleri öne sürülmektedir. Büyük Selçukluları incelediğimiz bölümde, bu sorunun bir yönünü incelemiş ve hangi açıdan bakılacak olursa olsun, yetersiz bir deyim olan 'feodal' deyiminin burada yalnız parçalanmanın belirtilerinden biri olduğunu, Selçuklu Devleti'nin gerçek bir otorite ortaya koyduğu döneme uygulanamayacağını görmüştük. Ayrıca, İran Selçuklularında görülen bir rejimin, niteliği ne olursa olsun, doğrudan doğruya Anadolu'ya da aktarılmış olacağı yolunda bir inanç vardır. Oysa Selçuklu tarihinin bir incelemesini yaparken bu konuyu biraz daha etraflıca araştırmak gerekmektedir.

Burada gene terminolojik bir sorunla karşılaşıyoruz. Toplumun, evrensel nitelikteki gelişmelerinin 'tipleri' ve 'düzeyleri' konusunda bir evrim biçimi saptamak isteyen tarihçilerin, Marksist olsalar da olmasalar da, kronolojik olarak antik çağların köleci sistemiyle modern kapitalizm arasında kalan ve az çok tutsaklaştırılmış köylünün emeğinin büyük toprak sahiplerinin ya da toprak ağalarının yararına sömürüldüğü her rejime 'feodal' deyimini uygulama eğilimleri vardır. Bu açıdan bakılacak olursa pek çok çeşit feodalite olduğu görülecektir. 'Rum'daki Selçukluların rejimi de, az da olsa, bu tanımlamaya uymaktadır. Ne var ki, feodalitenin bu yönünü hiç de küçümsememekle beraber, çeşitli siyasal-toplumsal düzenlerde, pek genel ve kesin olmayan bir biçimde tanımlanan aynı tipteki bir altyapıyla, öylesine başka başka üstyapıların bir arada görülmesi mümkündür ki, bunları ortak bir ad altında toplamak çok yanıltıcı ve sakıncalı olabilir. 'Selçuklu derebeyliği'nden söz eden tarihçiler, toprak işletiminde sistemin ekonomik yönünü değil de, yöresel toprak sahipleri ya da geçici olarak toprakları ellerinde bulunduran kimselerle devlet otoritesi arasındaki ilişkiye değinmek istemektedirler. Bu yönden, eyaletlerdeki kamusal gücünün büyük bir bölümünü sivrilmiş adamlara devreden ya da veren ve bu kimselerin de bu gücü miras yoluyla devredebilmeleri durumunda, devlet, feodal bir devlet olmaktadır. Böyle tanımlanan bir feodalite an-

layışı ile güçlü bir merkezi devlet arasında, uygulamada çok büyük bir fark vardır. Bu da, ilkeleri ne olursa olsun, eyaletlerindeki yönetimin dizginlerini elinde tutamayan bir devletle tutabilen bir devlet arasındaki başka başkalığa dayanmaktadır. Tarihçiler genellikle, Selçuklu Sultanlarının güçlü olduklarını kabul etmekle beraber onların feodal bir devlete hükmettikleri düşüncesini öne sürmüşlerdir. (Gerçi pek çok ülkede, tarihin çeşitli dönemlerinde çeşitli kişiler ve güçler arasında sağlanan denge ve uyum bakımından, bir monarşinin hem güçlü hem de feodal olduğu anlar da görülmüştür). Kanımca, Selçuklu Devleti konusunda bu düşünce yanlıştır ve bu yanlışlığa yol açan neden, daha önce de pek çok kez belirttiğimiz gibi bir yöntem hatasıdır. Bu hata, Selçukluların bağımsız oldukları dönemle Moğol döneminin eşit biçimde ele alınmasından ve daha sonraki bir dönemle ilgili olarak saptanmış bir gerçeği daha önceki bir döneme uygulamaktan doğmaktadır. Ayrıca Moğol döneminde bile derebeylik çok özel bir biçimdeydi. Terimlerin tam karşılıklarını belirlemekte de yanlışlıklar yapılmakta ve değişik anlamlara gelen deyimler eşanlamlı olarak yorumlanmaktadır. Kesinlikle belirlenmiş genel gruplamalar içinde doğru yoldan ayrılmamak, Anadolu'yu her ayrı dönemde bir ayrı bütün olarak ele almak, her an geri çağrılabilecek bir valiyi ya da bir uç beyliğini elinde bulunduran bir şehzadeyi bir derebeyi olarak yorumlamamak gerekir.

Sunacağımız açıklamanın da ortaya koyacağı gibi, bu açıdan Türk Anadolusunun tarihi, fetihlerden Moğol dönemine değin geçen süre içinde dört bölüme ayrılmaktadır:

a) Türkmen başbuğlarının ve Selçuklu hükümdarlarının, aynı zamanlarda ve egemen oldukları topraklarda nüfusun kesinlikle belirlenmemiş olduğu yarı kavimsel biçimdeki yerleşmeleri.

b) Yavaş yavaş Türkmen gruplarının yeniden sindirilmesi ve uç beyliklerinin kurulması.

c) Uç beyliklerinin ve kavimlerin yeniden bir araya getirilmesi ve merkezî hükümetin kurulması.

d) Moğol korumalığının işleyiş biçimi nedeniyle bu sistemin parçalanması.

a) Birinci dönem: Bu dönemin üzerinde durmamız gerekmez. Fetihlerle ilgili olarak anlattığımız olaylarda çeşitli başbuğların Selçuklu Sultanına bağımlı olduklarını düşünmek

için herhangi bir neden olmadan buralara yerleşmiş olduklarını gördük. En batı uçlardaki bazı beylerin, kuramsal açıdan, Sultana bağımlılığı söz konusu olmuş olabilir. Fakat Birinci Haçlı Seferleri'nden sonraki tarihlerde bunların pek bir önemi olmamıştır ve Bizanslıların bu toprakları yeniden ele geçirmeleriyle silinip gitmişlerdir. Eğer bu dönemde gerçekten bir otorite söz konusu olabilecekse, eski kavimsel gruplaşmalar artık görülmemekle beraber, bu, gene yarı kavimsel bir anlayışla, topraklar üzerinde değil de, insan grupları üzerinde söz konusudur.

b) *İkinci dönem*: Selçukluların ilerlemesiyle Anadolu'daki çeşitli yöreleri birleştiren fetihler yapılmıştı. Ne var ki, Selçuklular, belki belirli bir oranda özerklikle başetmenin güç olacağını düşünerek, ayrıca ele geçirmiş oldukları toprakların özelliği bakımından, bu toprakları hanedan topraklarına katmak da istediklerinden ve hâlâ hanedan üyelerinin herbirinin bu topraklarda bir hakkı olduğu düşüncesine bağlı kaldıklarından, 'kandan' olan bütün beyler için uç beylikleri kurmuşlardı. Hiç değilse, Danişmendler arasında bu tür bir taksim yapılması düşüncesi belki Muhammed'in zamanında bile geçerliydi. Son hükümdarların zamanında, ölen hükümdarın en büyük oğlu, artık geniş anlamıyla ailenin reisi sayılmaktaydı. Bu tutumla Mengücüklerde de karşılaşıyoruz. İlk Selçuklularda ise, özerk Malatya beyliği ve daha sonra Greklerden yeni ele geçirilen Ankara ve Çankırı'nın, Mesud zamanında Kılıç Arslan II'nin kardeşi Şehinşah için bir uç beyliği olarak kuruluşu, veliaht Kılıç Arslan II'nin bir süre yeni ele geçirilen Suriye sınır bölgelerini yönetmesi ve sonra 1173'den önce bu yerleri amcası Gök Arslan'a vermesi, kısa bir süre sonra da ondan geri almasının dışında, bu tutumla pek karşılaşmıyoruz.

Gene de, Kılıç Arslan, on ikinci yüzyılın sonunda topraklarını on bir oğlu ve iki akrabası arasında bölüştürmüştü. Amasya gibi bazı eyaletlerin daha da önceden, bu eyaletler üzerindeki söz hakkından vaz geçilmeksizin bazı kimselere verilmiş olmaları mümkündür. Kılıç Arslan II, oğullarına verdiği bu eyaletleri Konya'daki Divan'ına kaydettirmiştir. Kutbeddin'e iki beyliğin birden verilmesi, ileride kardeşlerinin hükümdarı olacağı anlamına gelmiş olabilir. Hiç değilse Kutbeddin'in bunu böyle yorumlamış olduğunu ve bunun ne gibi sonuçlara yol açtığını gördük. Fakat Keyhüsrev de Malatya ve Tokat'ı oğulları Keykâvus ve Keykubat'a vermiştir. Bu sistemin son kalın-

tılarına da bir son veren Keykâvus olmuştur. Bu arada, onlara pek bağımlı olduğu söylenemeyecek bir başka hanedan kurulmuştur. Erzurum'daki bu hanedan, Mengücük hanedanı ile aynı zamanda nasıl ortadan kaldırmış olduğunu gördük. On ikinci yüzyılda, şehzadelerin *atabek*lerinin dışında, Sultanın ailesinden kimselerin büyük çapta bir otoriteyi ellerinde bulundurduklarını görmüyoruz. Bir iki eyaletin, örneğin Kılıç Arslan II zamanında batı hudutlarındaki Süleyman gibi, şehzade olmayan kimselerce yönetildiği de olmuştur. Fakat bunların da, on üçüncü yüzyıldaki pek çok meslekdaşları gibi geri çekilemeyeceklerini gösteren hiç bir kanıt yoktur. Geniş kapsamlı bir iktidar ise, hiç bir zaman söz konusu olmamıştır.

c) Üçüncü dönem: Zamanla, uç beyliklerini elinde bulunduran kimselerin gücünün sakıncalı bazı sonuçlara yol açabileceği anlaşılmıştır. Kendi ana vatanlarında bu sakıncaları yakından tanımış İranlı görevliler, doğrudan doğruya merkez otoriteye bağlı görevliler sınıfından valiler atamak ve bu tür bir yönetimi yeğlemek eğilimindeydiler. Artık 'Rum'dan da bu tür görevliler derlemek mümkün olmaktaydı. On üçüncü yüzyılda, önceden de var olan, ama artık yaygınlaşan ve istenildiğinde görevlerinden geri alınabilecek kimselerden kurulu bir hükümetin, uç beyliklerine yeğ tutulmasındaki başlıca neden bu düşünceydi. Şimdiye değin yayınlanmış hiç bir yapıtta bu konudaki gerçekler kesinlikle ortaya konulmamıştır. Bu nedenle, bu konunun üzerinde etraflıca duracağız.

Bu konudaki ayrıntıları anlayabilmek için, Selçuklu Devleti'nde bir kimsenin üç şekilde güç sahibi olabileceğini göz önünde bulundurmamız gerekir. Bu, tam anlamıyla bağışlanmış bir *iktâ* biçiminde olabilirdi. Bu tür *iktâ*'larla Selçukluların İran'daki devletinin son dönemlerinde ve onun yerine geçen devletlerde de karşılaşıyoruz. Bu *iktâ*'dan yararlanacak kişiye, artık kendi malı olarak yorumlayacağı ve miras yoluyla oğullarına geçebilecek bir yöre üzerinde egemenlik tanınmaktadır. Bir ikinci yol da, belirli bir süre için, örneğin bir görevde kaldığı sürece, tıpkı bir ücret alır gibi, bir kimsenin yararlanabileceği ve babadan oğula geçmeyecek biçimde *iktâ*'ların bağışlanmasıdır. Bir üçüncü şekil de, ileri gelen bir kişiye bir güç tanınması ve o kişinin bunu kişisel bir güç olarak değil de, yalnızca bir delege olarak uygulayabildiği ve her an o görevden alınabildiği durumlardır.

Her eyaletin en önemli kentinde bir askerî kumandanlık

merkezi bulunmaktaydı. Bunların kumandanlarına metinlerde, ülkedeki Müslümanların kullandığı üç ayrı dilde, Türkçe *subaşı*, Farsça *serasker* ve Arapça *şihna* denilmekteydi. Zamanla, halk arasında bunlara daha yalın olarak *emir*, *bey*, *sahip* v.b. gibi adlar verilmeye başlanmıştır. Bu görevlerle ilgili yörelerin bir *iktâ* olarak bağışlanmaları mümkünse de, bu, o yerlerin doğrudan doğruya *iktâ* olarak verildikleri anlamına gelmemekteydi. Özellikle bu biçimde bağışlandıkları belirtilmeyen durumlarda ise, bunun *iktâ* niteliğinde olmayıp, kumandanların seçilerek ve belirli süreler için buraya atandıkları belirtilmek istenmiştir. Böyle kumandanları, bir derebeylik belirtisi olarak yorumlamak çok yanlış olacaktır. Bu konudaki gerçeği saptamak için, mümkün olduğu kadar çok sayıdaki kentlerde bilinen bütün kumandanların bir listesini yapmamız ve bu kumandanların bu görevlerde ne kadar kaldıklarını ve bu görevlerin onlara ne gibi haklar tanıdığını belirlememiz gerekecektir. Çok sıkıcı ayrıntılara da yer vermemiz gerektiği için okurlarımızdan özür dileyerek biz de bu yolu izleyeceğiz.

Acaba hangi kentlerin normal yolla seçilmiş valilerce yönetilmeyip de bir *iktâ* olarak verildikleri bilinmektedir?

Erzurum'u bir yana bırakmamız gerekir, çünkü kurucusu Rükneddin, Erzurum'un bağımlı bir beylik olmasını istemişse de, gerçekte burası yüzyılın başlarında Selçuklu beylerinin yönetiminde bağımsız bir beylik olmuştu. Keykubat Erzurum'u Selçuklu topraklarına katmış, ama gene de bu kent öteki topraklardan ayrı bir nitelik taşımış, daha dışta kalmıştır. Erzurum, Moğolların yaklaşması nedeniyle olagelen savaşlar sonucu vatansız kalan Hârzemlere bu kenti korumaları gerekçesiyle verilmişti. Fakat bunun istenen sonucu doğurmadığını ve bunu izleyen yıllarda kentin doğrudan doğruya Selçuklu topraklarına katılarak bir *şihna* tarafından yönetildiğini görmüştük.

Divriği ve Erzincan'daki son Mengücükler Selçuklulara bağımlı olduklarını bildirmişlerdi. Keykubat onların beyliğine son verdiğinde, bir kitabeden anladığımız kadarıyla, bu beylerden birinin tamamen Selçuklu Devleti'ne bağımlı olarak Divriği'yi elinde tutmuş olması mümkündür. Ayrıca burası ikinci derecede önem taşıyan bir kentti. Erzincan ise, önce doğrudan doğruya Selçuklu topraklarına katılmış, sonra bir Harzem başbuğuna *iktâ* olarak verilmiş ve Harzemlerin buradan kaçmaları üzerine de tekrar Selçuklu topraklarına katılmıştır. Daha sonra, 1246'ya değin Şerafeddin Mesud'un orada *serasker*

olarak bulunduğunu ve Muinüddin Süleyman Pervane'nin onu bu görevde izlediğini görüyoruz. Bunların ikisi de Sultanın hizmetindeki kimselerdi.

1201'de Malatya yeniden fethedilince, doğrudan doğruya Sultan tarafından yönetilmiştir. 608/*1211*'de Keykâvus burayı *sipehsâlâr* Hüsameddin Yusuf el-Sultanî'ye 'vermiştir'. Dört yıl sonra onun gene orada olduğunu bir kitabeden öğreniyoruz. Fakat Keykâvus'un kardeşi Keykubat'ı orada tutsak olarak tutması, Hüsameddin'in bir *mukta* olarak değil de, bir vali olarak orada bulunduğunu gösteriyor. Bundan sonraki otuz yıl boyunca, Sultanın bu kenti doğrudan doğruya yönettiği anlaşılmaktadır. 1237'de Malatya'nın *subası*şı olan kimsenin Sultanın emrinde olduğunda kuşku yok. Aynı şey 1233'de ele geçirilen Harput için de geçerlidir. Bu kentin bir *subaşı*sı vardı ve kimseye başka bir biçimde verildiği görülmemiştir. Daha sonra ele geçirilen, örneğin Samosata *(Sümeysat/Samsat)* gibi, Selçuklu Sultanlarının topraklarının dışında kalan topraklarda, prenslerin Sultanın tarafına katılmaları döneminin bitiminden sonra, burada da durum aynıydı.

Suriye'den gelen yolun üzerinde önemli bir stratejik bölge olan Elbistan'ın durumu biraz daha değişikti. 608/*1211*'de Keykâvus onu Mübarizüddin Çavlı el-Sultanî'ye vermişti. Bu bağışın, yukarıda sözünü ettiğimiz Malatya'nın Hüsameddin'e verilmesiyle ilişkisi olduğundan, bunun normal bir atama olması kuvvetle mümkündür. Bir kitabeden Mübarizüddin'in 639/*1241*' de gene Elbistan'ın valisi, aynı zamanda da *çâşnigîr* olduğunu öğreniyoruz. Kentte bulunuşu bu görevle ilgili olabilir. 1254'de Elbistan'da normal bir *subaşı* görev yapmaktaydı.

On ikinci yüzyılda, Suriye sınırları dolaylarındaki Maraş eyaletinin geçici ya da sürekli olarak bir *timar* düzeyine çıkarıldığını, bu düzeyi on üçüncü yüzyılda da koruduğunu daha önce de görmüştük. 608/*1211-12*'den, en az 630/*1233*'e değin Maraş *melik-ül-ümerâ* Nusreddin Hasan ibn İbrahim'in elindeydi. Türkmenlere karşı burayı savunması için hâkimlerinin Maraş'ı Keykâvus II'ye verme çabaları bir sonuç vermeyince, 1258'de Ermenilerin eline geçmişti.

Daha kuzeyde, eski Danişment kentleri Tokat, Niksar ve Amasya, ufak bir farkla, doğrudan doğruya Selçuklu kontrolü altındaydılar, özelikle Niksar için bu kesinlikle böyleydi. 1240'da *çâşnigîr* Şemseddin Yavtaş orada *subaşı* olarak bulunuyordu, ve Sultan'ın bir valisi olmaktan öte bir yetkisi yoktu. Tokat, bir süre için Sultan Rükneddin'in oğullarından birinin oturduğu yerdi.

Daha sonra, Keyhüsrev'in hayatta olduğu dönemde, Keykubat'ın uç beyliğinin merkeziydi. Keykâvus zamanındaki bir kitabe (her halde *emir-ahur* Zeynuddin Başara'dan başka bir kimse olan) Zeynüddin Başara el-Galibi'nin, 612 yıllarında kendisinden Takit (Tokat?) *sahibi* olarak söz ettiğini gösteriyor. Bundan başka iki kitabe daha vardır ve bunlardan biri 631'de Abdülkâsım Ali el-Tusi'nin kendisi için hazırlattığı türbededir, ikincisi ise oğlu *emir sipehsâlâr* Seyfeddin Hamid'in 648'de yaptırttığı bir köprüdedir. Bir başka deyimle, bu kentte bunlar önemli bir aileydiler ve bu dönemin tarihinde oğlunun oynadığı rol bilinmektedir. Fakat babası kesinlikle kendisinin olmayan Kayseri'de de yapılar yaptırtmıştır. 645'de Tokat'da herhalde bir Danişmendlinin küçük oğlu olan Necmeddin Yağıbasan ve başkalarınca da yapılar yaptırılmıştır. Ayrıca Tokat'ın doğrudan doğruya Keykubat'ın elinde olduğu ve önemli tutsaklarını oraya gönderdiği de bilinmektedir. Keyhüsrev II, Moğol tehdidi karşısında haremini ve hazinesini güvenceye almak için 1243'de Tokat'a saklamıştır ve daha sonra bu hazine Muinüddin Süleyman Pervane tarafından bulunmuştur. Bütün bunlar da gösteriyor ki, Zeynüddin'in orada validen öte bir şey olması mümkün değildi. Keykubat'dan sonra Tokat'da yalnız normal valilerin bulunduğu bilinmektedir. Amasya'da ise durum biraz daha karışıktır. Mübarizüddin Behramşah 606/*1209*'da orada Alp ibn Süli adında birinin yardımcısı olarak bulunmaktaydı. 612/*1215* de gene oradaydı ama bu kez başında bir amiri yoktu ve bu eyaletteki *emir*lerin başı durumundaydı. Mübarizüddin Behramşah tarihte *emir-meclis* olarak bilinmektedir ve vakayinamelerde kendisiyle Amasya arasında özel bir bağlantı kurulmamaktadır. 1228'de ölmüştür. Daha sonra, Amasya bir *iktâ* olarak Harzem başbuğu Bereke'ye verilmiş ve Bereke'nin tutuklanması üzerine geri alınmıştır. Bu da gösteriyor ki, kent Sultanın elindeydi ve onu istediği gibi kullanabiliyordu. Babailerin ayaklanması döneminde kentin *seraskeri* Armağanşah ölmüştür. 1243'de bu kent Sultana aitti ve veziri oraya sığınmıştı. Sultan İzzeddin'in kardeşi Rükneddin ile olan çatışmaları sırasında da bu kent Sultana aitti ve kardeşini orada göz hapsinde tutmaktaydı. O dönemin kitabeleri kesin bir bilgi vermiyorlar. Böylece, eğer bu kez *emir-meclis* göreviyle birlikte kent de bağışlanmamışsa, Mübarizüddin'in Amasya'nın valisi olmaktan öte bir yetkiyle kenti elinde tutmuş olamayacağı anlaşılıyor.

Sivas ile Kayseri'nin her zaman doğrudan doğruya yöneti-

len kentler oldukları ortada. Aralarında hiç bir aile bağları bulunmayan Kayseri valilerinin *hâkim, vali, şihna* ve daha çok *subaşı* ya da yalnızca *emir* unvanını taşıdıkları görülmektedir. Öte yandan, bu kentle ilgili pek çok belge olmasına karşın, Sivas valilerinin hiçbirinin adı bilinmemektedir.612/*1215*'de yazılmış bir kitabede, Sinop surlarını yapmaya katkısı olmuş bütün *emir*lerin adları bir liste halinde verilmektedir. Adları verilmeyen üç kişinin de Sivas'da ve Sivas'a bağlı kentlerde valilik yaptıkları bilinmektedir. Bu kentin de Konya gibi ve kesinlikle belirleyemeyeceğimiz özel bir yönetim biçimi vardı.

Kilikya Toroslarındaki önemli sınır yörelerinde bulunan kentlerin daha değişik yönetim biçimleri olmuştur. Niğde bunların arasında en önemli olanıydı. 608/*1211*'de aynı yıl yapılan öteki bağışlar gibi, gene *emir-ahur* Zeynüddin Başara'ya 'verilmiştir'. Ama bu bağışın onun göreviyle ilgili olduğu sanılmamaktadır. Daha sonra, Keykubat zamanında, 620/*1223*'de öldürtülmüştür. O tarihten sonra Niğde'nin doğrudan doğruya Sultana bağımlı bir kent olduğunda hiç kuşku yoktur. Sultan bu kenti daha sonra hizmetine aldığı Harzem başbuğu Yılan Nugu'ya bir *iktâ* olarak vermiştir. (Fakat bu durum, kısa bir süre sonra eyaletteki ordunun Taceddin Pervane tarafından yönetilmesini engellememiştir.) Harzemlerin kaçışı sırasında Niğde yeniden el değiştirmiştir. Niğde, İzzeddin'in sultanlık döneminin başlarında Şemseddin Kaymaz'ın payına düşmüştü. Daha sonra da Sultanın tutsaklarından birinin eline geçmiş ve ilerde açıklayacağımız birçok karışık olaydan sonra Moğol korumalığı altına girmiştir. Fethedilmesinden sonra Niğde'ye bağımlı bir yöre olan Lülü (Ulukışla) daima Sultanın yönetimi altında bir kale olmuştur. Eğerli'de ise, 612/*1215-16* yıllarında Şucaeddin Ahmed-Bey adında bir *sahip* vardı. O zaman Sultanın elinde bulunan Larende, Küçlü Sankum (?) adındaki bir Harzem başbuğuna *iktâ* olarak verilmiş ve sonra öteki Harzem *iktâ*ları ile aynı koşullar altında geri alınmıştır.

Daha kuzeydeki Aksaray, Kırşehir ve Akşehir, geçici olarak *iktâ* olarak dağıtılmıştır. 612/*1215-16*'da Aksaray'ın Seyfeddin İldeniz adında bir *sahibi* bulunduğunu görüyoruz. Keykubat'ın Erzurum'u Selçuklu topraklarına katması üzerine, topraksız kalan Rükneddin'e Aksaray bir *iktâ* biçiminde verilmişti. Fakat Keyhüsrev II döneminden, oranın yerlisi Aksarayî'nin bu kentten uzun uzun söz ettiği on dördüncü yüzyıla değin, Aksaray'ın doğrudan doğruya Sultan'a bağlı olduğu bi-

lınmektedir. Keykubat, Kırşehir'i de aynı nedenlerle ve aynı biçimde Erzincan'daki Mengücük Muzafferüddin'e vermişti. Onun ölümü üzerine de Keyhüsrev burayı yeniden topraklarına katmış, kısa bir süre sonra da bir *emâret* olarak vezir Mühezzübüddin'e ve ondan sonraki vezirlere verilmiştir. Aksaray ile Kırşehir arasındaki Eyyübhisar ise, Rükneddin'e verildiğinde Aksaray ile, Kırşehir vezirlere verildiğinde de Kırşehir ile birleştirilmiştir. Gene aynı şekilde Aksaray, Alanya adını alan Kalon-oros'un hâkimine bir *iktâ* olarak verilmiş ve onun ölümünden sonra Mengücük Davudşah'a geçmiştir. Daha sonraları ise, tekrar Sultanın eline geçtiğinde hiç kuşku yoktur.

Ankara, Keyhüsrev zamanında Keykubat'ın uç beyliğinin bir bölümünü meydana getirmiş ve daha sonra normal yollarla Sultanın topraklarına katılmıştı. 1235'de bir *iktâ* olarak Taceddin Pervane'ye geçmişti. Ama ona bu kentin kişisel unvanı yönünden mi ya da bulunduğu görevden ötürü mü verildiğini bilemiyoruz. Vezirinin o kentte yürürlüğe koyduğu idamlar ve tutuklamalara bakılırsa, gene bu tarihlerde Sultanın doğrudan doğruya yönetilen toprakları arasına katıldığı anlaşılmaktadır. Daha sonraki olaylar da bunu kanıtlamaktadır.

Büyük hudut eyaleti Kastamonu konusunda kesin bir kararara varmak daha da zor. On üçüncü yüzyılın ortalarında İbn Said bu kente «Türkmenlerin başkenti» adını vermişti. On dördüncü yüzyılda Kastamonu Türkmen hanedanı İsfendiyarilerin yönetimindeydi. On üçüncü yüzyılın sonlarında ise, bağımsız Selçuklular döneminde de orada olduğu bilinen bir kimsenin elindeydi. Bu nedenle, başka yerlerde de olduğu gibi, on üçüncü yüzyılın başından beri Türkmenlerin Kastamonu'da bağımsızlıklarını kazandıkları sonucunu çıkarabilirdik. Oysa aynı dönemde Kastamonu'nun Sultanlara ait olduğunu ve orada valileri bulunduğunu da aynı kesinlikle biliyoruz. Daha sonraları, Moğol döneminde Kastamonu, aralarında Selçuklu Devleti'nden arda kalanları paylaştıran, Türkmen olmayan güçlere geçmiştir. Burada aydınlatmak zorunda olduğumuz bir sorun var. Bu sorunla ilgili olan başlıca kişi, belki 608/*1211*'de bile, ama 625/*1228*'de kesinlikle Kastamonu'nun *beylerbeyi* olan Hüsameddin Çoban'dır. Ya *beylerbeyi* oluşundan ötürü, belki de aynı zamanda eyaletin bir bölümünün ya da tamamının ve Türkmenlerin hâkimi olması nedeniyle, herhangi bir *beylerbeyi* gibi, bir askerî seferi, Kırım Seferi'ni yönetmekle görevlendirilmişti.

Yarım yüzyıl sonra İbn Bibî, Hüsameddin Çoban'ın oğlunun ya da torununun bu toprakların bir bölümünü ya da ta-

mamını miras yoluyla devraldığından söz eder. Bu nedenle, Keykubat'ın bu özel yörede bir Türkmen ailesine ayrıcalık tanıyarak buraya özerk bir güç olarak yerleşmesine izin verdiğini düşünmek çok çekici geliyor. On üçüncü yüzyılın son çeyreğinde bu kimseler bu yörede gerçekten çok güçlü olmuşlardır. Ama bunların Türkmen olduklarını ya da ailenin devam ettiğini ve egemenliklerinin süregittiğini gösteren kesin kanıtlar yoktur. Kastamonu'nun Moğol döneminde bir Yavtaş'a bağlı olduğunu (her ikisinin de *beylerbeyi* olmasına karşın Yavtaş'ın, Çoban'ın bir akrabası olup olmadığı belli değildir), daha sonra da sırasıyla bir vezire görevinin masraflarını karşılaması için, bir Moğol temsilcisine ödeme güvencesi olarak ve daha başka büyük hükümet görevlilerine verildiğini görüyoruz. Fakat kesinlikle söyleyebileceğimiz, Çoban'ın burayı çok uzun bir süre yönettiği ve Kastamonu'nun Sultana bağlı bir kent olduğudur. Hiç kuşkusuz aynı şey Sinop için de geçerliydi. Belki Sinop'un iç bölümlerinde kalan Saimara için durum daha değişikti. Bu kentin 612/*1215* ve 615/*1213*'de bir *sahib*i olduğunu görüyoruz. Bu kent zaten ikinci derecede bir önem taşımaktaydı.

Güneydeki sınır bölgeleri Alanya ve Antalya Sultanların kışlık konutlarının ve hazinelerinin bulunduğu yerlerdi ve göz önünden uzaklaştırılamazlardı. Fakat bu yöreler Türkmen hudut bölgeleriydi ve özellikle tedbirliliği gerektiren yerlerdi. Bu nedenle, Güney topraklarının bir genel kumandanlığı kurulmuş ve 603/*1206*'dan başlayarak giderek genişleyen bir biçimde, yirmi yıl boyunca Keykubat'ın azad ettiği bir kölesince, Mübarizüddin Ertöküş'ce yönetilmiştir. Ertöküş'ün egemenliği Isparta'ya ve hattâ hemen hemen Uluborlu'ya kadar uzanmıştır. Moğol döneminde gene buna benzer bir durum görülmüştür. Aradaki dönemde ya Keykubat bu yöreyi doğrudan doğruya yönetmiş ya da birkaç kişi arasında buranın yönetimini bölüştürmüştür. Ertöküş, hiç bir zaman gözden düşmemiş, ama uzun vadeli olarak gücünün aşırı bir dereceye vardığı düşünülmüştü. Keyhüsrev'in *atabek*liğine yükselen Ertöküş, Mengücüklere karşı savaşmış ve artık güney yöresiyle bir ilişkisi kalmamıştır. Antalya'da onun yerini Keykubat'ın bir başka azad edilmiş kölesinin, Armağanşah'ın almış olması mümkündür.

Doğudaki Ermenek fetihlerle daha da genişlemişti ve Keykubat tarafından Kamerüddin adında birine verilmişti. Kamerüddin yeni kurulan bu yöreyi uzun zaman elinde tutmuş olmalı, çünkü bu yerlerde hâlâ onun adı anılmaktadır. Fakat kendisiyle ilgili fazla bir şey bilinmemektedir.

Fethedilişinden sonra, güney-batı Anadolu'da Selçuklu güçlerinin ana merkezi Uluborlu olmuştur. Bir yanındaki Antalya ile öte yanındaki Denizli'nin ele geçirilmesinden sonra Uluborlu'nun önemi, bir dereceye kadar o kentlere geçmişse de gene de değerini yitirmemiştir. Siyasal suçluların o kentin surlarının arkasında tutuklanmış olması, onun hâlâ doğrudan doğruya Sultanın elinde olduğunu gösteriyor. Denizli, bir zamanlar Maurozomes'in elinde bulunan Honaz ile birleştirilerek, 612/*1215*'de Esedüddin Ayaz el-Galibî adlı biri tarafından yönetilmiştir. Bu kimsenin 627/*1230*'da hâlâ orada olduğunu gördüğümüz Reşidüddin Ayaz ibn el-Şihabî ile aynı kimse olması mümkündür. Bir bakıma başkalarının yönetimine geçmiş olsa da olmasa da, sonra gene Sultan'ın eline geçmiştir. Sultan da bu kentin valiliğine her halde Karatay'ı ve onun kardeşi Karasungur'u atamıştır. Bu kent Moğol döneminin başlarında geçici olarak Greklere geri verilmişse de, sonunda gene Türkmenler tarafından işgal edilmiştir.

634/*1236*'da ve gene 641/*1243*'de Kütahya'nın valisi emir *sipehsâlâr* İmadüddin Hazârdînârî idi. Onunla ilgili başka bir şey bilmiyoruz. 606/*1206*'dan önce Karahisar valilerinin Sabıküddin Ebülvefâ İlyas ibn Oğuz ve ondan sonra da oğlu *sipehsâlâr* Bedreddin Ebu Hamid Hacı Muhammed olduğu bilinmektedir. Onun kardeşlerinden biri de 607/*1207*'de Karacaviran'da valiydi. Fakat daha sonraları bu kentin Sultanın elinde olduğunu biliyoruz, çünkü Moğol döneminin başlarında vezir Fahreddin Ali'nin ailesine verilmişti. Hakkında hemen hemen hiç bir şey bilinmeyen bu kentin tarihi, Toroslarda ve Trabzon dağlarında aynı adda kentlerin bulunması nedeniyle daha da karışmaktadır.

Bazı yönlerden kesin olmayan pek çok nokta varsa da, genel görünüm üzerinde tartışılacak pek bir şey olduğunu sanmıyoruz. Selçuklular devletlerini, o görevlerde uzun süre kalabilen, ama çok özel durumların dışında değiştirilebilen ve geri alınabilen görevlilerin yardımıyla yönetmekteydiler. Moğol istilalarından önce hükümdarlar bunu yapabilecek kadar güçlüydüler ve bu nedenle yönetimlerinin eğilimi derebeylik sistemine benzemek şöyle dursun, hattâ derebeyliğe tamamen karşı bir sistemdi.

Bu kuralın dışında kalan yalnız bir tek örnek vardır. Oysa bir yanılgıya düşülerek bunun her zaman uygulandığı sanılmıştır. Harzemlilerden söz etmekteyim. Hatırlanacağı gibi, başkanları Celâleddin Mengüberti'nin ölümünden sonra ortada

kalan Harzemlilerin çoğu Keykubat'ın hizmetine girmişti. Keykubat böylelikle, bir yandan onların çeşitli rakipleriyle işbirliği yapmalarını önlerken, bir yandan da Harzemlilerin savaşkan özelliklerinden, yaklaşmakta olan Moğol tehdidi karşısında yararlanmayı düşünmüştü. Biraz duraksamadan sonra, Keykubat onlara Erzincan, Amasya, Larende-Niğde eyaletlerini *iktâ* olarak vermişti. Bu eyaletler, savunulması güç hudut bölgelerinde ya da stratejik yolların üzerindeydiler ve sultanlığın batı bölümünün dışında kalıyorlardı. Ayrıca Harzemlilere *iktâ*larında ne oranda yetki tanındığı bilinmemektedir, ama görünüşe göre onlara tam yetki verildiğini sanmıyoruz. Burada özel bir durum da söz konusudur. Keykubat'ın ölümünden sonra ülkeyi tehdit eden tehlikelerin biraz uzaklaşmış olması, onun yerine geçenlerin zamanında bu davranıştaki sakıncalı yönlerin aydınlığa çıkması ve yenilgiye uğrayan Harzemlilerin kaçmasıyla bu sisteme son verilmiştir.

Moğol korumalığından önceki dönemle ilgili olayları inceleyerek edindiğimiz bu izlenimi, Moğol korumalığı dönemindeki olaylar da desteklemektedir. Moğol korumalığı altında Sultanların kişisel otoriteleri hemen hemen tamamen ortadan kalkmıştı. Bu dönemde gerçek otorite, Moğol kontrolü altında bazı büyük vezirlerin eline geçmiş, bu kimseler de, görevlerini yürütmek için gerekli gelirleri sağlayacaklarını öne sürerek eyaletleri aralarında paylaşmışlar ve bir çeşit aile *timar*ları kurmuşlardır. Eğer daha önceden bu eyaletlerde derebeylik düzeni hüküm sürmüş olsaydı, bu vezirlerin zor kullanarak bu düzeni aşındırmaları mümkün olmayacaktı, çünkü artık Selçuklu Devleti gücünü tamamen yitirmişti.

Daha genel bir açıdan ise, eğer daha önce büyük çapta otorite sahibi derebeyleri bulunmuş olsaydı, Kösedağ yenilgisinden sonra ülkede bir ayaklanma ve yöresel bağımsızlık gösterileri başgösterecekti. Oysa sınırlardaki göçebe Türkmenlerin dışında bu tür bir tepki gösterenler olmamıştır. Moğolların böyle tepkilere karşı kaygısız kalmaları mümkün olabilecekti. Ne var ki, hiç bir metinde Moğolların Selçukluları desteklemek ya da onlara karşı çıkmak isteyen bir ayaklanmayla başetmek durumunda kaldıklarından söz edildiğini görmüyoruz Yavaş yavaş tek tük ayaklanmalar başgöstermişse de, 1243'ün hemen öncesinde bu tür eylemlerin söz konusu olmadığı kesindir.

Bütün bunlardan ayrı ve özel bir sınıf olan Türkmenler, 1243'den önce devletin içinde bile büyük bir önem taşımamışlardır. Baba İshak olayının acıklı ama açıklayıcı niteliğine kar-

şın, on üçüncü yüzyılın birinci yarısında Türkmenler, Selçuklularca sıkı bir denetim altında tutulmaktaydılar. Fakat bulundukları yörelerde onlara iç işlerinde oldukça geniş çaplı bir özerklik tanınmış olduğu bilinmektedir. Bazı durumlarda onlara bu toprakların resmen bir *iktâ* biçiminde verilmiş olması mümkündür. Ne var ki, bu terim gene de onlar için kurulmuş düzenin gerçek niteliğini açıklamaya yeterli değildir. En başta, onların genellikle sınır bölgelerinde yoğun bir biçimde bulunduklarını ya da hiç değilse, ancak sınır bölgelerinde kendilerine özgü bir düzenleri olduğunu belirtmemiz gerekir. Bu bölgeler de, 'sınırlarda' olmaktan çok 'sınırlar boyu uzanan' bölgelerdi. Yönetim açısından bu yerler 'sahipsiz topraklar'dı ve Türkmenlerin burada özerk olabilmeleri, ne Selçuklu, ne Bizans ne de Ermeni otoritesine karşı herhangi bir sorumlulukları olmasından geliyordu. Bu güçlerden biri onları sıkıştırmaya kalkacak olsa, ötekilerden birinin korumalığına sığınıveriyorlardı. Yönetim terminolojisinde ve uygulamasında Devletin gerçek toprakları ile, 'sınır' anlamına gelen *uç*larda yaşayan kimselerin bölgeleri arasında kesin bir ayrım yapılmaktaydı. Ve Moğollar bu bölgeleri özellikle gözden çıkardıkları için, aradaki ayrılığın daha da artmasına yol açmışlardır.

Ne var ki zamanla Selçuklu yönetimi, Türkmenlerin bağımsızlığının sakıncalar doğurabileceği bu yörelere de yerleşmeyi, hiç değilse buralardaki halkların kendisinin buraya ulaşamayacağı bir uzaklıkta olmadığını bilmelerini istemiştir. Türkmen yayılmalarının bir sonucu olarak, belli başlı kentlerde merkezî yönetimin temsilcilikleri kurulmaya başlamıştır. Bazan da, Selçuklu ana ordusu tarafından ele geçirilmiş yerleri, örneğin batı Toros bölgelerini, nüfuslandırmak amacıyla Türkmenler, yönetimin onların gelmesinden önce ya da onların gelmesiyle eşzamanlı kurulmuş olduğu yerlere yerleştirilmişlerdir. Burada şunu kesinlikle belirtmemiz gerekir: Selçuklu egemenliği döneminde, oralarda özerk ve dilediğince davranabilen Türkmen grupları da bulunmuş olsa, devletin gerçek topraklarının kapsamı içinde kalan bütün eyaletlerde, çeşitli yöntemlerle, Sultanın adına ve bütün öteki otoritelerin üstünde bir otorite her zaman sağlanmıştır. Daha sonraları Türkmen beyliklerini ellerinde bulundurmuş kimseler, herkesi Sultandan yöresel hükmetme yetkisi aldıklarına inandırmak istemişlerdir. Bu fikirlerin etkisi altında ve değişen durumun yarattığı kargaşalık içinde yazan daha sonraki yazarlar, hemen hemen buna herkesi inandırmayı başarmışlardır. Oysa bu ko-

nuda çok dikkatli olmamız ve ancak söz konusu dönemle kesinlikle ilgili olduğunu bildiğimiz gerçeklere dayanarak bir yargıya varmaya özen göstermemiz gerekmektedir.

8

KÜLTÜREL VE DİNSEL YAŞAM

Müslüman Anadolu'daki kültürel gelişmenin hangi yollardan ve ne hızda ilerlediğini saptamak çok güçtür. Bunun belirtileri ancak on ikinci yüzyılın ikinci yarısında kendini açık seçik bir biçimde ortaya koymuş, on üçüncü yüzyılda önemli ve ün kazanacak yapıtlar vermiştir. Burada apayrı iki alan arasında bir ayrım yapmamız gerekmektedir: O çağlarda geleneksel Müslüman kültürünün hemen hemen hiç bir etkisi altında kalmamış Türkmenlerle —ki bu nedenle Moğol döneminin öncesinde onlarla ilgili pek az şey bilinmektedir— kentlerde yaşayan ve ancak yazılı yapıtlar bırakmış oldukları için hakkında bilgi edinebildiğimiz karışık etnik kökenli halklar.

Çağlarındaki karşılıklı siyasal-dinsel etkilenmenin bir sonucu olarak, 'Rum'daki Selçukluların soydaşları Büyük Selçukluların militan Sünniliğine karşı olduklarını, hiç değilse bunu benimsememiş olduklarını daha önce de belirtmiştik. Türkmenlerin arasında Sünnilik kadar Şiiliğin de etkili olduğu, bir yandan da Türkmenlerin İslamlaşmadan önceki atasal inançlarına hâlâ bağlı kaldıkları bir gerçektir. Halk arasında bu inançların köklü olması, Selçukluların Abbasi Halifeliği ile inançların nasıl ortaya konulması gerektiği konusunda bir anlaşmaya varmalarını ve hiç değilse dış görünüşüyle Sünni bir kalıba bürünmelerini önlememiştir. Ne de İran'daki Selçukluların ortadan kalkmasıyla, yavaş yavaş onların siyasetinin bir mirasçısı olarak ortaya çıkmalarını engellemiştir. İran'daki soydaşları gibi onların arasında da, çok daha erken dönemlerden beri, Horasanlı din adamları bulunmuştur. Bunların arasında en erken tarihte karşılaştığımız, Şehinşah'ın serbest bırakılması için 1108'de Halife'ye bir elçi olarak gönderilen Herat *fakihi*'dir Sonra daha başkaları da kendiliklerinden ya da çağrıldıkları için çeşitli yörelerden ve genellikle kuzey İran'dan buraya gelmişlerdir. Süleyman 1084'de Tarsus'u ele geçirince Şiî Trablus'tan Tarsus için bir *kadı* vermesini istemişti. Kılıç Arslan II

tahta çıktığında bir Büyük Kadı vardı, ve Kılıç Arslan'ın yanında da Danişmendli Yağıbasan'ın da olduğu gibi 'imamlar' bulunmaktaydı. Elçi olarak ve başka nedenlerle kısa bir süre kalmak için ülkeye gelen bilginleri, Selçuklu beyleri temelli olarak buraya yerleşmeye razı etmişlerdir.

Anadolu kentlerindeki ilk Müslümanlar, belki de ele geçirdikleri kiliselerde ya da derme çatma yerlerde ibadet etmişlerdi. Müslümanlığın bu ülkeye yerleşmesi yalnız burada camilerin yapılmağa başladığı tarihlerle ölçülmez. Gene de bu olgu, Müslümanlığın yaygınlaşmasını ve resmen tanınmaya başlamasını göstermektedir. Ne var ki, küçük ve üzerinde kitabe bulunmayan camilerin hangi tarihlerde yapılmaya başladığını saptamak çok güçtür. Ama Konya'da yapılmış camilerden birinin mihrabında, ki bu Ahlatlı bir ustanın yapıtıdır, 550/*1155* tarihi görülmektedir. Selçuklu, Danişmendli, Mengücük ve Saltuklu topraklarında yapılmış camiler, bu tarihte ya da onun hemen sonrasındaki yıllarda yapılmışa benzerler. Bunları daha sonraki bir bölümde sanat değerleri açısından tekrar ele alacağız.

Ayrıca hatırlanacağı gibi, Büyük Selçuklular döneminden başlayarak, *medrese*ler bütün İslam dünyasına yayılmakta ve 'görevli sınıfını' yetiştiren resmî kurumlar durumuna gelmekteydiler. Anadolu'da yapıldığını bildiğimiz en eski *medrese*, temelindeki bir kitabede 589/*1193* tarihi bulunan Kayseri'deki bir *medrese*dir. Oysa, bu tarihte Yakın Doğu'daki Arap ve İran kentlerinde *medrese*ler öylesine yaygındılar ki, örneğin Halepli yazar İbn Şeddâd, on üçüncü yüzyılın ortalarında Halep'de kırk tane *medrese* bulunduğunu söyler. Fakat Kayseri'deki *medrese*den daha eski tarihlerde de *medrese*lerin yapılmış olması mümkündür ve belgelerin sistematik bir biçimde incelenmesi bunu kanıtlayabilecektir. Gene de, bu konudaki genel görünümde büyük bir değişiklik olacağını sanmıyoruz. On üçüncü yüzyılda bile Anadolu'daki *medrese*lerin sayısı oldukça azdı.

Bilginlerin yaşam öyküleri bakımından Arap edebiyatı olağanüstü bir zenginliktedir. İran edebiyatı ise bu denli zengin değildir, ama özellikle mistiklerin yaşam öykülerini dile getiren bazı yapıtlarla burada da karşılaşıyoruz. Bu konudaki binlerce yazıdan hiç birinde on ikinci yüzyıldaki Anadolu ile ilgili bir tek söz yoktur. Bir bilgin, eğer onun ölümünü kaydedecek meslektaşlarından uzakta, Anadolu'da ölecek olsa, unutulmak tehlikesiyle karşı karşıya kalacaktı. Fakat Anadolu'da böyle kimselerin bulunmadığı sanılmaktadır. Ya da bunlar hiç

değilse oraya yerleşmezden önce gerçek bir üne ulaşmamışlardı ve komşu ülkelerdeki bilginler çevresiyle bir ilişki kurmamışlardı. Belki de bu çevrelerin gözünde onların bilgileri yetersiz kalıyordu. Bazı ipuçları yakalamamıza yardımcı olmaları için, en eski tarihli metinlerde sözü edilen kimselerin bir listesini vermek yararlı olacak.

1108'de karşılaştığımız Heratlı Hanefî *fakih*den daha önce de söz etmiştik. Acaba o, Müslüman ülkelerinde Hanefî doktrinlerinin yazarı olarak bilinen ve 'Rum' ülkesinde *kadılık* görevinde bulunduktan sonra 537/*1142* tarihinde Kayseri'de ölen Heratlı Abdülmecit ibn İsmail ibn Said ile aynı kişi midir? Kayseri ile Suriye arasında haberleşme olanakları çok genişti ve Kayseri'nin ilk İslamlaşmış yörelerden biri olması mümkündür. En eski camilerden biri de bu kenttedir. Bu tarihten kısa bir süre sonra da Malatya, her ne kadar önemsiz bir Hıristiyan kenti idiyse de, Yukarı Mezopotamya ile sıkı bağları olması nedeniyle, böyle bir merkez haline gelmiştir. On ikinci yüzyılın ikinci yarısında, kendisine birşeyler öğretecek kimseler ya da kendisi gibi öğrenciler aramak için bütün Suriye ve Mezopotamya'yı dolaşmış olan Muhammed el-Mavsilî, bu kente ulaştığında artık daha fazla aramaya gerek kalmadığını düşünerek orada kalmıştır. Bazı yazarların da orada yaşadığı bilinmektedir. Daha önceleri, o yüzyılın ortalarında Nureddin tarafından Sultan Mesud'a gönderilen bir başka hukukçuyu, el-Kaşanî'yi, Sultan bir süre alıkoymuştur. Başka pek çoklarının olduğu gibi, Kılıç Arslan'ın da Edessa'dan gelme bir Hıristiyan hekimi vardı.

Din ve yasama ile ilgili konulara özellikle eğilen bu yazarlar, İran'da doğmuş olmalarına karşın, genellikle bu dallarda kullanılan Arapça dilinde yazmışlardır. Fakat kısa bir süre sonra Sultanların çevresinde İranlı yazarlar da görülmeye başlamıştır. On ikinci yüzyılın sonlarına doğru, yaşlı Kılıç Arslan'ın ve oğullarının çevresinde gerçek bir kültürel etkinlik başgöstermiştir. Burada, görevliler sınıfının üyeleri arasında geleneklere bağlılığın zayıf olması nedeniyle, biraz da dinsel serbestlik etkisi görülmektedir. Suriyeli Mihael, Kılıç Arslan II'nin sarayında, Hıristiyan bilginlerle çok ayrıntılı tartışmalara girecek çapta bir 'İranlı filozof'un bulunduğundan söz etmektedir. Sözü edilen filozofun ünlü el-Sühraverdi olmadığı sanılmaktadır. Bir süre sonra da tutucuların müdahalesi ile Halep'de öldürülen ve aynı adı taşıyan daha sonraki el-Sühraverdi'den onu ayırmak için el-Maktul olarak bilinen yazarın *Pertevname*

adlı yapıtını Kılıç Arslan'a ya da oğlu Rükneddin'e sunduğu hemen hemen kesinlikle bilinmektedir. Oysa Rükneddin'in adı filozofa çıkmıştı ve o çağlarda bu küçümseyici bir deyimdi.

Aynı sultanların çevresinde gördüğümüz yazarlar arasında Şerafeddin Hubays el-Tiflisi (Tiflisli - Gürcülerce ele geçirilmiş eski Müslüman kenti) de vardı. El-Tiflisî, Kılıç Arslan ile oğlu Kutbeddin için tıp, (Selçuklularca çok geliştirilmiş olan) astroloji, düş yorumculuğu ve *edeb* (genel kültür) konularında bazı derlemeler hazırlamıştır. Muhammed ibn Gazi ise, *Ravzat-ül-Ukûl* (Aklın Bahçeleri) adı altında ve 1201'de Rükneddin'in Malatya'yı ele geçirmesi nedeniyle ünlü Fars yapıtı *Marzubannâme*'nin bir uyarlamasını yapmıştır. Daha sonra da Keyhüsrev ya da Keykâvus için derlenmiş bir öykü kitabı hazırlamıştır. Ebu Hanîfe Abdülkerim, Kılıç Arslan'ın oğullarından Ankara'daki Muhyiddin için, yüz yıl sonra Ömer Hayyam tarafından üne kavuşturulacak bir nazım biçimi olan *rubaiyyât*'ı derlemiştir. Daha sonraki dönemler için böyle bir liste vermeye gerek yok, çünkü bunun artık böyle süregittiği meydanda. Anadolu'ya yerleşmiş yabancı yazarlarla bunların arasında görülmeye başlayan yerli yazarlardan on ikinci yüzyılın sonlarında Anadolu'daki bazı Müslüman merkezlerinde aydın bir çevrenin bulunduğunu ve büyük bir etkinlik gösterdiğini anlamaktayız.

Kılıç Arslan'ın oğullarından birine İran mitolojisindeki kahramanlardan birinin adını vermesi hanedanın giderek İranlılaşmakta olduğunu gösteriyor. Keyhüsrev adını alan bu oğul, kendi üç oğluna da benzer adlar vermiştir. Oysa Kılıç Arslan'ın oğullarından birinin adı Kayserşah'dır ve bir Romalı geçmişi yansıtmaktadır.

Danişmendliler arasında buna benzer bir kültürel etkinlik göze çarpmamaktadır. Belki onların ruhsal yapısı daha başkaydı ve çok erken ortadan kaikmışlardı. Erzincan'daki Mengücüklerde ve özellikle Behramşah'ın uzun hükümdarlık dönemi süresince, bu yönde büyük bir etkinlik görüyoruz. Bu kent uzun süre bir Ermeni merkezi olarak kalmışsa da, o çağlarda yaşayan coğrafyacı Yakût'un öne sürdüğünün tersine, burada küçük de olsa özlü bir Müslüman çevresi bulunmaktaydı. Belki onlar da Ani'deki Şeddâdîler gibi değişik ırklar arasındaki ilişkilere büyük bir önem vermiyorlardı. Fakat Behramşah'ın hükümdarlık döneminin başlarında ünlü büyük ozan Genceli Nizâmi'nin *Mahzen-ül-esrar* (Gizlerin Hazinesi) adlı mesnevisini ona adamış olduğu kesindir. Behramşah'ın bir baş-

ka ozanla, Hakânî ile de, dostça ilişkileri olduğu sanılmaktadır. Behramşah, hükümdarlık döneminin sonlarına doğru ünlü Iraklı filozof Abdüllâtif el-Bağdadi'yi sarayında on iki yıl boyunca ağırlamıştır. Ancak Keykubat tarafından Erzincan'ın Selçuklu topraklarına katılmasından sonra bu filozof ana vatanı Irak'a geri dönmüştür. Bu bilginin yaşam öyküsünde, hiç değilse bu yapıtın kendinden sonraki yazarlarca saklanmış bölümlerinde, Erzincan'ın kültürlü çevrelerindeki etkinlikler ve buradaki yaşam koşullarıyla ilgili bilgiler bulunmamaktadır. Ne var ki, Behramşah ona ne denli maddi olanaklar sağlamış olursa olsun, Abdullâtif'in entelektüel etkinlikleri sönük bir çevrede o kadar uzun zaman yaşamayı kabul etmeyeceği ortadadır. Eskiden üzerlerine eğilinmemiş, ama şimdi incelenmekte olan Abdüllâtif'in kısa yapıtlarının bu konulara ışık tutacağı sanılmaktadır.

On üçüncü yüzyılda 'Rum'daki kültürel yaşamın incelemesini yapmak güçtür. Aynı şeyi on dördüncü ve on beşinci yüzyıllar için de söylemek mümkündür ve bu yolda hiç bir çaba gösterilmemiştir. Burada ancak pek yetersiz bir araştırmanın sonuçlarını sunabileceğiz. Şimdilik dikkatimizi Moğol öncesi dönemde toplayacağız ve Türkçeyi tamamen bir yana bırakacağız, çünkü bu dönemde daha sonra ele alacağımız bir sözlü Türkçe edebiyatın varlığına karşın, yazılı yapıtlar henüz yoktu. Farsça ya da Arapça da yazılsa, bütün edebi etkinlikler yalnızca kentlerde görülmekteydi. Bu durum, kendi içindeki değerlendirmesi ne olursa olsun, edebiyatın etki alanını kısıtlamış ve nüfusun iki unsurunun, kentlerde oturan halklarla Türkmenlerin arasını açmıştır. Bu durumun başka belirtilerini ve onların yol açmış olduğu sakıncaları daha önce de görmüştük. Arapça - Farsça alanlarında bile henüz gerçek bir katkıda bulunulduğu söylenemez. Müslüman dünyasının komşu ülkelerinde yazılanlar benzeri, yaşamöykülerini içeren yapıtların Anadolu'da bu dönemlerde yazılmamış olması, daha sonra yazılmış yapıtların çok büyük bir dikkat ve sabırla incelenmesini gerektirmektedir. Yaşamlarının büyük bir bölümünü 'Rum' ülkesinde geçirmiş kimselerin bu konuda verdikleri tek tük bilgilerden yararlanmak zorundayız. Buna ek olarak, özellikle İstanbul'daki ve Türkiye'nin daha başka yerlerindeki kütüphanelerde yalnız bu ülkede yazılmış yapıtların değil (ki bu da az çok yapılmıştır) aynı zamanda bu ülkede kopye edilmiş yapıtların, bunları kopye eden kimselerin, kopye ettiklerini ve hangi tarihte bunu yaptıklarını bildirdikleri oranda bir listesini derle-

mek de mümkündür. (Örneğin Keykubat için kopye edilmiş bir Kur'an bulunmaktadır.) Orta Asyalı Hânefî hukuk uzmanlarının bilinen bütün yapıtlarının asıllarının Türk kütüphanelerinde bulunmaları ve pek çoğunun burada kopye edilmiş olması bir rastlantı değildir. Bu doğal olduğu kadar aydınlatıcı bir gerçektir de. Bu yapıtların özellikle Moğol istilalarından kaçan ve Selçuklu hükümdarlarının çömertliği nedeniyle bu ülkeye sığınan göçmenlerce getirilmiş olmaları mümkündür. Önemli olan, bu yapıtların sayfalarının yan taraflarındaki boşlukların yukarı ve aşağı kısımlarında okurlarca yazılmış notların incelenmesidir. G. Vajda'nın çalışmaları bunların incelenmesinin Müslüman ülkeleri için ne denli büyük bir önem taşıdığını açıklamıştır. Bunlar yalnız 'Rum'daki yazılmış olanlar konusunda değil, ki bu kısıtlıdır, daha geniş bir açıdan —bu ülkede önem verilen konuların neler olduğu, burada yazılanları nelerin etkilediği yönünden— çok büyük bir önem taşımaktadırlar. Belki de bu incelemelerin sonucunda, şimdi düşünüldüğü gibi ruhsal yaşamın birkaç ünlü kişinin tekelinde olmadığını kanıtlamayı ve gerçeklere daha uygun, daha çeşitli yönleri olan bir görünüm sunmayı başarabilecekdik.

Şimdiki bilgilerimize ve elimizde bulunan belgelere dayanarak, on üçüncü yüzyılın ortalarında —öncelikle Moğol döneminin başlarında ama biraz daha önceleri de— Anadolu'daki ruhsal yaşamın, Celâleddin-i Rumî'nin ve ikinci derecede olarak ondan önceki kimselerin çevresinde döndüğünü söyleyebiliriz. Günümüze kadar gelen yapıtlarının şiirsel ve dinsel değerini küçümsemek, hattâ Celâleddin-i Rumî'nin kurduğu söylenen mistik tarikatın toplumsal önemini tartışmak söz konusu olamaz. Yalnız, onun tek olmadığını, ondan önce ve onun yanısıra daha başka kimselerin ve eğilimlerin de olduğunu ve bunların açıklığa kavuşmaları daha güç de olsa, gene de çok önemli olabileceklerini unutmamak gerekir.

Celâleddin-i Rumî ve çevresindekiler Farsça yazmışlardır. Türkiye'nin bütün tarihi boyunca Farsçanın Arapçadan daha yaygınlıkla kullanılmış olduğunda hiç kuşku yoktur. Bunun nedenleri hem ilk Türklerin, hiç değilse aristokrasinin, İran toplumu ile ilişkileri sonucunda Farsçayı bilmeleri, hem de daha sonraları Anadolu kültürünün oluşmasına büyük çapta katkısı bulunan kimselerin çoğunlukla İranlılar ya da Orta Asya'dan gelen Farsça konuşan halklar olmasıydı. Fakat Anadolu'da Araplar da vardı ve hukuk genellikle Arapçanın egemen olduğu bir bilim dalıydı.

Başka konuları incelerken değinmiş olduğumuz gibi, Anadolu'daki hukukçular yasalarla ilgili bilgilerini genellikle Orta Asya'da Hânefî yasaları üzerine yazılmış yazılardan edinmişlerdi. Daha önce de sözünü etmiş olduğumuz Sivas'daki yapıtlar, bu kaynaktan edinilmiş bazı kısa yapıtların derlemeleridir. Bunlardan biri de, Nureddin'in Mesud'a gönderip onun bir süre yanında alıkoymuş olduğu Kâşânî'nin yapıtıdır. Bu yapıt Erzurum'daki bir okuyucu tarafından satın alınmıştır. Ne var ki, artık Anadolu'ya yerleşmekte olan hukukçuların daha başka ülkelerden, özellikle daha yakında olanlardan gelmeleri doğaldı. Önce Mısır'dan el-Kâmil tarafından buraya gönderilen Efdalüddin el-Hunâcî, Keykubat ve Keyhüsrev II zamanında 'Rum'daki *fukahâ*nın başkanıydı ve Moğollar gelince kaçmıştı. 663/*1265*'de ölen Ömer el-Ebheri ile Siracüddin el-Urmevî (Azerbaycan'ın Urmiye gölü üzerinde aynı adı taşıyan kentten gelmeydi ve 595/*1198* - 682/*1283* yılları arasında yaşamıştı) yaşamlarını Mezopotamya ile Anadolu arasında geçirmişlerdi. Muhammed el-Tâlikânî kuzey batı İran'daki Kazvin'den gelmeydi ve 614/*1217*'de Anadolu'da bir *kadı* olarak ölmüştü. Ayrıca Yusuf ibn Said el-Sicistânî doğu İranlıydı, fakat, *munyat el-Müftî* adlı yapıtını 639/*1241-2* yıllarında Sivas'ta yazmıştır. Yasalar üzerine önemli bir tez olan bu yapıt, Doğu'daki Müslüman dünyasında çok tutulmuştur. Bu konuda başka adlar da verebiliriz, ama buna burada gerek yok, çünkü amacımız ötekilerden daha az çarpıcı dallardaki etkinliklerin burada sürüp gittiğini belirtmektir.

Mistisizmin özellikle İran'da gelişmiş olduğuna inanılır ve bunun bazı haklı nedenleri vardır. Böylelikle, mistisizmin öncelikle yazılmış olduğu dilin Farsça olduğu öne sürülmektedir. Anadolu'daki İran mistisizmini daha sonra ele alacağız. On üçüncü yüzyılın başlarında İspanyol asıllı büyük Arap mistiği İbn Arabî, Mısır'da yaşamaktaydı. Bu mistiğin bütün Arap ülkelerinde çok büyük bir saygınlığı vardı. Selçuklu Anadolusunda da bunun böyle olduğunda kuşku yok. Belki de Anadolu'yu baştan başa dolaşan ve Konya'da kendilerine küçük bir cami yaptıracak kadar sayıları kabarık olan Kuzey Afrikalı hacıların bu saygınlığı arttırmakta bir rolleri olmuştur. Fakat İbn Arabi'nin kendisi de Anadolu'da gezilerde bulunmuş, iki kez Malatya'ya gitmiş (602/*1205* ve 613-15/*1216-18* yıllarında) ve orada kısa bir yapıt yazmıştır. 612/*1215*'de Sivas ve Konya'ya gitmiş, orada Keykâvus ile buluşmuştur. Daha sonra Kuzey Afrikalı müridi Tlemsenli Arifüddin Süleyman, yıllarca Ana-

dolu'da yaşamıştır. Onu buraya kimin getirdiğini bilmek ilginç olurdu. Ama Anadolu'da İbn Arabi'nin tek müridi bu yabancı değildi. İbn Arabi Anadolu'da kendisinin müridi olduğunu söyleyen bir şeyhin, Mecdüddin İshak'ın konuğu olmuştur. Mecdüddin İshak çok ünlü bir kişiydi. Oğlu Sadrüddin Konyevi (Konyalı) 'Rum'daki mistik din adamlarına öğretmenlik etmiş ve her zaman babasının inançlarına sadık kalmıştır. Öteki Arap mistiği ve İbn Arabi'nin çağdaşı İbn Fârid'in bu ülkede ne gibi bir etkisi olduğu konusunda kesin bir şey söylemek mümkün değildir. Fakat Fergana'nın yerlisi olup da Anadolu'ya sığınmış ve Sadreddin ile ilişkileri olmuş bir kimsenin onun yapıtları üzerine bir şerh yazdığı bilinmektedir.

Arapça dile getirilmiş bu mistisizme Ömer Sühraverdi'nin etkisini de eklememiz gerekir. Ömer Sühraverdi, Halife el-Nasır'ın danışmanı ve elçisi, aynı zamanda da el-Nasır'ca yeniden düzenleniş biçimiyle *fütüvvet*'in kuramlarını tanıtan kimse olarak bilinmektedir. Ayrıca (mistiklerin) kendi adını taşıyan bir tarikatını da kurmuştur. Anadolu'ya ilk kez Halifenin elçisi olarak gelmiş ve Keykubat'ın tahta çıkışında Halifenin ona gönderdiği sultanlık nişanını getirmiştir. Daha sonraları Anadolu'da görmüş olduğu saygınlığı nasıl kazanmış olduğunu ise bilemiyoruz. Bu ayrıcalığı en iyi ortaya koyan olay, mezarının parasının Keykubat'ın sadık hizmetkârı ve oğlunun *naibi* Karatay tarafından ödenmiş olmasıdır. Kamyar'ın onun müridi olduğu ve aynı zamanda da Siraceddin el-Urmevi'den *fıkh* öğrendiği bilinmektedir.

Sultanlar tarafından tutulmuş bir iki hekimin adlarını da bunlara ekleyebiliriz. Ünlü botanikçi İbn Baytar'ın da 'Rum'da çalışmış olduğunu belirtebiliriz. Fakat bütün bunlar, 1277'deki Baybars Seferi'nde de özellikle belirtildiği gibi, 'Rum'da önde gelen kişilerin Arapça bilmedikleri gerçeğini değiştirmez. Bu durum, yukarıda sözünü ettiğimiz Arapların hiç değilse doğrudan doğruya etkileyebilecekleri çevreyi sınırlamıştır. Öte yandan pek çok kimse, hattâ kentlerde yaşayan halklar bile Farsça biliyorlardı. Böylelikle Farsça yazılmış yapıtlar ve İranlılar, Anadolu'da doğal olarak daha büyük bir önem kazanmışlardır. Moğol fetihlerinden önce, Müslüman Anadolu üzerine bir tarihsel yapıt yazılmamıştı. Ne var ki, on üçüncü yüzyılın başlarında İranlı Ravendi İran ve Irak Selçuklularının tarihini tamamladığında, bu hanedanın son üyesinin de ölmesiyle kitabına rastgele seçtiği bazı bölümleri ve iyi duygu-

larını kazanmayı amaçladığı hükümdara bazı övgüleri de ekleyerek onu Keyhüsrev I'e sunmuştu. Bu yapıtın Anadolu'da büyük bir ün kazanmış olduğunu sanmıyoruz, çünkü daha sonraki tarihçilerden hiçbiri doğrudan doğruya bu yapıttan yararlanmamıştır. Ama Ravendi o dönemde, 'Rum'daki Selçukluların kendilerini Selçuklu hanedanının başta gelen mirasçıları olarak yorumladıklarını belirtmektedir. Bundan kısa bir süre sonra Horasan'dan gelen bir göçmen, Ahmed ibn Mahmud el-Tusî el-Kanii ise, Keykubat için uzun bir *Selçuknâme* yazmıştır, buna İzzeddin Keykâvus II için övücü şiirler de eklemiştir. Bu yapıtla ilgili hiç bir şey bilinmemektedir ama yazarın yararlanabileceği kaynakların yalnız Doğu Selçuklulara üzerine yazılmış yazılar olabileceği sanılmaktadır. Eğer böyle olmasa, İbn Bibi'nin o yüzyılın sonunda, on ikinci yüzyılın sonlarından önce Anadolu Selçukluları üzerine yazılmış hiç bir tarihsel belgenin bulunmadığını niçin söylediğini anlamak çok güç olurdu. Aksarayi'nin ve Paris'deki *Selçuknâme*'nin adı bilimeyen yazarının da aynı durumda kaldıkları açıkca ortada. Öte yandan, Anadolu'da Doğu Selçuklularına karşı bir ilgi duyulmuş olduğunda hiç kuşku yok. Selçukluların büyük veziri Nizamülmülk tarafından yazılanlar burada okunmakta ve onlara büyük değer verilmekteydi. Hiç olmazsa kuramsal olarak insanlar onun öğrettiklerini kabul etmekten memnunluk duymaktaydılar. Çeşitli İranlı ozanların şiirleri de bilinmekteydi. On üçüncü yüzyılda bütün sultanların Türk adları değil de, Keyhüsrev, Keykâvus, Keykubat, Keyferidun, Siyavuş, Feramuz gibi İran mitolojisinin kahramanlarının adlarını taşıdıklarını okurlarımıza bir kez daha bildirmemiz gerekiyor.

Bir yandan da pek çok İranlının 'Rum'u ikinci vatanları olarak yorumladıklarından hiç kuşku yoktur. Bu ülkeye ya hükümdarların çekimine kapılarak ya da Moğollardan kaçmak için gelmişlerdi. Ama moğollar da onların ardından buraya gelince, gene de Anadolu'da kalmayı Müslümanlığın genellikle daha uzun bir süreden beri bilindiği ve nüfusun çoğunlukla Müslümanlardan oluştuğu ülkelere gitmeye yeğ tutmuşlardır. Pek çok yerde tarihin bir Türk - İran kaynaşmasına tanıklık etmiş olduğunu görüyoruz, oysa aynı şeyi bir Türk - Arap kaynaşması konusunda söyleyemeyiz.

Bu nedenle, Anadolu'da Farsça yazılmış çeşitli yapıtların bulunması bizi şaşırtmıyor. Örneğin daha önce *Selçuknâme*'sinden söz ettiğimiz el-Kanii'nin İzzeddin Keykâvus için yap-

tığı bir *Kelile ve Dimne* uyarlaması vardır. Ama gene burada da en ilginç örneklerle mistisizm alanında karşılaşıyoruz. Necmüddin Ebubekir ibn Muhammed el-Râzî, (Necmüddin Dâye diye bilinir) Moğollardan kaçarken 618/*1221*'de Malatya'ya gelmiş ve orada Sühraverdî ile karşılaşmıştır. Bir süre Kayseri'de Keykubat'ın hizmetinde bulunmuştur. 602'de Sıvas'da *Mirşâd el-İbâd* adlı bir mistik yapıt yazmıştır. Daha sonra da kısa, aynı nitelikteki *Sirâc el-Kulûb*'u yazmıştır. Bu yazar o aralar, İran'da Kübrevî tarikatını kuran Necmüddin Kübrâ'nın müridiydi. Anadolu'daki başarısının büyüklüğü, bugün bile Türk kütüphanelerinde karşılaştığımız *Mirşâd* kitabının sayılarının çokluğu ve bu kitabın daha sonraları Türkçeye çevrilmiş olmasından anlaşılıyor. İran mistiği Evhadüddin Kirmânî'nin de bir süre Kayseri'de ve Konya'da kalmış olması mümkündür.

Necmüddin el-Râzî sonunda, Celâleddin-i Rumî'yi ve Sadreddin Konyevî'yi de tanıdığı Konya'ya yerleşmiştir. Bu kimselerden Moğol dönemiyle ilgili olarak söz etmek daha yerinde olacaktır, ama kendisi de bir mistik olan Celâleddin-i Rumî'nin babası Bahaeddin Veled, Selçukluların bağımsız oldukları dönemde Anadolu'ya yerleşmişti. Belh'de bir vaız olan Bahaeddin Veled, Orta Asya'daki son Hârzemşah Muhammed ile arasında geçen ve ayrıntıları bilinmeyen bir tartışma sonucu batıya göç etmiştir. 614/*1217*'de Malatya'da, 616'da Sivas'da, 619'a değin Erzincan'daki Akşehir'de ve 626/*1228-9*'a kadar da Larende'de bulunmuştur. Karısını da orada kaybetmiş, 604/*1207* dolaylarında Belh'de doğan oğlu Celâleddin orada evlenmiştir ve bugün mezarı hâlâ oradadır. Keykubat'ın çağrısı üzerine sonunda Konya'ya gelmiş ve 628/*1230* yılında orada ölmüştür. Bir bölümü hâlâ elimizde bulunan vaızların yazarıdır, ama bunlar çoğunlukla Doğu'daki yaşamını yansıtmaktadır. Onda belki de Melametiyyeye bağlı bir mistisizm vardı ve Anadolu'ya gelen eski öğrencisi Burhaneddin Muhakkik, bu mistisizmin Celâleddin-i Rumî'ye aktarılmasında yardımcı olmuştur. Burhaneddin Kayseri'ye yerleşmiş ve 638/*1240*'da orada ölmüştür. Oysa Celâleddin, bu yıllarda zamanının bir bölümünü Halep'te ve Şam'da öğrenimini tamamlamakla geçirmişti. Orada büyük İranlı mistik Şemseddin Tebrizî ile tanışmış olabilir, ama bu İranlı mistiğin ondaki etkisi daha sonraları belirgin biçimde görülmüştür.

İran ülkelerinde mistiklerin halkla yakın ilişkileri olmasına karşın, Anadolu'da bu akım Türkmenlere yabancıydı Bu

noktada Baba İlyas'ın etkilerine bir kez daha değinmek yerinde olacak. Fakat onların Türkmenlere öğrettikleri üzerine birinci elden edinilmiş bilgiler yoktur. Ancak Moğol ve Moğol sonrası dönemlerde onların yerine geçmiş kişilerle karşılaşmaktayız ve onlardan da yeri gelince söz edeceğiz. Burada *Cevlâkî* denilen, bir adı da *Kalenderî* olan tarikattan da söz etmemiz gerekir. Bu tarikat on birinci yüzyılda İran'da başlatılmış ve 1291'de Kastamonu beyi için yazılmış bir yapıttan öğrendiğimize göre, on üçüncü yüzyılın başlarında Niksarlı Ebubekir adlı bir kimsenin çabaları sonucu Anadolu'ya yayılmıştır.

Bütün bunları bir sonuca bağlamak için söyleyebileceklerimiz, daha sonraki bir tarihte İbn Batuta'nın da belirttiği gibi, yönetici sınıfların, zaman zaman pek de kesin bir biçimde belirtilmemiş bir Sünniliğe inanmalarına karşın, Türkmenler üzerinde bir yandan atalarından onlara ulaşan inançların öte yandan da Şiiliğe dönük bir propagandanın etkili olduğunu unutmamak gerekir.

On üçüncü yüzyılda Anadolu'da bir Şii akımı olup olmadığını belirlemek ise biraz güçtür. On üçüncü yüzyılı izleyen iki yüzyıl içinde Doğu Anadolu'daki Türkmenler arasında Şiiliğin bazı biçimlerinin taşımış olduğu önem bakımından bu sorunu bir yana bırakmamıza olanak yok. Fakat Anadolu'nun tarihini yeniden canlandırmamıza yardımcı olacak metinlere dayanarak, Sünniliğin ve Şiiliğin dışında kalan Baba İshak'ın önderliğini ettiği akımdan başka, o yörelerde hükümdarların Sünni tutumuna karşı çıkan herhangi bir siyasetin söz konusu olamayacağını görüyoruz.

Daha önceleri üzerinde durulmamış bir belge, önemli bazı Şii çevrelerinin varlığını kanıtlamaktadır. *Anılar* adlı yapıtında el-Cevberî, on üçüncü yüzyılın başlarında 'Rum'da Şiilerin arasındayken, ki bunların sıradan kimseler olduklarında kuşku yoktur, kendisini yeniden dünyaya gelmiş bir Arid olarak tanıttığını söylemektedir. Türklerin Müslümanlığı kabul ettikleri ve göç etmeye başladıkları yıllarda Sünnî misyonerlerin yanısıra çok sayıda Şii misyonerlerin de bulunduğundan ve Sünniliğin benimsendiği kadar Şiiliğin benimsenmiş olduğundan daha önce de söz etmiştik. Fakat sonraki kuşaklarda durumun nasıl olduğu konusunda elimizde hiç bir bilgi yok. Moğol Korumalığının Şiiliğe yardım etmiş olması mümkündür. Kendileri Müslüman olmayan İlhanlılar bu dindeki mezhep ayrılıklarına karşı kaygısızdılar. Bu nedenle resmî din olan Sünniliğin biraz da zayıflamasına yol açmışlardı. Ayrıca siyasal nedenlerle, da-

ha önceki rejimce baskı altında tutulmuş unsurlara, özellikle Nasreddin Tusi gibi Şiilere dayanmak istemekteydiler. Daha sonraları, on dördüncü yüzyılın başlarında Moğollar Müslümanlığı kabul edince, hükümdarları da dahil olmak üzere büyük bir bölümünün Şii oluşu da Şiiliğin gelişmesine yardımcı olan nedenlerden biridir.

Gerçekte durumun biraz daha da karışık olması mümkündür. Burada önemli olan Anadolu'ya Şii olarak tanımlanacak unsurların sızmış olması değildir. Bu kimselerin kendilerini tam anlamıyla Şii olarak yorumlayıp Sünniliğe karşı olmaları da gerekmez. Cahil çevrelerce tutucu ve dindışı eğilimler arasında bir ayrım yapılmamaktaydı. Daha kültürlü çevrelerde bile, on altıncı yüzyılda İran'da Safevilerce Şiiliğin resmen yeniden düzenlenmesine değin, Sünniliğe ve Şiiliğe özgü ögeler her zaman gerektiğince açık bir biçimde anlaşılamamıştır.

El-Nasır'ın ve *fütüvvet*in de bu karışıklığa yol açmakta bir katkısı olmuştur. El-Nasır, Şii ve hiç değilse birleştirici eğilimlerinden ötürü her zaman koyu Sünnilerin eleştirisine uğramıştır. *Fütüvvet* ise, kendi geleneklerine göre, *fityan*ın başlatıcısı Ali'ye karşı daima bir hayranlık duyma eğiliminde olmuştur. Bu nedenlerle, kısa bir süre sonra, halk arasında yaygın öykülerde, örneğin Ebu Müslim'in öykülerinin Türkçe uyarlamasında, Abbasi yanlısı bir tutumla, on iki Şii *imam*ına duyulan hayranlığın yan yana bulunması şaşırtıcı değildir. Bu durumda, gerçek anlamıyla bir Şiiliğin Anadolu'da olup olmadığı sorununun özel yönleri bulunmaktadır. Ne var ki, ancak Moğol dönemini incelediğimiz bölümde bunu etkili bir biçimde ele alma olanağını bulacağız.

9

MOĞOLLARDAN ÖNCE ANADOLU'DAKİ MÜSLÜMAN SANATI

Müslüman Anadolu'nun sanat tarihi konusunda önyargıları bir yana bırakmak zorunludur. Genel çizgileriyle İran'daki Selçuklu sanatına değinmiştik. Oysa Anadolu'da durum biraz daha değişiktir. Bu ülkede önceden bir Müslüman sanatı bulunmadığından, örnek olarak, eski Müslüman ülkelerine ve özellikle İran'a baş vurmak gerekmiştir. Bu ülkede bir yerli sa-

natın bulunduğu ve hâlâ kendi dalında bazı yapıtlar ortaya koymakta olduğu doğrudur. Hiç değilse daha önceleri ortaya koyduğu eski yapıtları görmek mümkündür. Bu bir Hıristiyan sanatı olduğundan yeni Müslüman sanatına olsa olsa bazı ayrıntılarda katkıda bulunabilir, ana çizgilerde öndeşlik edemezdi. Ayrıca çeşitli dallarda usta olan kimselerin ne kadarının bu ülkede kaldığı ve ülkenin yeni hâkimlerinin bunları ne oranda kullanmak istedikleri de bilinmemektedir. Ustaların adlarının bilindiği az sayıdaki yapıtlardan, bazılarının 'Rum' ülkesinin yerlileri olabileceği izlenimini ediniyorsak da bunların büyük bir bölümü komşu Azerbaycanlı Müslümanlardır. Bu nedenle, bazan Anadolu'daki Selçuklu sanatının İran ya da İran - Selçuklu sanatının bir dalı olduğu söylenmektedir. Böyle bir sonuca varmak ise, gerçeklerden çok uzaklaşmış olmak demektir. Hâlâ görülebilen kamusal yapıların etkisi, Türklerin ve İranlıların Horasan ve ötesiyle ilgili anıları, daha da önemlisi, malzeme (taş ve tahta) ya da iklim (soğuk kışlar ve yağmurlar) gibi yöresel koşullar, toplumun kendine özgü gelişimi, yaratıcılık olanakları gibi etkenler vardı ki, bunların hepsini kabaca da olsa, İran ve Orta Asya'daki koşullarla bir tutmaya olanak yoktu. İtalyan ustalarınca yapılan Kremlin Sarayı'nın İtalyan sanatının bir örneği olmadığı herkesçe kabul edilmektedir. Kısacası, bu konuda edindiğimiz genel verileri göz önünden ayırmadan, Anadolu'daki sanatı açık fikirlilikle kendi içinde incelemek ve daha sonra komşu ülkelerle karşılaştırarak özel niteliklerini saptamak gerekmektedir. Öylesine çeşitli ve birbiriyle yakından ilişkili unsurların katkısı bulunan bir sanatın, ne oranda Türk sanatı olduğunu belirlemek ise oldukça güçtür.

Bu kitabın amacı, incelemelerin ve yorumlamaların şimdiki durumu Anadolu'daki Selçuklu sanatının bir sentezini yapmamıza olanak vermemektedir. Bu nedenle, burada bazı genel çizgileri belirtmek, bunları örnekler vererek açıklamak, böylelikle de, hiç değilse onları görenlere incelenmeye ve beğenilmeye değen bir sanat alanındaki çeşitliliği ve ilginçliği sunmaya çalışmak daha yerinde olacak. Ayrıca bazı sanat tekniklerinin özgün niteliği, sultanların ve vezirlerinin kaleler, kervansaraylar gibi yapı alanındaki etkinlikleri, *medrese*lerin rolleri ve önemleri gibi konuları ele aldığımız başka bölümlerde bu konudaki bazı noktalara değinmiştik. Geriye teknik ve estetik fikirleri sunmak kalıyor.

Türklerin Anadolu'yu fethetmelerinin hemen sonrasından

kalan yapıtların olmaması doğaldır. En eski yapıtlar on ikinci yüzyılın ikinci çeyreğinden kalmadır. On üçüncü yüzyılın başlarından sonra sanat daha da hızla gelişmiştir ve Moğol korumalığının başlamasından sonraki birinci kuşağa değin bu sürmüştür.

Sivil mimarî ile ilgili pek az şey bilinmektedir ve daha fazlasını öğrenmek de güçtür. Konya, Kubâdiyye (Kayseri yakınlarında) ve Beyşehir/*Kubâdabâd* saraylarında yapılan kazılar ve ilk dönemden kalma örnekler, Selçukluların konutları üzerinde bir fikir edinebilmemize olanak veriyor. Hem saraylar, hem de surlarla çevrili bahçelerin içindeki pavyonlar, bazı farklılıklara karşın, Istanbul'daki Topkapı Sarayı'nı andırmaktadır. Askerî mimarinin örnekleriyle daha çok karşılaşıyoruz. Bunlar ya sur biçimindedir (en iyi durumda günümüze ulaşmış olanlar Alanya surlarıdır) ya da tek tek çeşitli yörelerde görülen kalelerdir. Fakat henüz bunların Doğu ülkelerinde kalelerle ya da Bizans ve Ermeni kalelerinden ne oranda etkilenmiş olabilecekleri konusunda bir inceleme yapılmamıştır. Bunların, Müslümanlar ve Haçlılarca üzerinde çok çekişilmiş Suriye'deki kaleleri ne dereceye kadar izledikleri, (daha doğrusu onları ne kadar aştıkları) da belirlenmemiştir.

O çağlardan günümüze tam olarak ulaşmış hiç bir kamusal yapı bulunmamaktadır. Sivil amaçlarla kullanılan kervansaraylar, hamamlar, hastaneler ve benzeri yapılar da bir dereceye kadar dinsel yapıların kapsamına girmektedir ve bunlar daha iyi bilinmektedir. Tam anlamıyla dinsel yapılar camiler, *medrese*ler ve türbelerdir. Bu yapılar genellikle orta büyüklükteki kentlerde yapıldıklarından, öncelikle ulaşılmak istenen ve her zaman da ulaşılmış olan sonuç; heybetten çok zerafetti. Moğol egemenliğinin tamamen yerleşmesinden önce yapılmış belli başlı camiler, on ikinci yüzyılın ikinci yarısında yapılan Sivas ve Kayseri camileri, Mesud tarafından başlatılan ve ondan sonraki bütün sultanlarca yapımına devam edilen ve bu nedenle planı biraz çok yönlü olan Konya'daki Alaaddin Keykubat camii, Niğde, Divriği ve 1247'de tamamlanan Malatya'daki camilerdir.

En eski ünlü *medrese*ler, on ikinci yüzyılın ortalarında Danişmendli Yağıbasan tarafından Niksar'da yaptırılan *medrese* ile, gene aynı yüzyılın sonlarında Konya'da Altun-Aba tarafından yaptırılan *medrese*, Amasya'da 1240 yılında yaptırılan Gök Medrese, Konya'da 1251 yılında yaptırılan Karatay Medresesi ve 1258'de vezir Fahreddin Ali (Sahip Ata) tarafından

yaptırılan İnce Minare'dir. Bu yapıtların başlıca özellikleri bunlarda bolca taş kullanılmış olması ve antik sütunların yeniden ortaya çıkmasıdır. Oysa kuzey hudutlarının dışında bütün Arap ve İran dünyasındaki yapılarda tuğla kullanılmaktaydı. Düz çatılarda ağaç kullanılmış ve kubbelere daha az yer verilmiştir. Ayrıca iklim koşulları yönünden camiler genellikle kapalı ve avlusuz yapılmakta, hattâ bazan abdest almak için kullanılan çeşmeler bile yapının içine alınmaktaydı. On üçüncü yüzyılda bütün minareler, İran tipi olan ince ve yuvarlak biçimde yapılmaktaydılar. Dıştaki donanım, genellikle ana giriş kapısının çevresini süslemekte kullanılmakta ve okunması çok güç, iç içe geçmiş yazılardan meydana gelmekteydi. Kapıların üstü ve aynı zamanda kubbelerin altı, o dönemde bütün Müslüman dünyasında yaygın olan *mukarnas* biçimindeydi.

On üçüncü yüzyıldan başlayarak, bütün Müslüman dünyasında olduğu gibi, *medrese*lerin, çoğu kez kurucularının türbelerini çevreleyen bir camiden meydana geldiğini unutmamak gerekir. Ayrıca, Orta Asya'dan ve Kuzey İran'dan gelen ve çok köşeli ya da yuvarlak bir yapıya konik bir damın tamamladığı yapı türleri de gelişmekteydi. Cami ve *medrese*lerin içini süslemek için Anadolu'da da çininin kullanılmış olduğundan daha önce söz etmiştik. Cami ve *medrese*ler için mavi ve yeşil deyiminin o kadar çok kullanılmış olmasının nedeni budur.

Buna birinci elden tanıklık edecek örnekler hemen hemen hiç kalmamışsa da, komşu Müslüman ülkelerinde yapılan bütün el sanatlarının burada da yapıldığını ve çok üstün bir düzeye ulaştığını söyleyebiliriz. Daha önce incelemiş olduğumuz çinicilik ve halıcılık yanında, ülkede bulunan çeşitli madenlerin işlenmesinde ve tahta oymacılığında, deri cilt yapımında, hattâ hem Müslümanlarca hem de Hıristiyanlarca kitapları resimlemekte büyük bir sanat ortaya konulmuştur. Camilerin olağanüstü güzellikteki minberlerinden de burada söz etmemiz gerekir. Buradaki sanatın yalnız Müslüman sanatından değil, aynı zamanda onların da başka kaynaklardan etkilendiği Ermeni, Gürcü ve Bizans sanatlarından etkilenmiş olduğunda kuşku yok.

'Rum'daki Selçuklu sanatının bütün dallarında, hayvan hattâ insan resimlerinin, arabesk ve geometrik biçimler ve hattatlıkla iç içe sunulmuş olduğunu da belirtmemiz gerekir. İslam sanatında ve özellikle Türk egemenliğinden sonra ve biraz Türkleşmiş yörelerde, İran'daki İslam sanatında da bu tür imgelemeler görülmekteydi. Minyatürlerde ve dokuma kumaşlar-

daki süslemelerde (ki bu dalda Arap sanatında da bu görülmektedir ve gene Türk etkisi altında olagelmiş bir gelişme olabilir), daha önce değindiğimiz sikkelerden başka yerlerde de bu tür resimlerin çokluğu, hattâ anıtsal yapılardaki heykellerde (örneğin Konya kalesini süsleyen melekler) ve bazı hayvan motiflerinin niteliğinde, hiç kuşkusuz Orta Asya steplerinden gelenlerin ve bir dereceye kadar da Bizans örneklerinin etkisini göstermektedir.

Ve böylelikle, çeşitli eğilimlerin birbirinin yanısıra görüldüğü edebiyat alanında olduğundan daha kesin bir biçimde değişik etkiler birbirine karışmış, ama tam anlamıyla uyum içinde ve Müslüman sanatının bir dalı olmasına karşın kendi özgünlüğünü ve kendi kişiliğini de ortaya koyan, en üstün düzeye erişmiş bir sanat yaratılmıştır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MOGOL DÖNEMİ

HARİTA III — Moğol saldırıları öncesi Anadolu

1

MOĞOL KORUMALIĞININ KURULUŞU

Mutlu bir rastlantı sonucunda, Keyhüsrev'in veziri de kendisi gibi şaşkına dönmemişti. Keyhüsrev'e danışmaya bile gerek görmeksizin Mühezzibüddin Baycu'yu aramaya koyulmuştu. Baycu onu, Kafkasların güney-doğu ucundaki bozkırlardaki Mugan'a, Cormagon'u bulmaya götürmüştü. Mühezzibüddin, Moğol başbuğuna 'Rum' ülkesinin tamamen fethedilmesinin çok çetin bir uğraş olacağını, çok uzakta oluşu nedeniyle de kendi ülkesinin savunması yönünden bir önem taşımayacağını açıklamıştı. Cormagon da bu gerçekleri biliyordu. Bu görüşmenin sonunda bir barış andlaşması yapılmış ve Selçukluların Moğolların müttefiki olmaları ya da onlara bağımlı olmaları ve bir *baç* ödemeleri istenmişti. Ayrıca bunu kanıtlayan kesin bir şey olmamasına karşın, oğlunun daha sonraları Moğolların arasındaki durumu da göz önüne alınacak olursa, Mühezzibüddin'in kendisinin de Moğollara bir çeşit bağımlılık sözü vermiş olması ve 'Rum'da Sultanı temsil ettiği gibi Moğolların da bir çeşit temsilciliğini yapmış olması mümkündür. Bu durumda, ona herhangi bir rakibin üzerinde bir yer tanıyan ve bütün Moğollarca geçerli kabul edilmesi gereken bir *yarlık* (ferman) ile bir *payza* verilmiştir. Keyhüsrev ise, Moğolların geri çekilmekte olduklarını öğrenince, Konya'yı yeniden ele geçirmişti ve dönüşünde vezirini büyük bir memnunlukla karşılamıştı.

Ne var ki Cormagon, Büyük Han değildi ve Mühezzibüddin'in görüşmesi de tam anlamıyla resmî sayılamazdı. Vezir geri döner dönmez, bir elçiler grubunu, Büyük Han'ın kendisine değilse bile, onun adına Batı'daki bütün Moğolların başkanı olan Batu'ya göndermişti. Elçiler grubuna, Mühezzibüddin'in yokluğunda Keyhüsrev'in onun vekili yaptığı *naib* Şemseddin İsfahanî başkanlık etmekteydi. Elçiler, Batu'nun Don ve Volga nehirleri arasında uzanan bozkırlardaki karargâhından Keyhüsrev'e, onu Batu'nun 'Rum'daki temsilcisi yapan bir *yarlık* getirmişlerdir. Onların dönüşünde Mühezzibüddin ölmüştü ve Sultan onun yerine Şemseddin'i vezirliğe atamış, özel bir ödül olarak da Kırşehir'in valisi yapmıştı. Keyhüsrev'in genç oğlu

Rükneddin'in Moğolların yanına gönderilmesi için gerekli hazırlıkların yapılmasına başlanmıştı. Böylelikle, fırtınanın en şiddetli bölümü atlatılmış oluyordu. Selçuklu Devleti yaşamını sürdürmekteydi ya da yaşamına yeni baştan başlamaktaydı.

Fakat Türkmenler arasındaki huzursuzluk devam etmekteydi. Kösedağ savaşının hemen öncesindeki durumları göz önüne getirilirse, yeni gelişmelerden yararlanarak, Türkmenlerin bir bölümünün tamamen bağımsızlıklarını kazanmaya çalışmış olmaları mümkündür. Şimdi ele alacağımız ayaklanmalar İsauria Toroslarında olagelmiştir. Acaba buradaki Türkmenler Baba İshak'a, başkaldırmanın ortak yönlerinden öte bazı bağlarla mı bağlıydılar? Ya da örneğin Toroslarda kısa bir süre içinde bir beylik kuran Karamanlı ailesinin gelecekteki övücüsü Şikârî gibi, birinci ayaklanmaya katılanların bir bölümü ikinci ayaklanmanın baş gösterdiği yere mi göçmüşlerdi? İbn Bibi'nin verdiği Ahmed adıyla bilinen bir Türkmen, söz konusu dönemde Konya ile Alanya arasındaki dağlarda başkaldırmıştı. Annesinin tanıklığına dayanarak, Alaaddin Keykubat'ın oğullarından biri olduğunu ve 'kardeşi' Keyhüsrev'in ortaya bir güç koyamadığını, kendisinin tek güçlü kişi olduğunu öne sürmüştü. Bu durumun üstesinden gelebilmek için Keyhüsrev komşusu bir Ermeni beyinden, Lampronlu Kostantin'den yardım istemek zorunda kalmıştı. Kostantin, Kilikya'daki Ermeni kralı Hethoum'a karşı çarpışmaktaydı ve Selçuklular kadar o da Türkmenleri sindirmek istemekteydi. Yalnız iki kaynaktan öğrendiğimiz ve kronolojik açıdan birbirleriyle bağdaştırılması mümkün olmayan bilgilerden, bu ezici yenilginin tam ne zaman olageldiğini öğrenemiyoruz. Fakat kargaşalıkların bununla son bulduğunu sanmıyoruz, çünkü bu tarihten birkaç ay sonra İbn Bibi, belirlenmeyen bir sınır bölgesinde Vayuz adındaki yeni bir kraldan söz etmektedir.

1245'de Keyhüsrev'in, Lampron beyinin yardımıyla Kilikya'ya yapmış olduğu seferle bu olayların arasında acaba bir ilişki var mıdır? Ne olursa olsun, Keyhüsrev'in bu sefere girişmekte kişisel bir amacı da vardı. Moğollar Müslümanlara karşı Hıristiyan azınlıktan yararlanmak istediklerinden Ermenileri Akdeniz'deki müttefikleri yapmışlardı ve Kral Hethoum, Kösedağ yenilgisinden sonra Kilikya'ya kaçan Keyhüsrev'in annesini Moğollara teslim etmişti. Ayrıca Selçukluların, hiç değilse komşularının üzerinde, hâlâ güçlerini yitirmediklerini göstermeleri iyi bir şey olacaktı. Bu tür kavgalara karşı kaygısız kalan Moğolların Keyhüsrev'i hiç bir şekilde engellemeyecek-

leri kesindi. Tarsus'u yitirmek tehlikesi karşısında kalan Kral Hethoum, Toros kalesini Keyhüsrev'e vermek zorunda kalmıştı. Böylelikle Sultan, Kilikya ovalarına daha rahat ulaşabilme olanağını bulmuş ve Türkmenleri İsauria dağlarında sıkışıp kalmaya zorlamıştı. Ne var ki, bu yöresel başarıların arkası gelmemiş ve Sultan kısa bir süre sonra, 1245 - 6 kışında ölmüştü. Bu nedenle Selçuklu Devleti'nde baş gösteren yeni güçlükler, bir yandan da Moğolların Ermenileri daha kesin bir biçimde korumaya başlaması, bu tür atılımlara girişmeye olanak bırakmamıştır. 1247 yılına varana değin, Ermeniler elden çıkarmış oldukları toprakları yeniden ele geçirmişler, Kostantin'i de Türk dostlarının yanına sığınmak zorunda bırakmışlardır.

Keyhüsrev'in üç oğlu vardı: En büyükleri İzzeddin Keykâvus 11 yaşındaydı ve annesi bir Grek papazının kızıydı. Ortanca oğlu Rükneddin Kılıç Arslan, Konyalı bir Türk kadınından olmaydı ve 9 yaşındaydı. En küçükleri Alaaddin Keykubat ise bir Gürcü prensesinin oğluydu ve 7 yaşındaydı. Keyhüsrev yerine Alaaddin'in geçmesini istemişti. Fakat Alaaddin en küçük oğul ayrıca çelimsiz bir çocuk da olduğundan, Şemseddin onu tahta geçirirken iki ağabeyini de sağına ve soluna oturtarak onun yardımcıları yapmıştı. Önemli görevlere arkadaşlarını getirtmiş, önceden tasarlanmış, ama bu durumda daha da büyük bir önem kazanmış Rükneddin'in Batu'yu ziyaret etmesi için gerekli hazırlıkları başlamıştı.

Keyhüsrev'in oğullarının hepsinin çocuk yaşta oluşları Selçuklu Devleti'nin durumunu daha da güçleştirmişti. Moğollar Sultanın selahiyetini kısıtlamak zorunda kalmışlardı. Birkaç kez önemlerine değinmiş olduğumuz emirlerin, Sultanlığa baş eğmelerini sağlamak daha da güçleşmişti. Birbirlerini çekemediklerinden, Rükneddin henüz Batu'ya gönderilmezden önce bile, bazıları ötekilerce devrilmiş ve öldürülmüşlerdi. Burada en çok şaşılacak nokta da, bu işi yapmakta Hükümetin gücü zayıfladığı oranda güçlenen *rünûd*dan ve *ahi*lerden yararlanmış olmalarıdır. Şemseddin çok büyük bir beceriyle yönettiği manevralarla rakiplerini teker teker yenmeyi başarmış ve Sultanın annesiyle de evlendikten sonra artık hiç bir şeyin sırtını yere getiremeyeceğine inanmıştı. Eğer kargaşalıkları sürdürmek isteyen çeşitli gruplar yabancı hükümdarlardan yardım istememiş olsalardı, belki de bunu başarabilecekti. Gizliden gizliye Şemseddin'e düşman olan bazı kimseler de Rükneddin'in kafilesine katılmışlardı. Ayrıca Moğollar doğal olarak, kendilerine gelip de bağımlılıklarını bildiren prensleri, kişisel olarak

böyle bir ziyarette bulunmayan prenslere yeğ tutarlardı. Bu nedenle fesatçılar Batu'dan Sultanlığı Rükneddin'e veren bir *yarlık* almakta hiç güçlük çekmemişlerdi. Bir Moğol müfrezesi refakatinde Selçuklu topraklarının doğu bölgesi üzerinden yurduna geri dönen Rükneddin, bu *yarlık*dan yararlanarak kendini Sultan olarak kabul ettirmişti. İzzeddin'in *naibi* Karatay, Moğolların kölesi değildi, ama gene de onların buyruğuna baş eğmekten başka çıkar yol olmadığını anlamıştı. Vezirin öldürülmesine karar verilmiş ve Şemseddin 646/*1249* yılının Mart ayında başı kesilerek öldürülmüştü.

Ne var ki, Batu'ya giden kafilede bulunanların da üzerinde tartıştıkları bir konu vardı. O da, bu *yarlık*ın Rükneddin'in kardeşlerini Sultanlık haklarının tamamen dışında mı bıraktığı, ya da bu hakkın üçünün arasında bölüşülmesi mi gerektiğiydi. Karatay, Selçuklu Devleti'nin birliğini ve bütünlüğünü güvence altına almak istediğinden, üç kardeşin birlikte bölünmemiş bir rejim kurmalarını diliyordu. Başkaları ise, Anadolu'nun batı yöresinin İzzeddin'e, doğu yöresinin de Rükneddin'e verilmesinin daha doğru olacağı kanısındaydılar. Metinlerden kesin bir bilgi edinmek mümkün olmuyorsa da, önceleri iki kardeş arasında ülkenin bu şekilde bölündüğü izlenimini ediniyoruz. Oysa iki kardeş yanlarında birkaç bölükten oluşan ordularıyla Aksaray'da karşı karşıya geldiklerinde, ülkenin böylece bölünmesinin geleceklerini tehlikeye düşüreceğinden çekinen her iki taraftaki emirler bir savaşı başlatmışlardı. İzzeddin'in ordusu zaferi kazanmıştı. Karatay ve arkadaşları da, barışı sağlamak için bölünmemiş bir rejimi kabul ettirmişlerdi. Bu hükümet tanınmıştır ve o tarihten sonra (647/*1249* Haziranı), gerçek selahiyet sahibi kimse, İzzeddin'in *atabeki* adı altında Karatay olmuştur.

Karatay, Grek kökenli azadedilmiş bir köledir. Belki Keykâvus zamanından başlayarak, ama kesinlikle Keykubat'ın zamanından beri *taştdâr* ve *emir-devât* olarak Sultanın görevlileri arasında bulunmuştur. Dürüst bir kimse olduğu sanılan Karatay, *naib* olduktan sonra bile çatışmalara ve bölücü gruplaşmalara katılmamıştır. Bunun yanısıra çok etkili olmuş bir kişidir. Ama görevi çok güç bir görevdi. Vayuz'u ezmek gerekiyordu ve bu başarılmıştı. Şemseddin İsfahani'nin taraftarlarından bazılarıyla entrikalar çevirmekte olan Batu'nun yatıştırılması gerekiyordu. Oysa yeni ve olağanüstü koşullar altında olmakla beraber, uygulamada, hükümet görevlerine bu kimseler getirilmekteydi. Bir yandan da, artık Selçuklu Sultanlığı

kendi yönetimini güvence altına almaktan yoksunmuşcasına, hiç değilse bazı yüksek görevlere getirilen kimseler, bir Moğol *yarlık*ı ile belirleniyordu. Bu da, tutulmayan emirlerin Moğol korumalığından yararlanan emirlere karşı cephe almalarına neden oluyordu. Öte yandan, eskiden ücretlerini para olarak alan, son zamanlarda bu ücrete küçük birer hükümet yöresi de eklenmiş olan yüksek mevkilerdeki görevliler, şimdi artık giderlerini ve ücretlerini karşılayacaklarını öne sürerek devlet topraklarını aralarında bölüşmeye başlamışlardı. Yeni vezir Baba Tuğra'i'nin ve yeni *müstevfi*nin Konya'da kalmalarına karşın, *emir-ârız*lığa yükselen Malatya valisi bu eyalete dönmüştü. Buna daha başkalarını da ekleyebiliriz. Bu yeni sistemin yol açmış olduğu sonuçları daha sonra ele alacağız.

Hiç kuşkusuz, Moğollar ile ilişkileri olumlu düzeyde tutmanın önemi büyüktü. Ne var ki Karatay, onların egemenliği altında da Selçuklu Devleti'nin bütünlüğünü korumayı ve Müslüman olmayan Moğollara karşın rejimin Müslüman niteliğini sürdürmeyi amaçlamaktaydı. 1251'de Karatay'ın Halifeye gönderdiği elçiler grubu ile Halife arasında nelerin konuşulup görüşüldüğü bilinmemektedir, fakat Moğol egemenliği altındaki bir ülkede İslamlığın yararlarının nasıl savunulabileceği üzerinde de durulmuş olduğunda kuşku yoktur. Önemle üzerinde durulması gereken bir başka özellik de, bu dönemde basılan sikkelerde yalnız Halifenin adının görülmesi, ne Sultan'dan, ne de onun egemenliği altında olduğu Moğol hükümdarından söz edilmesidir. Aynı açıdan, Karatay'ın kurduğu *vakıf*ların, kurucularının ailelerine büyük ticari yararlar sağlamalarının yanısıra, devletin düzensizliği nedeniyle çalışamaz duruma gelmiş kurumların güvencesini İslama dayandırmış oldukları da bir gerçektir.

Karatay, bir yandan da Moğolların isteklerini düzenli tutmaya çalışmıştır. Selçukluların Moğollara ödeyecekleri *baç*ın kesin bir rakam olarak belirlenmiş olması gerekirdi. Bunun dışında Selçuklu Hükümeti'nin, Moğolların 'Rum' ülkesine gönderecekleri grupların ve orduların bakımı için gerekli masrafları da karşılamaları gerekiyordu. Ne var ki uygulamada bu, Baycu'nun ya da onun hizmetindeki kişilerin sınırsız istekleri biçiminde oluyor, bunun ne kadar olacağını önceden bilebilmek mümkün olmuyor ve ülkenin ödeme gücünü aşıyordu. Elçi *emir-dâd* Fahreddin Ali, bu isteklerin kesin bir biçimde belirlenmesine ve bir noktada dondurulmasına çalışmıştı.

Moğollar, artık 19 yaşına gelen ve reşid olan İzzeddin'in de

Rükneddin gibi kendilerine gönderilmesini istemişlerdi. İzzeddin'in Moğolları ziyaret etmesinin ona Rükneddin'e sağladığı gibi yararlar sağlaması mümkündü. Fakat bir süre ülkeden uzaklaşması kendisi için sakıncalı da olabilirdi; çünkü bu genç, eğlenceyi başka her şeye yeğ tutuyor, sevgililerine armağanlar yağdırmanın dışında hiç bir şey düşünmüyordu. Bu nedenle de pek sevilmiyordu. Üç Sultanın Kayseri'de buluşarak bu konuyu görüşmesi kararlaştırıldı. Kayseri'de, en küçük kardeşi Alaaddin'in Büyük Han'a giderek, ağabeyi gelemeyeceği için özür dilemesinin daha uygun olacağı görüşü ağır bastı. Öteki iki kardeş Konya'ya döndüler.

Konya'da bu kardeşler arasında bir anlaşmazlık çıktı. Hatırlanacağı gibi İzzeddin'in annesi Grek idi ve yakın bir ilişki içinde bulunduğu dayılarının etkisi bazı kimselerce çok eleştirilmekteydi. Belki İzzeddin İznik İmparatoru Vatatzes'in kızlarından biriyle de evlenmişti. Kesinlikle bildiğimiz, başı her sıkıştığında, İzzeddin'in Greklerden yardım istemiş olduğudur. Bir yandan da İzzeddin, Karatay ile birlikte, tamamen Moğollara baş eğmek yanlısı Rükneddin'e karşı, geleneksel rejimin hiç değilse bir bölümünü korumak isteyen grubu temsil etmekteydi. Nasıl olmuşsa olmuş, bazı emirler Rükneddin'in kaçmasını sağlayarak onu Kayseri'de tek Sultan ilan etmişlerdi. Doğu'daki pek çok kentte de bu böyle kabul edilmişti. Fakat İzzeddin başkaldıranlara karşı bir ordu derlemiş, onlarla görüşme çabaları bir sonuç vermeyince de, onları yenilgiye uğratmıştı. Rükneddin ağabeyinin eline düşmüş, fakat İzzeddin herkesin önünde kardeşiyle barıştığını bildirmişti. Gene de Rükneddin, Moğol etkisinden uzakta olacağı batı yöresindeki Uluborlu'ya yerleştirilmişti (1254 yılı sonları?). İşte o sıralarda, İznik'deki Teodore Laskaris ile İzzeddin arasındaki dostluk bağları bir kez daha yenilenmişti. Görüyoruz ki, bu olaylarda Karatay'ın adı geçmemektedir. Metinler onun ölüm tarihi üzerinde ayrılmakta, bazıları bu başkaldırma olayından önce, bazıları da hemen sonra öldüğünü söylemektedirler. Belki de hasta olduğu için, ölmeden önce de bu olaylarda etkin bir rol oynayamayacak durumdaydı. Ne var ki, ölümü hükümet içinde büyük bir değişikliğe yol açmamış ve yüksek mevkilerde bulunanlar yerlerinde kalmışlardır. Fahreddin Ali, Selçukluların mali yükümlülüklerini kesin bir biçimde belirleyen *yarlık*ı elde etmeyi başarmıştı. Türkmenlere karşı girişimler sürdürülmekte, hududun her iki yakasından Maraş'a saldıran *Ağaç-eri*ler dizginlenmeye çalışılmaktaydı. Maraş hâkimi, ken-

ti çeşitli komşularına vermeyi denemiş ve sonunda kent Ermeniler tarafından ele geçirilmişti (1258). Fakat, 1256'da İzzeddin ve taraftarlarına gelen bir haber, bu girişimlere son verdirmişti.

Baycu'nun, ordularının başında Anadolu'yu istila etmekte olduğu haberini almışlardı. Bunun nedeni, Anadolu'nun durumuna değil de Moğol İmparatorluğu'ndaki evrime dayanmaktaydı. Büyük Han, Batı'nın fethedilmesini tamamlamak için kardeşi Hulâgu'yu İran valiliğine atamış, o zamana değin Rus bozkırlarında Batu'ya bağımlı olan Selçukluların korumalığı görevini de ona vermişti. Hulâgu, 1256 yılı başlarında İran'a yerleşmiş ve beraberinde çok büyük bir askeri güç getirmişti. Bu ordu, atlarını besleyebilmek için otlaklara gerek duymaktaydı. Baycu'ya Mugan'dan çekilmesi ve ordusunu Anadolu'ya götürerek oradaki otlakları kullanması emri verilmişti. Bu, hiç bir zaman ülkelerinde böylesi Moğol gruplarını barındırmaları istenmemiş Selçuklulara Mong-Ka'nın tanımış olduğu ayrıcalığı hiçe saymak anlamına geliyordu.

Baycu'nun gerçekte savaşçı amaçları yoktu. Yalnızca ordusunun sürekli olarak Anadolu'da konaklamasını istiyordu. Kuramsal olarak bütün istenen buydu. Ne var ki bu durumun Selçuklu Devleti'nin kaynaklarında yol açacağı yıkım, Moğol başbuğlarına Selçuklu rejiminin yöneticilerinin zararına tanıyacağı haklar ve Moğolların ister istemez Selçukluların iç çatışmalarına karışacakları düşünülürse, bu istek, ilk bakışta gözüktüğünden çok daha önemliydi. Selçuklu yöneticilerinin duraksamaları, uzun süreden beri planlanmakta olan Alaaddin'in Mong-Ka'ya yapacağı ziyareti ertelemişti. Baycu'nun gelmesiyle durum daha da karışmıştı, çünkü Baycu, İzzeddin'in ona gönderdiği elçilerden, arkadaşı Muinüddin Süleyman'a 'Rum'daki hükümete bir yetki verilmesini istemişti. Moğolların ordularının ne kadar büyük olduğunu gören Alaaddin, ağabeyine ne pahasına olursa olsun Moğollara baş eğmek gerektiğini yazdıysa da, Konya'da silahlı bir savunmaya geçilmesini isteyenler ağır basmıştır. Bu kimseler, *cihad* (kutsal savaş) yapılmasını isteyen koyu Müslümanlar, ayrıcalıklarından olacaklarından korkan Sultanın köleleri ve hattâ Türkmenlerin gücüne ve İzmit'in yardımına güvenen İzzeddin'in çevresindeki Greklerdi. Bunların arasında Vatatzes'den kaçıp İzzeddin'e sığınan geleceğin Bizans İmparatoru Mihael Palaeologus da bulunmaktaydı. Türkmenlerden ve Palaeologus'un başkanlığında Hıristiyanlardan oluşan karışık bir ordu derlenmişti. Baycu hızla ilerlemiş ve yağmacılığın ilk belirtilerini gören bütün do-

ğu kentleri kapılarını ona açmışlardı. Aksaray'ın güneyinde, Alaaddin'in *han*ının yakınlarında iki ordu karşılaşmışlardı. Her zaman olduğu gibi, korku hataların yapılmasına neden olmuştu. Vezir öldürülmüş, Palaeologus kaçıp Kastamonu'daki Türkmen dostlarının yanına sığınmıştı. Muinüddin Süleyman'ın, onu Sultanın tek yetkili sözcüsü durumuna getiren *emir-hacib* ve *pervane* atanması üzerine, Konya yağma edilmekten kurtulmuştu. Daha sondaki tarih içinde Muinüddin Süleyman'ın ikinci unvanı ile anıldığını görmekteyiz.

İzzeddin Antalya'dan derleyebileceği bütün hazineyi de birlikte alarak kaçmıştı. Önce Ladik'deki göçebe Türkmenlere sığınmıştı. Sonra izlendiği duygusuna kapılarak, dayılarının dostlarının bulunduğu Bizans topraklarına geçmeyi daha uygun görmüştü. Rükneddin, tutuklu bulunduğu Uluborlu'dan alınarak Konya'ya getirilmiş ve tek Sultan ilan edilmiştir. Fakat Baycu aynı zamanda Konya'nın surlarını ve kalelerini de yıktırmıştır.

Muinüddin, Moğolların tarafına geçmeye karar vermişti; fakat bu kararı, Selçuklu Devleti'ni korumak ve onu sürdürmek istemesine engel değildi. Bu işi gerçekleştirmek için Moğollarla birleşmekten başka çıkar yol görmediğinden böyle davranmıştı. Baycu'nun Anadolu'dan ayrılması, geçici olarak işini biraz kolaylaştırmıştı. Hulâgu, Baycu'vu Irak seferine katılması için çağırmıştı. Bu sefer, başka olayların yanında, 1258'de Abbasî Halifeliği'nin beş yüzyıllık yaşamına da bir son verecekti. Konya'da kendisini güvende hissetmeyen Rükneddin, daha sadık bir yöre olan Tokat ve Kayseri yöresine gitmişti. Fakat Rükneddin'e Hulâgu'ya bağımlılık ve saygı gösterisinde bulunması bildirilmişti. Bu da, İzzeddin'e bir geri dönme olanağı vermişti. İzzeddin, Ladik'in onlara bırakılması karşılığında (ki bu kent kısa bir süre sonra Türkmenlerce yeniden ele geçirilmişti), Bizans'tan yardımcı güçler sağlamış ve Mayıs 655/*1257*'de Konya'ya girmişti. Bu arada da, doğu eyaletlerinde Moğollara karşı olan bazı güçler bir araya toplanmış ya da toplatılmıştı. Kastamonu'daki Türkmenler Tokat'a saldırmışlardı. Bir yandan da, Türkmenler, Araplar ve özellikle Yezidîlerin büyük evliyası Şeyh Âdî'nin oğlunun da aralarında bulunduğu Kürtler, doğu Toros ve Mezopotamya sınırlarındaki Moğol güçlerine, onlarla birlik olduklarından kuşkulandıkları Hıristiyanlara ve Rükneddin'in taraftarlarına saldırmışlardır. Meyyafârikîn'deki Eyyübîlerin ve Mardin'deki Artukların, bunu fırsat bilerek Diyarbakır'a saldırmaları, bu çapraşık çatışmaları daha da ka-

rıştırmıştır. Diyarbakır düşmüştür. Rükneddin ve Muinüddin, Moğolların yardımıyla karşı saldırılara geçmeye başlamışlar ve Tokat'ı yeniden ele geçirmeye koyulmuşlardır. Ama Karakurum'dan elçilerin dönmesiyle bu kargaşalığa yeni bir unsur daha eklenmiştir.

Alaaddin'i Karakurum'a götürecek gruba Baba Tuğrâ'î yolda yetişmiş ve Moğol başbuğundan kendisini Sultanın yakınlarının yerine geçirmesini istemişti. Batu ise, ona isterse ancak gruba katılabileceğini söylemişti. Yolculuk sırasında bir gün, nasıl öldüğüne tanıklık edecek hiç kimsenin yanında bulunmadığı bir zamanda Alaaddin ölü bulunmuştu. Zayıf ve sağlığı düzensiz bir gençti Alaaddin; onun ölümünden Baba Tuğrâ'î sorumlu tutulmuştu. Fakat elçiler Mong-Ka'ya gitmek üzere yollarına devam etmişlerdi. Mong-Ka ise, hemen bir araştırma yapılmasını emretmişti. İzzeddin'i destekleyenler, İzzeddin için olumlu ve elverişli koşullar altında bir bağımlılık sağlama yolunda Büyük Han'ı ikna etmek üzereyken, İzzeddin ile Baycu'nun arasının açıldığı haberi gelmişti. Mong-Ka buna kızmış, fakat Irak seferinde Hulâgu'nun müttefiklerinin yardımını sağlayabilmek için gerekli barışa her şeyin üstünde bir önem verdiğinden, Selçuklu Devleti'nin yeniden İzzeddin ile Rükneddin arasında bölünmesi kararını almıştı. Böylece elçiler Anadolu'ya dönmüşler ve orada herkes bu yüce buyruğa baş eğmiştir. Bir anlaşma yapılmış ve bu anlaşmayla Kayseri ve Sinop da dahil olmak üzere doğu eyaletleri Rükneddin'e, bunun dışında kalan yerler de İzzeddin'e verilmiştir. Sikkeler ve kitabeler de bu bölünmeye tanıklık etmektedirler (1257 yılı sonları?). Bir yandan da bu bölünme ancak kuramsal bir bölünme oluyordu, çünkü her iki Sultan da Baba Tuğrâ'î'yi ortak vezirleri olarak kabul etmekteydiler. Aynı zamanda Teodore Laskaris de İznik'den gitmişti. Mihael Palaeologus İznik'e dönmüş ve daha sonra tahta çıkmayı da başarmıştı. 1261'de de, Latinlerden Kostantinopolis'i yeniden ele geçirmek üzere oradan yola çıkmıştı.

Selçuklular için, Hulâgu ile barış içinde olmak çok büyük bir önem taşımaktaydı. İzzeddin, Rükneddin ve Baba Tuğrâ'î, Muinüddin ile birlikte Hulâgu'ya gitmişlerdi. Moğol başkanı yalnız bölünmeyi onaylamakla kalmamış, henüz kendisine devredilen Diyarbakır'ı da Sultanlığın topraklarına eklemiştir. Bağdad yeni düşmüştü; Yukarı Mezopotamya ile Suriye'nin egemenlik altına alınması planlanmaktaydı. Bu nedenle Moğollar kuzey kanadında barış istiyorlardı. Hulâgu'nun emirleri üzerine İzzeddin ve Rükneddin Suriye seferine katılmışlar, Ha-

lep ile Şam'ın ele geçirilmesi yolunda girişilen savaşlarda bulunmuşlar, Meyyafârikin ve Mardin'deki beylerin Moğollara baş eğmesi yolunda sonuç alamadıkları bazı girişimlerde bulunmuşlardı. Bu sırada Sultanlar ve Baba Tuğrâ'i Moğol hazinesinden borç almışlardır. Ne var ki, Moğollara ödemeleri için çok inceden inceye hesaplanmış *baça* bu borçlar da eklenince, daha sonraki yıllarda bütçeye çok ağır bir yük yüklenmiştir. Suriye'den ayrılırken Hulâgu, iki kardeşin Anadolu'ya dönmelerine izin vermiş, ama İzzeddin'i kendisine Mong-Ka tarafından verilmiş olan *yarlık* ve *payza*yı Rükneddin'e vermeye zorlamıştır. Bu sırada Baba Tuğrâ'i de ölmüştür (1260).

Bu iki olay İzzeddin ile Rükneddin arasında yeni bir gerilime yol açmıştır. Vezirliğin birliğini korumak mümkün olmamıştır: İzzeddin bu göreve Fahreddin Ali'yi getirmiş, Rükneddin ise Hulâgu'dan aldığı *yarlık*a dayanarak bu görevi de Muinüddin'in öteki görevlerine eklemiştir. Gerçekte Selçuklu Devleti'nin iki bölümü ile Moğol başbuğlarının arasındaki ilişkilerde çok büyük farklılıklar vardı. Rükneddin'i çok daha kesin bir biçimde kontrol altında tutabiliyorlardı. Moğollar verdikleri borçların ödenmesini denetlemek için Anadolu'ya özel görevliler göndermişlerdi. Bu yolda hiç bir hazırlık yapmamış olan İzzeddin, bir kez daha sadakatsizlikle ve Türkmenlerin yardımıyla Moğollara karşı bir ayaklanma hazırlamakla suçlanmıştı. Oysa İzzeddin o ara, Denizli yöresindeki ve Mısır'daki Türkmenlerin önderi Mehmed Bey'e karşı çok çetin bir savaş vermekteydi. Mısır'daki Memlûklerin, 1260 yılının sonunda Moğolları Suriye'de Ayn Câlût'da ilk yenilgiye uğrattıklarını ve bu ülkeyi yeniden işgal etmeye koyulduklarını hatırdan çıkarmamak gerekir. Çok yetenekli ve enerjik bir önder olan yeni Sultanları Baybars'ın başkanlığında Memlûkler, Moğolların bütün düşmanları için büyük bir umut kaynağı olmuşlardı. İzzeddin, Antalya yoluyla kolaylıkla onlarla ilişki kurabiliyordu. Kardeşiyle doğrudan doğruya görüşme çabaları bir sonuç vermemişti. Bir Moğol ordusu doğudan Konya'ya saldırıya geçmişti. Yeniden birleşen Sultanlığın vezirlik görevi, İzzeddin'i bırakması koşuluyla, Fahreddin Ali'ye teklif edilmiş, ama sonunda bu görev Muinüddin'e devredilmişti. Fahreddin, durumu kabullenmekten başka çıkar yol olmadığını anlamıştı. İzzeddin, Antalya üzerinden Kostantinopolis'i Latinlerden henüz ele geçirmiş olan eski dostu Palaeologus'un yanına sığınmıştı. 14 Ramazan 659/*13 Ağustos 1261*'de Rükneddin Konya'ya girmişti.

Ne var ki, İzzeddin Kostantinopolis'de büyük bir düş kırıklı-

ğına uğramıştı. Palaeologus, o sıralarda araları açılmış olan Rusya'daki Moğollara karşı İran'daki Moğollarla işbirliği etmek yolunda yeni bir siyaset izlemekteydi. Hattâ Avrupa'daki siyasetini engellememesi ve her an Moğollarla arasında çıkabilecek bir anlaşmazlıkta onların yardımlarını sağlayabilmek amacıyla Türkmenlerle iyi geçinebilmek için, yeni tutumunun ışığında artık eski önemlerini taşımayan Anadolu'daki hudutlarından ödün vermeyi bile göze alabiliyordu. Bu durumda İzzeddin ona bir yük olmaktaydı. Belki de İzzeddin eleştirilerinde fazla ileri gitmekteydi. İzzeddin, Palaeologus tarafından tutuklanmış ve ancak Rusya'dan gelen Moğol ordusunca kurtarılmıştı. Bunun üzerine İzzeddin Kırım'a gitmiş ve 1279-80 yıllarına değin orada yaşamıştır. Daha sonraları üç oğlu, Anadolu'da şanslarını denemek için buradan yola çıkmışlardır. Bugün hâlâ Dobruca'da yaşayan Türkmenlerin onu izleyen kimselerden gelme olduklarına inanılmakta ve adları Gagavuz'un da onun adı olan Keykâvus'a bağlı olduğu sanılmaktadır.

2

MUİNÜDDİN PERVANE'NİN HÜKÜMETİ VE 1276 - 78 BUNALIMI

İzzeddin'in kaçışı sıralarında ya da bundan kısa bir süre önce, Muinüddin Pervane'nin (kendisi hâlâ bu unvanı ile bilinmekteydi) Rükneddin'in sultanlığında hükümetin gerçek başkanı olarak seçilişinden, 1277'de hazin bir biçimde ölüşüne kadar geçen süre, Selçuklu Devleti'nin çöküşünde özel bir dönemi kapsamaktadır. Muinüddin, bu dönemde, bir yandan Moğolların tam güvenini kazanmak, bir yandan da Selçuklu Devleti'nin bazı geleneksel verilere ve özellikle bir Müslüman devleti olarak yeniden düzenlenmesi yolundaki çabalar arasında bir denge sağlamaya çalışmıştır. Bu çetin uğraşta, sonunda yenilgiye uğrayana kadar, çok başarılı da olmuştur. Kişisel amaçları ve çıkarları ne olursa olsun, Muinüddin Pervane, 'Rum' ülkesinde yaşayanlara bir nefes alma, daha doğrusu, son yılların üzücü olaylarından sonra bir kendilerini toparlama olanağı vermiştir. Burada tarihin yalnızca siyasal yönlerini ele almaktayız, başka yönlerine daha sonra değineceğiz.

Konya'yı ele geçirmesi sonucunda bütün Selçuklu toprak-

larının Rükneddin'in eline geçtiği sanılmamalıdır. İzzeddin'i destekleyenler ve Türkmenler uzun bir süre boyunca Çankırı, Ankara, Kastamonu ve hattâ orta Anadolu'daki Danişmend yörelerine saldırmaya devam etmişlerdir. Fakat özellikle güneyde ve batıda bu durum büyük bir önem taşımıştır. Denizli, Honaz, Dalaman ve daha başka yerlerin hâkimi Mehmed Bey, İzzeddin'e meydan okuyabilmek için Hulâgu'dan kendisine resmen yetki verilmesini istemişti. Hulâgu, Mehmed Bey'in sarayına gelmesi koşuluyla bu isteğini yerine getireceğini söylemişti. Mehmed Bey ise Hulâgu'ya gitmek istememiş, bunun üzerine de bir Türk - Moğol güçlerinin ortak saldırısı onu yenilgiye uğratmıştı (1262). Bu olaydan sonra Moğol egemenliğinin Istanbul'a kadar tanınmış olduğu söylenmektedir. Oysa Mehmed Bey'in damadı Ali Bey, Moğolları desteklemekle Mehmed Bey'in mirasına konmayı başarmış ve o eyaletteki Türkmenler özerk bir güç olmaya devam etmişlerdir. Bu konuya daha sonra değineceğiz.

Konya'nın çok yakınlarındaki İsauria - Kilikya Toroslarında Selçuklu Devleti'ne sahip çıkmak isteyen kimsenin yenilgisinden sonra, 1254 ve 1258'de Korykos dolaylarında başka kimselerin ortaya çıktıkları görülmüştür. Hatırlanacağı gibi, 1256'da biraz daha kuzeydeki Türkmenler Rükneddin'i tutsak almışlardı. 1260 yıllarında ilk kez bu yörelerde ortaya çıkan ve iki yüzyıl yaşayacak bir hanedanın kurucusu olacak Karaman'ın, bu tarihten biraz önceki olaylarla ilgili olarak sözünü ettiğimiz başbuğlarla bir ilişkisi olup olmadığı bilinmemektedir. Daha sonraları ailenin ozan-tarihçilerince sunulan anlatılarda, gerçek ile uydurma ve abartmalar öylesine birbirine karışmıştır ki bunları ayıklamak mümkün değildir. Geleceğin Türkmen, Kürt ve hattâ Moğol hanedanlarının kurucularının Karaman'ın ve onu hemen izleyen kimselerin çevresinde bulundukları söylenmektedir. Başka şeylerin yanında bu, tamamen Türklüğe bağlı bir milliyetçiliğin söz konusu olmadığını göstermektedir. Yönetmekte oldukları yörenin yüce Alaaddin Kevkubat'ın kendisince onlara verildiğini öne sürmektedirler. Bütün bunların gerçeklerden uzak abartmalar olduklarını söylemeye bile gerek görmüyoruz. Karaman'ın babasının Nuri Sufi adında bir kimse olduğu ve Azerbaycan'dan geldiği, birkaç yıl Sivas'da yaşadığı belirtilmektedir. Bu, Hârzem ve Moğol baskısının yol açtığı göçlerin çapına ışık tutmanın yanısıra, kesinlikle Baba İlyas'ın kendisiyle olmasa bile, hiç değilse o yöndeki bir dinsel propagandanın etkisi altında kalmış çevre-

lerle aralarında bir ilişki olduğu izlenimini de vermektedir. Horasanlı bir *sufi*den, Baba İlyas'tan da söz edilmekte, bu kimseyle hem Nuri Sufi'nin hem de Baba İshak'ın ilişki içinde oldukları, ayrıca bu Türkmenlere önderlik eden kimselerin dinsel alanda da birer önder oldukları belirtilmektedir. Öte yandan, bazı tarihçilerin öne sürdükleri kadar erken tarihlerde Türkmenlerin Korykos ve Larende'ye kadar uzanan bütün Ermenek yöresini ellerinde bulundurmuş olduklarına inanmak mümkün değil, çünkü Korykos Hospitaller'e bağlıydı, bu eyaletin Selçuklu valileri olduğu da kesinlikle bilinmektedir. Fakat, ilk girişimlerini bu yörede yaptıkları ve Keykubat'ın yeni ele geçirdiği bu bölgeyi nüfuslandırmak için onları buraya getirttiği de bir gerçektir.

Her ne kadar ayrıntıları kesinlikle bilebilme olanağımız hiç bir zaman olmayacaksa da, Karaman'ın hayata bir oduncu olarak atıldığı ve batı Toroslardaki Larende'ye kereste getiren bir tüccar olduğu sanılmaktadır. Nasıl olup da Türkmenlerin önderi durumuna geldiği ya da onun bu duruma gelişinde 1254 ile 1256 yılları arasındaki olayların bir rolü olup olmadığı bilinmemektedir. Resmî otorite adına yazan kimseler, onun yol kesen bir eşkiya olduğunu, ama hemen hemen bir devlet ordusu büyüklüğünde bir ordusu bulunduğunu söylemektedirler. Etkinliklerinden söz eden üç kaynağın İbn Bibi'nin, Aksarayi'nin ve bir Ermeni vakayinamesinin verdikleri bilgileri birbirleriyle bağdaştırmaya olanak yoktur. İzzeddin'in düşmesinin onun yükselmesine yol açan nedenlerden biri olduğu söylenmektedir. Bir bakıma İzzeddin, Moğolların karşısında Türkmenlerin destekleyicisi durumundaydı. Rükneddin'in Karamanlıların desteğini sağlama yolundaki çabaları ise hiç bir sonuç vermemişti. Hattâ bir ara, Batı Toroslardan pek de uzakta bulunmayan Konya'ya saldırmışlar, ancak Moğolların 1262'deki Denizli seferinin de desteğiyle duruma Muinüddin'in el koymasıyla onları durdurabilmek mümkün olmuştur. Toroslaların öteki yakasında, İsauria - Kilikya hudutlarında, Ermenilere karşı da savaşmaktaydılar. Kral Hethoum, ordusunun başına geçerek onlarla savaşmış ve onları geri püskürtmeyi başarmıştır. Belki de bu son savaşın bir sonucu olarak, Karaman 1262'de ölmüş ve çocukları ya da ailesinin bazı üyeleri tutsak alınmışlardı. Hiç değilse Ermenek'de, bir oranda merkezî otorite yeniden kurulmuştu. 1276'da resmî bir Selçuklu valisinin orada bulunduğunu ve kayda değer herhangi bir güçlükle karşılaşmamış olduğunu görüyoruz. Denizli'deki Türkmenlere

oranla daha büyük bir kesinlikle, Toroslardaki Türkmenlerin Selçuklu otoritesini tanımakta büyük bir güçlük çıkarmadıkları bilinmektedir. Kısa bir süre sonra, Karaman'ın oğlu ve Denizli'deki Türkmenlerin önderinin adaşı Mehmed Bey'i, az çok resmen tanınan bir başkan olarak, onların başında görüyoruz. Aynı oranda önem taşıyan olaylara bu kadar kısa sürede yol açmamakla beraber, aynı saldırgan duygular bütün Türkmenlerde görülmekteydi. Hulâgu, düzenli bir şekilde yürüttüğü bazı akınların sonucunda, Memlûklere yakınlıklarından tedirgin olduğu Doğu Toroslardaki *Ağaç-eri*lerin bir bölümünü kaçmaya zorlamıştı. Fakat bunların bir bölüğü hâlâ oralardaydı. Başkaları ise Moğollar için çok büyük önem taşıyan yollar ve Gürcistan hudutları boyunca yayılmışlardı. Hiç kuşkusuz bu nedenlerden ötürü Moğollar onları ezmekte büyük bir titizlik göstermişlerdi. O zamandan başlayarak, hemen hemen bütün Anadolu'ya Moğol orduları temelli yerleşmişlerdi. Bu ülkenin sırtından geçindiklerinden, Suriye sınırlarındaki çatışmalara, Türkmenleri dizginlemek ve düzeni sağlamak yolundaki uğraşlara katılmaktaydılar. Muinüddin, Selçuklu ordusunun zayıflaması sonucu ortaya çıkan kaçınılmaz durumları kabul etmek zorunda kalmıştı. Moğolların ülkede bulunması, malî nedenlerle Selçuklu ordusunun sayısının azaltılmasını gerektirmişti. Fakat bu arada Selçuklu ordusunun sayıca azalmasından yararlanmayı bilmişler ve orduda herhangi bir disiplinsizliğe meydan vermemeye özen göstermişlerdir. Moğollarda yarattığı güven duygularına dayanarak Muinüddin yönetimi elinde tuttuğu sürece, zararlar mümkün olduğu kadar aşağı bir düzeyde tutulmuştur. 1262 yılı dolaylarında, Türk - Moğol güçlerinin, Türkmenlerin ortaya koydukları tehlikeleri tamamen yok etmemekle beraber, onları hiç değilse devletin can alıcı yörelerinden uzakta tutmayı başardıkları söylenebilir. Ayrıca Moğollar ancak sömürmekle bir yarar sağlayabilecekleri yörelere önem vermekteydiler.

Muinüddin, sakıncalı bulunan kimseleri de kendi kişisel düşmanlarıyla birlikte altetmeyi başarmıştı. Yönetimin kontrolüne vezir olarak Fahreddin Alî'nin getirilmesi, onun gücünü hiç bir şekilde kısıtlamamış ve bir kitabede kendisinden 'Emirlerin ve vezirlerin Kralı' diye söz etmesini de engellememişti. Bir yandan da, Kösedağ yenilgisinin hemen sonrasında oluşmaya başlayan evrim, kendini daha kesin bir biçimde ortaya koymaya başlamıştır. Fahreddin, daha doğrusu oğlu, vezirliğin masraflarını karşılamak için gerekli geliri elde etmek ba-

hanesiyle, Kütahya, Sandıklı, Gorgarum (Beyşehir bölgesi), Akşehir ve daha sonra da Afyonkarahisar'a el koymuştu. Muinüddin'in bir akrabası olan Bahaeddin'e, *mâlik-ül-sevâhil* (Kıyılar'ın Kralı) unvanıyla birlikte Antalya'nın ve güney kıyılarının özerk kontrolü verilmişti. Uzun bir süreden beri Muinüddin'in sadık bir dostu olduğu bilinen Mesud ibn Hatîr *beylerbeyi* olmuş ve Niğde ona verilmişti. Ayrıca orta Kilikya Toroslarındaki yörelerin kontrolü de kendisine bir *iktâ* olarak verilmişti. Muinüddin ise, önemli Tokat kalesini ve daha başka Danişmend yörelerini, kısa bir süre sonra da Sinop'u eline geçirmişti. Bir bakıma yerlerin hepsi sınır bölgeleriydi ve buralarda otoritenin bağımsız bir kimsenin elinde bulunması, Grek, Ermeni ve hattâ Türkmen olan bir düşmandan gelecek saldırılar karşısında bazı yararlar sağlamaktaydı. Moğolların verdiği borçla ilgilenen Taceddin Mu'tezi de bir güvence olarak Kastamonu'yu ve bunun hemen arkasından Aksaray ve Develi Karahisar'ı almıştı.

Demin Sinop'dan söz ettik. Bu kent, İbn Şeddâd'a göre 657/*1259*'da, bir Grek belgesine göre de 1254'de, Selçuklu Devleti'nin içine düştüğü kargaşalıktan yararlanan Trabzonlularca ele geçirilmişti. Danişmendli eyaletlerinden derlenen güçlerle, karadan ve denizden yürütülen çetin bir askeri tatbikat sonucunda, Hulâgu'nun öldüğü yıl (1265'de) Sinop yeniden ele geçirilmişti. *Pervane* yeni Moğol başkanı İlhan Abaka'ya saygılarını iletmeye gittiğinde, kişisel malı olarak Sinop ona bağışlanmıştı. Kitabelerden de anlaşıldığı gibi, *Pervane* Sinop'u yeniden imar etmiş ve tamamen Müslüman bir üs haline getirmeye koyulmuştur.

Adının öylesine büyük bir önem taşıdığı yıllar boyunca Rükneddin'in davranışları bir kuklanınkinden farksız olmuştur. Erginliğe erişip de bu durumdan sıkılmaya başlayınca, çocukça bir tutumla, ağır bir dil kullanır olmuştu. *Pervane*, Sinop'un kendisine verildiğinden hoşlanmadığını bildiği için, Rükneddin'in kendisine bir tuzak hazırlamakta olduğu izlenimini edinmişti. Abaka, Muinüddin'e, kim olursa olsun, Türklere göz açtırmaması yolunda yetki vermişti. Muinüddin, tamamen değişik türde bir Türk - Moğol gücüyle Aksaray'a doğru ilerlemeye başlamıştı. Rükneddin onunla sert bir kavgaya tutuşmuş, bunun sonucunda da bir şölende boğdurulmuştu (1265?). Tahta onun 2 - 6 yaşlarında olduğundan kimseye kafa tutamayacak oğlu Keyhüsrev III getirilmişti. *Pervane*, kendisini onun mürebbisi ve vekili atamıştı.

Bu olayları izleyen birkaç yıl boyunca vakayinameler askerî nitelikte hiç bir olaydan söz etmemektedirler. Bu yıllarda, huzurun ve düzenin bir oranda sağlanmış olduğunu anlıyoruz. Bu süre, Türk ordularına, Suriye cephesinde Memlûklere karşı ve Kafkas cephesinde ortak düşmanları Ruslara karşı çarpışmakta Moğol ordularına yardım etme olanağını vermiştir. Her ikisi de Moğollara bağımlı, Baybars'a düşman olan ve Türkmenleri dizginlemek isteyen Selçuklular ile Kilikya'daki Ermeniler arasında yavaş yavaş güç, ama güç olduğu kadar da akıllıca bir anlaşmaya varılmıştır.

Ne var ki, biraz kendi tutkularının sınır tanımaması, biraz da bazı Moğol başbuğlarının çevirdikleri entrikalar ya da güvensizlikleri nedeniyle, Muinüddin Pervane'nin durumu sarsılmaya başlamıştır. Muinüddin, kendinden başka hiç kimseye söz hakkı tanımamakta o kadar kararlıydı ki, eski Sultan İzzeddin kendisinden para istediği için, hiç düşünmeden Fahreddin Ali'yi tutuklamıştı. Fahreddin'in oğlu, Abaka'ya baş vurmuş, babasının serbest bıraktırılmasını ve yeniden vezirliğe getirilmesini sağlamıştı. Muinüddin'e Moğol temsilcilerine katlanmak da çok güç geliyordu. Bu Moğollara düşman olduğundan değil de, kendisinin 'Rum'daki tek otorite olmasını dileyişindendi. Abaka, belki de Memlûklerin çevirecekleri entrikalardan endişelendiği için, 'Rum'da kendi ajanlarının bulunmasını yeğlemiş ve hattâ belki de onlara kendi başlarına karar alma yetkisi bile tanımıştı. Hem bir tedbir olarak, hem de onlara burada birer beylik yaratmak istediğinden, İlhan, Anadolu'ya kendi ailesinden bazı prensleri göndermişti. Bu prensler de, Moğollardan alınan ve hâlâ ödenmeyen borçları öne sürerek, vergileme işlemlerinin yürütülüş biçimlerine ve görevlilerin atanmasına karışır olmuşlardı. Bütün bunlar da, *Pervane* ile aralarında bazı sürtüşmelere yol açmaktaydı.

Yalnız bu durum nedeniyle değil de, Moğolların Baybars karşısında verdikleri kayıpları da hesaba katarak, Muinüddin, Moğollardan kendisi için bir güvence sağlamayı amaçlamaktaydı. Anadolu'da yazılmış metinlerde bu konuda hiç bir şey söylenmemektedir, ama Suriye - Mısırlı yazar İbn Şeddâd'ın *Baybars'ın Yaşamı* adlı yapıtından bu yolda bir izlenim ediniyoruz. Belki de bütün bu olaylara bir yön veren Abaka'nın kendi tutumu olmuştur. Ataları gibi bir fatih olmayan Abaka, artık yayılabilme olanakları bulunmadığından ve Rusya'daki soydaşlarıyla arasının açılması tehlikesiyle karşı karşıya kaldığından, tıpkı Muinüddin gibi, yönetmekte olduğu savaş yıkı-

mına uğramış yörelerin yeniden düzenlenmesine olanak tanıyacak bir barış dönemi yaratmak amacındaydı. Onun isteği üzerine, akrabası ve 'Rum'daki temsilcisi Samagar ile Muinüddin, hangi koşullar altında barış yapılabileceği konusunda Baybars'ı yoklamışlar ve 1272 yılında, bir Memlûk elçiler grubu, Muinüddin ile birlikte Abaka'yı ziyarete gitmişti. Fakat bir anlaşmaya varılamamış ve bir sonraki yıl, Muinüddin'in de katıldığı bir Moğol ordusu, orta Fırat yöresinde, Yukarı Mezopotamya'dan Suriye'ye açılan geçitlerden birini savunan Birecik/*Bira*'ya saldırmışlardı. Abaka'yı ziyareti sırasında Muinüddin ondan vekili ve kardeşi Acay ile Samagar'ı geri çağırmasını rica etmişti. Bu ricası ertelenince, Muinüddin, Acay'ın bu durumu öğreneceğinden endişelenerek, Baybars'a Anadolu'ya bir sefer düzenlemesini teklif etmiş ve böyle bir şey yapacak olursa kendisine bağımlılık sözü vermişti. Fakat o sırada Acay geri çağrıldığından, Baybars ile görüşmeler hemen durdurulmuştu. 'Soydan gelen Prens'in yerini alan askeri görevlilere katılanmak, Muinüddin'e daha da güç gelmiştir. Oysa uluslararası durumun Anadolu üzerinde her zamankinden daha sıkı bir kontrolü gerektirdiği bir anda, Moğol başkanının yumuşak davranmasına olanak yoktu. Yeni başbuğlara ya da *noyan*lara, ülkenin yönetiliş biçimi ve Muinüddin'in davranışları üzerine ayrıntılı raporlar vermeleri emredilmişti. Bu sırada bazı mali evrimlerin başlatılmış olması da mümkündür. Baybars'ın güçlerinin daha yakınlarda olmasını dileyen, ama aynı zamanda kendisinin bu işe karışmış olduğunu belli etmemeyi amaçlayan Muinüddin, Baybars'ı daha önceleri bir dostluk kurmak istemiş olduğu Ermeni komşusu Leo II'ye saldırtmaya çalışıyordu.

1275 yılında Acay'a Anadolu'ya geri dönme izni verilmişti. Elimizdeki tek kaynaktan, İbn Şeddâd'ın elçilerin raporlarından derleyebildiği bilgilerden, bundan sonra ne gibi entrikaların çevrilmiş olduğu konusunda ayrıntılı bilgi edinme olanağını bulamıyoruz. Acay'ın *Pervane*'den, *Pervane*'nin de ondan kurtulmaya çalıştıklarından pek kuşkumuz yok. Bu arada Muinüddin, Baybars ile ilişkilerini sağlamlaştırmaya da çalışmakta ve sonunda Abaka durumu öğrenecek olursa onun kuşkularını nasıl dağıtacağı yolunda planlar hazırlamaktaydı. 1276'da Selçuklu ve Moğol güçlerinin birlikte Birecik'e düzenledikleri seferden, karşılıklı güvensizlik ve anlaşmazlık nedeniyle cayılmıştı. Bu andan başlayarak, Muinüddin, iki yüzlülükten başka çıkar yol olmadığına inanır olmuştu. Oysa çevresindekilerin kesin tutumları nedeniyle bunu uygulamak da güçtü. Bir

bölümü İslam'ın savunucusu olduğu için Baybars yanlısıydılar. Bazıları da, ya kişisel çıkarları nedeniyle ya da güçlerinin sürüp gitmesinden çekindiklerinden Moğolları tutuyorlardı. Muinüddin'in Selçuklu Sultanı'nın kız kardeşlerinden birini Tebriz'e İlhan ile evlenmeye götürdüğü bir anda, kendisine Malatya'nın bağışlanmış olduğu Kürt başbuğu Baycar, Abaka'nın üzerinde büyük etkisi olan (ama Muinüddin'i pek etkilemeyen) Erzincan'ın Ermeni piskoposu Sarkis'i öldürmüş ve Mısır'a kaçmıştı. Her ne kadar bu rastlantının ne kadarının Muinüddin tarafından planlanmış olduğunu kestirmeye olanak yoksa da, önceleri saklı olan düşmanlıklar birdenbire açığa çıkmıştır.

O zamana kadar Muinüddin'in izlediği siyasetin bir destekleyicisi olarak bilinen İbn Hatîr, *Pervane*'nin yokluğunda, belki de onun haberi olmaksızın, Niğde valisi olmasının verdiği kolaylıkla Baybars ile haberleşebildiğinden, bir Memlûk gücünü ülkeye çağırmıştı. Bu davranışıyla Muinüddin ile Abaka'nın arasında bir yakınlaşma olmasını önlemek istemiş de olabilir. Öte yandan Baybars, ancak Kayseri'de düzenlenecek özel bir toplantının yapılması ve emirlerin bu uğraşa katılma sözü vermeleri koşuluyla, bu tür bir atılıma yanaşmak istemekteydi. Tabiî ki, böyle bir yolun izlenmesi bu tasarıyı aydınlığa çıkarmıştı. Onu devirmek amacıyla önceleri destekler görünen bir grup tarafından öldürülmekle tehdit edilen İbn Hatîr, bu kaderden kendisini kurtarabilmek için onları yok etmek zorunda kalmıştı. *Pervane*'nin yokluğunda vekili olan oğlu, özellikle İbn Hatîr Sultanı da eline geçirdiğinden etkili bir direniş gösterememişti. Asilerin önderi, Sultan'ı Niğde'ye götürmüştü (1276).

Bu ayaklanmayı düzenleyenler çok acele davranmaya kararlıydılar ya da onları böyle davranmaya zorlayan nedenler vardı. Baybars, hiç bir zaman yaz ortasında bir sefere girişmeyi aklından geçirmezdi. Saldırıya geçme zamanı geldiğinde, Muinüddin beraberinde Moğol güçleri de olduğu halde geri dönmekteydi. Bu durumda Memlûk Sultanı için saldırmaktan başka yapacak bir şey kalmamıştı. Eğer Baybars zafer kazanırsa, Moğol ordusunu onun avucuna getirdiğini söyleyebileceğini düşünen Muinüddin teselli bulmaktaydı. Sultan yeniden ele geçirilmiş ve Ulukışla'da sıkışıp kalan İbn Hatîr, oranın kumandanı tarafından Moğollara teslim edilmişti. Moğol törelerine göre, İlhanlı ordusunun kumandanları önünde büyük bir adlî toplantı yapılmıştı. Sultan gençliği ve kendisine yapılan

şiddetli baskı nedeniyle affedilmiş, İbn Hatîr ve başkaları, *Pervane*'nin çevirdiği entrikaları açıklamalarına rağmen, belki de bu nedenle idam edilmişlerdi. Öteki cephede Baybars da, aileleri giriştikleri atılımdan yarı yolda çekilen Türk emirlerini tutuklatmıştı.

Bütün bunlar yalnızca ileri gelen kişilerin hesaplaşması düzeyinde kalmış olsaydı, gene de pek önemli olmayabilirlerdi. Ne var ki, düzenlediği ayaklanmayı yürütebilmek için İbn Hatîr, çevresindeki Türkmenlerin ve özellikle Karamanlıların dilediklerince davranmalarına göz yummuş, hattâ bunu desteklemişti de. Dahası, Karamanlılar doğrudan doğruya Baybars ile ilişki de kurmuşlardı. Aksarayi'nin deyimiyle «İşte o anda yüce Selçuklu Devleti yerle bir olmuştu». Karamanoğlu Mehmet ve adamları, bulundukları yöreleri korumakla görevli birkaç Moğol askerine saldırmakla yetinmemişlerdi. İbn Hatîr'in düşmesiyle, Niğde valisi onlara Ermenek yöresinde saldırmış, ama kesin bir yenilgiye uğramıştı. Bu durumun Türkmenleri ne denli etkilediğini düşünmekte güçlük çekmiyoruz. Fahreddin Ali'nin oğlu Karahisar'dan yardımcı güçler göndermişti ve Antalya'dan da yardım gelmişti. 'Kıyıların Kralı' Konya'nın savunmasını düzenlemekteydi, ama bu işte pek büyük bir başarı kazanamamıştı ve örneğin bir Frank - Ermeni kervanının yağma edilmesini bile önleyememişti. Türkmenler için öylesine başarılı olmuş bu kışın sonunda, eğer Baybars'ın Anadolu'ya saldırmakta olduğu haberi gelip de her şeyi alt üst etmiş olmasaydı, Türkmenleri bir kez daha dizginlemek belki de mümkün olabilecekti.

Küstah taraftarlarının uğradığı yenilgiye rağmen ya da ötekilerin sadakatini sağlamak için onlardan öç almak gerektiğine inandığından, Baybars, uzun süreden beri tasarlamakta olduğu bu sefere girişmeye karar vermişti. Türkmenlerin, bazı emirlerin ve belki de *Pervane*'nin yardımına güveniyordu. Sonraları *Pervane*, Ermeni kralı Leo II'nin ikazına rağmen, bu saldırıyı Moğollara çok küçümseyerek aktarmak ve bu nedenle Anadolu'nun savunmasının yeterince önemle ele alınmasını önlemekle suçlanmıştır. Eldeki askerî güç bile henüz bir araya toplanmamışken, Elbistan'dan Mısır ordusunun oraya ulaştığı ve Kayseri'ye doğru ilerlemekte olduğu haberi gelmişti. Baybars'ın *Yaşam Öyküsü*'nün yazarı Muhyiddin Abdülzahir, bu seferin bir güncesini tutmuştur. Savaş, Elbistan yakınlarındaki Yukarı Cihan'da yapılmıştır. Moğollar için ezici bir yenilgiyle sonuçlanmış ve kumandanlarının hemen hemen hepsi öl-

müş ya da tutsak alınmıştı. Onlara güvenemediklerinden bu savaşın dışında bırakılmış Muinüddin'in ordusu bile yenilgiye katılmış ve subayların büyük bir bölümü, Muinüddin'in oğlu da dahil olmak üzere tutsak alınmışlardı (16 Nisan 1277). Artık Baybars'ın Kayseri'ye girmesini engelleyecek hiç bir şey kalmamış ve beş gün sonra Baybars Kayseri'ye ulaşmıştı. Muinüddin, Sultan ve Fahreddin Ali ise Tokat'a sığınmışlardı. Bazı emirler de Baybars'a boyun eğmişler ve bir Selçuklu prensinin tahta çıkışında yapılan törenle Baybars Sultanlık tahtına oturmuştur. Memlûkler, kentin kamusal yapılarının güzelliği, *Pervane*'nin ve arkadaşlarının zenginliklerinin kendi ellerine geçen bölümü karşısında hayranlık duymuşlardır.

Ne var ki, kendisinin de çok iyi bildiği gibi, tahta oturmak Baybars'ın zaferini kesinleştirmek için yeterli değildi. Toroslardaki Türkmenlerin dışında, Anadolu'da kendi lehine ve Moğollara karşı olacağını umduğu ayaklanmalar gerçekleşmemişti. Belki de Baybars, hiç bir ayrım yapmadan Hıristiyanların tümünü Moğollar ile birlik olmakla suçlayan bazı taraftarlarının onlara uygulamak istedikleri yöntemlere karşı çıkmakla, yanlış düşünmelerine yol açmıştı. Bir yandan da ordunun beslenmesi gerekiyordu ve Kayseri'deki hazinenin buna pek büyük bir katkısı olmuyordu. *Pervane*'nin neler planladığını bilebilmek bir mümkün olsaydı! *Pervane*'den Baybars'a, beklemesini söyleyen bir mektup gelmişti. Baybars, bu mektubun taşıdığı anlamı anlamakta gecikmedi: Bütün Moğol güçlerini yenilgiye uğratmıştı, Abaka da yenilgiye uğrattığı orduların daha büyüğüyle ona saldırıya geçmeye hazırlanıyordu. Bu durumda geri çekilmenin en doğru yol olacağını düşündü ve 28 Nisan'da geri çekilmeye başladı. Yiyecek bulmakta güçlük çekmemek için dönüşte değişik bir yol seçilmişti. Bir güç gösterisinde bulunulmuş, ama bu aynı zamanda gücün sınırlılığını da ortaya koyuyordu.

Bu arada Karamanlılar da çok uygun koşullar altında bir saldırıya geçmişlerdi. Tarihte ilk kez bu sırada karşılaştığımız ve daha sonra kendilerinden gene söz edeceğimiz Eşrefoğulları ile Menteşe'den de yardım görerek Konya'ya saldırmışlardı. Herhangi bir yardımın Konya'ya ulaşması mümkün olmadığı için de kent düşmüştü. Vali kentin savunmasında, belki de haksız olarak, Türkmenlerle işbirliği ettiklerinden kuşkulandığı *ahi*lere güvenememişti. Türkmenler, eski Sultan İzzeddin'in oğlu Siyavuş olduğunu öne süren Cimri adında bir kimseyi ele geçirmişlerdi. Baybars'ın da ülkeden gitmesi, güvenilir soylu-

luğu olan bir Sultanın kısa sürede bulunmasını zorunlu kılmaktaydı. Kırım'daki İzzeddin ile de görüşmelere başlanmıştı. Ama onun ya da oğullarından birinin Konya'ya gelmesi çok zaman alacaktı. Bu durumda sahte Siyavuş'u gerçek bir Sultan çocuğu olarak kabul etmekten ve Keykubat'ın mezarından alınan bir nişanla onu Sultan ilan etmekten başka yapılacak bir şey kalmıyordu. Cimri, o sırada Konya'da bulunan eski Sultan Rükneddin'in kızlarından biriyle de evlendirilmişti. Yeni Sultanın Karamanoğlu Mehmed'i vezir ataması ve Türkmen ileri gelenlerine mevkiler ve unvanlar dağıtması doğaldı. Bütün bunların arasında en çok şaşılacak şey ise, Türkmenlerin Arapçayı ve hattâ Farsçayı bilmemeleri nedeniyle, 'Rum'daki Selçukluların tarihinde ilk kez Türkçeyi kullanan bir divan katipliği kurmuş olmalarıdır.

Bu olaylardan bir süre önce, sınırlardaki Türkmenleri kollamaları için savaşçı bir grup batı Anadolu'ya yerleştirilmişti. Germiyan adıyla bilinen bu kimseler herhalde Kürt ya da kırma Türk halklarıydı. Batı Anadolu'ya yerleştirilmezden önce Malatya dolaylarında yaşamaktaydılar. 'Kıyıların Kralı' Bahaeddin ve Fahreddin Ali'nin oğulları onlara güvenerek Türkmenler ile savaşmak istemişlerdi. Konya'nın kuzey batısında Altuntaş yakınlarında yapılan savaşta Bahaeddin ve Fahreddin'in oğulları ölmüştü. Başarıları asileri daha da coşturmuş ve başkalarının da kendilerine katılmasına yol açmıştı. Serüvenciler Aksaray'ı ele geçirmişlerdi.

Abaka ve ordusu ancak o zaman Anadolu'ya ulaşmıştı. Baybars'ı baskına uğratmak için çok geç kaldığından, Elbistan'daki savaş alanının acıklı görünümüne bakakalmış ve orada Anadolulların cesetlerini görmeyerek öfkelenmişti. Sonra Kayseri'ye gitmiş, birçok sanığı idam ettirmiş ve bazı Hıristiyanları tutuklamıştı. Karşılaştığı Türkmenleri de kovalamıştı. Acaba, *Pervane* hakkındaki düşünceleri ne olmuştur? Hiç değilse son olayları yanlış yansıtmakla suçlanacağı ve daha önceleri pek çok kez ona karşı yapılan suçlamaların da göz önüne alınacağı kuşkusuzdu. Öte yandan, Abaka'nın, 'Rum'u yönetmek için Moğol olsun, yerli olsun onun kadar yetenekli bir kimseyi bulması mümkün değildi ve Muinüddin'i suçlamasının büyük bir hoşnutsuzluğa neden olacağı da bilinmekteydi. *Pervane*'nin bu duygulara güvenmiş olduğundan ya da Moğolların Müslümanlara karşı tutumlarını dizginlemek adına kendini feda etmeye hazır olduğundan hiç kuşku yoktur. Kaçmaya hiç yanaşmamış ve hattâ Abaka Kemah'a geldiğinde, onun

emrinde olduğunu bildirmişti. Kayseri'den sonra doğuya yönelen Abaka, *Pervane*'den onun elinde bulunan Şebinkarahisar'daki kaleyi kendisine vermesini istemiştir. Muinüddin, valiye bu isteği yerine getirmesi yolunda emir vermişti. Ne var ki vali bu isteği yerine getirmek istememiş ve *Pervane*'nin de onunla birlik olduğu sanılmıştı. Rükneddin'in öldürülmesinden, Elbistan'daki savaşta bulunmayışına kadar Muinüddin için yapılmış bütün eski suçlamalar yeniden ele alınmıştır. Abaka, Memlûkler ile görüşmelerin kanıtlarını dinlemiş ve *Pervane*'nin idamına karar vermiştir. 2 Ağustos 1277'de, Selçuklu Devleti'ni yirmi yıla yakın bir süreden beri yönetmekte olan bu adam öldürülmüştür. Fakat göreceğimiz gibi, oğulları onun elde ettiklerinin çoğunu yeniden ele geçirmeyi başarmışlardır.

Muinüddin Süleyman *Pervane*'nin ölümü bir kuşağın bitişini simgelemekteydi. Aksarayî'nin, Celâleddin-i Rumî, Sadrettin Konyevî gibi ünlü, ama çok başka nitelikteki kimselerin ölümü ile Muinüddin'in ölümünü birbirlerine bağlaması bir rastlantı sonucu değildir. Selçukluların parlak oldukları dönemde siyaset ve fikir alanında sivrilmiş kimseler artık birlikte yok olmuşlardı ve onların yok olmasıyla önceki yücelik de yitirilmişti. Geriye yalnız yaşlı Fahreddin Alî kalmıştı. Oğullarını yitiren Fahreddin, siyasette önemli bir rolü olmuşsa da, yapılar yaptıran bir kimse olarak daha belirgin bir önem taşımaktadır. *Pervane*'nin kendisine gelince, güçlü kişiliği, günümüze ulaşan belgelerden onun niteliklerinin kesin bir değerlendirmesini yapamayışımızı daha da üzücü kılıyor.

Muinüddin'in yargılanması sırasında bile, son zamanlarda verilen kayıplar giderilmeye başlanmıştı. Haziran 1277'de Baybars'ın ölümü nedeniyle bu kolay olmuştur, çünkü onun yerine geçen kimse bu saldırıları sürdürecek kişilikte değildi. Anadolu'nun büyük bir bölümü hâlâ Türkmenlerin kontrolü altındaydı. Onlara karşı Abaka, ünlü veziri Şemseddin Cüveyni'yi kardeşi Kargıtay'ı, 'Rum'un veziri Fahreddini ve hemen gelerek ona sığınan genç Sultan Keyhüsrev'i göndermişti. Şebinkarahisar, Tokat ve daha sonra da Aksaray ele geçirilmişti. Elbistan savaşında yitirilen insan sayısı kadar insan buralardan toplanarak Moğollara köle olarak gönderilmişti. Sonunda Konya da düşmüştü. Ermenek'deki kendi yörelerine kadar kovalanan Türkmenler, Konya'yı savunmak için hiç bir çaba göstermemişlerdi. Yaz, Moğol ordusunu Kayseri'ye çekilmeye zorlamış ve savaşlara ara verilmişti. Türkmenler iki kez Konya surlarına saldırmak için geri dönmüşler ve *ahi*ler kenti onlara

karşı savunmuşlardır. Yaz sonunda Moğollar gene ortalığa çıkmışlar ve Türkmenleri dağlarda kıstırmayı başarmışlardır. Bu yenilgide Mehmed ve iki kardeşi ölmüştür. Bu haber, kararsız olan sınırlardaki öteki göçebe Türkmenlerin de Moğollara katılmalarına neden olmuştur.

Kastamonu'daki Türkmenlerden yakınmak için bir neden yoktu, çünkü kargaşalıktan yararlanarak Sinop'a saldıran Trabzonlulara karşı kentin korunmasında yardımcı olmuşlardı. Oysa batıda durum bambaşkaydı. Cimri kaçmış ve Fahreddin'in oğullarının ölümüyle düzeni bozulan Karahisar yöresinde bir güç derlemeyi başarmıştı. Fahreddin, onların ülkeyi yakıp yıkmalarını istemediğinden, Moğolları yalnız kendisinin bu yöreleri yeniden ele geçirebileceğine inandırmıştı. Germiyanların ve Ankara'dan topladığı güçlerin yardımıyla Cimri'yi yenilgiye uğratmış ve onu tutsak almıştı. Cimri diri diri yakılmış ve derisinin içine saman doldurularak bir eşeğin üzerine oturtulmuş, 'Rum'un bütün kentlerinde dolaştırılmıştı. Cimri'nin önderliğini ettiği ayaklanmaya katılmamış olsalar da, Denizli ve Uluborlu'daki Türkmenler bu ayaklanmanın bastırılmasında yardımcı olmak istememişlerdir. Bunun üzerine, Selçuklu ordusu onların topraklarını işgal etmişti. Ali Bey yakalanmış ve öldürülmüştü. Fahreddin Ali'nin torunları Karahisar'ın ve öteki aile mallarının başına getirilmişlerdi.

Dış görünüşüyle 1278 yılının sonlarına doğru durum, iki üç yıl öncesindekine benzemekteydi. Ama Aksarayi'nin de dediği gibi, Türkmenler sıkıştırılmış da olsalar yok edilmemişlerdi ve bir başkanın ölmesiyle yaşamlarında büyük bir değişiklik olmamıştı. Anadolu'nun durumu ise, iyide ve kötüde *Pervane*'nin zamanındaki düzeye bir daha hiç bir zaman erişememişti. Bazı özelliklerini hâlâ korumasına karşın, Moğol korumalığı yerini şimdi artık doğrudan doğruya Moğol yönetimine bırakmıştı.

3

MOĞOLLARIN HÜKÜMETİ

1278'de, yitirilen toprakların yeniden fethedilmesinin yanısıra yönetimde de yeniden bir düzenlenme yapılmıştı. Fakat bu kez bu düzenlenme, önceki yıllarda olduğu gibi gelip geçici ya

da yarı kişisel müdahaleler biçiminde olmamıştır ve açıktan açığa İlhanlı hükümetinin kendisince yürütülmüştür. Abaka, ünlü veziri Şemseddin Cüveyni'yi de birlikte getirmişti ve yüksek mevkilerdeki yetkili görevlilerle birlikte, özellikle mali konularda alınması gereken tedbirleri kararlaştırmaya koyulmuşlardı. Daha sonra açıklayacağımız bu tedbirler, öncelikle bir evrim yapmayı değil de, Moğolların kendilerine özgü kurumları bu ülkeye yerleştirmeyi amaçlamaktaydılar. Cüveyni, Moğol hazinesinin haklarını korumakla birlikte, bazı Moğol başbuğlarının yasa dışı para çekmelerini de önlemişti. Abaka, Anadolu'dan ayrılırken, yalnız vezir olarak değil, ayrı zamanda İlhanlıların vekili olarak, hükümetin yönetimini Fahreddin Ali'ye vermeyi uygun bulmuştu. Fahreddin'in bir arkadaşını da, genç Keyhüsrev III'ün vekili, yani uygulamada onun yetkili temsilcisi yapmıştı. Fakat bu atamalar, öteki yüksek görevlilerin de atamaları gibi, bu zamandan başlayarak doğrudan doğruya İlhanlılarca yapılmaya başlanmıştır. Muinüddin'in de çok iyi bildiği gibi, bu kaçınılmaz bir gelişmeydi. Moğollar, Selçukluların gücünü azalttıkları oranda giderek artan sorumlulukları kendi üzerlerine almak zorunda kalacaklardı. Her ne kadar, Moğolların güçleri görünüşte hâlâ çok büyükse de, Baybars'ın onların karşısında sağladığı zaferlerden sonra, Moğolların artık yenilmez bir güç olduklarını düşünmek mümkün değildi. Bu nedenle, yöresel davalara el atmak onlar için daha yararlı olmaya başlamıştı.

Baybars'ın yerine geçen ikinci kişi, Kalaun ile (1279-89), Memlûk ordusu bir kez daha herkesi titreten bir güç haline gelmişti. Memlûklerin, Fırat üzerindeki Rum-Qal'ı Ermenilerden ele geçirmek yolundaki girişimlerinde Karamanlılardan görmüş oldukları yardım, onların da hâlâ var olduklarını kanıtlamaktaydı. Abaka, kardeşi Mengütimur'u Anadolu'dan derlediği güçlerle Suriye'ye bir sefer düzenlemekle görevlendirmişti. Fakat bu girişim yenilgiyle sonuçlanmıştı (1281). 1282'de iki kardeş de ölmüşlerdi. İlhanlıların yeni başkanları Ahmed, Müslümandı ve Müslümanlığa geçişini erken bulan Moğollarca pek sevilmemekteydi. Ahmed, bir Müslüman olarak, egemen olduğu topraklarda barışı sağlamak, böylelikle ülkesini güçlendirmek istiyordu. Müslümanlığı kabul etmiş oluşu da buna olanak veriyordu. Ne var ki, 'Rum' ülkesinin ileri gelen kişilerinin de katıldığı görüşmelerden bir sonuç alınamamış ve Moğol ordusu 1283'de yeniden Malatya kapılarına kadar uzanan akınlar yapmıştı.

Anadolu'da yeni bir tehlike de baş göstermişti. Eski Sultan İzzeddin Kırım'da ölmüş, en büyük oğlu Giyaseddin Mesud bir süre Kostantinopolis'e yerleştikten sonra kendisini Sultan ilân ederek, babasının ülkesini yeniden fethetmeye koyulmuştur. Ağabeyi için ortamı hazırlasın diye Sinop'a gönderilen kardeşlerinden biri orada tutuklanmıştı, fakat bu olaydan kısa bir süre sonra 1280 yazında Sinop'a ulaşan Mesud, Kastamonu Beyi ile barışmış ve Abaka'ya gitmiştir. Sultanlığı Keyhüsrev'e bırakmakla beraber, Abaka, Karamanlı yöresini yönetme yetkisinin Mesud'a verilmesinin yararlı olacağını düşünmüştür. Ne var ki Mesud'un yeğeni Alaaddin Keykubat da Karamanlıların arasına gelmiş ve Türkmenlerin İzzeddin ile olan ilişkilerinin anılarından yararlanarak, Cimri olayında da olduğu gibi, kendisini onlara gerçek Sultan kabul ettirmişti. Fahreddin Alî ile Keyhüsrev'in orduları tarafından yenilgiye uğratılmış, Kilikya'ya kaçmış, fakat kısa bir süre sonra yeniden ortaya çıkmıştı. Acaba, Moğolların Mesud'a karşı tutumları ile bu olayların arasında bir ilişki var mıydı? Bu konudaki gerçek ne olursa olsun, Mesud gitmesi istenilen yere gitmemiş ve bu kez de Keyhüsrev Abaka'ya giderek, Mesud'un işleri karıştırmasını engellemesini ve Karamanlılara karşı yardım vermesini istemiştir. Moğol yardımcı güçlerinin desteğiyle de Türkmenleri hemen hemen Ermenek'e kadar geri püskürtmeyi ve Konya'yı onların tehdidinden kurtarmayı başarmıştı. Bütün bunlar da, 1278'de sağlanan yenginin ne kadar yüzeysel olduğunu göstermektedir. 1282'de kazanılan yengi de ondan daha etkili olmamıştır.

Keyhüsrev için kötü bir rastlantı sonucunda, bu sıralarda Abaka ölmüştür. Abaka'nın yerine geçen Ahmed, iki ayaklanmayı birden bastırmak zorunda kalmıştı. Bunlardan biri Horasan'da kardeşi Argun tarafından, öteki de bir başka kardeşi, Kongurtay tarafından Anadolu'da yürütülmektevdi ve Kongurtay bu ayaklanmalar sırasında ölmüştü. Keyhüsrev isteyerek ya da buna zorunlu olduğu için Kongurtay'ın tarafını tutmuştu. Ahmed, nasıl olsa Abaka'nın siyasetinde değişiklikler yapmak istediğinden, bütün Sultanlığı Mesud'a devretmeye karar vermişti. Fahreddin, bu değişikliği hemen kabul etmişti, çünkü Sultan gerçek bir otorite taşımadığından, bu durum büyük bir değişikliğe yol açmıyordu. Keyhüsrev, 682/*1284* Mart ayında öldürülmüştü.

Birkaç ay sonra Ahmed de devrilmiş ve yerine Argun geçmişti. Argun, Müslüman değildi ve Keyhüsrev'in dul karısının,

Sultanlığın bölünerek bir bölümünün oğullarına verilmesi ricasını kabul etmişti. Argun'un 'Rum'daki temsilcileri ve kardeşleri Geyhatu ve Hulâgu, Anadolu'yu İzzeddin ve Rükneddin zamanındaki gibi ikiye bölerek, Kayseri başkent olmak üzere doğu bölümünü Mesud'a, batı bölümünü de Konya başkent olmak üzere Keyhüsrev'in oğullarına vermişlerdi. Konya'ya yerleşince Keyhüsrev'in karısı, ancak Türkmenler ile bir anlaşmaya varmakla durumunu güvence altına alabileceğini düşünmüştü. Yeni Karamanlı başkanı Güneri Bey'e *naib*, komşu Eşrefoğulları Türkmenlerinin başkanı Süleyman Bey'e de *beylerbeyi* unvanını vermişti. Konya halkı ve Fahreddin Alî bu tutumu büyük bir tepkiyle karşılamışlardı. Prensesin Argun'u ziyaret etmekte olduğu bir sırada, vezir ve Moğollar tarafından desteklenmekte olan Mesud, gizliden gizliye Konya'yı ele geçirmiş, iki küçük veliaht katledilmişti (1285). Fakat Mesud, Argun'un Anadolu'daki tek temsilcisi Geyhatu'nun İç Anadolu'ya bir sefer yönetmekte olduğu 1286 yılına değin Konya'ya yerleşememiştir.

Bu noktada durumu açıkça kavramak biraz güç. Karamanlıların ve Eşrefoğlu Türkmenlerinin, eski düşmanları Keyhüsrev'in oğullarına annelerinin umduğu desteği vermiş olmaları mümkün değil. Hiç değilse Mesud'a karşı çıkmamışlardı, çünkü Mesud, İzzeddin'in oğlu olarak onlara daha yakındı. Selçuklularca Türkmenler karşısında onlara yardım etmeleri için batı Anadolu'ya yerleştirilmiş olan Germiyanlar ise, bu kez yeni Sultana karşı olduklarını bildirmişler ve Fahreddin'in torunlarının ellerindeki toprakların bir bölümünü almışlardı. Bu nedenle, Mesud'un ve Fahreddin'in, Moğol güçlerinin yardımıyla Germiyanlara karşı açtıkları savaştan en zararlı çıkan Fahreddin olmuştur. Bu sefer, Türkmenlere karşı girişilen öteki seferlerin aynıydı. Birleşik ordular, 1286 yılının sonlarına doğru, ilk kez ummadıkları bir saldırıyla karşılaşmışlar, yeniden toparlanarak o yörelerin altını üstüne getirmişler, fakat kaçan düşmanı yakalayamamışlardı. Onlar geri çekilir çekilmez de Germiyanlar geri dönmüşler ve Fahreddin'in torunlarını öldürmüşlerdi. Yaşlı vezir, bir kez daha yardıma koşmuş, Karahisar'ı kurtarabilmiş fakat Germiyanları yok edememişti. Durumu Argun'a iletmek için Mesud ve Fahreddin, doğuya doğru yola çıkmışlardı (1287).

Argun onları Kilikya'daki Ermenileri desteklemeleri için Karamanlılara karşı çarpışmakla görevlendirmişti. Birkaç yıl önce Karamanlılarca ele geçirilmiş Larende'yi yağma etmişler,

fakat tabii onları yakalayamamışlardı. Bu arada bir yandan Germiyanlar, öte yandan da Karamanlılar ve Eşrefoğulları barış isteğinde bulunmuşlar ve 1288'de bir barış anlaşması yapılmıştır. Ne var ki, bu hiç bir şeyi çözümlememiştir.

Moğol hazinesinin temsilcisi Mücirüddin Emirşah ile Fahreddin Ali arasında bir anlaşmazlık baş göstermişti. Mücirüddin rakibini vezirlikten aldırtmış, fakat büyük saygınlığını etkileyememişti ve bunun hemen ardından yaşlı vezir ölmüştü (Kasım 687/*1289*). Onunla birlikte Selçukluların son büyük adamı da yok olmuştu. Uzun yaşamı boyunca siyasal alandaki önemi ve tartışma kabul etmeyen saygınlığı yanında, kırk yılı aşkın bir süre boyunca yaptırtmış olduğu pek çok yapıdaki kitabeler günümüze kadar ulaşmıştır.

Fahreddin Ali'nin yerine geçen Fahreddin Kazvini ile, Moğollar Anadolu'nun yönetimini doğrudan doğruya kendi ellerine almak yolunda bir adım daha atmışlardı. Fahreddin Kazvini, bir Selçuklu görevlisi değildi ve o zamana kadar İlhanlı Hükümeti'nde *müstevfi* olarak görev almıştı. Sultan Mesud'a, onun atanması konusunda ne düşündüğü bile sorulmamıştı. Kazvini, emrinde çalışan görevlilerce sevilmeyen bir adamdı, çünkü yöresel töreleri bilmiyordu ya da bilinçli olarak onların yerine Moğol törelerini getirmek istiyordu. Ayrıca yakınına aldığı kimseler ülkeye yeni gelen ve çoğunlukla çok aç gözlü kimselerdi. Bir yandan da otoritesi bütün Anadolu'yu kapsamıyordu, çünkü onların arasında bazı çatışmalar olabileceğinden endişelenen Mücirüddin, zaman zaman ikiye ayrılan Sultanlıkta da olduğu gibi, malî yönetim yönünden de bir ayrım yapılarak, doğu bölümün kendisine, batı bölümün de Kazvini'ye verilmesini sağlamaya çaba göstermişti.

1290'da Argun'un sarayındaki bir tutum değişikliği sonucu Fahreddin vezirlikten alınmıştı. Onun yerine aday gösterilenler yerliler olmuştur. Fakat gerçekte yönetimi düzenleyen, Muinüddin'in geri çağırttırdığı, ama 'soydan gelen prensler'in yanında bir iş bulmakta zorluk çekmediği için kısa sürede yeniden Anadolu'ya dönmüş olan 'Rum'daki Moğol otoritesinin temsilcisi Samagar'dı. Tarihçi ve hükümet görevlisi Aksarayi, ki ona gerçekten çok şey borçludur, ondan çok olumlu söz etmektedir. Aksarayi'nin dediğine göre, 'Rum'un hükümeti Samagar ile Sultan'a teslim edilmişti. Şaşırtıcı görünen bu tutum Sultanın artık Moğolların bir kuklası olmaktan öte bir değer taşımadığını kanıtlamasının yanısıra, Sultana son otuz yıldan beri hükümeti tekellerine almış bir avuç aristokratın üstünde

bir yer verilmek istendiğini de göstermektedir. Argun'un Mesud'u bir İlhanlı prensesiyle evlendirmesi de bu tutumu açıklamaktadır. Kazvini'nin yerine iki kardeş vezir olmuştu. Anadolu'nun ikiye bölünmesi artık kaçınılmaz bir durum aldığından, hem bunu güvenceye almak, hem de bir oranda birliği sağlayabilmek için böyle bir yola baş vurulmuştu. Gerçekte bu birliği sağlayan Moğol denetimiydi.

Siyasal düzeyde ise, bütün bunlar tabii ki, Türkmenleri ortadan kaldırmamıştı ve aynı gruplara bağlı olmamalarına karşın, ileride Germiyanlar da bunlara eklenmiştir. Germiyanlar, Fahreddin Ali'nin torunu tarafından yenilgiye uğratılmış ve bir süreden beri ele geçirmiş oldukları Denizli'yi elden çıkarmışlardı. Öte yandan Sultan, görünüşe göre yürürlükte olan Eşrefoğulları ile arasındaki anlaşmayı sağlamlaştırmak için Eşrefoğullarının başbuğlarından birinin kızıyla kardeşi Siyavuş'u evlendirmek istemişti. Bu konuyu görüşmek için buluştuklarında, Eşrefoğullarının başbuğu bunu fırsat bilerek, Siyavuş'u tutuklamıştı. Ancak Güneri Bey'in araya girmesiyle onu serbest bırakmıştı. Güneri Bey de bu olayı, Karamanlıların Selçukluların gerçekten ana kolu olduklarını ortaya koymak için iyi bir fırsat saymıştı. Sultanın doğru dürüst bir ordusu bulunmadığından, gerçek gücü olan tek merkezde, Konya'da *ahi*lerin yardımını sağlama yolunda büyük bir çaba göstermekteydi. *Ahi*lerin Kazvini yönetimine karşı olmaları, onun düşmesinde önemli bir etken olmuştu.

Türkmenler ile baş edebilmekte yeni bir çözüm yolu olarak Argun, 1290 yılının sonlarında Samagar'ı geri çağırarak onun yerine 'Rum'a büyük bir ordunun başında kardeşi Geyhatu'yu göndermişti. Güneri Bey ve Germiyanların başkanı hemen ona saygılarını iletmeye gitmişlerdi. Geyhatu, 1291'de Sultanı kıyıdaki bir bölgeye göndermiş ve yönetimle ilgisini tamamen kesmişti. Fakat o yılın Mayıs ayında Argun ölmüş ve yerine kardeşi Baydu geçmişti. Geyhatu, tahtı onun elinden almaya karar vermiş, Anadolu'daki orduyu da beraberinde alarak bu işi gerçekleştirmeye koyulmuştu. Bunu gerçekleştirmişti de. Fakat onun gitmesiyle doğan boşluktan bütün Moğol düşmanları yararlanmakta gecikmemişlerdi.

Bunların arasında *ahi*ler ve *rünûd* da vardı. Bunlar aynı türden bir grup oluşturmamakla birlikte, hem yabancı oldukları için Moğollara, hem de kentsel ekonomiye zarar verdikleri için Türkmenlere karşıydılar. Ne var ki, bunlardan biriyle güç birliği etmeksizin etkinliklerini ortaya koymalarına olanak

yoktu. Türkmenler arasında da, Karamanlılar ile Eşrefoğulları arasındaki soğukluk artık açıktan açığa kendini ortaya koymaktaydı. Eşrefoğulları, Siyavuş olayına karşın, Konya'daki yetkililerle ortak düşmanlarına karşı birleşmişlerdi. Karamanlılara karşı çıkmak için, Geyhatu'nun Kayseri'ye göndermiş olduğu Sultanın Konya'daki vekili olan kardeşi, Mesud'dan yardım istemişti. Fakat Mesud'un yöredeki öteki Türkmenler ile başı o kadar dertteydi ki, Konya'ya yardım edecek durumda değildi. Bunun üzerine Germiyanlar Konya'ya saldırmış, kenti yağma etmiş ve kalesi dışında ele geçirmişlerdi. Moğolların yaklaşmakta oldukları haberi üzerine geri çekildilerse de, Moğollar gözükmeyince tekrar geri dönmüşlerdi. Bunun üzerine Konya halkı Denizli hâkimi Fahreddin'in torununa çağrıda bulunmuştu. Germiyanlar geri püskürtüldülerse de Karamanlılara karşı bir şey yapılamamıştı.

İşte tam bu sırada Geyhatu, İlhanlıların hükümdarı ve ülkeyi iyi tanıyan bir kimse olarak, o zamana değin Türkmenlerin karşısına çıkmış bütün ordulardan daha büyük bir ordunun başında Anadolu'ya gelmişti. Amacı, yağma ve kıyımlarla ülkeye dehşet saçmaktı, adamları da bu konularda büyük bir beceri sahibiydiler. Ereğli yöresinde Larende kenti, nüfusunun çok küçük bir bölümü Türkmen olmasına karşın, acımasızca yağma edilmişti. Ardından Denizli ve Menteşe toprakları da aynı kaderle karşı karşıya kalmışlardı. İlhanlı ordusu, beraberinde pek çok tutsak da getirerek Konya'ya dönmüştü. Orada bile tüyler ürpertici izlenimler bırakmışlardı (Kasım 1291 - Şubat 1292). Bu girişimlerde elde edilen tek şey harabeler yaratmak olmuştu. Türkmenleri yok etmeyi başaramamışlar ve bu olayların yol açtığı kargaşalıklardan her anlamda yararlananlar gene Türkmenler olmuştu.

Bu olayların anlatılması sıkıcı da olsa, belirli bir izlenimi iletmeleri yönünden buna gerek duyuyoruz. Kıbrıslı Frankların ele geçirmiş oldukları Alanya'yı onlardan alan ve bir süreden beri ellerinde bulunduran Karamanlılara karşı çarpışmak gerekiyordu. Sultan Mesud da, aynı dönemde Kastamonu'daki Türkmenlere karşı çarpışmaktaydı ve onlara tutsak düşmekten kıl payı kurtulmuştu. Genellikle bu yöredeki Türkmenlerden güneydeki ya da güney batıdaki Türkmenlere oranla daha az söz edilmektedir. Belki de Kastamonu'daki Türkmenler belli başlı kentlerden uzakta olduklarından, Selçuklular ve Moğollar ile aralarında pek fazla bir sürtüşme olmuyordu. Bu kez aradaki çatışma, biraz da Mesud'un kardeşi Siyavuş'un ona

karşı başlattığı bir ayaklanma niteliğinde olmuştu. Fakat bu olayın ayrıntıları, nedenleri ve kronolojisi bilinmemektedir. Bir kuşak öncesindeki İzzeddin ve Rükneddin gibi, bir süre sonra bu kardeşler de barışmışlar, ama iki yıl sonra gene aralarında bir anlaşmazlık baş göstermiş sonra yeniden barışmışlardı. Bütün bunlar da Türkmenlerin işine yaramaktaydı ve Moğol güçlerinin yarattıkları özel durumların dışında, Türkmenler artık Anadolu'daki kamusal yaşamın en belirgin etkeni durumuna gelmişlerdi.

Parçalanmanın ve çöküşün belirtileri giderek çoğalmakta ve her yerde görülmekteydi. Geyhatu'nun tutumunun bunda büyük katkısı olduğu kuşkusuzdu. 1294'de onu deviren Baydu'nun ve 1295'de Baydu'nun yerine geçen Gazan'ın da buna katkıları olmuştu. Geyhatu, Moğol hazinesinin haklarını koruyan Mücirüddin'in mevkii de dahil olmak üzere, 'Rum'daki bütün mevkileri sistemli bir biçimde iki kişi arasında bölüştürmüştü. Bu da anlaşmazlıkları, entrikaları ve düzensizliği arttırmaktan başka bir işe yaramamıştı. Görevlilerin tümü İlhanlı Hükümeti'ne yaranmaya bakıyordu. O dereceye kadar ki, Anadolu'da birlik diye bir şey yoktu ve ülkenin özerkliği yalnız sözde kalmıştı. Her yöre özel bir beylik biçimine dönüşmeye çalışmaktaydı.

Kötü bir rastlantı sonucu olarak, Anadolu'daki Moğol kontrolünün iyice artması, Moğol devletindeki bazı hataların görülmesiyle eşzamanlı olmuştu. Bu etken, Moğol hükümdarlarını, bütün topraklarında daha sıkı bir denetim yapmaya yöneltmişti. Anadolu'daki İlhanlı orduları daha da güçlendiklerinden, İlhanlıların iç işlerinde daha büyük bir rol oynamaya başlamışlardı. Kongurtay'ın başaramadığı, Geyhatu'nun ise sonuçlandırdığı ayaklanmalardan daha önce de söz etmiştik. Bu olaylara ister istemez Sultanın ve daha başkalarının karışmış olduğunu da gördük. Ne yazık ki, bu yüzyılın son yılları ve bir sonraki yüzyılın ilk yıllarıyla ilgili olarak vakayinamelerin verdikleri bilgiler giderek azalmakta ve yalnız ülkede bulunan Moğol başbuğlarının aralarındaki çatışmalardan söz etmekte, halkın yaşamına aynı oranda ışık tutmamaktadırlar. Bunun nedenlerinden biri belgelemelerdeki kesikliklerdir, ama bir başka neden de, Moğolların kendi aralarındaki çatışmalarda bazı başbuğların zaman zaman onlarla güç birliği etmesi sonucu Türkmenlerin artık kesinlikle bağımsızlıklarını ortaya koymuş olmalarıdır. Bir yabancı gücün yararına ülkenin sömürülmesi yolundaki aksaklıkları düzeltebilmesi yönünden,

güçlü bir Moğol valisi de yararlı olabilirdi. Ne var ki, tam bir otorite sağlama yolundaki girişimlerin hiç birinden bir sonuç alınamamış ve Anadolu bağımsızlığına ancak İlhanlı İmparatorluğu'nun çöküşünden sonra, birbiriyle bağları bulunmayan bazı beyliklerin kurulmasıyla kavuşmuştur.

Gazan, henüz hükümdar olduğu sıralarda, daha önce Baydu'nun taraftarlarından biri olan Togaçar, Muinüddin'in akrabalarıyla birlik olarak 'Rum' da bağımsızlığını ilan etmeye çalışmıştı. Samagar'ın oğlu Arap tarafından yarımyamalak, ama gene eskiden Anadolu'da bulunmuş bir Moğol başbuğunun oğlu Baltu tarafından daha etkili bir karşı koymayla karşılaşınca da yenilmişti (1295). Bunun hemen ardından da Karamanlıların desteğiyle Baltu başkaldırmıştı. Gerçekte hiç bir gücü olmayan Sultan Mesud da bu olaya karışmıştı. Baycu'nun torunlarından biri olan Sülemiş tarafından yenilgiye uğratılınca, Baltu kaçıp, Kilikya'daki Ermenilere sığınmıştı. Moğol hükümdarının öfkesinden çekinen Ermeniler onu Gazan'a teslim etmişler, o da Baltu'yu başını vurdurarak öldürtmüştü (*696/1297*). Sultan affedilmekle birlikte Tebriz'de yaşamaya zorunlu kılınmıştı ve onun yerine eski rakibi ve yeğeni Alaaddin Keykubat getirilmişti. Alaaddin'in Kilikya'ya kaçışından, belki de Ermenilerin teklifiyle, 'Rum'a tekrar bir Sultan olarak dönüşüne kadar geçen süre içindeki yaşamıyla ilgili hemen hiç bir şey bilinmemektedir. Anadolu'daki durum eskisi gibi sürüp gitmiş ve bu kez de Karamanlıların desteğiyle Sülemiş başkaldırmıştır (*698/1299*). Sivas yakınlarında Moğol ordusu tarafından yenilgiye uğratılınca kaçıp Suriye'ye sığınmıştır. Memlûk vakayînamelerinden bu olayla ilgili, öncekilerden daha ayrıntılı bilgi edinebiliyoruz. Bir sonraki yıl geri döndüğünde, yakalanmış ve öldürülmüştür. Bu kimseler özellikle başkaldırmak istemiyorlardı, ama daha önce başkaldıran bir kimse karşısında kazandıkları zaferden ötürü hâkimi oldukları bu ülkede uyguladıkları yönetimi, İlhanlılar onların kaçınmak istedikleri bir denetimin altına sokmak istemekteydiler. Bunu önlemenin tek çaresi de başkaldırmaktı. Ayrıca, bu kimselerin babalarının daha önceleri o ülkede görev almış olduklarını görüyoruz. Bu topraklar hangi yollarla onların eline geçmiş olursa olsun, buraya karşı bir bağları da olduğu anlaşılmaktadır.

Her fatihin bir önceki hâkimin yakınında bulunmuş kimseleri ortadan kaldırmaya çalışması doğaldı. Sultanların davranışları da bu düzeyde olmuştur. Alaaddin Keykubat öç alma işinde o kadar ileri gitmiştir ki, bu konuda büyük bir ün yap-

mıştır. Yaranmak için o da Gazan'a gitmiş, ama Gazan başını vurdurmuştur. Bunun üzerine Mesud Anadolu'ya dönmüş, ama bu kez Sultanlık onu doğru dürüst beslemeye bile yetmemiştir. Gerçek otorite yönünden ise ona her zaman olduğundan da kısıtlı olanaklar tanınmıştır (702/*1303*). Bu tarihten sonra, Sütay ile özellikle Sülemiş karşısında kazanılan yengide çok büyük payı olan Moğol askeri liderlerinden Çoban ve daha sonraları da 705/*1306* dolaylarında yeni İlhanlı hükümdarı Olcaytu tarafından Anadolu'ya gönderilen İrencin, bu ülkede otorite sahibi olmuşlardır. Sultanlığın yok olması da bu yıllara rastlar. Fakat bu öylesine karanlık bir biçimde olmuştur ki, o çağlarda yaşayanlar bundan söz bile etmemektedirler. Daha sonraları bu olayları yazmak isteyen yazarlar da olaylar ve tarihler üzerinde bir türlü anlaşamamaktadırlar. Sultanın ölmesi ve hattâ onun yerine geçecek birinin bulunamaması bile uygulamada artık bir önem taşımamaktaydı. Selçuklu hanedanının bazı üyeleri, özellikle bazı kız evlatları yaşamışlardır ve bazı ileri gelen kimselerin bu kadınlardan nasıl yararlanmış olduklarını göreceğiz. Siyasal açıdan Selçuklular önemlerini yitirmişlerdi, daha doğrusu on beş, yirmi yıl öncesinden beri bu hanedan artık bir önem taşımaz olmuştu.

Olcaytu'nun, tam nasıl olduğu bilinmeyen bir biçimde 1313'de ölmesinden sonra, ülkenin gerçek hâkimi Çoban tekrar 'Rum'a dönmüş, ve hükümete el koymuştur. İrencin ise, yerinden hemen alınmamıştır. Ne var ki, Çoban uzun süre orada kalamamış ve iktidar oğlu Timurtaş'a geçmiştir. Timurtaş'ın 722/*1321*'de niçin başkaldırmış olduğu ise bilinmemektedir. Fakat Timurtaş bunu, kendisinden öncekilerin çoğu gibi yalnız siyasal nedenlerle yapmamıştır. Bu başkaldırmanın bir dinsel yönü de olmuştur. Timurtaş, kendini bir *mehdi*, yani Müslümanlarca ve özellikle Şiilerce beklenmekte olan bir kurtarıcı olarak yorumlayarak bu ayaklanmayı yürütmüştür. O dönemde hâlâ tam anlamıyla güçlü olan Çoban'ın doğrudan doğruya kendisinin gidip, oğlunun yönetmekte olduğu başkaldırmayı bastırması istenmişti. Çoban, suçu oğlunun yanında bulunan kimselere atmış ve onları idam ettirmiş, oğlunu yeni İlhanlı hükümdarı Ebu Said'e götürmüş ve yalnız onu affettirmekle kalmamış, 'Rum'u yönetmek üzere yeniden oraya gönderilmesini de sağlamıştır. İkinci kez Anadolu'ya gelişinden sonra Timurtaş'ın büyük desteğini gören Aksarayî, bu ayaklanma olayının üzerinden atlamakta ve suçu İrencin'e yüklemektedir. Aksarayî, İrencin'in Timurtaş'a karşı geldiğini ve sonunda idam

edildiğini söyler. Timurtaş'ın ikinci kez Anadolu'ya gelişinden sonra böyle bir olayın geçmesi mümkündür. Gene de, Timurtaş'ın ayaklanma nedeni bilinmemektedir ve Anadolu'dan çok İlhanlı Devleti'nin durumuyla ilgili olduğu sanılmaktadır. 727/*1326*'da Çoban'ın düşüşünden sonra Timurtaş ikinci bir ayaklanmaya girişmek zorunda kalmıştır. Sonunda, kendisinden önceki Sülemiş gibi o da Mısır'a kaçmıştır. Oysa uluslararası durum artık eskisi gibi değildi ve Memlûkler ile Ebu Said arasında barış anlaşması yapılmıştı. Bu nedenle ya da başka nedenlerden, Timurtaş bazı entrikalar çevirmekle suçlanmış ve 728/*1327*'de idam edilmiştir.

Bu olaydan kısa bir süre sonra, rakibi Büyük Hasan'dan onu ayırmak için Küçük Hasan diye bilinen, ailenin son üyesi de ortaya çıkmıştır. 1335'de ölen Ebu Said'in yerine kimin geçeceği tartışılmakta olduğu bir dönemde, 'Rum'da bir araya toplamayı başardığı babasının taraftarlarının yardımıyla bir ayaklanma başlatmıştır. Çarpışmalar genellikle 'Rum'un dışında olmuş ve Türkmenlerin egemenliği altında olmayan eyaletler Timurtaş'ın eski kumandanlarından biri olan Eretna'yı benimsemişlerdir. Eretna'nın Hasan'ın başlatmış olduğu ayaklanmaya nasıl bir tepki gösterdiğini biliyoruz. Sonunda zaferi Büyük Hasan kazanmış, İlhanlı Devleti'nin büyük bir bölümü onun eline geçmiş, o da burada Celâyirler diye bilinen yeni bir hanedan kurmuştur. Fakat bu olayların Anadolu'da önemli yankıları olmamıştır.

Timurtaş'ın düşüşüne kadar olan dönemdeki olayları aralıksız izledik. Bu dönemde, önemli bir değişiklik olmaksızın aynı düzeydeki bir durumun sürüpgittiğini gördük. Çok özetlenmiş olmakla beraber bazı ayrıntıları da yansıtan bu anlatının, yalın olduğu kadar da kesin olmayan bir genel görünümü yansıttığı gözden kaçmamıştır. Bunun nedeni, on üçüncü yüzyılın sonlarından başlayarak kaynakların birbiri ardısıra susmuş olmalarıdır. İbn Bibî 1282'de, adı bilinmeyen Konyalı yazar 1294'de susmuşlardır. Aksarayî ise, 1325 yılına değin kendi görüşüne göre uzun uzun açıklamalara girişmekle beraber, içinde bulunduğu koşullar nedeniyle 1300'lerde tarihsel belgelemesine ara vermek zorunda kalmıştır. Bu nedenle de, çok dağınık ve kesik kesik bilgileri bir araya toplamak zorunda kalıyoruz. Moğol valilerinin nasıl davrandıkları konusunda genellikle İlhanlı kaynaklarına baş vurmak gerekiyor. Memlûklerin 'Rum'un tarihiyle ilişkileri oranında Suriye - Mısır kaynaklarına da danışabiliyoruz. Fakat okurlarımızın da gördüğü

gibi, bu Moğol valilerinin etkinlikleri ancak Orta Anadolu'nun kapsamı içinde kalmıştır. Oysa başka kaynaklardan, ülkenin geri kalan bölümlerinin de hâlâ var olduklarını ve önemli olayların pek çoğunun bu bölgelerde olageldiğini görüyoruz.

Moğolların bütün öfkesine karşın, Türkmenler yok olmamışlar, hattâ daha da güçlenmişlerdir. Yalnızca bulundukları yerlerde kalmakla ve bazı kentsel merkezleri ele geçirmekle, gerçek küçük beylikler kurmaya başlamışlardır. Kronolojik tarihsel belgelerin bulunmamasına karşın, şimdi bu beyliklerin on dördüncü yüzyılın başlarında ne durumda olduklarını incelemeye çalışacağız.

4

TÜRKMEN BEYLİKLERİNİN KURULUŞU

En eski ve en uzun süre güçlü olmayı başaran Türkmen beyliği, hiç kuşkusuz, Karamanlı Beyliği olmuştur. Bir araya derlenmesi mümkün olduğu oranda, bunların ilk dönemlerine ve 1276 - 77'de parlak bir biçimde yeniden ortaya çıkışlarına değindik. On dördüncü yüzyılda Konya'da yazan Eflaki'ye göre, o dönemde öylesine yaygınlık kazanan beyaz başlıkların yaratıcısı Denizli'deki adaşı değil de, Karamanoğlu Mehmed'dir ve bu da onun ne denli etkili olduğunu göstermektedir. Konya'nın hâkimi olduğu dönemde Türkçenin resmî dil olarak kullanılmasını isteyen de gene Mehmed Bey'dir ve kendi yazışmalarında Türkçeyi kullandığı kesinlikle bilinmektedir. Bu yenilikle bir anda bazı önemli sonuçlara varılmamışsa da, gene de çok büyük bir değer taşımaktadır. Daha önce de belirttiğimiz gibi, Mehmed Bey, otoritesini gerçek ya da sahte bir Selçuklunun ardına gizlemeyi daha uygun bulmuştur.

1283'den sonra, Mehmed Bey'in yerine kardeşlerinden biri, Güneri Bey geçmiştir. Hiç değilse, bu Karamanlı beyinin etkinliklerini yakından bilen *Selçukname*'nin adı bilinmeyen yazarı, ondan bu adla söz etmektedir. Fakat başka hiç bir yerde, ne sikkelerde, ne kitabelerde hattâ ne de Şikârî'de ondan hiç değilse bu adla, söz edilmeyişi çok şaşırtıcıdır. Şanını ortaya koyan Maciddin adından başka adlarının da olması mümkündür. Ama *Selçukname*'ye göre onun yaşamakta olduğu 683 yılından 699 ya da 700 yılına kadar olan dönemde belgeler onunla

ilgili hiç bir bilgi vermemektedirler. Bu nedenle onu, Mehmed Bey ile bir sonraki yüzyılda Karamanlıların başında gördüğümüz Karaman'ın küçük oğlu Mahmud Bey'in arasına koymak daha uygun olacaktı. Tarihte komşularıyla olan ilişkileri, onun da babası gibi Moğollara karşı olduğunu, ama Sultanlara karşı başkaldırmaktansa, mümkün olduğu sürece onların ardında gizlenerek etkinliklerini sürdürmeyi yeğlediğini göstermektedir. İsauria ve Kilikya Toroslarında ailenin gücünün eski merkezleri Ermenek ve Mut bölgelerini elinde bulundurmaktaydı ve bunlara İç Anadolu'daki Larende'yi, kıyılardaki Alanya'yı da eklemiş kuzey-batı yönünde Ereğli hattâ Niğde'ye kadar etkisini duyurmuştu. 700 tarihli bir kitabede bir Karamanlının adını görüyor ve bu ailenin kentlerde dinsel yapılar yaptırmaya başladıklarını anlıyoruz. Karamanlıların birkaç kez, Selçukluların başkenti ve daha dışta kalan topraklarının gerçek merkezi Konya'yı egemenlikleri altına almaya çalıştıklarını görmüştük. Mahmud'un yerine geçen Musa, nasıl olduğu hiç bilinmeyen bir biçimde ve *ahi*lerin karşı koymalarına rağmen *711/1311* yılında Konya'yı bir kez daha ele geçirmişti. Ancak Çoban, onu geri çekilmek zorunda bırakmıştı. Timurtaş, Niğde yöresini onlara karşı savunmuştu, fakat bu konuda geniş bilgisi bulunan Aksarayi, belki de Moğol başbuğunun ilk başkaldırmasını izleyen dönemde, Türkmenler ile iyi ilişkiler kurduğunu ve böylelikle onlarla barış yapılmasını sağladığını söylemektedir. Konya'nın Türkmenlerin eline bu sıralarda geçtiği bilinmektedir. Moğollar ya bu yörelerle artık ilgilenmemekteydiler ya da artık oralarla ilgilenecek durumda değildiler. Sonunda Konya halkı kaçınılmaz olarak yorumladıkları bir kadere bir an önce boyun eğmenin daha doğru olacağı yargısına varmıştı. Belki de bazı bakımlardan Türkmenleri Moğollara yeğ tutmuşlardı. Karamanlılar da gözle görülür biçimde uygarlaşmışlar ve böylelikle kendilerini kabul ettirmeyi başarmışlardır. Her zaman tüccarlar onların topraklarından geçmişlerdir ve Karamanlıların Alanya'yı ele geçirmeleri, onların kıyıya ulaşmak istediklerini göstermektedir. Camiler ve daha başka yapılar yaptırmışlar ve iyi Müslüman hükümdarların davranması gereken biçimde davranmaya özen göstermişlerdir.

İlk kez Eşrefoğulları, güçlerine hiç bir zaman erişememiş oldukları Karamanlıların yanında yer almışlardır. Belki Kürtler ile de karışmış olan Eşrefoğullarının, Konya'da kimin sözünün geçeceği konusunda ya da daha geniş çapta bir bağımsızlığı özledikleri için Karamanlılar ile çekişmiş olduklarından

daha önce de söz etmiştik. Sonra daha batıda, Konya eyaletinin Beyşehir hudutlarında yerleşmişlerdi. Zaman zaman Kavala, Abgarum ve daha başka yerleri de ellerine geçirmişlerdi. Süleyman ibn Eşref'in 1290 yıllarında Beyşehir surlarındaki bir kapıyı tamir ettirmiş olduğunu bir kitabeden anlıyoruz. Süleymanşehir adını alan aynı kentte bir de cami yaptırmıştır ve bu caminin yapılmasıyla ilgili senetler günümüze kadar ulaşmıştır. Bu da onun uygarlaşmış bir hükümdar olmak için çaba gösterdiğini ortaya koymaktadır. Onun için yapılan ve 702/1302 yılında gömüldüğü türbeyi bugün de görmek mümkündür. Oğlu Mübarizüddin Mehmed, Akşehir ve Bolvadin'i de topraklarına katmış, Akşehir'de bir cami yaptırmış ve 1314'de Timurtaş'a saygılarını sunmaya gitmiştir. Böylelikle, karşılığında pek fazla bir şey ödemeksizin gücünü ortaya koymuştur. Ne var ki, Timurtaş 1326'da başkaldırmış, Beyşehir'i eline geçirmiş ve Mübarizüddin'i öldürtmüştür. Bu da hanedanın sonu olmuştur. Bu yöreler Moğolların egemenliği altına geçtiğinden değil de, olaylar sonucu Karamanlılar ve Hamidîler arasında toprakları bölündüğü için hanedan ortadan kalkmıştır.

Belgelerde Hamidîler ile ancak on dördüncü yüzyılın başlarında karşılaşıyoruz. Bu dönemde Antalya, Eğridir ve Uluborlu'nun onların elinde olduğu söylenmektedir. Öteki Türkmen komşuları gibi, kitabeler on üçüncü yüzyılın sonlarında ve on dördüncü yüzyılın başlarında onların o yörelerde bulunduklarını kanıtlamaktadır. Antalya'nın gerisindeki yörelerde çok sayıda Türkmenin bulunduğu, on üçüncü yüzyılın ortalarında İbn Said'ce de bilinmekteydi. Fakat *Pervane*'nin zamanında, merkezi Antalya olan kıyı eyaletleri Muinüddin'in akrabası olan, Bahreddin'in elindeydi ve Bahreddin bir zamanlar Ertöküş'ün egemen olduğu yörelerde özerk duruma gelmişti. Herhalde Antalya, 1280'de onun yerine geçen kimseden Türkmenlerin eline geçmişti, fakat bu olayın kesin tarihi bilinmemektedir. Hamidîler, bu yöreleri ailenin üç üyesi arasında paylaştırmışlardı. Antalya beyi Timurtaş tarafından yenilgiye uğratıldıktan sonra, kent, bir süre için Mısır'a sığınan ailenin bir başka üyesi tarafından yeniden ele geçirilmiştir.

On üçüncü yüzyılın son çeyreğinde ve on dördüncü yüzyılın başlarında Karamanlılara karşı çıkan başlıca güç Germiyanlar olmuştur. Ne var ki, bu iki adın Arapça yazılışları birbirlerine çok benzemektedir ve pek çok kez birbirlerine karıştırıldıklarından bu noktaya dikkat etmek gerekmektedir. Bu ikisini her yönden birbirleriyle karşılaştırmak mümkün değil-

dir. Germiyanların bir Türk - Kürt karışımı olmaları mümkündür ve Selçuklu - Moğol hükümetince, Türkmenler karşısında onlara yardımcı olmaları için 1275 yıllarına doğru doğu Anadolu'dan alınıp batı Anadolu'ya yerleştirilmişlerdi. Sultanlık üzerinde hak öne süren kimselerin arasında sık sık çatışmalar olduğundan ve bu kimseler de kendileriyle güç birliği edecek gruplar aradıklarından, Germiyanlar, resmi iktidarla birlik oldukları kadar da onlara karşı gelmişler ve genel çöküş nedeniyle, onlar da sonunda başkaları gibi bir beylik kurmuşlardır. Ne var ki burada Germiyan adı bir grubun adıdır ve başka yerlerde olduğu gibi, bu grubun başındaki yönetici ailenin adı değildir. Bu aile ataları 'Alişir'in adını almıştı. Merkezleri Kütahya idi ve bir bölümü eski Selçuklu kumandanları, bir bölümü de Türkmen başbuğları olan komşularının üzerinde bir hegemonya kurmuşlardı. On üçüncü yüzyılın sonunda Alişir'in soyundan gelme Yakup, güçlü bir bey durumuna gelmişti. Kitabeler onun doğuda Ankara'yı kontrolü altında bulundurduğunu, batıda ise genel olarak Bizans'ın ve Alaşehir'in ona *baç* ödediğini, Menderes üzerinde Trablus'un, Gümüşşar'ın, Sivriköy, Simav ve Kula'nın onun elinde bulunduğunu gösteriyor. Akrabaları ya da ona bağımlı olan kimseler, Denizli, Aydın ve hattâ Afyonkarahisar'ı yönetmişler ve Fahreddin Ali'nin torunları buralardan tamamen yok olmadan önce, ona baş eğmişlerdir.

El-Ömeri, Fahreddin Ali'nin torunlarının 1314'de hâlâ Karahisar'da olduklarını ve 1324 dolaylarında Timurtaş'a karşı koyabilmek için Germiyanlara baş eğdiklerini söylemektedir. Karahisar, daha sonra Germiyan topraklarına katılmıştır. Germiyan Devleti'nde çok sayıda at beslenmekte, tarım yapılmakta ve hattâ pirinç bile yetiştirilmekte, geleneksel yerli dokuma endüstrisi sürdürülmekte, altın ve gümüş madenleri bulunmaktaydı. Menderes yöresinde de ticaret gelişmiş durumdaydı. Yakup camiler de yaptırmıştır ve oğluna bir kahramanlık destanı sunulmuştur. El-Ömeri'nin çağında bu beyliğin gene aynı güçlülükte olması mümkündür. Daha sonraları İbn Batuta'nın, komşu Türkmenler arasında Germiyanların Yezîdi eğilimlerine karşı duyulan düşmanlığı yansıttığını görüyoruz.

Denizli'de Türkmenlerin özgürlüklerini kazanma yolundaki ilk girişimlerinin bir sonuç vermemiş olduğundan daha önce de söz etmiştik. Bu kentin yerli dokuma endüstrisi büyük bir zenginlik kaynağı olduğundan, daha sonraları doğrudan doğruya Selçuklu hükümetinin yönetimi altına alınmıştı ve Sel-

çukluların güney-batı yöresindeki başlıca üsleri durumuna gelmişti. Daha sonraları, Fahreddin Ali'nin torunları ile Germiyanlar arasında bu kent paylaşılamaz olmuştu. Fakat Gazan ve ünlü tarihçi veziri Reşidüddin, belki de biraz blöf yaparak, bu kentin Moğol rejimine yeterince bağlı olduğunu ve burada İlhanlıların bir yazlık saray yaptırabileceklerini düşünmüşlerdi.

Germiyan Beyliği'nin karşılaştırmalı olarak gücünü yitirmesi önceleri Greklerin elinde bulunan yörelerde yeni bir Türkmen beyliğinin kurulması ve gelişmesine bağlıdır. Daha önceki iki yüzyılın tarihini incelemiş olanlara, Türkmenlerin bağımsızlıklarını ortaya koymalarıyla Bizans İmparatorluğu'ndan ele geçirdikleri topraklar üzerinde yayılmaya başladıklarını görmek şaşırtıcı gelmeyecektir. Bu yayılmada, Bizans hükümetinin İznik'ten Kostantinopolis'e geçmesinin ve Avrupa'daki etkinlikleri nedeniyle, Asya'daki hudutlarının savunmasına daha az önem vermesinin de büyük payı olmuştur. 1270'den başlayarak, Anadolu'nun güney-batı ucu, Bizanslılarca, artık bir daha ele geçirilemeyecek kadar yitirilmiş bir yöre olarak yorumlanmıştır. 1300 yılına değin, bütün batı eyaletleri, Ege kıyılarına kadar Türkmenlerce ele geçirilmişti. Buralarda kalan birbirinden kopuk tek tük yerler de, ancak komşu beylerin insafına kalmış bir biçimde yaşamlarını sürdürebilmekteydiler. Burada İmparator Andronikus'un bu toprakları yeniden ele geçirmek, hiç değilse sınırlarını belirlemek için, Katalan Kumpanyası diye bilinen bir paralı askerler grubundan yararlanmak isteyişinden, sonunda da bu askerlerin fazla başarılı olmaları nedeniyle onların uzaklaştırıldıklarını görmekten büyük bir memnunluk duymuş olduğundan, Kumpanya'nın bir süre için, bir bölümünü ele geçirmiş olduğu topraklarda, Türkmenlerin yeniden ve bu kez kalıcı olarak yerleşmelerine nasıl göz yummak zorunda kalmış olduğundan söz etmenin yeri değil. 1304'den sonra Bizanslılar, bu yolda hiç bir çaba göstermemişlerdir. Bunun tam karşıtı olarak, her zaman olduğu gibi, Kostantinopolis'de birbirlerine karşı olan güçler, rakiplerini yenebilmek için, ellerinin altında bulabildikleri Türkmen güçlerinden yardım istemişlerdir.

Güneyden kuzeye doğru Menteşe, Aydın, Saruhan, Karesi beylikleri uzanmaktaydı, daha doğuda ise Osmanlılar bulunmaktaydı.

Menteşe Beyliği, çağımızda, P. Wittek tarafından yazılmış değerli bir monografinin konusu olmuştur. Bu beylik, 1290 yıl-

larından önce, az çok kurulmuş durumdaydı. Oysa Sıvas yörelerinde yerleşmiş bir Türkmen grubunun önderi Menteşe'nin 1277 yıllarında Karamanlıların savaşlarıyla ilgili olduğu dönemde, bu beylik henüz kurulmamıştı. Belki de, daha sonraki dönemde Eşrefoğullarına karşı girişilen savaşlar sırasında, Menteşe batıya göç etmiş ve 'Ladik'in ötesine gitmişti. 1282'de onu burada başkalarıyla savaşırken görüyoruz. On dördüncü yüzyılın başlarında ise, Menteşe toprakları Rodos'daki Hospitallerin henüz yerleşmekte oldukları yörelerin karşısına gelen Milas ve Muğla'yı da kapsamaktaydı.

Aydın Beyliği'nin topraklarını oluşturacak yöreler, ilk kez güneyden Menteşe ve ona bağımlı Sasa tarafından, 1282'de on dördüncü yüzyılın başlarına değin zorlanmıştı. Daha sonraları da Aydın'ın oğulları Sasa ile birlikte, onun ölümünden sonra da yalnız başlarına bu yörelere saldırmaya devam etmişlerdir. Bir zamanlar Germiyanlara bağlı olan ve sonra bu beyliği kuran Aydınoğlu Mehmed ile ilgili 700/*1300* yıllarından önce hiç bir bilgi edinemiyoruz. Onun torunu Umur Bey zamanında, bir süre için bu hanedan gerçekten büyük bir güç haline gelmişti. Umur Bey'in *gazi* olarak girişimlerinin ve Bizans'ın durumunun bunda önemli etkisi olmuştur.

Uzun ömürlü olmayan Saruhan ve Karesi hanedanlarıyla ilgili olarak, on dördüncü yüzyılın başlarında var olduklarından öte bir şey bilinmemektedir.

O sıralarda Söğüt yakınlarında kurulmuş Osmanlı Beyliği ise, daha sonraları Osmanlı İmparatorluğu'nun özünü meydana getirmiştir. Fakat bu dönemde onları, genellikle kendilerinden daha güçlü öteki komşularından ayıracak bir özellik yoktur. Burada, daha sonraki tarihlerde Osmanlı Sultanlarının atalarının gelecekteki yüceliklerini belirleyen niteliklerini saptamak yolunda yazılmış destanlara değinmemize bir gerek yok.

Her ne kadar coğrafya koşulları Türkmenlere batı yönünde yayılmaya çok geniş olanaklar tanımışsa da, aynı dönemde Trabzon yöresindeki Türkmenlerin de davranışlarının aynı düzeyde oluşu çok ilginçtir. Elli yıl sonra orada özerk bir grup olarak göreceğimiz 'Chaldaea Türkleri', 1290 yıllarında Trabzon Devleti'nin batı hudutlarındaki dağlara yerleşmişlerdi. Bundan birkaç yıl sonra bir Gürcü vakayînamesi Bayburt ve İspir dolaylarında, çok büyük bir Türk grubuna karşı kazanılmış bir zaferden söz etmektedir. Aynı vakayîname, 1340'lara doğru 'Rum'un hükümdarı Orhan'a karşı kazanılmış bir zaferden de söz etmektedir. Günümüze kadar ulaşan bu vakayîna-

meyi, daha sonraki bir tarihte uyarlayan kimsenin, bu adla ünlü Osmanlı beyini tanımlamak istediği anlaşılıyor, ama bunun mümkün olamayacağı kesindir. Başka olaylarda da olduğu gibi, bunda da Gürcü destek güçlerinin Moğollara bağımlı olarak Anadolu'ya yaptıkları seferler belirtilmek istenmiş olabilir. Ama taa oralara kadar uzanan seferler yapılmış mıydı? Gürcü hudutlarının yakınlarında başka bir Orhan Bey'in yaşamış olması da mümkündür ve bu daha büyük bir olasılık taşımaktadır. El-Ömerî de, Trabzon Devleti'nin yakınlarında ve Trabzon ile Kastamonu arasında daha küçük bazı beyliklerin bulunduğundan söz etmektedir. Bu beyliklerin yerlerinin kesinlikle belirlenmesinin mümkün olmaması, bu beyliklerin var olmadıkları anlamına gelmez. Bunların arasında, Muradüddin Hamza'nın kurduğu Qawiya Beyliği'nin varlığı özellikle bilinmektedir, çünkü Samsun'a ve Turancuk'a (acaba bu, o zaman o adla bilinen Osmancık olabilir mi?) giden tüccarlar buradan geçiyorlardı. Bu beyliklerin daha sonraları Kastamonu Devleti'nin ya da Eretna'nın devletinin topraklarına katılmış olmaları mümkündür. Qawiya'nın Osmanlı Beyliği'nin doğusunda olması mümkündür.

Kastamonu Beyliği, siyasal merkezlerden uzakta bulunuşu nedeniyle vakayînamecilerin dikkatini üzerine çekmemiştir ve bu beyliğin nasıl kurulmuş olduğunu bilebilmek güçtür. 690/*1291* yıllarından önce o yörede etkinliklerde bulunmuş başbuğ Muzafferüddin Yavlak Arslan'ın, Çoban'ın oğlu Hüsameddin Alp-Yörük'ün (?) oğlu olduğu söylenmektedir. Çoban, *beylerbeyi*ydi ve Kastamonu valisi olması da mümkündür. Keykubat tarafından ünlü Kırım seferini yönetmekle görevlendirilmişti. İbn Bîbî de, Muzafferüddin Yavlak Arslan'ın, daha önceleri babası ve dedesince yönetilmiş toprakların hâkimi olduğunu belirtmektedir. Onun 679/*1280* yılından önce babasının yerine geçtiği ve 691/*1292*'deki ayaklanmalar sırasında öldüğü bilinmektedir. Hüsameddin (ya da Nasrüddin) Mahmud adında bir oğlu olduğu bilinmektedir, fakat oğlunun bu yöreleri yönetmemiş olması mümkündür. Kutbeddin Şirazî'nin astroloji üzerine bir araştırmasını ve bir tarih tezini Muzafferüddin'e sunmuş olduğu, yönetimle ilgili bazı metinlerin de Mahmud'a sunulduğu bilinmektedir. Bu da, onların kültürlü olmakla övünen ve gerçekten otorite sahibi kimseler olduklarını göstermektedir. Gene de, 1256'da Kastamonu'nun genellikle Konya'da bulunan Yavtaş adında bir *beylerbeyi*nin egemenliği altında olduğu, 1258'de bu eyaletin, vezirliğin masraflarını karşılaması için Baba

Tuğrâ'î tarafından ele geçirildiği ve bir ara aynı nedenle Taceddin Mu'taz tarafından Tuğrâ'î'nin borçlarına karşılık bir güvence olarak bu kente el konulduğu da kesinlikle bilinmektedir. 1271'de ise, Muinüddin *Pervane*'nin oğullarından biri tarafından yönetilmekteydi ve onun oğlu Mehmed Bey 1295-9'da bu eyaleti yeniden fethetmişti. Aynı eyaletin hudutları içinde bulunan Osmancık ise, 1271'de Selçuklu - Moğol hükümetinin toprakları arasındaydı, çünkü Fahreddin Ali geçici olarak orada tutuklu bulunmuştu. Bu nedenle, Hüsameddin Alp-Yörük'ün Muzafferûddin Yavlak Arslan'ın ve Hüsameddin Mahmud'un o yörelerde geleneksel ve düzenli bir biçimde olmakla beraber gene de sınırlı bir güç ortaya koymuş bir ailenin üyeleri olduklarını ve *Pervane*'nin düşüşünü izleyen yıllarda Kastamonu'yu kısa bir süre ellerinde bulundurduklarını kabul etmek gerekiyor. Mesud II'nin ve Siyavuş'un başkaldırmalarında bu Türkmenlerin oynadıkları role daha önce değinmiştik. 1280 yıllarında Sinop'a saldırmak isteyen Bizanslıları da geri püskürtenler gene aynı Türkmenler olmuştur. Bunlar Türkmen başbuğları değildirler ve hattâ Siyavuş, Türkmen başbuğlarını onlara karşı kışkırtmak istemiştir. Böylece, Kastamonu'da on dördüncü yüzyılın başlarında kurulan uzun ömürlü beyliğin bu ailece kurulmadığını sanıyoruz. Bunları izleyen aile Candarlılar (ya da daha sonraki bir temsilcilerinin adı olan İsfendiyarlılar olarak) bilinmektedir. Daha sonraki kaynaklara göre adlarını önceleri Kastamonu'nun batısındaki Aflani'de yerleşen bir Candar'dan almaktadırlar. Bu Candar daha sonra Kastamonu'yu ve Sinop'u ele geçirmiştir. Fakat Sinop, hiç değilse 1324'e değin bağımsızdı ve Aksarayî Candar'ın oğlu Süleyman Paşa'nın 1314'de Kastamonu'nun hâkimi olduğunu söylemektedir. Grek yazarları Ebu Said'e saygılarını bildirdiği 1300 yıllarında bile ondan söz etmekte, fakat babasına değinmemektedirler. İbn Batuta da Süleyman Paşa ile tanışmıştır ve el-Ömerî'nin zamanında oğlu İbrahim henüz onun yerine geçmiştir. Ne var ki, el-Ömerî bu yöreden «Süleyman Paşa'nın ülkesi» diye söz etmektedir ve bunun üzerinde o kadar durmaktadır ki, Süleyman Paşa'nın burada gerçekten çok güçlü olduğu anlaşılmaktadır. Candarlılar, Çobanlılar'ın ya da daha başkalarının karşısında Türkmenleri temsil etmekteydiler. Bu nedenle, on üçüncü yüzyılın ikinci yarısında vakayînamelerin Türk olmaları gerekir. Aksarayî, Kastamonu'daki başbuğları, başka yerlerde özellikle üzerlerinde durduğu *uç*lardaki Türkmenler ile kesinlikle bir tutmamaktadır. Kastamonu yöresinde bu şe-

kilde nitelendirilen Türkmenler, yalnız 1260 yıllarında 'Hurma'nın oğulları'dır, ama onlarla ilgili hiç bir şey bilinmediğinden, daha sonraları o yörede yaşayan ailelerle olan bağları da bilinmemektedir.

Bizanslı tarihçilerin o yörede egemen olmuş Amour (oi) adında bazı kimselerden söz etmeleri ve başka hiç bir kaynakta bunlarla karşılaşılmaması nedeniyle, Kastamonu Beyliği'nin bir incelemesini yapmak daha da güçleşmektedir. Verilen bilgiler, Bizanslı tarihçilerin artık Çobanlılar ya da Candarlılar diye bilinen kimselerden mi söz ettiklerini gösterecek kadar ayrıntılı değildir. El-Ömeri'nin ve Kıya Mazenderani'nin Osmanlılar ile Kastamonu arasındaki Girdebolu'da kurulduğunu söyledikleri beylikten mi söz edildiği de anlaşılmamaktadır. Burada bu konunun ayrıntılarına girmemize olanak yok ve bunun sonucunun genel görünümü etkilemeyeceğini biliyoruz.

Sinop'un Candarlı Beyliği'ne katılışından önceki tarihi de daha açık seçik değildir. Sinop'un, Muinüddin Süleyman *Pervane*'nin topraklarının bir bölümünü meydana getirdiğini ve on üçüncü yüzyılın sonlarında gene oğlu Muhammed/ *Mehmed Bey*'in eline geçtiğini biliyoruz. Daha sonraları da, bir süre Samsun'u eline geçirmiş olan *Pervane*'nin torunlarından Mesud Bey'in eline geçmiştir. On dördüncü yüzyılın başlarında Sinop, Gazi Çelebi diye bilinen birinin elindeydi ve 1324'den sonra Süleyman, ondan ya da onun yerine geçen kimseden Sinop'u almıştı. Ne var ki, bu kimsenin çok ünlü olmasına karşın, kim olduğu bilinmemektedir. Trabzon ve Cenova vakayinamelerinden ve el-Ömeri ile İbn Batuta'nın dediklerinden *gazi* ve korsan olarak girişimleriyle büyük bir ün yapmış olduğunu, Karadeniz'de Kırım hattâ Kaffa'ya kadar uzandığını, Trabzona saldırdığını ve limandaki gemileri modern bir kurbağa adam gibi, denizin altından saldırıya geçerek batırdığını öğreniyoruz. Yazıcıoğlu ve Osmanlı vakayinameleri onun Selçuklu Sultanı Mesud'un oğullarından biri olduğunu söylemektedirler. Oysa daha önceki yazarlar, eğer ondan söz ederlerse, onun *Pervane*'nin torunlarından biri olduğunu söylemektedirler. Mezarında babasının adının Mesud Çelebi olduğu görülmektedir. Aksarayi'yi yayımlamadan önce bu konuyu tartışan modern tarihçiler bu konuda kesin bir yargıya varamamışlardır. Fakat Aksarayi Mesud Bey'den de söz ettiğine göre, Gazi Çelebi'nin Mesud (Bey'in ya da Çelebi'nin) oğlu olduğu düşünülebilir. Bazı yazarlarca, Sinop'un Candarlılar tarafından ele geçirilme tarihi

olarak verilen daha erken tarihlerin geçerli olması mümkün değildir, çünkü onun Sinop'ta önceleri yanlış olarak sanıldığı gibi 1356'ya değin olmasa bile, hiç değilse 1324'e kadar etkinliklerde bulunmuş olduğunun kanıtları vardır. Olsa olsa, Süleyman Paşa'nın egemenliğini tanımış olabilir, ama bunu gösteren kanıtlar yoktur. Fakat İbn Batuta'nın zamanında Sinop'un Candarlı topraklarına katılmış olduğu kesindir.

Okurlarımıza, Türkmenler tarafından saldırıya uğrayan sınırların yalnız Bizans sınırları olmadığını hatırlatmaya bir gerek görmüyoruz. Aynı türden Türkmen etkinlikleri Suriye ve Diyârmudar yörelerinde de görülmekteydi. Ama güçlü Müslüman Devleti Memlûklerin topraklarına girmekle, beylik kurabilme olanakları kısıtlanmış oluyordu. Daha sonraları Memlûkler, Toros yöresindeki sınır bölgelerinde böyle beyliklerin kurulmasını desteklemişlerdir.

Yukarıda sözünü etmiş olduğumuz beylikler, 'klasik' diye nitelendirebileceğimiz ve daha sonraları Anadolu'yu köklü hanedanlara bölme eğiliminde olan yazarların, okuyucunun dikkatini üzerlerine çekmeye çalıştıkları beyliklerdir. Ne var ki özellikle başlangıçta, durum çok daha çapraşıktı. Yazarlar, kendilerinden çok daha güçlü beyliklerle çevrelenmiş, bu nedenle de hiç bir zaman yayılabilme olanağı bulamamış ve sonunda sindirilmiş çok sayıdaki başka beyliklerden de söz etmektedirler. Metinlerde bunlardan söz ediliş biçiminden, Türkmenlerden mi, ya da Selçuklu - Moğol hükümetinden arda kalan görevlilerden mi söz edildiği, bunların özerk beyler mi ya da kendilerinden daha güçlü olanlara oağımlı kimseler mi oldukları anlaşılamamaktadır.

Bu bölümde bu beylikleri 'yerlerine yerleştirmeye' çalışacağız. Bunların gerçek tarihlerini saptamak çok çetin bir iştir ve bu kitabın bitiş bölümünde, ancak ana çizgileriyle bunu yapmayı deneyeceğiz. Bir zamanlar Selçuklu Türkiyesi olan ülkenin tarihinde bunların her birinin gerçekten bir yeri olmamıştır. Bunların bir bölümünün gene aynı Türkler oldukları doğrudur. Ne var ki, bazılarının biçimlendirmekte oldukları Türkiye, tamamen yepyeni bir Türkiye, hareket halindeki bir ülkeydi. Bu yönden daha da büyük bir değer kazanmaktadırlar, ama biz gene de bu sorunu, kitabın bitiş bölümündeki ana çizgilerin çerçevesi içinde tutmak zorundayız.

Daha sonraki tarihçilerin metinlerinde, Osmanlıların, Karamanlıların, Aydınoğullarının ve daha başkalarının da, genellikle yüce Alaaddin Keykubat mı ya da son Selçuklu Sultanı

Alaaddin Faramuz mu olduğunu belirlemek mümkün olmayan bir Alaaddin tarafından resmen Selçukluların yerine geçmekle görevlendirildikleri öne sürülmektedir. Bir dereceye kadar bunun kolay bir özür olarak kullanıldığında kuşku yoktur, çünkü bu kimselerin resmen Selçuklular tarafından görevlendirildikleri için o toprakları ellerine geçirmedikleri bilinmektedir. Her ne kadar günümüze kadar ulaşan senetlerin sayıları çok azsa da bu başbuğların ellerine geçirdikleri toprakları resmî bir biçime dönüştürmek için çaba gösterdikleri bilinmektedir. Kıya Mazenderanî'nin listesinde de bunun pek çok örnekleriyle karşılaşıyoruz.

5

ETNİK DEVRİM

Moğol istilalarının, önce önlerine kattıkları, daha sonra da birlikte getirdikleri pek çok yeni halkların Anadolu'ya yerleşmesine yol açmış olduklarından daha önce de söz etmiştik. Bunların bazıları İranlı, bazıları Türkmen ve hattâ bazıları da Moğoldu. Bu Moğollar yalnız garnizonlardaki askerler değildiler. Bir bölümü aileleri ve sürüleriyle birlikte gelerek Anadolu'nun doğu bölgelerine yerleşmişlerdi. Böylelikle, ülkedeki etnik grupların sayılarında, belirlemesi mümkün olmayan oranda bir artış olmuş ve bunu aynı nitelikteki bazı değişiklikler izlemiştir. Moğolları bir yana bırakırsak bile, yeni gelen Türkmen gruplarının da, kültürel ve ekonomik açıdan daha önce bu ülkeye yerleşen Türkmen gruplarının aynı olmadıklarını göreceğiz. Şu anda önemli olan, yeni gelen grupların hangi etnik ve kavimsel gruplara bağlı olduklarını saptamaktır. Selçuklu yayılmalarının Türkmen kavimlerinin yalnız bir bölümünü birlikte sürüklemiş olduklarını daha önce de belirtmiştik. Bunların 24 geleneksel Oğuz boyu oldukları söylenmekte ve bugünkü Anadolu'da, çeşitli yer adlarında bu 24 Oğuz boyunun hemen hemen hepsinin adlarıyla karşılaşılmaktadır. On beşinci yüzyıldaki edebî yazılarda ya da yönetimle ilgili metinlerde bunlara oldukça geniş yer verilmektedir. Bu nedenle, Osmanlıların akrabalık bağları olduğunu öne sürdükleri Kayı ve Akkoyunluların soydaşları olduğunu söyledikleri Bayundur'un ülkeye yeni gelen gruplardan olmaları gerekir. Ne var ki burada üzerin-

de durulması gereken bir nokta vardır. İlhanlı Devleti döneminde yazılmış bütün metinlerde geçen adları incelediğimi öne sürmeksizin, bu metinlerde de, Selçuklu döneminde yazılmış metinlerde olduğu gibi, kavim adlarından ender olarak söz edildiğini söyleyebilirim. Ancak on beşinci yüzyılda, Türkmen asıllı ya da ataları Türkmen olan büyük siyasal birliklerin kurulmaya başladığı dönemde, bunlardan açık seçik bir biçimde söz edilmeye başlanmıştır. Daha önceki metinlerde bunlardan daha az söz edilmesi, o dönemdeki siyasal rejimin daha güçlü ve kavimsel temellerden başka temeller üzerine kurulmuş oluşundan ve kavimlerin kendilerini bu biçimde ortaya koymalarına olanak vermeyişindendir. Bir yandan da, on dördüncü ve on beşinci yüzyıllarda Anadolu'da gelişen bir evrimin sonucunda, kavimsel duyguların yeniden canlanmış, hattâ bazı gruplarda bunun ilk kez önem kazanmaya başlamış olması mümkündür. Eğer bu varsayımın gerçek olduğu saptanırsa, Moğol istilaları döneminde bile bir kavimsel bağdaşıklığın bulunduğunu kesinlikle öne süremeyeceğiz. Ayrıca on altıncı yüzyılda bu kavimlerin yöreleri olarak kabul edilen yerler, daha önceki dönemlerle ilgili olarak bir ipucu vermemektedirler, çünkü Osmanlılar pek çok halk gruplarını bir yerden başka yere taşımışlardır, bir yandan da kendiliğinden bazı yer değiştirmeler olmuştur. Ana bölümü ancak on üçüncü yüzyılda ortaya çıkan bir kavmin bir bölümünün on birinci yüzyıldaki yayılmaya katılmış olması mümkündür. Fakat genellikle böyle iki dalga halinde Anadolu'ya gelen kavimlerin toprakları arasında da bir ayrım yapılmış olması gerekir. Bazan da önceden gelen grup başka yerlere göç etmiş olabilir ve artık aynı yerde yaşamayabilir. Germiyanlar konusunda bunun böyle olduğunu biliyoruz. Artukların kavmi olduğu söylenen Döğerler, on dördüncü yüzyılda artık büyük sayılar halinde Diyarbakır yöresinde yaşamamaktaydılar ve daha batıdaki Diyârmudar'a göç etmişlerdi. Ayrıca federasyonlar kurmuşlar ya da kavimler yeni adlar altında yeniden düzenlenmişlerdi. Örneğin on dördüncü yüzyılda Dulkadir ve Karakoyunlulara karşı gelen Akkoyunlular'da olduğu gibi.

Fakat bütün bunlar, ustaları Köprülü'nün izinde giden genç Türk tarihçilerinin ve özellikle Faruk Sümer'in, Osmanlı belgelerinin oldukça güvenilir ve eksiksiz bir bilgi edinmemize olanak verdiği on altıncı yüzyılda ve daha önceleri adı geçen bütün kavimlerin kaydedilmesi ve sınıflandırılması yolundaki çabalarının değerini azaltmaz. Ne var ki Osmanlılar bu belge-

lemeleri bu sonuçları ne gibi yöntemlerle uygulamaya koyabileceklerini saptamak amacıyla yapmışlardır. Bu da, daha önceki belgelemenin yetersiz olması nedeniyle Osmanlı belgelerine dayanarak araştırmalarımızı geriye doğru götürmek zorunda kaldığımız pek çok durumdan birini ortaya koymaktadır. Fakat tabii ki, bu çok büyük bir dikkatle uygulanması gereken bir yöntemdir. Ortaçağların sonunda, on dördüncü ve on beşinci yüzyıllarla ilgili dönemde, Memlûk belgelemeleri oldukça büyük bir önem kazanmakta ve Suriye - Mezopotamya ile Anadolu hudutları için de geçerli olan bilgiler vermektedirler. Fakat bu yörelerde yaşadıklarını gördüğümüz kavimlerin, gene aynı kavimlerin üyeleri olarak daha içteki bölgelerde de yaşamış olmalarını engellemez. Ne var ki batıdaki küçük Türkmen beyliklerinin hiç bir zaman onlarla akrabalık bağları olduğunu öne sürmemiş olduklarını da burada belirtmek yerinde olacaktır.

Anadolu'ya yerleşen Türkler yalnız Oğuz Türkleri değildir. Moğollar ile eşzamanlı olarak Anadolu'ya yerleşen Türk halkları arasında, örneğin Uygurlar gibi, başka Türk halklarından gelen gruplar da vardı. Teodore Laskaris'in Türkmenlere karşı koymaları için İznik Devleti'nin güney sınırlarına yerleştirdiği Kıpçaklar ile de bir karışma olması gerekir. Bir yandan da, önceleri tarafsız bir işgal ordusu olan Moğollar, İlhanlı İmparatorluğu'nun çökmesiyle kendi aralarında bölünmüşler ve yeniden kavimsel gruplar olarak düzenlenmişlerdir. Karamanlıların ya da *kadı* Burhaneddin'in tarihlerinden bu Moğolların bir bölümünün on dördüncü yüzyılın sonlarında hâlâ doğu ve orta Anadolu'da yaşamakta olduklarını, bazan Türkmenler ile birlik olduklarını, bazan da onlara karşı çıktıklarını ve ülkedeki hükümdarlar Moğol da olsalar onların karşısında bağımsız bir varlık gösterdiklerini anlıyoruz. Bu arada pek çok Kürt grupları da yer değiştirmiştir. On dördüncü yüzyılda, Diyarbakır'da kavimlerin dağılış biçimleri daha önceki dönemlerde olduğundan değişiktir, ama on altıncı yüzyıldaki durumlarının aynıdır. Ayrıca bu dönemde Kürtlerin önceleri hiç bir zaman görülmemiş oldukları Ermeni yörelerine de sızdıkları anlaşılmaktadır.

Eğer bu kavimlerin birbirlerinden ayrılan özellikleri çok olmasaydı, bu konuda daha derin bir incelemeye girişmemizin pek bir anlamı olmayacaktı. Olumlu sonuçların alınabileceği bazı durumlarda, bu araştırmaların sonucunda bir etnik grubun önceleri hangi yörelerde yerleşmiş olduğunu ve hangi yol-

ları izleyerek nereden nereye gitmiş olduklarını saptamak mümkün olabilecektir. Ayrıca değişik grupların değişik özellikleri olduğundan, belirli bir grubun koyun ya da deve besleyen bir gruba mı bağlı olduğunu ya da yarı yerleşik bir gruptan mı geldiğini anlamak da mümkün olabilecektir. Bütün bunların da ekonomik ve toplumsal tarih yönünden taşıyacakları önemi burada belirtmeye bile gerek görmüyoruz. Fakat şimdilik, bu alanda böyle sonuçların alınabileceğini ummanın ancak büyük bir iyimserlik olacağını belirtmemiz de gerekir.

Bugün Anadolu'da yaşayan Türkmenlerin kavimsel ilişkileri ne olursa olsun, Moğol istilalarının, Selçuklular döneminde de gördüğümüz Türkmenlerin sınırlarda toplanma eğilimini daha da arttırmış olduğu anlaşılmaktadır. Ana ulaşım ve haberleşme merkezlerini ellerinde bulunduran Moğolların orta Anadolu'ya yerleşmeleri üzerine, Türkmenler yeniden örgütlenerek sınır boylarında yerlerini almışlardı. Bir anlamda Türkiye, kenardaki bölgelerde kurulmuştur. Moğolların çökmesiyle orta bölüm, gerçek etkinlik gösteren gruplardan giderek arınmaya başlamış ve işte bu kenardaki bölgelerden Türkiye kendini yeniden yaratmıştır.

6

EKONOMİK DEVRİM

Moğol korumalığı altındaki Anadolu'nun siyasal ve kuramsal tarihi, bir karışıklık ve çöküş havasının yaygın olduğu izlenimini veriyor. Bunun bazı yönlerden böyle olduğunu kabul etmekle beraber, aynı dönemde büyük bir ticari ve kültürel etkinliğin de görülmüş olduğunu göz önüne alarak bu çöküşün gerçek boyutlarını saptamamız gerekir. Bu ülkede zaman zaman savaşlara ara verilmekte ve bütün bölgelerde savaşılmamaktaydı. Selçuklu Devleti'nin gelirlerindeki azalmanın başlıca nedeni bu gelirlerin bir bölümünün İlhanlı Devleti'ne aktarılmasıydı. İlhanlılar, Anadolu'da bulunmalarından ötürü doğan masraflarının Selçuklu Devleti tarafından karşılanmasını istemekteydiler. Bu gelirlerin bir bölümü de, masrafları doğal olarak devletçe karşılanan kurumların sürdürülmesi yolundaki sorumlulukları üzerlerine alan ileri gelen kişilere aktarılmaktaydı. Bu nedenle, ön yargılara kapıl-

madan belirli sorunları belgeleri inceleyerek çözümlememiz gerekmektedir.

Tarımsal alanda, özellikle doğu bölgelerinde Moğolların varlığı, batı yörelerinde de Türkmenlerin yayılmaları, ekilebilir toprakların durumunda bir değişikliğe yol açmış mıydı? Türkmen çobanlarının bir bölgeye gelişlerinin (doğrudan doğruya istilaların yol açtıkları sonuçların dışında) olumsuz bir etken olarak yorumlanamayacaklarını daha önce de belirtmiştik. Ne var ki şimdi ele almakta olduğumuz dönem konusunda bunu kesinlikle belirlemek daha güçtür. Genel bir açıdan bakıldığında, Moğol istilalarının etkilemiş oldukları ülkelerin büyük bir bölümünde, bunların yol açtıkları uzun süreli sonuç, göçebelikteki artış olmuştur. Göçebelikteki bu artış da tarıma zarar vermiştir. Moğollar ve onların önünde ya da onlarla birlikte Orta Asya'dan gelen Türkmenler, ya kişisel eğilimlerinden ya da böyle davranmaya zorunlu olduklarından, üretici emeğe ve ekili topraklara karşı kendilerinden öncekiler kadar saygılı olmamışlardır. Ya da köylüye o kadar baskı yapmışlardır ki köylü çoğunlukla topraklarını geride bırakarak o bölgelerden ayrılmak zorunda kalmıştır. Bu durumdan en çok yararlananlar Kürtler olmuştur. Bazı durumlarda bu özelliğin bazı Türkmenleri daha yerleşik bir yaşam biçimi uygulamaya yöneltmiş olması da mümkündür. Eğer 'Rum'da bu tür bir evrim olmuşsa, bunun kesinlikle belirtilmesinin mümkün olmadığını burada söylemek zorundayız. Ayrıca bu, bütün ülkede aynı biçimde olmamıştır. On dördüncü yüzyılda beyliklerin kurulmaya ve yerleşmeye başlamalarıyla, el-Ömeri'nin belirttiğine göre, daha önceleri de olduğu gibi bu dönemde de, yalnız hayvancılık alanında değil, tarımsal alanda da büyük bir etkinlik görülmüştür.

Ülkenin yeraltı kaynaklarının kullanılış biçimiyle ilgili daha aydınlatıcı bilgiler edinebiliyoruz. İşlenen kaynakların cinslerinin ve yerlerinin değişmiş olması mümkün değildir, ancak bazı durumlarda bunların işleniş biçimlerinde bazı değişiklikler olmuş olabilir. Daha önceki bir bölümde şap endüstrisine değinmiştik. 1255'de Rubruklu William, şap ticaretinin Suriye'de doğmuş San Sirolu Nikolo diye bir Cenovalı ile Kıbrıs'tan gelen Molinisli Bonifacio adlı bir Venediklinin tekelinde olduğunu görmüştük. Şap endüstrisi öncelikle Batılı tüccarların yararına ve onları ülkeye çekmek için ele alındığından, şap ticaretinin başından beri az çok özerk bir Batılı şirkete bırakılmış olması mümkündür. Bu şirkette iki rakip gücün, Cenovalıların

ve Venediklilerin birer temsilcisinin bulunması, bunların birbirlerini dengelemelerinin yanında, Selçuklu Devleti'ne çok sınırlı bir tekelin önlenmesi yolunda bir güvence de sağlamaktaydı. Fakat bu türde bir ayrıcalığın tanınmasının, o dönemde ileri gelen kişilere dağıtılmakta olan devlet gelirlerinin çerçevesi içine girmesi de mümkündür. Şimdilik bu sorunu çözümlemeden bırakacağız. Ayrıca bu durumun böyle sürüp gitmiş olduğunu ya da Rubruklu William'ın gezisini izleyen yıllarda devletin şap ticaretini doğrudan doğruya kendi eliyle mi yürüttüğü bilinmemektedir. Rubruklu William, tüccarların, bu iki adamın şap fiyatlarını gereğinden daha yüksek bir düzeyde tuttuklarından yakındıklarını söylemektedir.

1275 yıllarında Foça'daki yeni şap kaynaklarının Zekeriya tarafından işletilmeye başlatılmasının Kütahya ve Karahisar dolaylarındaki şap üretimine zarar verip vermediği konusu vardır. Ama pek zarar verdiğini sanmıyoruz. On dördüncü yüzyılda Cenovalıların Türklerden aldıkları şap, genel olarak satın aldıkları şapın yalnız bir bölümünü meydana getiriyordu. İstenilen şapın miktarı, her iki yöredeki kaynakların birbirleriyle herhangi bir rekabet sözkonusu olmadan işletilebilmelerine olanak tanımaktaydı. Gemiye yüklenmeden önce kıyıya kadar taşınması gereken Türk şapının, kuramsal açıdan kıyıdaki Foça'dan çıkarılan şaptan daha pahalıya gelmesi mümkündür, ama Türk şapı çok üstün kalitede bir şaptı ve fiyatları denkleştirmek için bazı yolların düşünülmüş olduğunda kuşku yoktur.

Anadolu'daki öteki doğal kaynaklar konusunda, Moğol döneminin başlarında Anadolu'da bulunmuş Quentinli Simon'a dayanarak daha önce de bunların bir listesini vermiştik. Onun verdiği bilgileri daha sonraki yazarlar da desteklemektedirler ve bu bilgileri daha da genişletmişlerdir. Türkmen başlıkları konusunda, ihraç edilen kırmızı başlıklardan başka beyaz başlıkların da 1260 yıllarından başlayarak kullanılmış oldukları bilinmektedir. Ama bu beyaz başlıkların da ihraç edilip edilmedikleri belli değildir. İtalyanlar, Anadolu'da Flanders kumaşlarına alıcı bulmaktaydılar, ama Marko Polo, 'Rum'daki Greklerin kırmızı ipekten ve daha başka kumaşlardan çok güzel halılar dokuduklarını bilmiyordu. Erzincan'daki Ermeniler de çok güzel sert bir kumaş dokumaktaydılar. Elli yıl sonra Pegolotti ve İbn Batuta aynı kumaştan söz etmektedirler. İbn Batuta, Aksaray'ın halılarından ve Denizli'de dokunan çok güzel pamuklu kumaşlardan (ki bunların sırma ile işlenmiş olmaları

mümkündür), hayranlıkla söz etmektedir. 'Rum' ülkesinin ödemesi istenen *baç*da kumaşlar da bulunmaktaydı. Bu konuda, Reşidüddin'in yazışmalarında çeşitli kumaşlardan söz edildiğini ve Erzincan kumaşlarının üzerinde özellikle durulduğunu görüyoruz. On dördüncü yüzyılın ortalarında İbn Kıya Mazenderani'nin *Risale*'sinde Sıvas ve Kastamonu'nun yünlü kumaşlarından ve Tokat'da yapılan semerlerden de söz edilmektedir.

Madenler konusunda daha sınırlı bilgi edinebiliyoruz, ama 1330 yılları dolaylarıyla ilgili bilgiler veren el-Ömerî, 'Rum'da üç gümüş madeni bulunduğunu bildiriyordu ve bunlardan birinin Gümüşsaray'da, birinin Ulukışla'da, birinin de Bayburt yakınlarında olduğunu belirtiyor. İbn Batuta, Erzincan eyaletinde bakır madeni bulunduğunu, ünlü vazoların ve lambaların bu madenden elde edilen bakırdan yapıldığını söylemektedir. Derleyebildiğimiz bu bölük pörçük bilgilerden, zanaatların durumunu anlayabilmek ve gelişmekte mi gerilemekte mi olduklarını saptayabilmek çok güçtür. Fakat İlhanlı İmparatorluğu'nun çöküşünden önce önemli bir değişikliğin olduğunu gösteren kanıtlar yoktur.

Yukarıda sözünü ettiğimiz mallar, bunların ticareti yapıldığı için üzerinde bilgi edinebildiğimiz mallardır. Bu dönemde ticaretin çok büyük bir etkinlik göstermiş olduğu bilinmektedir. Ama ticaret genellikle yabancıların elindeydi ve ülkeye büyük bir yarar sağlamaksızın yürütülmekteydi. Bu konuda, Moğol egemenliğinin ne gibi etkisi olduğunu saptamak çok zordur. Yalnız Marko Polo'nun ve daha başka İtalyanların o dönemde bu ülkeden geçmiş olmaları nedeniyle, genellikle Moğolların Anadolu'daki ticareti canlandırdıkları öne sürülmektedir. Oysa bu konuda çok daha dikkatli davranmak gerekmektedir. Ayrıca İtalyanların açısından ticaretin gelişmiş olması, o ülkedeki kimselerin tümü için aynı oranda bir gelişmenin söz konusu olabileceği anlamına gelmemektedir. Moğollardan önce bu ülkede etkin bir ticaretin yapılmakta olduğuna değinmiştik. Moğol İmparatorluğu'nun doğuşu, Anadolu'nun bu imparatorluğu ekonomik sisteminin içine katılışı ve Konya'nın siyasal açıdan önemini yitirmesi, hiç kuşkusuz ülkenin batı bölgelerinin ticarette oynadıkları rolün azalmasına ve doğu bölgelerinin öneminin artmasına yol açmıştır. 1255'de Rubruklu William, Konya'da pek çok Frankın bulunduğunu söylemektedir ve bu çağda artık onların asker olmaları mümkün değildir. Celâleddin'i Rumî zamanında Eflakî, Konya'ya gelen Tebrizli bir

tüccardan söz etmektedir. Moğollar ile Suriye - Mısır'daki Memlûkler arasındaki çatışmalar o çağlardaki çatışmalardan daha kesin ve yaygın bir nitelik gösterdiklerinden, Antalya ve Alanya gibi İtalyanların kontrolünde olmayan limanların ticaretini bir süre için tehlikeye düşürmüş olabilirler. Hiç değilse, bu kargaşalıklardan yararlanarak, Mısır'a karşı bir eğilimleri olan bu limanları da içine alan bazı Türkmen beyliklerinin buralarda kurulmasına değin, bu durum böyle sürmüştür. Aynı şekilde İran'daki Moğollar ile Rusya'daki Moğolların aralarının açılması ve Rusya'daki bölümün Memlûkler ile sıkı bağlar kurmaları üzerine, Memlûklere bu ülkeden gönderilen ve köle-askerler olarak kullanılan tutsakların çoğu Boğazlar yoluyla gönderilmeye başlamış ve böylelikle doğal olarak Anadolu'dan geçmesi gereken ticaret yolları Boğazlar'a aktarılmıştır. Bu yeni ticaret yolu, Sinop ve Samsun limanlarının ticaretine büyük zarar vermiş ve belki de Gazi Çolebi'nin on dördüncü yüzyılın başlarında korsanlığa girişmesinin nedenlerinden biri olmuştur. En önemli nokta ise, 1243'den önce de Anadolu'nun Yakın Doğu ülkelerinin dışında, Avrupa ya da Uzak Doğu ile olan ticarette önemli bir rol oynamamış oluşudur. Fakat şimdi, bu ülkenin yalnız doğu bölümünden de olsa, İtalyanlar ile İlhanlıların başkenti Tebriz'i birleştiren, bazan daha uzaktaki ülkelere de ulaşan, uluslararası çapta bir ticaret yolu geçmekteydi. Ne var ki, 1243'den önce, Anadolu'nun kendisinin tüccarları buraya çekmesine karşın, şimdi tüccarlar bu ülkeden yalnızca geçmekte ve mallarından ya da kârlarından bir şey bırakmamaktaydılar. İlhanlı Devleti ile bağları bulunan limanlar, Kilikya'daki Ayas (Yumurtalık) limanı ile Karadeniz'deki Trabzon limanıydı ve bunların her ikisi de İlhanlılara bağımlıydı. Kervanlar yalnız Trabzon'a ya da gittikçe ülkeden kopan Erzurum'a gitmek için bu ülkeden geçmekteydiler. Ayas'dan gelen kervan yolu ise Kayseri ve Sıvas'dan geçerek Erzincan üzerinden Erzurum'a gitmekteydi. Her iki kervan yolu da Anadolu'nun ana bölümlerinin dışından geçmekteydiler. Bir yandan da, İtalya'nın Tebriz ile ticareti ne denli büyük olursa olsun, Hindistan'dan Akdeniz'e gelen ithal mallarının çoğunun Mısır üzerinden getirildiğini ve Çin ile ticaret yollarının Altınordu topraklarından geçen bölümünün güney yollarıyla rekabet halinde bulunduğunu unutmamak gerekir.

Sıvas, önemi azalmakla birlikte, daha önceleri kurulmuş köklü bir ticaret örgütünün bulunması nedeniyle hâlâ etkin bir

rol oynamaktaydı. Ayrıca Tebriz yerine Samsun'a ya da Sinop üzerinden Kırım'daki Kaffa'ya ya da Tebriz'den Kostantinopolis'e giden ve çoğu Cenovalı olan tüccarların geçit yolu üzerindeydi. Celâleddin-i Rumî'nin Sıvas'a giden Şihabeddin adındaki tüccara yazdığı bir mektup elimize geçmiştir. Bir rastlantı sonucu olarak, Cenovalı noterlerce düzenlenmiş bazı belgeler de elimizdedir. Bu noterler, Vatiza, Erzincan, oradan da Kırım üzerinden Tebriz'e gitmeden önce, Sıvas'da Müslüman meslekdaşlarının *funduk*larında konuk olmuşlardır. Bunlardan birinin, 1280 yıllarında Kemaleddin adında biri olduğu, ötekinin ise 1274 yılında, Latince yazılışından anlaşılması mümkün olmayan bir ad taşıdığı görülmektedir 1300'lerde Cenova Sıvas'da sürekli olarak bir delege bulundurmaya başlamıştır. Böyle bir kimsenin burada bulunması da Cenovalıların sürekli olarak buraya geldiklerini kanıtlamaktadır. Pegolotti, yollarda sık sık İlhanlı zabtiyesiyle karşılaşıldığını, onlara bir gümrük vergisi ödendiğini ve onların yolların güvenliğini sağlamakla görevli olduklarını söylemektedir. Öte yandan, 1276 yılında, bu ülkede baş gösteren büyük kargaşalıklarla aynı tarihte, denizden Sıvas'a gelmekte olan bir Cenovalı tüccarlar grubunun korsanlar tarafından soyulduğunu öğreniyoruz. Frankların 1298'de Sinop'a saldırmalarının bu olaya karşı girişilmiş bir misilleme olması mümkündür. Bir başka yerde, Frank tüccarlarının kervanının Amasya yakınlarında, yani Sıvas, Samsun ya da Sinop arasında soyulduğunu öğreniyoruz. On dördüncü yüzyılda birkaç kez Sinop'da küçük çapta düşmanlık gösterilerinde bulunulmuştur. Fakat genellikle bu olayların pek ender karşılaşılan olaylar olduklarını anlıyoruz, çünkü hemen hemen tamamen Cenovalılardan oluşan tüccarların İlhanlı Devleti'nin yaşamı boyunca Anadolu'dan geçerek bu devletle ticaret yaptıklarını görüyoruz. Bazan gemilerin 'İlhanlı uyruklu' tüccarları da getirdikleri oluyordu, ama bunların adlarından çok çeşitli halklardan ve dinlerden oldukları anlaşılmaktadır. 1271'de, gemileri bir İtalyan'ın saldırısına uğrayarak soyulmuş olanlara tazminat ödendiğini görüyoruz. Bir öyküden, Celâleddin-i Rumî'nin, 'Batılı Franklar'ın' arasında bulunmuş bir tüccarla konuştuğunu ve bir başka öyküden de, Antalya'dan Mısır'a doğru yola çıkan bir Müslümanın Franklar tarafından yakalandığını öğreniyoruz.

Okuyucularımızın da hatırlayacakları gibi, 1243'den önce de kervansaraylar ve hanlar yapılmıştı, ama Moğol döneminde bunlara daha pek çokları eklenmişti. Bu da, o dönemdeki

ticaretin etkinliğini ve Selçuklu ya da İlhanlı hükümetince ya da örneğin Karatay gibi önemli bir kimsece ticarete verilen önemi göstermektedir. Durumun karışık olduğu dönemlerde, bu *han*ların zaman zaman asilere ya da eşkiyaya kalelik ettikleri olmuştur. Kitabelerdeki tarihlerden bunların ne zaman yapıldıklarını saptamak mümkün olduğu ölçüde, bu dönemde yapılan *han*ların dağılış biçimini incelemek çok ilginç oluyor. 1243'den hemen sonra, bu yolun önemi tam anlamıyla belirmeden önce bile, güneybatı ve batı Anadolu'da pek çok *han* yapılmış ya da tamamlanmıştır. Karatay, Konya ya da Suriye ile Kayseri ve Sıvas'ı birleştiren yolun üzerinde, bir bölümü günümüze kadar ulaşmış bir *han* yaptırmıştır. Kısa bir süre sonra, Muinüddin *Pervane*'nin çabaları sonucunda Sıvas, Tokat ve Karadeniz arasındaki yollarda daha başka *han*lar da yapılmıştır. Fahreddin Alî de, batı Anadolu ve Denizli'deki tüccarlara çok destek olmuştur.

*Han*ların yanısıra *ribât*lar (Tahkim edilmiş konutlar ya da manastırlar) da yapılmış, yolların ve köprülerin bakımına özen gösterilmiştir, örneğin Erzurum - Tebriz yolu üzerindeki Çoban köprüsünde olduğu gibi. Önemli bir yolun üzerinde bulunan her konaklama yeri, bir *kutvâl*ın emrindeki polis bölüğü tarafından korunmaktaydı ve bu kimseye tüccarlar güvenliklerini sağlaması için bir para ödemekteydiler. Daha önce de belirttiğimiz gibi, *damga*yı getiren Moğol hükümeti olmuştur. Bir çeşit vergi olan *damga*, İran'da uygulanmaktaydı, ama Selçuklu Devleti'nde bununla eşanlamlı bir vergi yoktu.

Cenovalı ya da daha başka tüccarların, batıda ya da güneydeki Türkmen beylikleriyle doğrudan doğruya bir ilişki kurmuş olduklarını sanmıyoruz. Fakat Kıbrıs ile Alanya ya da Antalya ile bağların tamamen kopmuş olması mümkün değildir. Bu beylikler o yörelere tamamen yerleştikten sonra, tüccarlar o yörelerde de gözükmeye başlamışlardır. Burada büyük çapta bir ticaret söz konusu değildi. Giderek yalnız İtalyanların yürütmekte olduğu bölgelerarası bir deniz ticareti yapılmaktaydı. Ya da örneğin Kütahya'nın şapı gibi, ülkede üretilmekte olan ürünlerin elde edilmesi yolunda bir ticaret yapılmaktaydı. Kütahya'nın şapı bu dönemde genellikle Efes/Altoluogo/Ayasuluk üzerinden taşınmaktaydı. Bir yandaki Altoluogo, öte yandaki Antalya ve Alanya, Pegolotti'ye kitabına eklenecek kadar önemli gözükmüşlerdir. Pegolotti'den bir süre önce bir Piza gemisiyle Antalya'ya gelen Floransalı Bardi'ye gümrük vergisinde oldukça büyük bir indirim yapıldığını ve

bunun onu hemen hemen Kıbrıslılar ile aynı düzeye getirdiğini öğreniyoruz. Floransalı tüccarlar da Antalya'ya sık sık uğramaktaydılar. Cenovalıların, bu limandan yola çıkarak, Anadolu'nun içine doğru yolculuk ettikleri de sanılmaktadır. Çünkü bu tüccarlardan biri, Dominiko Doria, Mısırlılara tutsak düşmesinden sonra el-Ömeri'ye, 1330 yılları dolaylarındaki batı ve orta Anadolu ve çeşitli beyliklerle ilgili, bazıları çok ilginç bilgiler vermiştir. Floransalıların parası florinin de bu ülkeye girmiş olduğunu görüyoruz. İlhanlı İmparatorluğu'nun çöküşü üzerine, İran ve ötesiyle İtalyanlar arasındaki ticaret tamamen durmuştur. Fakat emirliklerle yapılmakta olan sınırlı ticaret, bu yöreler Osmanlılarca ele geçirilene değin sürmüştür.

'Rum' ülkesinin İlhanlı sistemine katılması, bir süre sonra burada kullanılan sikkelerin İlhanlıların paralarına göre ayarlanmasını gerektirmiştir. 'Dinar' adı verilen daha sonraki sikkeler burada da çoğunlukla gümüşten yapılmaktaydı, ama bunların değer birimleri klasik Müslüman ülkelerindeki ya da komşu devletlerdeki sistemlere uymamaktaydı. Önceleri, hiç olmazsa kuramsal olarak, 'Rum'da Selçukluların bastırmış oldukları sikkeler kullanılmıştır. Fakat Reşidüddin'in dediğine göre, sikke koleksiyonları da bunu kısmen doğrulamaktadır, kullanılan gümüş oranında büyük bir eksiltme yapmak gerekmiştir. Aynı eğilime Memlûk Devleti'nde de rastlıyoruz Aynı tür düzensizliklerin İlhanlılar döneminde de sürüp gittiğini görüyoruz, ama buna yol açan nedenlerin bir bölümü, İlhanlıların tutumlarından çok, daha genel etkenlere bağlıydı.

1294'de imparatorluğu yeniden düzenleme yolunda bazı girişimlerde bulunan Geyhatu'nun, o dönemde Çin'deki soydaşlarınca kullanılan bir kâğıt para sistemini buraya uygulamak istediği bilinmektedir. Hem teknik, hem de psikolojik hazırlıkların yetersiz olması sonucunda bu yeniliği uygulamak mümkün olmamıştır. Bu sistemi Anadolu'da da uygulamak için hazırlıklar yapılmaktaydı ve Aksarayî, bunun yol açtığı yakınmaları yansıtmaktadır. Bunun üzerine Gazan yeni bir sikke türü yaratmıştır. Burada bir dinar, bir yasal Müslüman dinarının yarısı değerindeydi ve bir dinarın altıda bir değerinde bir de dirhem vardı. Bununla eşzamanlı ve giderek artan doğrudan doğruya Moğol yönetiminin bir belirtisi olarak, Anadolu'nun sikkeleri de Moğollarca basılmaya başlanmıştır. Fakat bu yenilik ülkeye öyle köklü bir biçimde yerleşmiştir ki, ileride Anadolu'daki darphanelerde basılan sikkeler de bu yeni Mo-

ğol sikkeleri türünde olmuş ve ülkedeki resmî parayı bunlar oluşturmuştur.

Türkmen beylikleri geliştikçe, yavaş yavaş kendi sikkelerini basmaya başlamışlardır. Bu ülkedeki para birimleri de artık eşit değildi ve bir oranda, her yörenin yabancılarla olan ilişkilerini yansıtmaktaydı. El-Ömerî, genellikle bir dirhemin, dinarın altıda birine eşit olduğunu belirtmektedir. Bu da, Bizans sınırlarında bile Moğol sisteminin uygulanmakta olduğunu gösteriyor. Ege yörelerinde bazı sikkeler Angevin sikkelerine benzeyen biçimde basılmaktaydı.

7

GAYRİ MÜSLİMLER

Moğol korumalığı, Anadolu'daki gayri müslimlerin durumunda sanıldığı ölçüde büyük bir değişikliğe yol açmamıştır. Bunun nedenleri, daha önce de gördüğümüz gibi, hem bu ülkede gayri müslimlerin oldukça rahat bir yaşam sürdürmüş olmalarından, hem de bu korumalığın Selçuklu rejiminin özerkliğini bu bakımdan etkilememiş oluşundandır. Genellikle ilk birkaç kuşak boyunca Moğollar din konularına karşı kayıtsız kalmışlar ve bütün dinlere karşı saygılı davranmışlardır. Bu nedenle Müslümanlık, önceleri olduğu gibi Anadolu'da üstünlüğü elinde tutamamıştır. Siyasal açıdan da Moğollar, genellikle bir önceki rejimce baskı altında tutulmuş gruplara dayanmak eğilimini göstermişlerdir. Bunlar Anadolu'da Hıristiyanlar ya da Şiî Müslümanlar olmuştur. Doğu Anadolu'da Moğolların en çok tuttukları grup Ermenilerdi, çünkü Ermeniler başından beri bilinçli olarak Moğolların casusları durumuna geçmişlerdir. Greklerle aralarındaki ilişkiler sınırlı kalmıştır. Fakat siyasal olayların Moğollar ile Mihael Palaeologus'u yakınlaştırmış olması ve hem Trabzon'un hem de Kilikya'daki Ermenilerin onlara bağımlı oluşları nedeniyle Moğollar Grekleri de tutmuşlardır. Zaman zaman Kilikya'daki Ermenilerden derlenmiş yardımcı güçlerin yöresel Moğol ordularında çarpışmış olmalarına karşın, Türklerin Anadolu'ya gelişleriyle siyasal özgürlüklerini yitiren ve bu nedenle artık askerlik yapmayan Anadolu'daki Ermeniler, bu alanın dışında kalmışlardır. Öte yandan, son olaylarda askerlik güçlerini ortaya koymuş Gür-

cüler, Moğolların Batı'ya gönderdikleri ordulara birkaç kez katılmışlardır. Ne var ki, Moğolların dinsel konulardaki tarafsızlığından ötürü bazı ayrıcalıklar kazanan çeşitli Hıristiyan grupları, İlhanlıların Müslümanlığı kabul etmeleriyle bu ayrıcalıklarını yitirmişlerdir. Burada, herhangi bir cezalandırma söz konusu değildir, fakat Müslümanlık yeniden üstünlüğü ele geçirmiştir ve bazan da gayri müslimlere daha önceleri onlara hiç bir zaman uygulanmamış kısıtlayıcı yöntemler uygulanmıştır. Ayrıca bir süre için onlara tanınan ayrıcalıklar bazı düşmanlıklara yol açmıştı ve artık bu düşmanlıklar daha yoğun bir biçim almıştı.

Bir yandan da, daha önceleri köylülerin oturdukları bazı yörelerin göçebeleşmiş olması, yerli dinlere oranla Müslümanlığın yaygınlaşmasına neden olmuştu. Sonuç olarak Moğol egemenliği, gayri müslimler için tamamen olumlu sonuçlar doğurmamıştır. Gene de, göreceğimiz gibi, geçici olarak ya da belirli konularda onlara bazı gelişmeler sağlamıştır.

Grek Patrikliğinin belgelerinin okunmasıyla, (ne yazık ki bunlar yalnız on üçüncü yüzyılla ilgili belgelerdir) Moğolların da rızasıyla Greklerin önceden kalkmış bazı piskoposlukları yeniden kurmuş oldukları izlenimini ediniyoruz. Moğolların Müslümanlığa geçmeleriyle baş gösteren bazı güçlüklere karşın, Sivas yakınlarındaki Zile'de, Amasya'da, Erzincan'da ve Malatya'da Hıristiyanlığa bağlı kimselerin ve piskoposların bulunduğu bilinmektedir. Kemah, Colonia, Nazianzos, Tokat yakınlarındaki Comana'da Hıristiyan toplulukları yaşamaktaydı. On dördüncü yüzyılın ikinci yarısında bir kişinin Hıristiyanlığa ters düşen etkinliklerde bulunduğundan söz edilmesi, orta Anadolu'nun bütün yörelerinde bu dine bağlı kimselerin yaşamakta olduğunu ve Kostantinopolis'deki Patrikliğin bu uzak yörelerle bile bazı ilişkileri bulunduğunu göstermektedir. Fakat buraların başka yerlerden kopmuş olmaları çeşitli doktrinlerin buralara yayılmasını kolaylaştırmaktaydı. Dil yönünden bu yörelerde yaşayan halklar öylesine Türkleşmişlerdi ki, on beşinci yüzyılda artık Grekçeyi anlamaz olmuşlardı.

Daha önce de belirttiğimiz gibi, Ermenilerin Türkiye'deki merkezleri uzun bir süre Erzincan olmuştur. Piskoposları Sarkis yalnız yöresel bir güç ortaya koymakla kalmamış, aynı zamanda İlhanlıların saydıkları bir danışman olarak da ün yapmıştı. Orduya 500 kişilik bir yardımcı güç vermek karşılığında Erzincan'ın kendisine bir *iktâ* olarak verilmesi yolundaki girişimlerinde başarı sağlayamamıştır. 1276'daki kargaşalıklar-

da, doğu Anadolu'yu Moğollardan kurtarmaya çalışan bazı Kürtler ve onlarla birlik olanlar, Sarkis'i öldürmeyi planlamışlardır. Gene de Erzincan on dördüncü yüzyıl boyunca büyük bir Ermeni kenti olmaya devam etmiştir.

Her ne kadar Bar-Hebraeus durumda özlü ve genel bir bozulma olduğu izlenimini vermiyorsa da, örneğin 1257'de Malatya'da olduğu gibi, zaman zaman Kürtlere tanınan özgürlükten zarar görenler arasında Monofizitler de vardı.

Moğolların Müslümanlığa geçişlerinin bazı acıklı olaylara yol açmış olduğu bilinmektedir; örneğin, İrbil'in Mezopotamya'da öldürülüşü gibi. Bazı yerlerde geçmiş kırk yıllık verginin birden alınmak istenmesi de mali sıkıntılara yol açmıştır. Anadolu, yapısı bakımından bu tür olaylara yol açmaya elverişli değildi. Fakat Timurtaş'ın bazı kentlerde gayri müslimlerin klasik Müslüman yasalarına uygun giysiler giymelerini zorunlu kıldığı bilinmektedir. 1314'de, Erzincan'da Ermenilerin çok saydığı bir Fransisken papazının öldürülmesiyle ilgili bir rapor da vardır. Bu olayın ayrıntıları bilinmemektedir, ama iki olayın eşzamanlı oluşu, her ikisinin de o dönemdeki genel havanın etkisi altında olageldiği izlenimini vermektedir. Ne var ki, Latin tüccarları hiç çekinmeksizin Ebu Said'in hükümdarlık döneminin sonlarına değin Tebriz'e gitmeye devam etmişlerdi. Sonra da dinsel nedenlerle değil de, bu yöredeki kargaşalıklar nedeniyle yolculuklarına ara vermek zorunda kalmışlardır.

8

TOPRAK KULLANIMI VE VERGİLEME SİSTEMİNDEKİ EVRİM

Hem Moğol korumalığı, hem de doğrudan doğruya Moğol yönetimi, Anadolu'daki toprak kullanımı ve vergileme sistemlerinde köklü değişikliklere yol açmıştır. Pek çok tarihçinin yanlış bir tutumla, bu alanda da başka alanlarda olduğu gibi, Moğol dönemindeki kurumların Selçukluların bağımsız oldukları dönemdeki kurumlarla tamamen eşit düzeyde olduklarını ileri sürmeleri sonucu düşüncelerimiz karışmıştır. Bu alanda olagelen evrim, hem Anadolu'daki yönetimin kendi içindeki koşullara, hem de İlhanlı Devletince İran - Moğol yöntemlerinin buraya uygulanmak istenmesine bağlı olarak meydana gel-

miştir. Başlangıçta, İlhanlıların bu ülkeye uygulamak istedikleri yöntemleri, onların 'Rum'daki temsilcileri uygulamaktaydı. Sonraları, daha düzenli bir biçimde ve Anadolu'daki Selçuklu yönetiminin artık çöktüğünü açıkça ortaya koymasıyla da, bunun önünü almak için, İlhanlı İmparatorluğu'nun bütün yörelerindeki kurumların eşitlenmesine çalışılmıştır,

Eyaletlerin bir bölümünün, bakanların ve hükümetin yüksek mevkilerinde bulunan görevlilerce paylaşılmış olduğunu daha önce de görmüştük. Bunların beylikler biçiminde mi yoksa özel mülk biçiminde mi paylaşılmış olduklarını bilebilmek biraz güç, ama biz uygulamada bunun beylikler biçiminde olduğunu sanıyoruz. Fakat daha aşağı düzeydeki görevlerde bulunan kimseler tarafından da devlet mülkleri paylaşılmakta, bu paylaşma ya ileri gelen kimseler arasında toprakların özel mülkler biçiminde ele geçirilmesi ya da daha dolaylı bir biçimde, *iktâ*ların özel mülklere dönüştürülmesiyle olmaktaydı.

İç çatışmalarda taraftarlar kazanmak ya da onları yitirmemek için, Sultanlar devlet topraklarını bazı kimselere özel mülk olarak dağıtmışlardır. Bu konuda Rükneddin hepsinden cömert davranmıştır. Bildiğimiz gibi, yeni bir şey değildir bu, ama önceleri bu yolla böylesine geniş çapta devlet toprakları dağıtılmamaktaydı. Rükneddin'in bir şeyhe armağan ettiği bazı topraklarla ilgili senetler günümüze kadar gelmiştir. Fakat daha da ilginç olanı, Rükneddin'in İzzeddin ile olan çatışmalarından birinde, kendisini izleyen emirlere zaferi kazanırlarsa, İzzeddin'in emirlerinin *iktâ*larını onlara özel mülk olarak vereceğini söylemiş olmasıdır. Rükneddin, kısa yaşamı boyunca, bu türde pek çok armağan vermiş ve zaten karışık olan durumu büsbütün karıştırarak öldürülmesi için gereken her şeyi yapmıştır. Bir yandan da, devlet topraklarının satılmasının gelir sağlamanın yollarından biri olduğu ve İzzeddin'in buna sık sık başvurduğu görülmektedir. 657/*1259*'da bir emire Sivrihisar'daki bir köyü ve gene 660/*1262*'de bir başkasına Amasya yakınlarındaki bir köyü satmıştır. Bu satışlarla ilgili belgeler günümüze kadar gelmiştir. Ayrıca *vakıf*ların kurulmasının dışında da özel mülk olarak elde edilen toprakların yeniden satılabileceğini gösteren kanıtlar da vardır. Bağış ve satışların dışında, karışıklık zamanlarında toprakların zor kullanılarak ele geçirildiği de oluyordu. İlhanlı Gazan ile ünlü tarihçi veziri Reşidüddin'in İmparatorluğu genel bir düzenlemeden geçirmek yolunda 700/*1300* yılları dolaylarında giriştikleri çabalar arasında, usulsüz yollarla ele geçirilmiş toprakların yeniden dev-

let topraklarına katılması yolundaki çabalar da vardır. Fakat toprakların yeni sahipleri arasında bazı düşmanlıklara yol açtığı için, doğrudan doğruya topraklara el konulmasından cayılmıştır. Ne var ki, bu toprakların sahipleri gene de tazminat olarak büyük paralar ödemeyi kabul etmişlerdir. Gazan'ın yerine geçen Olcaytu zamanında ise, 'Rum'daki veziri Ahmed Lakuşî, Devlet topraklarından bir bölümünü yüksek mevkilerdeki kimselere satarak, tükenen hazineyi güçlendirmeye çalışmıştır. Bu ülkede devlet topraklarının hâlâ komşu ülkelerdekinden çok olduğunu söyleyen Osman Turan herhalde haklıdır, ama tabiî elimizde hiç bir istatistik yoktur.

Toprakların özel kişilerin eline geçmesiyle, bu toprakları işleyen köylünün durumunda hukuksal açıdan bazı değişiklikler meydana gelmiştir. Osman Turan'ın yayımladığı ve bu yönü belirtmek istediği 697/*1298* tarihli bir senette, bir emir tarafından güvence olarak verilen ve bu nedenle özel malı olması gereken bir mülkün, önceleri «falan kimsenin *feddân*'ı» olarak belirtilmiş olmasına karşın, artık bir başka kimsenin *muâkarası* olarak belirtildiğini görüyoruz. *Feddân* bir Mısır deyimidir ve kâtip bunu Arapça yazmak zorunda kaldığı için *çift*in karşılığı olarak kullanmış olabilir. Ne olursa olsun, bu, işlenmiş topraklar için kullanılan bir ölçü birimidir ve böylelikle de söz konusu kimsenin bu toprakları devletin malı olan topraklardan aldığını ve buna göre de vergilendirildiğini belirtmektedir. Bir başkası ise, bu toprakları bir *muâkara* olarak almıştır ve eğer burada da bu deyim klasik Arapçada taşıdığı anlamı taşımaktaysa, kiracı ürünün bir bölümünü vergi olarak vermek zorundaydı. Burada mal sahiplerinin değişik kimseler olmaları, aradan geçen süre içinde bu toprakların el değiştirdiğini ya da daha önceki sahiplerinin buradan gitmek zorunda kaldıklarını ve buraya başkalarının yerleşmiş olduğunu göstermektedir. Burada ilginç olan nokta, her iki grubun adlarının da yaygınlıkla kullanılan Müslüman adları oluşu, bir ikisinin adlarının da özellikle Türk adları oluşudur. Bu da, yerlilerin Müslümanlığa geçmelerinden çok, Türklerin yerleşik düzene geçtiklerini göstermektedir.

Yukarıda sözünü ettiğimiz *iktâ*lar, birbirinin karşıtı olan iki durumda verilmekteydi. Bir yandan, bir tür *iktâ*lar artık özel mülklere dönüştüklerinden, *iktâ* olmaktan çıkmışlardı. Öte yandan, *iktâ* adı altında eyaletlere valiler atanmasının dışında, ki buna daha sonra değineceğiz, nakit para ödemenin

giderek güçleşmesi, paralı askerlerin artık kullanılmaması ve ordudaki askerlerin tamamen yöresel olarak derlenmesinden ötürü, askerî kumandanlara çok büyük çapta *iktâ*lar dağıtılmaktaydı. Gene de, bu tür *iktâ* sisteminde, uzun vadede, büyük bir gerileme olması gerekiyordu, çünkü Selçuklu Devleti'nin büyük bir orduyu hiç bir şekilde yaşatması mümkün değildi. Moğollar, Selçuklulara bu olanağı tanıma yanlısı değildiler, onlar buna izin vermiş olsalar bile, Selçuklu Devleti'nin bütçesi artık büyük bir orduyu besleyebilecek durumda değildi. Moğol ordusunun Anadolu'daki askerî görevleri üzerine almasıyla, Selçuklu Devleti'nin bu konudaki giderlerinde bir azalma ya da çoğalma söz konusu olmaksızın, bu giderler başka kanallara aktarılmıştır. Moğol ordusu giderlerini *iktâ*lar yoluyla karşılamaktaydı, ama Gazan zamanında *iktâ*ların yaygın hale geldikleri dönemde bile, bunun Anadolu'ya uygulanmış olduğunu sanmıyoruz. Moğol ordusu Anadolu'daki giderlerinin bir bölümünü Selçuklu Devleti'nin ödediği *baç* ile karşılamakta, doğu Anadolu'daki otlaklara yerleşmiş olduğundan ülkenin sırtından geçinmekte ve ender olarak da bunu bağışlar yoluyla sağlamaktaydı. Ne var ki, Moğolların 'Rum'daki ajanları, bütün çabalarına karşın, hiç bir zaman bu bağışları kesin ve etkili bir biçimde elde etmeyi başaramamışlardır. Moğol ordusunun bazı yörelere yerleştirilmesiyle, Selçuklu kamu topraklarının bir bölümünün artık Selçuklularca kullanılamaz duruma geldiğinde kuşku yoktu. Ama bu ordunun buradan çekilmesiyle bu toprakların yeniden Selçuklu hazinesine geçtikleri de oluyordu. Bazı Moğol başbuğlarının çeşitli yollarla 'Rum'da bazı toprakları ellerine geçirdikleri olmuştur, bunun da özel mülkler biçiminde olması doğaldır.

Açıklamış olduğumuz bu noktalar, Anadolu'daki toprak dağıtımı ve vergileme sistemlerinin yalnızca Selçuklu yönetimi çerçevesi içinde gelişmediğini, Moğol müdahalesinin de bunda bir etken olduğunu gösteriyor. Bu noktaya önem vermek gerekmektedir, çünkü buna önem verilmediği yerlerde bazı kimseler zaman zaman, İlhanlı düzeninin 'Rum'a da uygulanması sonucunda beliren ve Selçuklu niteliklerinin yanısıra görülen bazı nitelikleri, Selçuklu düzenince ortaya koyulmuş niteliklerle bir tutmuşlardır. İlhanlı düzeninin buraya uygulanmasına yol açan nedenler yalnız ödenen *baç* ve Moğol ordularının giderlerinin karşılanması zorunluğu değildir. Hatırlanacağı gibi, 1260 yılında iki kardeş Sultan İzzeddin ve Rükneddin ile vezirleri Baba Tuğrâ'i, Suriye'nin fethedilmesi için uğraşan Hu-

lâgu'nun yanında umduklarından uzun bir süre kalmışlar ve Moğol hazinesinden çok büyük borçlar almışlardır. Moğollar bu tür işleri çok ciddiye alırlar ve ödeme konusunda kesin güvence isterlerdi. Ödenecek *baça* ek olarak bu borçların ödenmesi, para olarak yılda 200.000 dinarın, 300 külçe altının (zerkûb) ya da bunun tutarı kadar paranın, ayrıca küçük ve büyük baş hayvanların ve kumaşların ödenmesini gerektiriyordu. Bu borçların ödenmesini denetlemesi için Moğollar, Harzemşah Celâleddin Mengüberti tarafından Keykubat'a elçi olarak gönderilen Harzemlilerin eski baş *kadı*sının oğlu Tacceddin Mu'tez'i 'Rum'a göndermişlerdi. Taceddin, kararlaştırılan miktarın ödeneceğine bir güvence olarak, Kastamonu eyaletini, Develihisar'ı ve Aksaray'ı *iktâ* olarak almıştı. Aksaray'da bir maliye görevlisi olduğu zaman, onun yerine geçen oğluyla tanışan Aksarayi'nin sayesinde bu konuda ayrıntılı bilgi edinebiliyoruz. 676/*1277*'de ölen Taceddin'in yerine geçen oğlu Mücirüddin Emirşah, bir süre otoritesini, Sivas ve Tokat'dan Kastamonu ve Sinop'a kadar uzanan bütün topraklar üzerinde sürdürmüştür. Bu yöredeki güçlerini doğrudan doğruya Moğollardan aldıklarından, bu baba-oğul Anadolu'daki siyaseti büyük ölçüde etkilemişler ve hattâ zaman zaman Moğollara karşı görevlerini yerine getirirken bir yandan da 'Rum'daki Sultana *naib*lik yapmışlardır. Ne var ki, Mücirüddin yaşamının sonuna doğru, hem Anadolu'daki, hem de İlhanlı sarayındaki güçlü kimselerin düşmanlığını kazanmıştır. Sinop'da, *Pervane*'nin torunları onun otoritesine son vermişlerdir. 701/*1302* yılında öldüğünde, 'Rum'dan İran'a hâlâ para gönderilmesine karşın, bunu denetlemesi için Anadolu'ya bir başka görevlinin gönderildiğini sanmıyoruz, çünkü bu ülkenin doğrudan doğruya Moğol valilerince yönetilmeye başlaması, buna hiç gerek bırakmamıştı.

Moğolların 'Rum' ülkesinin yönetimine bu şekilde el koymalarıyla olagelen durumun tam olarak anlaşılabilmesi için, İlhanlı Hükümeti (Büyük Divan) ile, tamamen 'Rum'daki Selçuklu yönetimiyle ilgili noktalar arasında bir ayrım yapmaya çok dikkat etmek gerekmektedir. Oysa, şimdiye değin buna pek dikkat edilmemiştir. Moğollar'ın gelirleri, bir klasik Müslüman deyimi olan *mukata'at* ile sağlanmaktaydı ve bu, belirli yörelerdeki çiftliklerin ya da doğal kaynakların kira karşılıkları olarak toplanan paralar anlamına gelmekteydi. Bunun yanında *baliş*, *incü* ve *delai* de vardı. İlhanlı Devleti'nde, özellikle ilk dönemlerde, *baliş* bir genel vergi ya da *baç* olarak belirtil-

mektedir, ama bunun gerçek niteliğini saptamak mümkün değildir. *İncû* ise, İlhanlı Devleti'nin toprakları anlamına gelmekte ve Moğollar 'Rum' ülkesinde de bu topraklardan ele geçirmiş olduklarından bu topraklardan sağlanan gelirin de onlara gönderilmesi gerekmekteydi. Örneğin, 676 yılında İlhanlı veziri Şemseddin Cüveynî, Erzincan'a bağlı bazı toprakların bunlara katılmasını sağlamıştı. *Delai* deyimi ender olarak geçmekte ve kesin bir anlam taşımamaktadır. Osman Turan'ın görüşüne göre, bunlar Selçuklu Devleti'nin, Moğol temsilcileri tarafından yönetilen topraklardı. Öncelikle üzerinde durulan nokta da, Selçuklu Devleti'nde gerçek anlamıyla *delai* olmadığıdır. Ben bu konuda aynı oranda kesin birşey söylenebileceğini sanmıyorum. Kesinlikle söyleyebileceğimiz şudur ki, *delai* ile *incû*, Anadolu'daki vergileme sistemiyle elde edilen iki ayrı türde gelirdir. Bunlar birbirleriyle ilişkili olmakla beraber, gene de değişiktirler ve 1293'de her ikisinin Mücirüddin'in başkanlığında, ayrı müdürleri ve ayrı muhasebecileri (*müstevfi*leri) bulunan *divan*ları olduğu bilinmektedir. O dönemde artık pek büyük bir önem taşımayan *balişi* bir yana bırakarak, *incû* ve *delai* deyimlerinin toplanan vergilerin ödenmeleriyle ilgili olduklarını ve vergileme sistemindeki bir değişikliği belirtmediklerini söyleyebiliriz.

Gene de bazı değişikliklerin yapılmış olduğu kesindir, ama bunların neler olduklarını belirlemek güçtür. Bu konudaki bilgilerin çoğunu kendisinden öğrendiğimiz Aksarayi, Keyhüsrev III'ün tahta çıkışında (664/*1265*'de), vergilerin dört bölüme ayrılmasına karar verildiğini söylemektedir: *y.w.yt.(?)*, *na'lbaha*, *mal-i yam* ve *mal-i bozorg* ve bunlar dört ayrı işlemle toplanmışlardır. Bunlardan birincisinin anlamı kesin değildir, ama 'süvari', 'posta' ve 'paşa' anlamına gelen öteki üçü, burada vergilendirmekten çok, vergilerin nerelere yatırılacaklarının belirlenmesinin önem taşıdığı izlenimi veriyor. Aksarayî, sınır bölgelerinden alınan küçük ve toptan bir verginin dışında, bunlardan başka herhangi bir vergi alınmadığını söylemektedir. Aksarayî'den önce de, verdiğimiz bir bölümde de belirtildiği gibi, tarımla uğraşan gayri müslimlerden alınan genel bir vergi olan *cizye*, daha önceleri de olduğu gibi Moğol döneminde de 'Rum'da alınan başlıca vergiydi. Moğol temsilcilerinin bazılarının, vergileme sisteminde değişiklik yapmaktan çok, zor kullanarak gerektiğinden fazla vergi almaya çalıştıkları bilinmektedir. Fahreddin Kazvini bu nedenle halkın büyük düşmanlığını kazanmıştır. Ondan bir süre sonra de Kemaleddin

Tiflisi, hasattan önce üründen vergi almak istemiş ve büyük tepkilere yol açmıştır. Fakat, Moğollar doğrudan doğruya 'Rum'un yönetimine el koyunca, bazı yenilikler uygulanmaya başlanmıştır. Bunlar genellikle İlhanlı Devleti'nin başka yörelerinde de kullanılan vergilerdi. Moğollarca işgal edildiğinden beri *damga* İran'da uygulanmaktaydı. 'Rum'da daha önceleri böyle bir vergi uygulanmamıştı. Gerçekte Moğollar için Anadolu, toplu halde ya da kişisel olarak sömürecekleri bir ülkeydi. Selçuklu ya da İlhanlı hükümetlerince yapılan denetim, uzaktaki kimselerce ve düzensiz olarak yapılmaktaydı. Genellikle bir düzensizlik görülmekteydi. Zaman zaman ciddi olmakla birlikte, kısa süreli bazı yolsuzluklar görülüyor ve bunlar aynı oranda kısa süreli bazı çabalarla bastırılmak isteniyordu.

1339'da yazdığı *Coğrafya*'sında Hamdullah Müstevfi Kazvinî, İlhanlı İmparatorluğu'nun bellibaşlı kentlerinden toplanan ya da toplanması gereken vergileri de belirtmişti. Türk tarihçisi Zeki Velidi Togan, belgelerin bir karşılaştırmasını da yaparak, bu rakamları daha büyük bir kesinlikle saptamıştır. Anadolu için verdiği ve Selçuklular döneminde 15.000.000 dinar olan toplam vergi gelirlerine karşılık bu dönemde bunun 3.300.000 olarak belirtildiğini görüyoruz ve bu rakamları doğru kabul edebiliriz. Ama öteki rakamlara ne dereceye kadar güvenebileceğimizi bilebilmek biraz güç. Verilen rakamların hepsi aynı oranda güvenilir değildirler ve bazı yörelerden oralardan ne kadar vergi alındığı belirtilmeden söz edilmektedir. Zeki Velidi bu nedenle bunları kendi tablosunda göstermemiştir. Ayrıca Kazvinî, bu vergilerin hangi esaslara göre alındıklarını ve sözünü ettiği dönemlerin hangi yıllarla ilgili olduğunu da belirtmemiştir. Gerçi daha başka yerlerde, sözü geçen bütçedeki bazı maddeler için ödenekler konusunda, 1336 yılından söz ettiğini söylemektedir, ama bu tarihin İlhanlı Devleti'nin tümüyle ilgili olarak verilmiş olması mümkün değildir, çünkü Ebu Said'in ölümünü izleyen bu yıllarda, İlhanlı Devleti'nde bir kargaşalık havası hâkimdi. Ayrıntılı olarak incelendiğinde bu tarihi 'Rum' için de kabul etmek mümkün değildir. Listede 'Rum'daki bütün kentlerin belirtildiğinin öne sürülmüş olmasına karşın, bu liste eksiktir. Eğer yalnız vergilerin etkili bir biçimde toplanabildiği kentlerden söz edilmekteyse, o zaman da 1336'daki durumu yansıtmak için fazla geniştir. Bu tarihten birkaç yıl sonra Kıya Mazenderanî de tamamen kuramsal bir açıdan bu rakamı 3.300.000 dinar olarak vermemiş olsa, Kazvinî'nin özellikle Türkmen beyliklerinden hiç söz etmeyişini de

göz önünde bulundurarak, bu rakamların daha önceki bir dönemle ilgili olduklarını düşünebilirdik. Kısacası, şimdilik böyle bir rakamın verildiğini göz önünde bulundurmak, ama bundan bazı sonuçlar çıkarmaya çalışmamak en doğru tutum olacaktır.

9

KENTLERDEKİ EVRİM

Moğolların savaşkan amaçlarla Anadolu'ya el koymaları, Anadolu kentlerinde İran ve Orta Asya kentlerinde ve özellikle Bağdad'da yol açtığı oranda yıkıntıya yol açmamıştır. Ancak Türkmenlerin yaşamakta olduğu küçük sınır kentleri, on üçüncü yüzyılın sonundaki Geyhatu'nun seferleri nedeniyle oldukça zarar görmüşlerdir. Moğol egemenliğinin bu ülkede, kentlerin karşılaştırmalı olarak önemlerinde bazı değişikliklere yol açmış olması mümkündür, çünkü devletin ileri gelen kişilerinin doğu kentlerine gelmelerine neden olmuştur. Böylece, büyük bir değişiklik söz konusu olmaksızın, Kayseri ve Sivas biraz daha önemli duruma gelirken, Konya öneminden bazı şeyler yitirmiştir. Fakat, Konya kültürel ve geleneksel yönden öyle köklü bir merkezdi ki, bu durumunu kısa sürede yitirmesine olanak yoktu. Hattâ ilk zamanlarda Karatay, Fahreddin Alî ve daha başkalarının orada yaptırdıkları camiler ve çeşitli yapılarla daha da gelişmişti. Ayrıca Moğollara karşı olanlar Konya'da doğudaki kentlerde olduklarından daha rahat ediyorlardı. Daha sonraları, Karamanlıların girişimleri sonucunda Konya oldukça zarar görmüş, fakat on dördüncü yüzyıl boyunca da hâlâ önemli bir kent olmaya devam etmiştir. On dördüncü yüzyılın büyük özelliği, büyük kentlerin ortadan kalkmış olması değil, orta büyüklükteki kentlerin sayılarının çoğalmasıydı.

Her ne kadar kentler önceleri oldukları kadar önemli olmaya devam etmişlerse de, giderek iç yönetimlerinde gözle görülür biçimde bir değişiklik olmuştur. Bunun bir bölümü, kamusal yapıların yapılış biçiminde kendini ortaya koymuştur. Şimdi artık yüce kişiler hükümdarlar değil güçlü bakanlar ve kumandanlardı. Hattâ daha küçük kentlerde bunlar, *ahi* başkanları da dahil olmak üzere, yöresel önem taşıyan kimselerdi. Bir ara Karatay, ondan daha uzun bir süreyle Muinüddin *Per-*

vane ve hepsinden önemli olarak da Fahreddin Alî Sahip Ata, Anadolu'daki hemen hemen her kentte çok sayıda yapı yaptırmışlardır. Moğol egemenliği döneminin başlarında Konya, Karatay Camii, İnce Minare ve Larende camileri, Hankâh (tarikat merkezi) Fahreddin Alî'nin ve Celâleddin-i Rumî'nin türbesi ve hankâhı gibi yapılarla daha da zenginleşmişti. Anadolu'da yapılan bu yapıların sanat değerlerini daha sonraki bir bölümde ele alacağız. Türkmen beylikleri kurulmaya başlayınca, daha alçak gönüllü bir biçimde ve özellikle Müslümanlarca yeni ele geçirilmiş merkezlerde ve kentlerde yapılar yaptırılmıştır.

Merkezî yönetimin zayıflamasıyla yalnız Türkmenlerin değil, *fütüvvet*inde gücü artmıştır. *Fütüvveti* engelleyecek bir otoritenin bulunmaması, onun kendini daha açıkça ve bilinçli bir tutumla ortaya koymasına olanak vermişti. Aynı zamanda da hükümet ya da önemli kişiler, ordunun yanında ya da onun yerine, düşmanlarına karşı koymakta onlardan yardım istemişlerdir. On üçüncü yüzyılın ikinci yarısında özellikle Konya'da bunun böyle olduğu bilinmektedir, ama daha başka yerlerde de aynı şey görülmüştür.

*Ahi*lerin açıkça ortaya çıkmaları, ilk kez Kösedağ yenilgisinin hemen sonrasında olmuştur. Akşehir ve Konya'nın kuzey doğusundaki Abgarm kentinin *rünûd*u, Sultan Keyhüsrev'in çevresindeki bazı önemli kimselerce başkalarını öldürmek için kullanılmıştır. Bunun arkasından da Konya'nın *rünûd*u kurbanların evlerini yağma etmek ve aynı zamanda da bu tür etkinliklerin bir daha baş göstermesini önlemek için, vezir Şemseddin İsfahanî'ye gönderilmişlerdi. Ne var ki, bir süre sonra vezir Moğollarca bu olaylara katılmakla suçlandığında onun yakalanmasında da yardımcı olmuşlardı. Bu kez onları otoritenin yanında görüyoruz, ama hangi nedenlerle böyle davranmış olduklarını biliyoruz. Genellikle onların davranışları bu yönde değildi.

Buna benzer olaylarla yeniden karşılaşmak için birkaç kuşak atlayıp Cimri olayını ele almamız gerekiyor. Bu kez Konyanın *rünûd*u ve *ahi*leriyle ilgili bilgileri adı bilinmeyen, ama onlara karşı büyük bir ilgi duyan *Selçukname* yazarından öğreniyoruz. Bu yazarın dediğine göre, başkentteki *ahi*ler Ahi Ahmed ve Ahi Ahmedşah adındaki iki önder tarafından yönetilmekteydiler. Eflakî de aynı kimselerden söz etmekte ve onu yeterince soylu bulmadığı ve Celâleddin-i Rumî'nin düşmanı olduğu için Ahi Ahmed'den hoşlanmamaktadır. Ahi Ah-

med'in, aynı dönemde *fütüvvet* üzerine bir tez yazan aslında adaşı sanılan bir yazarla aynı kimse olması mümkündür. Eğer öyle ise, *ahi*ler arasında büyük saygınlığı olan İran hanedanlarından Safevîlerin de geldiği yerden, kuzey batı İran'daki Erdebil kentinden gelmiş olması mümkündür. Eflakî, Ahi Ahmedşah'dan daha olumlu bir biçimde söz etmekte, saygıdeğer bir kimse olduğunu ve binlerce *rünûda* önderlik ettiğini söylemektedir. Ahmedşah'ın 1292'de Geyhatu'yu Konya'yı yağma etmekten caydırdığı da ileri sürülmektedir. Ahi Ahmedşah'ın yerine geçen Ahi Sıddık, Mevlevîlerle tartışmalara girişen, kendisi dünya işleriyle uğraşırken onların kendilerini mistisizmlerine adamalarını hoş karşılayan bir kimseydi. Fakat, sonunda o da zor kullanmak durumunda kalmıştır. Bu grubun Mevlevîlerle daha iyi ilişkiler içinde olduğunu sanıyoruz. 1312'de Karamanlıların yürüttükleri katliâmlarda onların Mevlevîlerin ölülerine bekçilik ettikleri bilinmektedir. *Fütüvvet*in hemen hemen her yerde bulunduğu bir gerçektir, fakat bu gerek yapısal olarak, gerek ruh olarak tam anlamıyla bir birliğin ortaya konulmasına yetmemiştir.

Aynı çağlarda metinlerde sözü geçen bir üçüncü *ahi*, Ahi Emir Muhammed'dir ve en ünlü *fütüvvetname*, Nasırî'nin *fütüvvetname*si ona sunulmuştur. Başkalarında da görmüş olduğumuz gibi, bu *ahi*lerde de, aynı anda hem bir *fütüvvet*e bağlı olmanın hem de bir siyasal-toplumsal önder olmanın mümkün olabileceğini görüyoruz.

Konya'daki *ahi*lerin Karamanlıların ve Cimri'nin karşısındaki tutumları günümüze kadar ulaşan metinlerin hepsinde aynı biçimde yansıtılmamaktadır. Gerçekten de bu olaylardaki tutumlarının değişik olması mümkündür. Onların da bütün kent halkı gibi, kuramsal açıdan Türkmenlere karşı olduklarında kuşku yoktu. Fakat, Konya Valisi onlara güvenememiş; ancak yeterince askeri bulunmaması ve onlardan yardım istemekten başka çare kalmaması yüzünden olaylara katılmalarına izin vermiştir. Bu güveni sarsacak herhangi bir davranışta bulunduklarını gösteren kanıtlar yoktur. Bu olaylardan birkaç yıl sonra Keyhüsrev III'ün dul karısının Karamanlıların desteğini sağlamaya çalışması üzerine şiddetli bir tepki göstererek bu siyasete karşı çıkmışlardır. 'Fırtınayı yatıştırabilmek için' vezirin bütün siyasal becerisini kullanması ve Türkmen başbuğlarının resmen güvence vermeleri gerekmiştir (1285).

1290 - 91 olayları da bu izlenimleri doğrulamakta ve kesinlikle belirlenmelerini mümkün kılmaktadır. Eşrefoğlu Türk-

menlerinin başbuğu, Sultan Mesud'un kardeşi Siyavuş'u tutukladığında, Konya'nın *rünûd*unun tümünün davranışlarının aynı olmadığı bilinmektedir. Bunlardan bir grup, kentin dış semtlerindeki evlerinde kıstırılmış ve diri diri yakılmışlardı. Bu durumdan yararlanmaya çalışmış olmalarına karşın, *rünûd*un normal olarak kendilerine ve özellikle Ahmedşah'a dayanan Sultan Mesud'un tarafını seçerek, Moğol temsilcileri Kazvini'nin onlara yüklediği büyük malî zorunluluklardan kurtulmak istemeleri gerekirdi. Oysa Sultan Kayseri'ye gitmiş ve Konya'da yalnız kardeşi Siyavuş ile Moğol temsilcisi Kutluca kalmıştı. *Ahi*ler ne yapıp yapmışlar ve Siyavuş'u Moğol temsilcisini öldürtmeye razı etmişlerdi. Karamanlıların ortaya koydukları büyük tehlike karşısında; Sultan gibi, *ahi*ler de Eşrefoğulları ile uzlaşma yanlısıydılar. Fakat savaş durumu yönünü değiştirince ve Eşrefoğullarına cephe alınca, Konya'nın *ahi*lerine karşı büyük ve şiddetli bir ayaklanma olmuştur. Fakat bu olaydan birkaç ay sonra *ahi*lerin kenti Germiyanlara karşı savundukları bilinmektedir.

Ahmedşah'ın gücü çok büyüktü ve *Selçuknâme* yazarının dediğine göre kardeşinin 1294'deki cenazesine on beş bin kişi katılmıştı. Ahmedşah'ın 1298'de öldürülmesi üzerine, yeni Sultan Alaaddin Feramuz, katilin kendi subaylarından biri olmasına rağmen onun öldürülmesini istemiştir. bir ay sonra da Ahmedşah'ın katili idam edilmiştir. Ahmedşah, ölümünden kısa bir süre önce, kendisinden nefret edilen bir Karamanlı temsilcisinin kentten kovulmasını emretmişti. Bu konuda belgeler çok yetersizdir, ama gene de, Karamanlılara karşı koymanın mümkün olduğu oranda düşmanlıkların devam ettiğini sanıyoruz. 1312'de Karamanlılar kenti işgâl ettiklerinde *ahi*leri öldürmeye başlamışlardır. Fakat gene de *ahi*lerin Moğolları tutmadıkları ve genellikle yörelerine olan bağlılıklarına dayanarak davranışlarına yön verdikleri bilinmektedir. Dinsel ve milliyetçi açıdan *ahi*ler Moğollara karşıydılar, ekonomik ve toplumsal açıdan da Türkmenlere karşıydılar. Daha önce de belirttiğimiz gibi, burada bir 'Türk' dayanışması söz konusu değildi.

İbn Batuta'da ve başka kaynaklarda *ahi*lerden, onların bütün kentlerde bulunduklarını kanıtlayacak kadar çok söz edilmektedir. O dönemden başlayarak *fütüvvet* öncelikle bir meslek kuruluşu niteliğini kazanmıştır. Hepsini teker teker ele almamıza gerek yok, ama Ahi Evran'dan burada söz etmek zorundayız. Ahi Evran öylesine büyük bir ün kazanmıştı ki, daha sonraki birkaç yüzyıl boyunca onun soyundan geldiklerini

öne süren kimselerin bütün *ahi*lerin üzerinde bir dereceye kadar etkileri olmuştur. Tarihsel bir kişiliği olmasına rağmen Ahi Evran destanlarla kuşatılmıştır. Bütün söyleyebileceğimiz onun evliya gibi bir adam olduğu, Kırşehir'de yaşadığı ve 1300 yılları dolaylarında burada öldüğüdür. Destanlar onun sepiciler loncasından olduğunu söylemektedirler. Metinlerde ise, bu konuda bir yargıya varmamıza olanak vermeyecek kadar az bilgi verilmektedir. Kazandığı ününü mesleğine değil de, bir oranda aynı dönemde yaşamış öteki azizlerle ilişkili olarak bir aziz olmasına borçludur.

Ahi Evran'ın kişiliği *fütüvvet*in çifte özelliklerini ortaya koymaktadır. Bir yandan *ahi*ler genellikle şiddet kullanılan etkinliklerde bulunmaktaydılar. Bunu kabul etmekte güçlük çeken Mevlevilere *ahi* başkanlarından biri bunun niçin gerekli olduğunu açıklamaya çalışmıştır. Bu tür davranışları doğal karşılayan İbn Batuta ise, zabtiyeye karşı gelmekte kimsenin onlara erişemeyeceğini söylemektedir. Öte yandan da *ahi*lerin, hiç değilse başkanlarının ve denetleyicilerinin bazı mistik ilkeleri vardı. *Fütüvvet* ile ilgili yazıları da bu kimseler yazdıklarından, *fütüvvet* yalnızca mistik yönüyle sunulmaktadır. Oylesine ki, ilk bakışta söz konusu kuruluşun aynı kuruluş olduğundan kuşkulanmamak elde değildir.

*Fütüvvetname*lerin sayıları giderek artmış ve bunların bazıları günümüze kadar ulaşmıştır. Anadolu'nun dışında da *fütüvvetname*ler yazılmıştır, ama bu edebiyat türünün öncelikle Anadolu'da geliştiği bilinmektedir. Bu da, bu kurumun Anadolu'da pek özel bir gelişme gösterdiğini kanıtlamaktadır. Erdebilli Ahmed ve daha da önemlisi Nasırî tarafından yazılmış *fütüvvetname*lerden daha önce de söz etmiştik. Bu dönemin dışına çıkmaksızın, bazı ansiklopedik yapıtlarda da bunlardan söz edildiğini belirtmemiz gerekir. Bu yapıtlar Farsça yazılmıştır. Türkçe bir edebi dil olarak kabul edildiğinde *fütüvvetname*ler Türkçe olarak da yazılmaya başlamıştır. Osmanlılar zamanına kadar gelişen bütün *fütüvvet* edebiyatının en eski örneği, on dördüncü yüzyılda, kesinlikle belirleyemeyeceğimiz bir tarihte yazılmış *Burgazî*'nin *fütüvvetnamesi*dir. Önemsiz ya da kısa yapıtları bir yana bırakarak, Gülşehri tarafından Türkçe yazılmış bir şiirde de *fütüvvet* ile ilgili önemli bir bölümün bulunduğunu söyleyebiliriz. Aynı dönemde, büyük sayılarda İranlı üyeleri de içeren *fütüvvet* çevreleri, bir İran destan kahramanı olan Ebu Müslim'i Anadolu'ya uyarlamışlar, ve burada Ebu Müslim daha yalın ve kesin bir biçimde «İnançları ve Ya-

saları» onlara karşı çıkmak isteyenlere karşı savunan bir kişilik kazanmıştır. Giderek tarihsel gerçeklerden uzaklaşan bu öykülerde, bir yandan da gerçek Ebu Müslim'in Şiilerce çok değer verilen ama Abbasîlerin cezalandırmış oldukları Ali'nin imamlarının ilkelerine kendini adamış olarak ve Abbasîlerin adına Ömerîlere karşı giriştiği uğraşlara da yer verilmektedir.

Selçuklu-Moğol otoritesinin çökmesiyle, Türkmen beyliklerinin güçlenmesi ve kentleri de içeren beyliklerin kurulmaya başlamasıyla, ayakta kalan iki gücün temsilcileri, yani Türkmen beyleri ve *ahi* başkanları arasında bir yakınlaşma olmuştu. İbn Batuta, hemen hemen gittiği her yerde, *ahi*lerin güçlerinin resmen tanındığına ve beylerden gördükleri saygıya tanıklık etmiştir. Bir genelleme yaparak bir beyin yaşamadığı kentlerde, *ahi* başkanının kentin gerçek hâkimi olduğunu da sözlerine eklemiştir. Müslüman tarihinde, kentlere dayanan beyliklerde *ahi* başkanlarının siyasal alanda çok etkili olduklarını pek çok yerde görmek mümkündür. Fakat Anadolu'da, ülkenin Osmanlı İmparatorluğu altında yeniden birleşmesinden önceki dönemde, on dördüncü yüzyılda, *fütüvvet*in siyasal alandaki gücü çok büyük bir gelişme göstermiştir. Anadolu'da Floransa gibi bir cumhuriyetin hiç bir zaman kurulmamış olduğu doğrudur. Fakat, bir kentin ve dolaylarının sınırları içinde, kuramsal olarak bir beyin üstünlüğünü kabul etmekle beraber, özel durumlarda bir *ahi* başkanının gerçek otorite sahibi kimse olduğu görülmektedir. Bunun en belirgin örneğini Ankara'da görüyoruz: Burada bir *ahi* başkanının adı kitabelerde belirtilmiştir. Bir zamanlar el-Nasır'ın yapmış olduğu gibi, ülkeyi fethetmekte oldukları dönemde Osmanlıların da *ahi*leri, *fütüvvete* katılmalarını yararlı kılacak kadar güçlü bulmuş olmaları mümkündür.

10

KURUMLAR

Ülkede Moğol temsilcilerinin de bulunmasının dışında Moğol korumalığı döneminde 'Rum'daki yönetim kuruluşları, bağımsızlık dönemindekilerin aynı olarak kalmışlardır. Ne var ki, bunların hangi koşullar altında çalıştıkları konusunda büyük değişiklikler olmuştur. Bu konuda, olayların akışı içinde vardığımız sonuçları vermekle yetineceğiz. Özellikle Moğollar için

daha büyük bir önem taşıyan doğu Anadolu'da, bağımsız bir tutum ortaya koyacağından çekinildiği için ya da çocuk yaşta olduğundan, sultan hızla gerçek otoritesini yitirmişti. Hatırlanacağı gibi, çocuk yaşta birinin sultan olması için babasının öldürüldüğü de olmuştu. Doğuştan sultanlığa hak kazanan sultanların tam karşıtı olarak ve genellikle sultan tarafından değil de, doğrudan doğruya Moğollar tarafından seçilmiş olduklarından vezirler giderek güçlenmeye başlamışlardı. Bir kukla olmaktan öteye gidemeyen sultanın tamamen ortadan kalkmasına ve İlhanlıların otoriteyi doğrudan doğruya kendi ellerine almalarına değin bu böyle sürmüştür.

Bu bakanların bir başka özelliği de, başında bulundukları mevkilerin giderlerini karşılamak için devlet topraklarını aralarında paylaşmaları ve beyliklerin hâkimleri durumuna gelmeleridir. Hiç değilse, Muinüddin *Pervane*'nin ve Fahreddin Ali'nin beylikleri bir süre devam etmiştir. Bunların ikisinin de Türk ya da meslekten asker olmadıklarına daha önce de değinmiştik. *Pervane*'nin babası İran asıllı bir vezirdi, Fahreddin Ali de ilk kez karşımıza *emir-dad* olarak çıkan İran asıllı bir kimseydi. Daha önceleri bu ülkede derebeylik diye bir şeyin olmaması, onların bu topraklara el koymalarına olanak vermişti. Bu türde bir gelişmeyle pek ender olarak karşılaşmaktayız ve ben Ortadoğu'da, gerek Müslüman ülkelerinde, gerek Bizans'da bununla eşanlamda bir durumun bulunduğunu söyleyemem. Ne var ki bu durum, toplumsal ve askerî güçlerin daha başka yerlerde toplanmaları nedeniyle ancak elli yıl kadar sürmüştür. On dördüncü yüzyılda Burhaneddin, bir oranda, bu durumu yeniden geri getirmiştir.

Bunu açıkça belirttikten sonra, Moğol döneminde çeşitli mevkilerde bulunmuş kimselerin adlarını vereceğim. Belgelerin yetersiz oluşu nedeniyle, bu listeleri genellikle ancak on üçüncü yüzyılın sonlarına kadar getirmek mümkün oluyor. Fakat, eksik kalan bölüm pek büyük bir önem taşımamaktadır çünkü ülkenin toprakları giderek bölünmeye başlamış ve yeni kurulan beyliklerin daha küçük, bazan da daha değişik yapıları içinde yönetim örgenlikleri yeniden düzenlenmiştir.

Atabekler
Esedüddin Ruzbeh, 646.
Arslandoğmuş (?), 654.
Karatay 646, 651 ya da 652, önceleri aynı zamanda *naib*.

Mecdüddin, 675.
Bahaddin Rudkardî, 682.

Naibler
Karatay, bak. *atabek*, 646.
Şucaüddin Abdurrahman, 647, 652.
Nizamüddin Hurşit, 654.
Fahreddin Ali, 657. 658'de vezir olması üzerine yerine
Emirüddin Mihail (daha önceleri *müstevfi*) geçti, 675'e kadar.
Celâleddin, daha önceleri *müstevfi*, 676.
Mücirüddin Emirşah, 680.
Cemaleddin, 690.
Mehmed *pervane*, emir, naib olarak Kemaleddin Tiflisl'yle beraber, 695 yılları dolaylarında.

Pervaneler
Fahreddin Attar Ebubekir, 646.
Nizamüddin Hurşid, 656'da idam edilmiştir.
Muinüddin Süleyman, 656 - 676.
İlhanlı veziri Şemseddin Cüveynî'nin bir oğlu, 680.
Vezir Fahreddin Kazvinî'nin bir kardeşi, 684.
Muinüddin Mehmed Pervane, (Muinüddin Süleyman'ın oğlu), 693'den önce.
Rükneddin, 699.

Vezirler
Muhadhdhab-al-Din, 642.
Şemseddin İsfahanî, daha önceleri *naib*, 642 - 46.
Kadı İzzeddin Razi, sonra Nizamüddin Hurşit, sonra Nizamüddin Nehcevanî 647, sonra Baba Tuğra'i ve ikinci kez Razi 648 - 654.
Şemseddin Baba Tuğrâ'î, 654 - 58.
Fahreddin Ali, 658 - 70.
Macidüddin Muhammed ibn Hüseyin Erzincanî, önceleri *müstevfi*.
Fahreddin Ali, ikinci kez olarak 671 - 687.
Fahreddin Kazvini, 689.
Necmüddin, 691.
Cemaleddin Muhammed, 695.
Şemseddin Ahmed Lakuşi, 697 (belki de Cemaleddin Muhammed ile birlikte).
Alaaddin Savî, 700, 703.

Müstevfiler
Necibüddin (Dalıhani?), 654. 661'de idam edilmiştir.
Emirüddin Mihail, bilinmeyen bir tarihte.
Macidüddin Muhammed ibn Hüseyin Erzincani, 661 - 70. (Daha sonra vezir olmuştur).
Celâleddin Mahmud, 670, 675-76.
Fahreddin Kazvini'nin kardeşi Cemaleddin, 689.
Nasirüddin Yavlak - Arslan, 689 - 91.
Şerafeddin Osman, 691.
(697'de? Abdülaziz ile) ve adı verilmeyen biri ile Konya(?) (Şerafeddin Abdurrahman Tebrizi ile).

Müşrifler
Kıvameddin Ashar ibn al-Hamid, 654.
Cemaleddin ibn emir el-hacı Mahmud, 661.
Zahirüddin Mutavvaç ibn Abdurrahman, 670.
İmadüddin Zencani, 680.
Fahreddin, 685.

Nazırlar
Humam al-Din Shadbahar, 652.
Zeynüddin Ahmed Erzincani, ne zaman olduğu bilinmemektedir.

Aridler
Reşidüddin Cüveyni, 647. 658'de ya da daha önce yerine Samsam al-Din Kaymaz getirilmiştir ya da onunla bu makamı paylaşmıştır.
(Daha sonraları bu makam kalkmış olabilir, hiç değilse eski önemini yitirmiştir).

Emir-dadlar
Nüsredüddin, 646.
Fahreddin Ali, 654 - 57, sonraları *naib* ve vezir olmuştur.
Nizamüddin, 683 - 85.

Beylerbeyi
Şemseddin Has Oğuz, 646.
Şerafeddin Mahmud, 646.
Siracüddin ibn Baca, 647.
Tavtaş, 656.
Anon. (İbn Bibi sayfa 271)

(Grek kondestablı (Mihael Palaeologus).
Şerafeddin Mahmud ibn el-Katîr, 661 - 657.
(Baygut, 675 ?).
Toruntay.
Azizüddin 684 - 95.

Sultanlığın iki sultan arasında bölünmüş olduğu zamanlarda, yönetici mevkilerde bir tek kişinin bulunmasına çaba gösterilmiş ve genellikle bunda başarılı da olunmuştur.

Selçuklu vezirlerinin yanısıra, Moğol otoritesinin çeşitli temsilcileri de bulunmaktaydı. Bu temsilciler, böyle bir şey yapmak istemeseler ya da Moğollarca kendilerinden bunu yapmaları istenmemiş de olsa, gene de davranışlarıyla yönetime karışmaktaydılar. Başlangıçta bunlar askeri kumandanlardı ve ordunun yönetilmesi dışında resmi bir otoriteleri yoktu. Fakat göz önünden uzak oluşları onlara bağımsızca davranabilme olanağı verdiğinden, hem askerlerinin bakımını sağlamak için, hem de kendi kişisel çıkarlarını düşünerek bir otorite ortaya koymuşlardı. Bir yandan da Selçuklu subayları, birbirlerine karşı Moğollarla birlik oluyorlardı! Ayrıca, bu dönemde Moğollar her nedense buraya sürekli olarak elçiler göndermekte ve bunlar ya Selçuklu vezirlerinin, ya askeri kumandanların ya da sultanın konuğu olmaktaydılar. Muinüddin Süleyman'ın zamanında bu iş burada bitmekteydi. Gerçi Moğolların Anadolu'daki bölüklerinin sayılarının çoğalması ve bu ülkeye temelli olarak yerleşmeleri, onların kumandanlarına giderek daha büyük bir otorite sağlamaktaydı. Özellikle, yaygınlıkla yerleştikleri doğu bölgelerinde böyle olmuştu. Burada yalnız İlhanlılara daha yakın oluşlarından değil, Memlûklere saldırmak için daha uygun bir yerde bulunuşlarındandı bu. Bunun sonucu olarak da artık bu orduların başında hanedana bağlı prensler bulunmakta, bu prensler zenginleşmek istemekte ve onlara karşı çıkmak güç olmaktaydı. Bir yandan da, 1258 - 60 yıllarında İzzeddin ve Rükneddin tarafından alınan borçların ödenmesi yolunda güvence olarak, belirli türdeki gelirlerin bir yana bırakılması gerekmekteydi. Belki daha başka nedenlerle de, 'Rum'da Moğol ileri gelenleri yalnız özel mülkler olarak bazı toprakları ele geçirmekle kalmamışlar, aynı zamanda Selçuklu Devleti'nin kapsamına giren bazı toprakları da ele geçirmişlerdir. Devlet topraklarının başında da, Moğol otoritesinin genel ve sürekli bir temsilcisi bulunmaktaydı ve Selçuklu görevlilerinin onu dikkate almamaları mümkün değildi. Bir

yandan da 'Rum'da yaşayan Moğolların davranışlarını denetleyen subaylar ve görevliler, özellikle de *yargıcı* adını verdikleri yargıçlar vardı.

Muinüddin'in ölümünden sonra, hattâ biraz daha geç bir tarihte, unvanı bilinmeyen fakat makamının adı bilinen bir görevli ortaya çıkmıştır. *Eyalet-i vilayet* adı verilen bu görevin başında bulunan kimsenin yüksek düzeydeki görevlilerden daha büyük bir selahiyet sahibi olduğunu sanmıyoruz ve onun bir çeşit genel vali olması gerekir. Kaynaklardaki bilgiler, bu mevkide bulunan görevlilerin bir listesini yapmamıza olanak vermiyor. Fakat, 691'de Taştimur Hitai'nin bu görevde bulunduğu, 692'de ise bu görevin İsfendiyar ile İlbasar arasında paylaşıldığı, 696'da Melik Pehlivan Horasani'nin 697'de de Bayencar'ın bu görevde bulundukları bilinmektedir. Adlarından anlaşıldığına göre, bu görevde Moğol olanlar da olmayanlar da bulunmuştur. Aynı dönemde *imâra* (emirlerin başı), başka görevlerinin yanısıra bir süre için Mücirüddin Emirşah'a, sonra Mehmed Pervane'ye ve daha sonra da Bahçur'a verilmiştir. 'Rum'da bulunanların görevlerinin kapsamını kesinlikle belirlemek zordur, çünkü genellikle buradaki durum, aynı görevde bulunduğunu saptadığımız öteki İlhanlı yörelerindeki durumla aynı değildir. Bu nedenle vakayinamelerde sözü geçen unvanların, tamamen Selçuklu unvanları, 'Rum'daki Moğol görevlilerinin unvanları, başka yerlerdeki İlhanlı unvanlarını taşıyan ve 'Rum'da çalışmış kimselerin unvanları olabileceği gibi, bu kimselerin merkezi hükümetteki unvanları ile 'Rum'da tanınmış oldukları durumları da belirtebileceğini ve vakayinamelerde bunların bazan birbirlerine karıştırılmış olabileceklerini unutmamamız gerekir.

Yönetimle ilgili belgelerin koleksiyonlarının yapılmasına Moğol döneminde başlanmıştır. Bazı senetlerin ve mektupların günümüze kadar ulaşmasını buna borçluyuz. Bir yandan da bu katiplerin eksikliğinin duyulduğunu ve hem yönetim açısından hem de kültürel açıdan bu eksikliğin giderilmesi gerektiğinin bilincine varıldığını göstermektedir. Bu belgelerin en önemli olanlarına kaynakları ele aldığımız bölümde değinmiştik, bu nedenle burada onların üzerinde durmaya bir gerek görmüyoruz. Vergilerin hesaplanmasında temel olarak baş vurulan belgeler Arapça yazılmışlardı ve Fahreddin Ali'nin bunlardan yararlanabilmesi için Farsçaya çevrilmişlerdi. Karamanlılar ve Cimri hükümetinin resmî dil olarak Türkçeyi kullanmak istemeleri kısa sürede bir sonuç vermemiş ve beylik-

lerde bile, yönetim ve hukuk alanlarında Arapça ve Farsça da Türkçe ile birlikte kullanılmıştır.

11

MOĞOLLAR DÖNEMİNDE ANADOLU'DA SANAT VE FİKİR HAYATI

Fikir alanlarındaki evrimlerin, toplumdaki maddesel ve siyasal evrimlerden biraz daha yavaş geliştikleri bilinen bir gerçektir. Siyasal ve yapısal evrimleri belirleyen etkenlerin toplumun üyelerinin fikirlerini de etkilemesi doğaldır. Ne var ki, toplumun üyeleri bu etkenlerin ortaya çıkmasından önce doğup büyümüşlerdir ve ancak o olayların içinde büyüyen çocukları bu etkenlerin yol açtıkları sonuçların gerçekten etkisi altında kalacaklardır. Bu nedenle bazı yönlerden 1243'den sonra Anadolu'daki fikir hayatının, son Selçuklular zamanında başlatılmış bir işlemin gerçek hızını kazandığı dönemi simgelemesi şaşırtıcı değildir. Ayrıca, Moğol fetihlerinin etkisi oldukça çapraşık bir etkidir. Moğolların doğrudan doğruya etkileri pek az olmuştur ve ancak folklor alanında bazı etkilerinin olduğu söylenebilir. Dolaylı olarak ise, Moğolların Anadolu'yu kendi topraklarına katmalarının üç ayrı türde etkisi olmuştur. Birincisi, önceleri siyasal anlamda birbirlerinden ayrı olan ülkeler İlhanlıların denetimi altında bir oranda birleştirilmişlerdir. İlhanlı görevlilerinin Moğol ordularının ardından bu ülkeye gelmiş olmaları, Anadolu'da oturanların İlhanlı sarayını ziyaret etmeleri, İranlı bilim adamlarıyla yazışmalar, ki bunların bir bölümü eski dostlardı, bütün bunlar, ilk kez on ikinci yüzyılda İranlıların kişisel olarak bu ülkeyi çekici bulmaları ve buraya gelmeleri ile başlayan, Kösedağ'dan yirmi, otuz yıl öncesinde büyük sayılarda İranlıların Moğollardan kaçarken ve Harzemlileri izleyerek bu ülkeye gelmeleriyle hızlanan İran etkisinin daha da artmasına yol açmıştır. İkincisi, Selçuklu - Moğol yönetiminin Türkmenler arasında ve bu yönetime bir tepki olarak yarattığı akımların bir ruhsal yönü de olmuştur. Başlangıçta Orta Asya'dan buraya sığınmak için gelen, ama daha sonraları siyasal birleşmeden yararlanan dervişlerin ve vaızların bu ruhsal eğilimi güçlendirmiş ve renklendirmiş olmaları mümkündür. Üçüncüsü de, Moğol yöneti-

minin Anadolu'da elde ettiği en belirgin sonucun, düzensizliğin, zamanla fikir hayatında da çökertici etkileri olmuştur.

Din konusunda Anadolu, bir Müslüman ülkesi olmaya devam etmiştir. Müslümanlığın öteki dinlerle eşit düzeye indirilmesi İran ve Mezopotamya'daki Moğol yönetiminin ilk dönemlerinin belirgin bir niteliğidir. Bu ülkelerde *vakıf*lar az çok genel ekonominin içine girmekteydiler ve bir ayrım yapılmaksızın çeşitli dinlerden olanların yararına kullanılmaktaydılar. Oysa, Anadolu'daki Moğol korumalığı döneminde böyle bir durum hemen hemen hiç görülmemiştir. Daha önce de belirttiğimiz gibi. Hıristiyanlar başlangıçta Moğollarca Müslümanlara yeğ tutulmuş olmalarına karşın, hiç bir zaman üstünlüğü elde edememişlerdi. Bu ülkede Müslümanlığı kabul etmezden önce bile Moğollar, vezirler de dahil olmak üzere, yönetici görevlilerin büyük bir bölümünü Müslüman olanların arasından seçmek zorunda kalmışlardı. Moğollar da Müslüman olunca bu durum daha da belirginleşmiştir. Anadolu'daki kurumlar Müslüman niteliklerini korumuşlar, yönetici görevliler tamamen Müslümanlardan seçilmiş ve bu ülkedeki İlhanlı görevlileri bile, kendi ülkelerinde olduğundan çok Müslüman yönlerini ortaya koymaya özen göstermişlerdir. Olsa olsa, Moğolların Müslümanlıktaki çeşitli mezheplere karşı ilgisizlikleri nedeniyle, bazı mezhepler Selçuklular döneminde bulamadıkları oranda propaganda yapma olanağı bulmuş olabilirler. Fakat bu konuda, gerek 1243'den öncesinde ve gerek Moğol döneminde kesin bir şey söyleyebilecek kadar bilgi edinemiyoruz. Örneğin, kendisi de bir Şiî olan Olcaytu'nun zamanında özellikle Şiî olan kuruluşların bulunup bulunmadığını bilmiyoruz. Ayrıca o dönemde, Şiilik ve Sünnilik arasındaki başka başkalıklar pek iyi anlaşılmamıştı ve örneğin İran'daki Nasirüddin Tusî gibi bir kimse, bu iki mezhebin ortasındaydı ve hiç bir ayrım gözetmeksizin her iki mezhepten olan filozoflarla da yazışmaktaydı.

İranlılaşmanın şiddeti, Araplaşma yolunda da bazı gelişmeler olduğunu görmemizi önlememelidir. Burada Suriye ile olan iyi ya da kötü ilişkilerin büyük bir rolü olduğunu sanıyoruz. Bu ilişkiler on üçüncü yüzyılda, on dördüncü yüzyıldakine oranla çok daha fazlaydı. Aristokrasi arasında bile Arapça hiç bir zaman Farsçanın tuttuğu yeri tutmamış ve genellikle Araplılaşma, İranlılaşmanın taşıdığı değeri taşımamıştır. Ama gene de, daha sınırlı bir çevrede ve özellikle yasalarla ilgili alanlarda bir etkisi olmuş, o sıralarda oluşmakta olan Türkiye kültürünün yaratılmasında yardımcı olmuştur. Ayrıca bu iki dili ko-

nuşanlar birbirlerine karşı bir düşmanlık duymamışlar, pek çok kimse her iki dili de öğrenmiştir.

Arapça yazan en ünlü kişi Sadreddin Konyevî'dir. O yüzyılın başlarında Müslüman doğuya yerleşen büyük İspanyol mistiği Muhyiddin ibn Arabî ile ilişkileriyle ilgili olarak babasından ve ondan daha önce de söz etmiştik. Babası Malatyalı bir Arap ailesinden gelmekteydi, fakat Sadreddin hemen hemen bütün yaşamı boyunca Konya'da yaşamış ve 673/*1274*-5 yılında Konya'da ölmüştür. Şafi'i hukuk dalına bağlı olması girişimlerini hiç bir şekilde engellememiştir, ama Türk - İranlı geleneklerine bağlı bir kimsede ender görülmesi yönünden ilginçtir. Farsça yazdığı küçük bir yapıtın dışında yapıtlarını Arapça yazmış olması da köklü bir geleneksel öğrenim gördüğünü kanıtlamaktadır. Yapıtlarında İbn Arabi'nin türünde bir mistisizm görülmektedir. Sadreddin, babası ve Kuzey Afrikalı Afifüddin Süleyman el-Yasin el-Tilimsanî gibi, İbn Arabi'nin Anadolu'da yaşayan çömezlerinin kanalıyla bu mistisizmi öğrenmişti. Yaşamının sonlarına doğru o da çok büyük bir saygınlık kazanmış ve onun da Anadolu'da yaşayan ama ünleri ülkenin sınırlarının çok ötelerine kadar ulaşan çömezleri olmuştur. Çömezleri arasında, on üçüncü yüzyılın başlarında bir başka Arap mistiğinin, Ömer ibn Farid'in, yapıtları üzerine Arapça ve Farsça olarak yazdığı yorumlardan daha önce de söz etmiş olduğumuz Said Fergani de bulunmaktaydı. Gerçekte İranlı olmasına karşın Irakî diye bilinen mistik Fahreddin'i, Muinüddin Süleyman kendisine yakın bir yere, Tokat'a yerleştirmişti. Fahreddin, Sadreddin'in ve onun kanalıyla İbn Arabi'nin etkisi altında kalmış ve onlardan öğrendiği inançları daha sonra Hindistan'a yaymıştır. Sadreddin'in yazdığı bütün dinsel ve mistik yapıtların bir listesini vermek mümkün değildir, ama şunu belirtelim ki, Nasirüddin Tusî ile olanlar da dahil olmak üzere, yazışmalarının bir bölümü günümüze ulaşmıştır.

Sadreddin'in yakınlarından ve ondan biraz daha yaşlı olan *kadı* ve yargıç Siracüddin el-Urmevî'den de daha önce söz etmiştik. El-Urmevî, 1283'e değin yaşamış ve bütün ülkede büyük bir ün kazanmıştır. Onun çömezleri arasında Hindistan'da doğmuş, önceleri Yemen'de yaşamış, daha sonra Mısır'a geçmiş ve 674-85/*1275-86* yıllarını 'Rum'da geçirmiş bir Safiüddin el-Hindî'den de söz edilmektedir. Bilim alanında Horasan'da Nasirüddin Tusi'nin bir öğrencisi olmuş Kutbettin Şirazî, 'Rum'da Malatya'da bir süre yaşamıştır ve 710/*1310* yılında 74 yaşında Tebriz'de ölmüştür. Şirazî astroloji üzerine Arapça bazı

tezler ve Farsça bir ansiklopedi yazmıştır. 1310 yıllarında Irak sınırlarındaki Tustar'dan gelme Şemseddin adındaki bir yazarın felsefe üzerine bazı çalışmalarını hattâ Eşrefoğullarından birine sunduğunu görüyoruz.

Anadolu'da Moğol rejimi döneminde Farsça yazılmış çok sayıdaki yapıtların bir listesini vermemiz mümkün değil. Ama burada *inşâ'* ve *fütüvvet* üzerine tezlerin yazılmış olduğunu da belirtmemiz gerekir. Konya'nın öneminin azalması ve yöresel güçlerin bağımsızlıklarını kazanmalarıyla, daha küçük kentlerde fikir adamlarını koruyan kimselerin sayıları çoğalmıştır. 675/*1276* kadar erken bir tarihte bile Kayseri'de yazılmış astroloji üzerine bir tezin Keyhüsrev III'e sunulduğunu görmemize karşın, Şirazi'nin Farsça ansiklopedisi ve yönetim üzerine yazılmış bir tez ile o dönemde yaygın olan tutuma ve felsefeye karşı çıkan bir tezin Kastamonu hâkimlerine sunulmuş oldukları bilinmektedir. Diyarbakır'daki Dunaysırlı Muhammed ibn Eyyüb tarafından yazılmış bir ansiklopedi ise, kim olduğu bilinmeyen bir Karahisar emirine sunulmuştur.

İran'da en önemli yapıtlar mistisizm üzerine yazılmaya devam etmekteydi. Yarı yarıya mistik bir kuruluş olan *fütüvvet* üzerine de bir tez yazan bir yazarın tamamen mistik bir yapıtı günümüze kadar ulaşmıştır. Yukarıda sözünü ettiğimiz Iraki de, Fergani gibi, hem Farsça hem de Arapça yazmıştır. Fakat bu yazarların hepsi, Celâleddin-i Rumi'nin, çömezlerinin ve onun soyundan gelen kimselerin etkisi altında kalmışlardır. Celâleddin-i Rumi'nin yapıtlarındaki olağanüstü şiirselliğe karşın, bu yapıtlar öncelikle edebi değerlerinden ötürü etkili olmamışlardır. Bunlardaki etkileme daha geniş bir anlam taşımakta, güçlü bir biçimde dinsel bir tutumu ortaya koymaktadır ve bunun böyle değerlendirilmesi gerekmektedir.

Gençlik yıllarına daha önce değinmiş olduğumuz Celâleddin-i Rumi, dinsel destanlara göre 643/*1245*'de Şemseddin Tebrizi ile karşılaşmıştır. Bu, olağanüstü anlam taşıyan bir karşılaşma olmuştur. Celâleddin-i Rumi'nin çömezlerinin gıpta ettikleri Şemseddin Tebrizi'nin ortadan kayboluşundan, belki de öldürülmesinden sonra da (1247), uzun bir süre bu karşılaşmanın izlenimleri unutulmamıştır. Artık Celâleddin-i Rumi için mistisizm her şeyin üzerinde bir değer taşımaya başlamış ve Tebrizi ilkelerine örneklik etmiştir. Çömezlerinden Selahaddin Zerkub'da, Tebrizi'nin yeniden canlanan kişiliğini bulmuştur. Celâleddin-i Rumi'nin öğrencilerinin çokluğu onların kendisi tarafından seçilerek başlarına getirilen çömezlerince de-

netlenen bir topluluk biçiminde düzenlenmelerini gerektirmiştir: Zerkub'un ölümünden sonra bu görevi Konya'nın en ünlü *ahi* başkanlarından biri olan Hüsameddin yapmıştır ve onların ilk önderi olmuştur. Böylelikle, 'ustamız' anlamına gelen Mevlâna deyiminden türeyen Mevleviler adı altında bir tarikat kurulmuştur. Celâleddin'in ölümü üzerine Hüsameddin onun yerine geçmiş (*Halife*si olmuştur), fakat 683'de tarikatın başkanlığı Celâleddin'in en büyük oğlu Sultan Veled'e geçmiştir. Onun oğulları da on dördüncü yüzyılın ortalarına kadar bu başkanlığı ellerinde tutmuşlardır. Tarikatı tam anlamıyla düzenleyen, kendisi de bir şair olan Sultan Veled olmuştur.

Celâleddin-i Rumi'nin etkisinin çapını belirleyebilmek, felsefesini kesinlikle belirleyebilmek kadar güçtür. Bizim için o her şeyden önce bir şairdir. Büyük bir coşkunlukla ortaya koyduğu şiirlerinde, İran şiirlerinde pek sık karşılaştığımız aşırı süslemelerden tamamen değişik olarak içtenlikle ve yalınlıkla, mantığa dayanmaktan ya da özgün olmaktan çok içten gelen, derin ve güçlü duygular ve inançlar dile getirilmektedir. Deyimlerinin paradoks gibi gözüken yönleri, yansıttıkları önsezi ve belki de büyük bir ustalıkla düzenlenmiş 'oluş' ile 'yokoluş' arasındaki gidiş gelişler çok derin izlenimler yaratmaktaydı. Onun görüşlerine katılmayan kimseler, onun ve onu izleyenlerin 'çılgın' dervişler olduklarını söylüyorlardı. Fakat, Celâleddin-i Rumi Konya'da ve daha pek çok yerde —hepsi de Müslüman olmayan— aristokrasi arasında ve çeşitli kentsel çevrelerde çok büyük bir saygınlık kazanmıştı. Celâleddin-i Rumi Müslümandı, üstelik hiç bir şekilde panteizmi kabul etmeyişi yönünden de İbn Arabi'den çok daha tutucu bir Müslümandı. Onu izlemeye karar veren Müslüman olmayan kimseler hemen Müslümanlığa geçiyorlardı. Ne var ki, onun vardığı yücelmiş düzeyde, değişik dinlere bağlı olmanın bir önemi olmamakta ve bütün dinler arasında ortak bir geçerlilik olduğuna inanılmaktaydı. Farsça yazdığı yapıtları arasındaki birkaç Türkçe ve Grekçe şiirde bütün dinleri birleştirici eğilimi açıkça görülmektedir. Başlıca yapıtları, kısa şiirlerinin bir derlemesi olan *Divan*'ı, kafiyeli beyitler biçiminde bir didaktik yapıt olan *Mesnevi*'si, bazı deyişlerin derlemesi olan *Fihi-ma-fih*'i (İçinde ne varsa o vardır) ve çağında 'Rum'da ya da İlhanlı İmparatorluğu'nun başka yerlerinde yaşayan önemli kimselerle olan *Mektuplar*'ıdır ve bu yapıt genel tarih yönünden de çok büyük bir önem taşımaktadır.

Mevlevilerin davranışları ancak on dördüncü yüzyılın or-

talarında kısıtlanmaya başlamıştır. Celâleddin-i Rumî için en önemli unsurun, müzik eşliğinde yapılan raks ile, kendini bu yola adamış kimselerin giderek mistik coşkuya yakınlaştıkları 'ruhsal konserler' olduğu bilinmektedir. Bu tamamen yeni bir şey olmamakla beraber, Mevleviliğe karşı olan kimselerin gözünde bunun taşımaya başladığı önem, *bid'at* olarak yorumlanmaktaydı. Geleneksel İslâm görüşüne göre de *bid'at* yerilecek bir şeydi.

Burada Mevlâna'nın bazı çömezlerinden söz etmemiz gerekir: Konya'da yaşayan Tebrizli Fahreddin Gazanfer (630-92/ 1232-92), *sipehsâlâr* Feridun ibn Ahmed ki onun yakın zamanda bulunan *'Ustam Üzerine Mektup'* adlı yapıtı Mevlâna hakkındaki bilgilerimize büyük katkıda bulunmuştur. Mevlâna'nın oğlu Sultan Veled'in büyük bir bölümü Farsça yazılmış önemli yapıtlarının arasında çok sayıda Türkçe ve Grekçe yazılmış şiirler de bulunmaktadır ve bunlar dinsel ve edebî belgeler olarak büyük önem taşımaktadırlar. Bir kuşak sonra Eflaki'nin on dördüncü yüzyılın ortalarında yazdığı *Menakib-ül-Arifin* adlı yapıtı Cl. Huart tarafından *'Les Saints des Dervich-es Tourneurs'* adı altında Fransızca'ya da çevrilmiştir. Bu yapıt uzun süre Mevlâna ve Mevlevilik üzerine güvenilir tek tarihsel kaynak olmuştur.

Mistik yapıtların yanısıra, Anadolu'da düzyazı olarak yazılmış bir başka edebiyat türünde Farsça yazılmış üç önemli yapıt ortaya konmuştur. Bunlar İbn Bibi (1280 yıllarına kadar getirdiği), Aksarayî (1325 yılına kadar getirdiği) ve adı bilinmeyen biri tarafından (1294 yılları dolaylarında) yazılmış *Selçuknâme* adındaki vakayînamelerdir. İlk ikisi yüksek düzeydeki hükümet görevlilerince, sonuncusu ise bir Konyalı tarafından yazılmış olduklarından, biraz daha yalın bir dille ortaya koyulmuş yapıtlardır. Tarihsel kaynaklar olarak pek çok kez değinmiş olduğumuz bu yapıtların üzerinde burada daha fazla bir şey söylemeye gerek görmüyoruz. Kılıç Arslan II'nin zamanından önceki dönemlerle ilgili bilgileri edinmenin mümkün olmadığını bildiren İbn Bibi, on birinci ve on ikinci yüzyıllarla ilgili hiç bir şey söylememektedir. Ondan daha sonra yazmış öteki iki yazar ise, destan ve folklor niteliğindeki bilgilere dayanarak bu döneme kısaca değinmektedirler. Aksarayî ve İbn Bibi ancak 1243'den sonraki dönemlerle ilgili gerçekleri kesinlikle ortaya koyabilmektedirler. Konyalı vakayînameci ise, daha sınırlı olmakla beraber, on üçüncü yüzyılın başlarından sonrası için kanıtlar verebilmektedir. Ellerinde hiç bir

edebî kaynağın bulunmadığı anlaşılmaktadır. İbn Bîbî ve Aksarayî arşivlerden dilediklerince yararlanabilecek durumdaydılar ve yüksek mevkilerdeki görevliler arasında tanıdıkları pek çok kimse vardı. Konyalı yazar ise yaşadığı kentte, özellikle *ahi* çevrelerinde duyduklarından esinlenerek yazmıştı. Bu kimselerin birbirleriyle ilişkileri olduğunu ya da birbirlerini tanıdıklarını gösteren kanıtlar yoktur. Fakat bu üç yapıtın yazılmış olması, (İbn Bîbî'nin yakın zamanda 'Rum'a gelen bir göçmenin oğlu olmasına karşın) Moğollar karşısında Anadolu'daki Selçuklu Devleti'nin varlığının ve onun öneminin bilincine varıldığını göstermektedir. Bir yandan da, o dönemde örneğin İlhanlılar arasında bu konuda yapıtlar ortaya koymuş öteki yazarlarla aynı kültür düzeyinde olduklarını belirtmektedir. Aksarayî'nin çağdaşı bir başka yazardan, Niğde Kadısı Ahmed'den ve Anadolu'nun siyasal ve kültürel tarihi ile ilgili özgün ve yeni bilgileri de içeren evrensel İslâm tarihi üzerine yazdığı *el-Veled el-Şefik* adlı yapıtından da burada söz etmek yerinde olur.

Mevlâna'nın kent halkları arasında ve aristokrat çevrelerde ne denli geniş bir etki yapmış ve ne kadar derin izlenimler yaratmış olsa da, başlangıçta Türkmen çevrelerinin alanının dışında kaldığında kuşku yoktur. Bir yandan da, zamanla en yaygın duruma gelecek ve bu nedenle o dönemde bile etkili olması gereken dinsel akımları başlatan kimseler, Moğol döneminde, tamamen olmasa bile çoğunlukla Türkmenlerden oluşan çevrelerde yerleşmişlerdi. Ne var ki, her zaman olduğu gibi bu kez de, Türkmen evriminin bu düzeyinde de, birinci elden ve güvenilir bilgiler elde etmek mümkün değildir. Edinebildiğimiz bütün bilgiler bu evliyaların yaşamları üzerine ölümlerinden daha sonra yazmış yazarlardan gelmektedir. Bu yazarlar da, bilinçli olarak ya da olmayarak geçmişi yalnız süslemekle kalmamış gerçekleri değiştirmişlerdir de. Bu nedenle olayları gerçeğe uygun ve kesin bir biçimde yeniden canlandırmamıza olanak yoktur. Bu konuda yalnız bir iki ipucu vermekle yetinmek zorundayız.

Okurlarımız, daha önce de sözünü ettiğimiz ve belki başlangıçta Karamanlıların onlarla bazı bağları bulunduğu Babaîleri hatırlayacaklardır. Mevlevî gelenekleri, on üçüncü yüzyılın ortalarında Orta Asya'dan gelen Hacı Bektaş adında bir dervişle de böyle ilişkiler bulunduğunu öne sürmektedir. Aralarında gerçekten böyle bir ilişkinin bulunup bulunmadığını şimdilik kesinlikle ortaya koyabilecek durumda değiliz. Hacı

Bektaş tarafından yazıldığı öne sürülen ve aslı Arapça yazılmış fakat günümüze daha sonraki bir Türkçe uyarlaması ile ulaşan *Vilâyetname* bu konulara ışık tutmamaktadır. Osmanlılar döneminde büyük bir önem kazanan bu tarikat, ilk kez on dördüncü yüzyılda kurulmuştur ve Hacı Bektaş'ın yönetimine girmiştir. Fakat, ancak on altıncı yüzyılda, bugüne değin koruduğu tam gelişmiş biçimine erişmiştir. O zamanlar bu tarikatte gördüğümüz Şiî ve Hıristiyan etkilerinin, bu tarikatin Hacı Bektaş'ın önderliği altında olduğu döneme kadar uzanıp uzanmadığını bilmek mümkün değil. Hıristiyan etkileri konusunda, zamanla yerli unsurların katılmasıyla bu etkilerin gelişmiş olması daha büyük bir olasılık taşımaktadır. Bu etkilerin hangi biçimlerde kendilerini ortaya koyduklarını bilebilmek de ilginç olacaktı. Şiilik sorununu genel olarak ele aldığımız bölümde de belirttiğimiz gibi, Şiiliği de içeren bu tarikat, kesinlikle Sünnî olan Osmanlılar döneminde resmî bir rol de oynayacaktır.

Bazı inançlara göre, Hacı Bektaş, Buharalı olduğu söylenen Sarı Saltuk'un akrabasıdır ve dolaylı olarak bir dereceye kadar da Ahmed Yesevî'nin çömezidir. Saltuk'un Orta Anadolu'ya gidişi *Saltuknâme*'de anlatılmaktadır. Onu, Kırım'daki Altınordululer ile birleştiren daha başka inançlar da vardır. Gagavuzları Dobruca'ya getiren kişi olduğu sanılmaktadır. On dördüncü yüzyılın başlarında, 'Rum'dan İran'a kadar ve Memlûk Devleti'nde garip etkinliklerini sürdürmüş Barak Baba'nın da aynı grupla ilişkili olduğuna inanılmaktadır. Bektaşîler, Yunus Emre'nin de kendileriyle ilişkili olduğunu öne sürmektedirler.

Türk Anadolusu'nun ve yukarıda sözünü ettiğimiz çeşitli çevrelerin, yarı derviş, yarı düzenbaz ve Doğu'da halk arasında yaygın öykülerde öylesine önemli bir rol oynayan kimsenin daha önceki bir tarihte Orta Asya'da başlattığı ünlü Kalender tarikatının etkisi altında da kalmış olmaları gerekir. İlhanlılar döneminde heresiografi üzerine yazılmış ve öğretmeni Fuat Köprülü'nün desteğiyle Osman Turan tarafından yayınlanmış bir tezde, onların Cevlâkîler adı altında Anadolu'ya, on dördüncü yüzyılda Anadolu yaylasındaki Turgutlar gibi bazı Türk ya da Moğol kavimlerinin, çağlarında uygulanan ahlâk ve din kurallarını hiçe sayan *ibahiyye*'nin etkisi altında kaldıkları belirtilmektedir. Atalarının şamanlığının izlerini bazı çevrelerde günümüzde bile görmek mümkündür. Müslüman Doğu'nun çeşitli ülkelerinde başlatılmış Rüfa'î, Halvetî ve daha başka tari-

katlara bağlı kimselerin Türkiye'de de yaşamış oldukları bilinmektedir. Bu kitapta öncelikle ele aldığımız araştırmalar yönünden bu konulara daha ayrıntılı olarak değinmemiz mümkün değidlir.

Şu an için önemli olan, Moğol döneminin, biraz da yol açtığı kargaşalıklar nedeniyle ve Orta Asya'dan göçmenlerin gelmesine, Türkmenlerin tepkilerine ve gelişmelerine neden oluşuyla, dinsel alanda çok etkin bir dönem yaratmış olduğunu belirtmektir. Daha sonraki tarihlerde büyük önem taşıyacak olgulara yol açmış ve böyle grupları oluşturmuştur. Fakat, bu gruplar arada gösterdikleri büyük gelişmelerden ötürü, başlangıçta olduklarından değişik yansıtılmaktadırlar. Bu kitabın kronolojik sınırlarını aşmaksızın bu grupları daha etraflıca burada ele almamız ya da bu grupların bugün yaşamakta olan üyeleri arasında hangi inançlara bağlı kalındığını incelememiz mümkün değil.

Güney doğu Anadolu'da bunlarla eşanlamdaki akımların Kürtler arasında bir kargaşalığa yol açmış olmaları mümkündür. Moğol fetihlerinden önceki dönemde, Yezidilere yakın ilişkili sufiliğin Adeviyye mezhebi Şeyh Adi tarafından Kürtler arasında kurulmuştu. 1275'de Malatya yöresindeki karışıklıklarda, Şeyh Adi'nin bir oğlunun ya da akrabasının orada bir askeri kumandan olduğunu görüyoruz. Ayrıca, kısa bir süre sonra batı Anadolu'ya yerleştirilen, fakat o sıralarda hâlâ Malatya yöresinde yaşayan ve belki de bir Türk - Kürt karışımı olan Germiyanlar, on dördüncü yüzyılda İbn Batuta'ya Yezidi Kürtleri olarak tanıtılmışlardı. Bu konudaki gerçekler ne olursa olsun; bu, Moğol fetihleri ile eşzamanlı olarak Kürtlerin arasında Yezidi propagandasının artmış olduğunu belirtmektedir.

Her ne kadar Türkmenler Selçukluların bağımsızlık döneminde varlıklarının bilincinde olduklarını kesinlikle ortaya koymuşlarsa da, 1243'den önce bunu edebiyatlarında belirtme eğilimini göstermemişlerdir. Oysa Türkler taa Orta Asya'da oldukları dönemde bile bu tür etkinliklerde bulunmaktaydılar ve bu onlar için yeni bir şey olmayacaktı. Daha önce de belirttiğimiz gibi, 'Türklük', aristokrasiden gelen Türklere, karışık ırklardan vatandaşlara yabancı olduğu kadar yabancı bir kavramdı. Siyasal açıdan olduğu kadar belki kültürel açıdan da Moğollar karşısında varlıklarını ortaya koymak için ırksal yönden ve dil bakımından daha arı olan ve bu dönemde sürekli olarak Orta Asya'dan gelen yeni unsurların da bunlara ka-

tılmasıyla daha da arılaşan Türkmen unsurlarına dayanan bir Türklük duygusu onlarda uyanmıştı. Yazıcıoğlunun ve daha başkalarının da sonraları saptadığı gibi, Türkmenlerin âşıklar aracılığı ile bir epik'i ya da halk geleneklerini ağızdan ağıza yaymış ve bunların kuşaktan kuşağa aktarılmasını sağlamış olmaları mümkündür. Bunların bir bölümü Orta Asya'daki Moğolların da benimsemiş oldukları *Oğuzname* gibi kendi gelenekleriydi. Bazıları da, Arapların Bizans'a karşı açtıkları eski savaşların kahramanı Battal Gazi gibi başka halklardan aldıkları kahramanlardı. Bu destan hattâ Türkçe'ye çevrilmeden önce (Moğol Dönemi?) bile Türk *gazi*lerinin büyük hayranlığını kazanmıştı. Fakat yazarların Türklüğü belirten verilere karşı ilgi duymaya başlamalarıyla ilk edebî yapıtlar ortaya konulmuştur. İlk şekliyle günümüze kadar ulaşmamış olmasına karşın, Türkçe yazıldığı saptanan ilk yapıtın, kuzey yöresinde yaşayan Türkmenlerin ulusal destanı İbn Alâ'nın *Danişmendname*si oluşu ve bu yapıtın Moğollara ve onlarla birlik olanlara karşı giriştiği uğraşlarda Türkmenlere dayanan İzzeddin Keykâvus'a sunulmuş olması bir raslantı sonucu değildir. Bir sonraki yüzyılın ortalarında Danişmendli yöresinde yaşamış bir kimsenin uyarlamasıyla günümüze ulaşan bu yapıtın, sunulmuş olduğu Sultanın ataları Selçukluların girişimlerini konu alan yalnız bir tek olaya yer vermesi çok ilginçtir. Aksarayî'nin vakayinamesinin ve adı bilinmeyen yazarın *Selçuknam*e'sinin giriş bölümlerinde de belirtildiği gibi, başka geleneklerin Selçuklular ile ilgili öyküleri dile getirmiş olmaları mümkündür, fakat bunların herhangi bir tarihte yazılı olarak ortaya konulduklarını gösteren hiç bir kanıt yoktur. Öte yandan *Danişmendname*'nin Battal Gazi ve Ebu Müslim'in anılarını canlandırmaya ve bunlar arasında bir bağlantı kurmaya çalıştığı görülmektedir. İranlı kahraman Ebu Müslim'in destanları da kısa bir süre sonra Türkçeye çevrilmişler ve belki de önceleri genellikle *ahi* çevrelerinde yaygınlıkla okunmuşlardır.

Epikin yanısıra mistisizmin Türk edebiyatının geliştiği başlıca alanlar olması şaşırtıcı değildir. Mevlâna'nın Farsça yazılmış yapıtlarında Grekçe yazılmış şiirlerin yanında Türkçe şiirler de görülmektedir. Bu, 'Türklük'den çok bütün dinleri kapsayan bir aristokrat mistisizmi belirtmekle beraber, bütün İslam dillerinin ortak Arap - Fars alfabesini kullanarak Türkçe yazmanın da mümkün olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Sultan Veled'in yapıtları arasında çok sayıda Türk-

çe şiir de bulunmaktadır. Fakat öncelikle Türkmen akımının çerçevesi içinde ve gelişmesi oranında, bu akıma bağlı olarak da beyliklerin kurulmasıyladır ki, bu beyliklerde gerçek anlamıyla Türk, kimlikleri bilinen, söyleyecek ilginç sözleri olan ve yalnız kendi dillerinde yazan yazarlar ortaya çıkmıştır.

Baba İshak'ın günümüze kadar gelmiş bir yapıtı yoktur ve onun herhangi bir yapıt yazmamış olması da mümkündür. Fakat hemen hemen onunla aynı dönemde yaşamış Ahmed Fakih adında bir yazarın mistik şiirleri günümüze kadar gelmiştir. Adından bir zamanlar (Konya'da) hukuk ilmi üzerinde çalışmış olduğunu anlıyoruz. Dinlediği bir vaizin etkisiyle genç yaşta 630/*1232-3* yıllarında dağa çıkmış ve orada bir dervîş olarak yaşamıştır. Ondan kısa bir süre sonra yazan Şeyyad Hamza, mistik şiirlerin yanısıra, belki de 1232 yılında Orta Asya'da Alî diye bilinen bir yazar tarafından Kur'an'daki Yusuf ile Züleyha öyküsünün uyarlamasından esinlenerek, bu öykünün bir Türkçe uyarlamasını yapmıştır. Fakat gerçekten değerli yapıtlarla o yüzyılın sonlarında ve daha sonraları karşılaşıyoruz. Yunus Emre'nin kuzey batı Anadolu'da yaşadığı sanılmaktadır ve şiirlerinden birinde 707/*1307* tarihini görüyorsak da bunun kesinlikle gerçek olup olmadığını bilemiyoruz. Bektaşîler, Yunus Emre'nin kendilerinden biri olduğunu söylemekteyseler de bunu gösteren kanıtlar yoktur. Bir bölümü daha sonraları yazılmış olması mümkün pek çok yapıtın onun tarafından yazıldığı söylenmektedir. Yunus, bir halk şairi idi ama Celâleddin'i Rumî'nin ve ondan önceki büyük Azerbaycanlı şair Nizamî'nin yazdıklarını okumuş ya da onları başkalarından dinlemişti. Halka inmiş olmanın yanısıra aynı oranda derinlikle Mevlevîlerin duygularıyla eş anlamda duyguları dile getirmiş tir. Daha geniş bir açıdan, Orta Asya'da aynı türde yazılar yazmış Ahmed Yesevî ile onu karşılaştırmak mümkündür. Yunus Emre ile hemen hemen aynı zamanlarda yaşamış olması gereken Kırşehir'deki Gülşehri, on ikinci yüzyıl İran mistiği Feridüddin Attar'ın, *fütüvvet* üzerine de ilginç bir bölümü içeren *Mantık-ut-Tayr* (Kuşların dili) adlı yapıtının Türkçe bir uyarlamasını yapmıştır. Ayrıca, Ahi Evran'a bir övgü de yazmıştır.

Başka türde yazan yazarlar arasında Dehhanî ile Aşık Paşa'yı görüyoruz. Dehhanî, son Selçuklu Sultanı Alaaddin'in çevresinde yaşamış ve daha çok saray yaşamından esinlenmiş ince ama fazla bezenmiş bir dille Farsça ve Türkçe yapıtlar yazmıştır. Aşık Paşa biraz daha sonra yaşamıştır (670 - 732/

1271 - 1332) ve o da Kırşehir'de ölmüştür. *Garibname* adlı uzun didaktik şiiri, İranlı mistik şairlerin şiirleri gibi, öykülerle tutucu Sünni anlayışına göre mistik felsefenin bir incelemesini yapmakta ve başka pek çok mistikte de gördüğümüz gibi Şii eğilimlerine karşı bir tepki göstermektedir.

Nasreddin Hoca'nın Selçuklu - Moğol Anadolusu'nda yaşamış olması mümkündür. Kuşaktan kuşağa giderek artan sayıdaki fıkraların kahramanı olarak aktarılan Nasreddin Hoca, günümüze değin Türk halkının sevmiş olduğu, bazan aptallığa varan bir saflık içinde, bazan da büyük bir sağduyu ortaya koyan bir tiptir.

Bütün bunları gereğinden çok büyütmemeliyiz. Ortaya konulan yapıtlar sayıca çok kabarık değildir. Gerçi şimdi bilinenlerin dışında da yazılmış bazı yapıtların ele geçirilmesiyle bunların sayılarında bir artış görülmesi mümkündür, fakat hiç bir zaman bunların çok büyük sayılara ulaşacağını sanmıyoruz. Bu yapıtlar genellikle büyük bir özgünlük ortaya koymamakta ve İranlı örnekleri yakından izlemektediler. Fakat gene de çok büyük bir adım atılmış ve bu zamandan başlayarak yazılışı bile Orta Asya'daki yazılışından başka, yepyeni bir edebi Türkçe oluşmaya başlamıştır. Dinsel ya da lirik duyguları doğrudan doğruya Türkçe olarak dile getiren yazarlar ortaya çıkmıştır. Bu nedenle, on dördüncü yüzyılda bu yönde daha hızlı bir gelişme olmayışı şaşırtıcıdır.

Hiç değilse bu sanat dalında Moğol fetihlerinin yol açmış oldukları etkileri kesinlikle görmek mümkündür. Uzun sürede, Türkmen beylikleri döneminde otoritenin çeşitli kimseler arasında bölünmüş oluşu sanat alanında daha büyük bir ağırbaşlılığın görülmesine neden olmuşsa da, genel eğilimde bir değişiklik olduğunu söyleyemeyiz. İlk bakışta çelişkili bir durum gibi gözükmesine karşın, Moğol korumalığı döneminde sanattaki yaratıcılıkta bir gelişme olmuş ve daha çok sayıda yapıt ortaya konulmuştur. On üçüncü yüzyılın ilk yarısında kültür alanında yapılan aşamaların etkileri o dönemde kendilerini tam anlamıyla duyurmaya başlamışlardır. Yeni rejimin ileri gelen kimseleri uluslarının yüceliğini ortaya koymak bir yandan da kendi kültürlerinin değerlerini korumak istemekteydiler. Öte yandan, İlhanlı veziri Şemseddin Cüveyni, temsilciliğini ettiği Moğol egemenliğinin Selçuklulara sağlayacağı yararları göstermek yolunda çaba harcamaktaydı. Bütün bunlar, sanat alanındaki yaratıcılığın çoğalmasına ve çeşitli kimselerden destek görmesine yol açmıştı. Bu dönemde kervansaray-

ların ve cami, *medrese*, türbe gibi dinsel yapıların yapımı da hızlanmıştır. Sanatın niteliğinde büyük bir değişiklik olmamıştır. Bu dönemde özellikle doğuda yapılan yapılarda İran etkisinin biraz artmış olduğunu söyleyebiliriz. Bu etki daha önceleri de görülmüş olduğundan sanat alanındaki bir yeniliği belirtmemektedir. Çoğunlukla da bu yapılarda yapıldıkları tarih gösterilmemiş olduğundan, bunların on üçüncü yüzyılın ilk yarısında mı ya da ikinci yarısında mı yapıldıklarını anlamak mümkün olmamaktadır. Burada bu konuyu ancak genel bir açıdan ele almak ve ayrıntılarına girmek istemediğimiz için yalnız birkaç yapıya değinmekle yetineceğiz. O çağlarda Konya ile rekabet etmekte olan Sıvas'da Çifte Minare'nin yapımına 1271 yılında Cüveynî ve Gök Medrese'nin yapımına da aynı yılda Fahreddin Alî Sahip Ata tarafından başlanmıştır. Fahreddin Alî'nin Konya'da yaptırttığı yapılara daha önce de değinmiştik. Kayseri, Karahisar ve daha başka yerlerde de camiler yaptıran Fahreddin Alî belki de çağında yaşayanlar arasında en çok bu yolda çalışan kimsedir. Pervane ve ailesinin başka üyeleri de yöreleri Amasya, Tokat, Merzifon, Kastamonu ve Sinop'da camiler, *medrese*ler ve kervansaraylar yaptırtmışlardır. Üç büyük adamın, Celâleddin-i Rumi'nin, Sadreddin Konyevî'nin ve Fahreddin Ali'nin Konya'daki türbeleri de aynı dönemde yapılmıştır. Daha az ünlü kimselerce yaptırılan yapılar arasında Cacabey'in Kırşehir'de yaptırttığı *medrese* önemlidir.

Ne var ki, o yüzyılın bitiminden sonra bu alanda bir duraklama olmuştur. Kendisi de bir Müslüman olmasına karşın ne Gazan ne de ünlü veziri Reşîdüddin, İlhanlı İmparatorluğu'nu çevreleyen eyaletlerde yapılar yaptırmaya ilgi göstermişlerdir. Ülkede artık Selçuklulardan arda kalan önemli bir kimse de yoktu. Beyşehir, Aydın'daki Birgi, Karaman (eski Larende) ve Kastamonu gibi sınır bölgelerinde kurulmaya başlayan yeni güçlerce yapılar yapılmaktaydı. Fakat bu alanda Türk edebiyatındaki gelişmelerle eşanlamda bir yenilik ortaya koymamışlar ve yapı alanındaki küçük çaplı etkinlikleri, kentsel kültürü sindirmeye başladıkları oranda, kent halklarına kendilerinden öncekilerin yerine geçmeye değer kimseler olduklarını kanıtlamak yolunda gösterilmiş etkinlikler olmuştur.

12

ANADOLU'NUN BAĞIMSIZ OLDUĞU SON YÜZYIL

İlhanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasından, Anadolu'nun Osmanlı İmparatorluğu altında yeniden birleşmesine kadar geçen dönemin tarihini yazmak özellikle güçtür. Bu bölümde bazı temel çizgileri çizmekten ve yapılması gereken çalışmaları belirtmekten öteye geçemeyeceğiz. Bir daha belirtelim ki, bu dönemle ilgili kaynaklar genellikle bilinenden daha da eksik, dağınık ve güvenilmez durumdadırlar. Modern yapıtların sayıları hem çok azdır, hem de Osmanlı görüş açısına gereğinden çok yer verdikleri için geçerli olmayacak durumdadırlar. Osmanlı İmparatorluğu'nun özünü meydana getiren beyliğin, bütün yönleriyle onu çevreleyen öteki Türkmen beyliklerine benzediğinde kuşku yok. Fakat bulunduğu yörenin coğrafya özellikleri nedeniyle, Balkan ve Bizans devletleriyle birleşerek oldukça hızlı bir gelişme göstermiştir. Bu yönden Anadolu'daki öteki beyliklerden tamamen ayrılmaktadır, ama sonunda onları topraklarına katmış olması, bu beyliklerin böyle bir birleşmeye yönelmiş olduklarını ortaya koymaya yeterli değildir. Bu nedenle Anadolu'yu kendi içinde incelemek ve tarihi içinde Osmanlı etkisinin gerçek gelişmesi oranında, yeri geldikçe, Osmanlı görüş açısını buna katmak daha doğru olacaktır. Üzerinde durulması gereken noktalara özen gösterilmesi gerekçesiyle Osmanlı İmparatorluğu'nun doğuşunu incelerken Anadolu'nun da hesaba katılması yerinde bir davranış olabilir. Ama bu, Anadolu'nun Osmanlı İmparatorluğu'nun bir başlangıcı olarak incelenmesi gerektiği anlamına gelmez.

Ayrıca, genellikle başvurulan kaynaklarda, Anadolu bu dönemde, birbiriyle yer değiştirebilen küçük hanedanlardan oluşan bir mozaik biçiminde sunulmaktadır. Bu birbirinin karşıtı iki tehlikeye yol açmaktadır. Bir yandan, kolay yolu seçerek, biz de Anadolu'yu bir mozaik olarak ele alıp, genel görünümünü görmezlikten gelebiliriz. Öte yandan geniş bir açıdan onu ele almak isteyebiliriz ve bu kez de her şeyin birbirine karıştığını görürüz. Burada, küçük beylikleri sıralamaktansa, Türk halkının genel tarihini belirlemek gerekmektedir. Akkoyunlular, Karamanlılar ya da Aydınoğulları değildirler, ne de Osmanlılar. Konya, Sivas ya da Sivas, Bursa değildir. Bunun böyle olmaması ise, hepsinin ortak nitelikleri ya da karşılıklı etkinleşmeleri olmadığı anlamına gelmez. Fakat bunlar çeşitli

renklerden meydana gelmiş bir yumağa benzerler, karşılıklı ilişkileri ve alış-verişleri açısından sunulmaları gerekmektedir.

Çökmekte olan Selçuklu - İlhanlı Devleti'nin yerine geçen güçlerden söz ettiğimiz bölümde de belirttiğimiz gibi, Selçuklu Anadolusu, sınırların kesinlikle belirtilmemiş olmakla beraber kesin niteliklerle birbirlerinden ayrılan dört bölgeye ayrılmıştı. Güneyde, İsauria Toroslarından Fırat nehrinin doğudaki dağlardan çıktığı noktaya kadar olan bölgede Türkmenler, Karamanlılar ve daha sonra da Dulkadirliler yaşamaktaydılar. Dulkadirlilerin siyasal bağları, güneyde, Memlüklere yönelikti. Diyarbakır'ı da içine almak üzere Anadolu'nun en doğu ucu ile kuzey batı İran, Anadolu'nun ya da İran'ın öteki bölgeleriyle olduklarından çok birbirleriyle ilişkiliydiler. Sivas dolayları ve bir dereceye kadar Anadolu yaylasının doğu bölgelerine kadar uzanan orta bölge, özerk duruma geldiği dönemde bile Moğol döneminin kurumlarına bağlı kalmıştır. Aynı şeyi on dördüncü yüzyılda ülkenin doğu ucu için de söyleyebiliriz. Bütün ileri sürülenlere karşın, o dönemde Akkoyunlular ya da Karakoyunlular henüz gerçek bir düzen ortaya koymamışlardı. Akkoyunlular, on beşinci yüzyılda Timur istilalarının yol açtığı büyük çöküntü nedeniyle bu yörelerde egemen olmuşlardı. Fakat bu batı yörelerindeki küçük beyliklerden değişik nitelikteki büyük bir konfederasyonu biçiminde olmuştu. Öte yandan o çağlarda orta bölge, ilk dönemdeki Türkmen niteliklerinden değişik olarak, artık imparatorluğun mirasçıları durumuna gelen Osmanlıların egemenliği altına girmişti. Batıdaki beylikler yaşamlarını sürdürmeye devam etmişlerdi. Yalnız burada, Ege kıyılarındaki, güneydeki ve kuzeyde Karadeniz kıyılarındaki beyliklerle Osmanlılar arasında bir ayrım yapmak gerekir. Osmanlıları komşularından ayıran özellik Trakya'ya geçmiş olmalarından çok (Boğazlar kolaylıkla aşılabilmekte ve Boğazların iki yakasındaki yaşam biçimi birbirine benzemekteydi), o zamandan bağlayarak bir yandan Bizans, öte yandan Slav devletleriyle Osmanlıların evrimi arasında kurulan karşılıklı ilişkilerdi. Slavlar kısa bir süre sonra boyunduruk altına alınmışlardı. Bu, Anadolu'nun Osmanlıların yaşamlarında artık bir önem taşımadığı anlamına gelmez. P. Wittek'in yapıtını göz önünde bulundurarak, Osmanlıların Anadolu'ya borçlu oldukları dengeliliklerini bir kez daha açıklamaya bir gerek görmüyoruz. Ne var ki, Anadolu'nun bu rolü, yalnız kendi içinde bir ülke olarak değil de, daha büyük bir bütünün bir parçası ve başka bir dünyaya bağlı olması nedeniyle oynadığı bilin-

mektedir. Bu nedenle de, bir dereceye kadar, bunun üzerinde durmadan geçebiliriz.

Selçuklu - Moğol rejiminin sürüp gitmekte olduğunu en açık seçik biçimde orta Anadolu'da görüyoruz. Timurtaş'ın kumandanlarından Eretna, Kayseri, Sivas ve eski Danişmendli kale kentlerini, özellikle Tokat'ı da içine alan, zaman zaman Erzincan hattâ Erzurum'a kadar uzanan, batıda ise Aksaray ve Ankara'yı da kapsayan toprakları ele geçirmişti. Nasıl yapmışlarsa yapmışlar, onun soyundan gelen kimseler elli yıl süreyle buralarda egemen olmuşlardır. Daha sonra onların yerine, *kadı* ve zaman zaman şiirler yazan bir kimse olmanın yanısıra yetenekli bir siyaset adamı da olan ve annesinin Selçuklular ile akrabalığını kullanmasını iyi bilen Burhaneddin geçmiştir. Onun tahta çıkması bile, bir önceki yüzyıldaki toplumsal güçlerin hâlâ etkili olduklarını kanıtlamaktadır. Burhaneddin'in iktidarı eline geçirmesiyle hükümetin yapısında herhangi bir değişiklik olmamıştır. Bu yörede hem Türkmenler hem de Moğollar yaşamaktaydı. Bu iki grubun arasındaki rekabetten sonuçta bu yörede iktidarı ellerinde bulunduran kimseler yararlanmışlardır. Kendilerinden öncekilerden devraldıkları bir yönetim sistemiyle bu yöreleri yönetenler Eretna ya da Burhaneddin olmuştur ve Türkmenler bu devletlerde daha önceki devletlerde oynadıklarından öte bir rol oynamamışlardır. Kültürel alanda da, Burhaneddin zaman zaman Türkçe ve Arapça şiirler de yazmışsa da, temelde Farsça yazan bir şairdi ve yaşam öyküsünü dile getirmiş Aziz ibn Erdeşir gibi o da İran'daki Estarabad'dan gelmişti. O dönemde bu iki yazarın kültürel alanda ortaya koyduklarıyla eşanlamda etkinlikleri Anadolu'nun başka yerlerinde görmüyoruz. Timur istilalarının hemen öncesinde siyasal rekabetteki karşılıklı oyunlar sonunda Burhaneddin Yıldırım Beyazıt'a yenik düşünce, Beyazıt burada yarı Selçuklu ya da İlhanlı bir ülkeyle karşılaşmıştı. 1402'de Timur'un Beyazıt karşısında Ankara'da sağladığı zaferden sonra, yeniden Osmanlı birliğini kurma yolundaki çetin uğraşta bu eyaletin ne gibi bir rol oynamış olduğunu biliyoruz.

Daha sonraları yazan Akkoyunlu tarihçilerin dediğine göre, her ne kadar onların yörelerini belirtmek mümkün değilse de, on dördüncü yüzyılın ikinci yarısında Akkoyunlular yöresel beyler durumuna gelmişlerdi. Gerçekte, rakipleri Karakoyunlular, özellikle Anadolu'nun doğu hudutlarında, Mezopotamya ve İran'da yöresel beyler durumuna gelmeye başla-

mışlarsa da, Akkoyunlular daha sonraları ve Timur'un yıkıcı istilalarının yardımıyla ancak bu duruma gelebilmişlerdir. Onların tarihlerinin ilk dönemlerini yeniden canlandırmak çok güçtür. Eretna ve Burhaneddin'le ilgili tarihlerde onlarla hemen hemen hiç karşılaşmamaktayız. Oysa on dördüncü yüzyılın ortalarında Trabzon İmparatorluğu'nun hudutlarında, buradaki imparatorların kendileriyle evlilik bağları kurmak isteyecekleri kadar önemli bir rol oynamış oldukları bilinmektedir. Bu imparatorluğun tarihinde, Aydınoğullarının ve ilk Osmanlıların Istanbul'daki imparatorluğun tarihinde oynadıkları kadar önemli bir rol oynamışlardır. Burada karışıklığa yol açan, Trabzon'un bu olaylarla aynı çağda yaşamış öndegelen tarihçisi Panaretos'un, onlardan, Amid'den (Diyarbakır) gelen kimseler anlamında 'Amidiotlar' diye söz etmesi olmuştur. Amid'in on beşinci yüzyılda onların beylerinin oturduğu yerlerden biri olduğu bilinmesine karşı, Müslüman kaynaklarında on dördüncü yüzyılda buralarda herhangi bir etkinlik göstordiklerini kanıtlayan bilgilerle karşılaşmıyoruz. Bu yörenin genel tarihiyle ilgili olarak bildiklerimiz, on dördüncü yüzyılda büyük sayılar halinde buralarda yaşamış olmalarına pek olanak tanımamaktadır. Akkoyunluların en önemli grubunun Amid'in yerlileri olduklarını kabul edebiliriz ve içteki yaylaki yaşamda büyük bir değişikliğe yol açmaksızın ve kesinlikle belirlenmiş bir beylikleri olmamasına karşın, Trabzon bölgesinin güney hudutlarında en derin izlenimleri bırakmış oldukları sonucunu çıkarabiliriz.

On dördüncü yüzyıldan başlayarak İlhanlıların mirasını paylaşan hanedanlar arasında en önemlisi ve kendileri gibi Moğollar olan Celâyir hanedanlığının merkezi Azerbaycan olmuştur. Bu hanedanın Anadolu'daki etkinlikleri konusunda pek bir şey bilinmemektedir. Erzurum'dan ve Fırat'ın iki kolunun en yukarı bölümlerinden öteye geçtiklerini gösteren kanıtlarla karşılaşmamaktayız. Ne var ki, 1360 yılları dolaylarında onlar için bir mali rapor hazırlayan Kıya Mezanderani, onlara vergi ya da *baç* ödeyecek bölgelerin bir listesini vermiştir. Bu listede içteki bölgeler ve sınır bölgeleri olarak ayrılmış ve Osmanlıların topraklarına kadar uzanan, onları da içine alan hemen hemen bütün Anadolu toprakları belirtilmiştir. Bu liste 1351 yılında hazırlanmış bir rapora dayanmaktadır, ama İlhanlı Devleti en az bu tarihten on yıl öncesinden beri ortadan kalkmış olduğundan pek büyük bir önem taşımamaktadır. O dönemin genel tarihi üzerine bildiklerimiz, Anadolu'da ya da başka

yerlerdeki Türkmen başbuğlarının ya da başka başbuğların Celâyirlere İlhanlılara vermiş oldukları *baçı* ödemeye devam etmiş olmalarına ya da onlara aynı anlamda bir *baç* ödemeye başlamalarına olanak tanımamaktadır. Mezanderani'nin raporu dikkatle incelendiğinde, en doğu uçlarının dışında herhangi bir ödeme yapılmamış olduğu görülmektedir. Doğu Ermenistan'ın ödemesi gereken toplu bir para belirtilmiştir. Ama bu paranın da ödenip ödenmediğini bilemiyoruz. Üst tarafı ileri sürülmüş bir sav olarak kalmaktadır ve bunu tamamen unutmasak bile ancak geçmişle ilgili olduğunu, onların çağın, hele daha sonraki çağlarla, o yüzyılın arda kalan bölümüne uygulanamıyacağını göz önünde bulundurmamız gerekir. Bu nedenle en doğu bölümün dışında bu listeyi yok bilebiliriz.

Çeşitli metinlerde, Osmanlılardan önce batıdaki en önemli beyliğin Germiyan Beyliği olduğu söylenmektedir. Germiyanların Selçuklu - Moğol rejimiyle olan bağları ve eski Bizans eyaletlerinde kurulan beyliklere oranla daha merkezî bir durumları olması yönünden bunu kabul edebiliriz. Fakat Germiyanların gerçekte oynadıkları rol daha sınırlıdır ve ırksal etkenlerin, onların yeterince Türk olmayışlarının (az çok Kürt oluşlarından), bunda bir etkisi olmuş olabilir. Gerçekte yalnız iki beylik geçici olarak güç kazanmıştır: On dördüncü yüzyılın ikinci çeyreğinde denize doğru yayılmış olması nedeniyle Aydınoğulları Beyliği (ki yükselmekte olan Osmanlılar onları ortadan kaldırmışlardır) ve daha uzun ömürlü Karamanlılar.

Belki bir gün Karamanlıların tarihini yazmak mümkün olabilecek, ama henüz bunu yapabilmek için zaman biraz erken. Karamanlılar, İsauria'yı da içine almak üzere Torosların bütün batı bölümünü ele geçirmişler ve İsauria'da denize açılan bir kapı da elde etmişlerdir. Konya'yı da ellerinde bulundurmakla Anadolu yaylasında etkili olabiliyorlardı. Karamanlılar siyasal yönden Memlükler'e dayanmaktaydılar ve çevrelerini hâlâ Moğollar sarmış olduğundan Anadolu'daki Moğollar karşısında, hem siyasal açıdan, hem de kültürel açıdan Türklüğün savunucuları durumundaydılar. Yalnız onlara özgü olmamakla beraber öncelikle Karamanlılar arasında Türkçe yazılmış bir edebiyat gelişmiştir.

Bu tür bir 'Türklüğü' yanlış yorumlamamak gerekir. On üçüncü yüzyılda Anadolu kentlerinde gelişen melez kültür, o kentlerin kendileri gibi hâlâ sürüp gitmekteydi. Bu kentlerde Müslümanlık da belirli bir biçimde ve Türkmen Müslümanlığı ile yan yana yaşamını sürdürmekteydi. Zamanla, Türkmenler

bu kentlerde de egemen olmaya başladıkça, bu yeni uyruklarıyla ilişkilerinin gerektiği yönde, bir dereceye kadar başkalaşmışlardı. Şimdi artık başlıca kentler durumuna gelen bu yerlerde kendilerinden önceki sultanlardan daha küçük çapta da olsa, camiler ve başka yapılar yaptırmışlardır. Bu durum, kentlere bir Türk havası getirmenin yanında, Türkmenler arasında da bir İslâm - İran havasının girmesine neden olmuştu. Aradaki başka başkalıklar azalmaya başlamış, ve birinin ötekini gölgelemesinden çok, birbirleriyle kaynaşmış bir kültür oluşmuştur. Türkçe de Farsça ve Arapça'nın yanında yerini almış ve henüz pek önemli başarılara ulaşamamışsa da, izleyeceği yolu belirlemiştir. Daha sonraları ünlü Osmanlı yazarları olacak kimseler, bu beylikler Osmanlılarca ortadan kaldırılmadan kısa bir süre önce Türkmen beyliklerinde yazmaya başlamışlardır.

13

BİTİŞ

Balkanlar'a uzanan ucuyla Anadolu Yarımadası, ortaçağların sonlarında Türklerin önemli siyasal etkinliklerde bulundukları tek yer değildir. Suriye ve Mısır'da ordunun hemen hemen tamamını oluşturan ve sultanların da aralarından seçildiği Memlûkler, on dördüncü yüzyılın sonlarına kadar tamamen Türklerden meydana gelmekteydi. Zamanla Çerkezlerin sultan oldukları dönemde bile, orduda hâlâ büyük bir Türk unsuru bulunmaktaydı. Böylelikle, kurmuş oldukları değişik rejimin, yalnızca yönetici sınıfın ırkına bağlı olarak gelişmiş olduğunu söyleyemeyiz. Mısır hâlâ Mısırlı olarak kalmasına ve Arapça konuşmaya devam etmesine karşın, bu ülkeyi yönetmiş olan aristokrasi, önceleri onun bilmediği ve onda bulunmayan bazı yöntemleri, örneğin bazı askerlik biçimlerini yakından tanımasına olanak vermişlerdi. Çok sayıda Türk, çoğu tarihçinin kendilerini Memlûklerin oğulları *memlûkler* olarak tanımlayacakları kadar Araplaşmış olmalarına karşın, Türkçe konuşmaya devam etmişler ve bizim için büyük değer taşıyan sözlükler ve daha başka yapıtlar ortaya koymuşlardır. Kuzey Hindistan'da Gaznelilerin ve onların yerine geçen Gûrilerin yerini alan ve Deccan'a kadar fetihlerini götüren tutsak-hanedanında da aynı durumu görmekteyiz.

Moğollarca kurulan devletlerde de zamanla Moğollar ile Türkmenler ya da başka Türkler arasında bir kaynaşma olmuş ve başlangıçta bunlar birbirlerine düşman olmalarına karşın ortak bir yaşam biçimi, birbiriyle ilişkili dilleri, eski gelenekleri ve daha başka etkenler, sonunda Moğolların 'Türk biçiminde' İslamlaşmalarına yol açmıştır. Önceleri tekellerinde bulundurmak zorunda kaldıkları savaşmanın sonucunda Moğolların sayıları azalmış ve başkalarınca sindirilmeye karşı dirençlerinde bir ek-

silme olmuştur. Bu da, öteki kimselerin ve özellikle Türklerin oynadıkları rolün büyümesine yol açmıştır. Bu kaynaşmanın her yerde eşit oranda olmadığı ve bazı Moğol gruplarının hâlâ özgünlüklerini korudukları doğrudur. Fakat genellikle Moğol fetihleri, fethedilen yörenin Moğollaşmasına değil de Türkleşmesine yol açmıştır. Rusya'da Tatarlar diye bilinen halklar (Moğollara verilen bir başka ad), Moğolların Rusya'yı fethettikleri dönemde kurdukları Altınordu İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonraki dönemden başlayarak bugüne kadar hâlâ yalnız Türkçe konuşmaktadırlar. Bu imparatorluğun son kalıntıları on altıncı yüzyılda Moskof İmparatorluğu'nca ortadan kaldırılmıştı. Bugün S.S.C.B. cumhuriyetlerinin bazılarını oluşturan Orta Asya'daki öteki Türk halkları da aynı şekilde Moğol İmparatorluğu'ndan kopmuşlardır. Çelişkili olarak da, bütün bu yöreleri ele geçiren Moğol İmparatoru Cengiz Han'ın oğlunun adı Çağatay'dan gelme Çağatayca denen bir lehçeleri vardır. Bugün yeniden Türkmenlerin ulusal şairi durumuna gelen Ali Şir Neva'i ile, on beşinci yüzyılda ilginç bir edebiyat ortaya koymuşlardır. On altıncı yüzyılda aralarından biri Hindistan'ı fethedip Babür İmparatorluğu'nu kurduğunda, Babür'ün *Anılar*'ı ve Orta Asya'da Ebülgazi tarafından yazılan *Türkmenler'in Tarihi* adlı yapıtlarla daha başka ilginç örnekler de vermişlerdir. Babür İmparatorluğu'nun bir adının da Büyük Moğol İmparatorluğu oluşu, Moğolların siyasal geleneklerinin hâlâ sürmekte olduğunu göstermektedir. Orta Asyalı büyük fatih Timurlenk'in onlarla ilişkili olduğu öne sürülmüştür. Fakat Timurlenk o zaman bile bir Türk olmuştu, çevresindekiler de Türk idiler ve bir Türk ordusu kullanmaktaydı. O dönemde yaşayan Moğollar onu kendilerinden biri olarak görmemekteydiler. 1402'de Ankara'da Osmanlı Sultanı Yıldırım Beyazıt'ı yenilgiye uğrattığında, çağdaşları bir Türkü yenilgiye uğratanın bir başka Türk olduğunun bilincindeydiler.

Yeni Çağlar'da Avrupa'nın kazandığı önem karşısında bu devletlerin siyasal önemleri azalmıştır. Yeni gelişmelere ayak uyduramayarak, ya da rekabetin şiddeti karşısında yenik düşerek uygarlık alanındaki ilginçliklerini yitirmişlerdir. Öylesine ki, çağımız insanları Orta Asya'daki devletlerin büyük adamlar ve büyük yapıtlar ortaya koymuş olduklarına inanmakta güçlük çekmektedirler. Bugün Batı'daki bir okul öğrencisi için 'Türk' demek 'Osmanlı' demektir. Zayıf yönlerine ve sonunda çökmüş olmasına karşın, Osmanlı İmparatorluğu'nun Türklerin en büyük başarısı ve tarihte bilinen en yüce impa-

ratorluklardan biri olduğunu hiç kimse tartışamaz. Fakat bugün Türkiye Cumhuriyeti'nde yaşayan Türklerin de özellikle belirttikleri gibi, Osmanlı İmparatorluğu Türklerin yaratmış oldukları tek imparatorluk ya da en Türk olan imparatorluk değildir. Bu nedenle son bir kez daha belirtelim ki, Selçuklu Türkiyesi'nin incelenmesi özel bir önem taşımaktadır.

Bunun nedeni Selçuklu Türkiyesi'nin, bizim de görmüş olduğumuz gibi, daha kesinlikle Türk olması değildir. Yeni Çağlar'a varana değin, Türklerin yaratmış oldukları bütün siyasal varlıkların ortak yönü, her birinin bir katkısı bulunan çeşitli unsurların kaynaşması sonucu bu varlıkların yaratılmış olmalarıdır. Selçuklu Türkiyesi yönünden yerli unsurların katkısı pek fazla olmamıştır. Gerçi, yeni devletin yaşamını sağlamakta onların ödediği vergilerin ve emeklerinin de bir payı olmuştur. Ermeniler değilse bile Grekler zaman zaman onun yaşamında etkin bir rol oynamışlardır. Ekonomik ve toplumsal yapının alt düzeylerinde şimdi belirleyemeyeceğimiz bazı verilerin onların katkısıyla gelişmiş olması mümkündür. Bazı zanaat dallarında bunu açıkça görüyoruz. Tüm olarak ve özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nun durumuyla karşılaştırılınca, siyasal düzen ya da kültürel gelişme yönünden, en olumlu sonuçları doğurmuş kaynaşmanın yerli halklarla Türkler arasındaki kaynaşmanın değil de, Türkler ile İranlılar arasındaki kaynaşma olduğunu görüyoruz. Türkler ile Grekler arasında bazı konularda işbirliği yapmaya karşı bir direnç olmayıp, bunun tam karşıtı olarak bir isteklilik bulunduğunu da göz önüne alınca, bunu daha da yadırgıyoruz. Ama daha pek çok durumda da olduğu gibi, Müslümanlığın birleştirici gücü hepsinden üstün çıkmıştır. On üçüncü yüzyılın sonlarında, yerlilerin sayıca durumları ne olursa olsun, yerliler kendi kurumlarına ve kültürlerine dayanmayı, yenilerini yaratmak için katkıda bulunmaya yeğ tutmuşlardır. İranlılaşmış kentsel merkezlerle kırsal alanlarda yaşayan Türkmenler arasındaki ilişkilerin kopmuş olması, Selçuklu Türkiyesi'nde başgösteren sürtüşmelerin ve çatışmaların başlıca nedeniydi. Bunu, Moğolların egemenliği altında, daha doğrusu Moğollara karşı olarak ve onların çevresinde oluşan bir Türkleşme eğilimi izlemiştir. Gene de, gerek Bizans Devleti'nden, gerek Selçuklu - Moğol Devleti'nden arda kalan yıkıntının üzerinde kurulan Türkmen beylikleri, bir önceki rejimlerden devraldıkları kültürden etkilenmişlerdir. Türk edebiyatı bu beyliklerde gelişmeye başlamasına karşın, Farsça, hattâ bazan Arapça yazılan edebiyatın yerine

geçmeyi henüz başaramamıştı. Böylece, yüzyıllar boyunca karışık bir kültür gelişmiş ve Türkçe en önemli yeri tutmakla beraber ötekileri saf dışı edememiştir. On yedinci yüzyılın sonlarına değin Osmanlıların bu konudaki tutumu da aynı olmuştur.

Bu noktaları belirttikten sonra, Selçuklu Türkiyesi'nde, Osmanlı İmparatorluğu da dahil olmak üzere, Türklerin egemenliği altındaki bütün devletlerden daha Türk bir yönün bulunduğunu da söylemek gerekir. O çağın insanları, o zamandan başlayarak bu ülkeye 'Türkiye' adını vermekle bir yanılgıya düşmüş olmuyorlardı. Her ne kadar bu ülkenin nüfusunun tamamını hiç bir zaman Türkler oluşturmamışlarsa da, kısa sürede bu ülkede önemli bir unsur haline gelmişler, onların yanısıra bu ülkede yaşayan öteki unsurlar kendi içlerine dönerek onlardan koptuklarından, burada itici ve birleştirici gücü ortaya koyanlar Türkler olmuştur. Orada yaşayan herkesin bunda gerçek bir katkısı bulunmamasına karşın, yeni bir kültür doğmuş ve yalnız bu kültür bütün ülkeye yayılmıştır.

Burada ırklara ve halklara eşit ve kesin nitelikler yakıştırmaya çalışan, fazla yalına indirgenmiş psikolojik varsayımlara girişmeye hiç gerek görmüyoruz. Fakat bu incelemeyi bitirirken tarihlerini burada anlatmaya çalıştığımız Türkler üzerine bazı kesin izlenimler edinmemek elde değil. Bu izlenimlere göre, Türklerin fethettikleri halkları hem yönetmekte, hem de o halkların kültürlerini sindirmekte, zaman zaman da o kültürü önceleri bulunduğu yerlerden çok ötelere götürerek daha yaratıcı kılmakta çok yetenekli kimseler olduklarını anlıyoruz. Kaynaşmadan söz ettik. Bazı yönlerden Grekler ile ve daha başka yönlerden İranlılar ile Türkler arasındaki bir kaynaşmadan. Yakın çağlardaki gelişmeler nedeniyle zamanla bu durum değişene kadar, Türklerin Ortaçağlardaki en büyük özelliklerinden biri bu kaynaşma olmuştur.

HARİTA IV — 14. Yüzyıl ortalarında Anadolu

BİBLİYOGRAFYA

ÖNSÖZ

Türk tarihine genel bir giriş olarak en salık verilmeye değer yapıtlar, *Philologiae Turcicae Fundamenta*'nın (bu kitap basıldığı tarihlerde henüz hazırlık aşamasında bulunan) üçüncü cildi (Tarih) ile yayınlanmış bulunan Türk dilleri ve edebiyatı hakkındaki birinci ve ikinci ciltleri; ayrıca, *Handbuch der Orientalistik*'in V. Cilt, 5. bölümüdür (K. Jetmar ve başkaları, Geschichte Mittelasiens, 1966). Bu arada, zorunlu olarak daha dağınık olmasına ve Müslüman olmayan Türkleri dışarıda bırakmasına karşın, *Encyclopaedia of İslam*'ın ilk baskısındaki «*Turks*» maddesinde de yeterli bir dökümantasyon da vardır. Türkçe okuyabilenler için daha geniş kapsamlı Türkçe uyarlaması olan İslam Ansiklopedisi tercihe değerdir. Ayrıca, A. Zeki Velidi Togan'ın, *Umumi Türk Tarihine Girişi*'nin I. Cildine de bakılabilir (1946 baskısı). Yine bibliyografik bir rehber olarak, J. Sauvaget'nin *Introduction à l'Histoire de l'Orient Musulman* adlı yapıtının 1961 tarihli C. Cahen tarafından gözden geçirilmiş 2. Baskısı ile tekrar gözden geçirilmiş 1965 İngilizce çevirisi salık verilebilir. Periyodik yayınlarda çıkmış bulunan makaleler (Türk periyodiklerindekiler tam olmamakla beraber) Müslüman olmayan Türklerle ilgili olanların bazısı eksik olarak J. D. Pearson'un *Index Islamicus* (1958) ve *Supplements* (1962-67) inde listelenmiş olarak bulunabilir. Sonraki eklerinde beşer yıllık aralarla yayınlanması öngörülmüş bulunmaktadır. Halihazırdaki Türkçe yazılar, *Türkiye Bibliyografyası*'nda (1939-1949) listelenmiştir. Gerek Osmanlıların, gerekse diğer İslam devletlerinin eski genel tarihlerinde Osmanlılar öncesi Türklere ayrılmış bulunan sayfaların hepsi artık geçerliliğini yitirmiş bulunduğundan, onlara herhangi bir atıfta bulunmamak gerekir (ayrıntılar *Encyclopaedia of Islam*'da).

Genel bir çalışma olan *A. Handbook of Turkish Culture* adlı yapıt da 1967'den itibaren Z. V. Togan ve H. İnalcık'ın yönetimleri altında yayınlanmaya başlamıştır.

Periyodik yayınlar

Halihazırda yayınlanan yazılar, ilgili tüm dergilerin takibini gerekli kılmaktadır. Bizim açımızdan bunların en önemli iki tanesi, bilimsel ve bibliyografik bakımdan, Türk Tarih Kurumu'nun çıkardığı *Belleten* ile Leyden'de Brill tarafından yayınlanan *Oriens*'tir.

GİRİŞ

TÜRKLER VE SELÇUKLULARDAN ÖNCEKİ İSLAMLAŞMALARI

Fundamenta ve *Handbuch*'un ciltleri ve tamamen genel nitelikte çalışmalar dışında, aşağıdakilere bakınız:

(a) İlk Türk Boyları Hk:

W. Barthold, 12 Vorlesungen über die Geschichte der Türken Mittelasiens, 1935 (orijinali Türkçe olarak *Orta Asya Türk Tarihi* adıyla 1927'de basılmıştır.) Fransızca çeviri, *Histoire des Turcs d'Asie Centrale*, 1945.

J. Hamilton, «Toquz-Oğuz et On-Oyğur,» *Journal Asiatique*, 1962.

D. Dunlop, *The History of the Jewish Khazars*, 1954

A. Zeki Velidi Togan, *İbn Fadlân's Reisebericht*, 1939; M. Canard, «La Relation du Voyage d'İbn Fadlân ches la Bulgares de la Volga», *Annales de l'Institut d'Études Orientales*, 1958.

Hudud al Alam, çeviren V. Minorsky, 1937 (Geniş kapsamlı dipnotlarla Farsça coğrafi metin.)

Faruk Sümer, «X. Yüzyılda Oğuzlar, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 1958 (Türkçe) ya da s. 387'de kaydedilmiş bulunan *Oğuzlar*.

(b) Eski Müslüman ülkelerindeki Türkler ve Orduları Hk:

C. E. Bosworth, Fundamenta'nın Üçüncü Cildine katkısı; ayrıca, R. N. Frye ve Aydın Sayılı «Turks in the Middle East before the Saljuqs», *Journal of the American Oriental Society*, 1943.

(c) Gazneliler Hk:

C. E. Bosworth, *the Ghaznavids*, 1963 (Karahanlılardan, Oğuzlardan vs. de söz ediliyor)

(d) **Karahanlılar Hk.**

W. Barthold, *Turkestan down to the Mongol Invasion*, İngilizce çeviri, 2. baskı, 1958.

Bosworth'un *Enc. Islam*'daki «Tlek-Khands» başlıklı yazısına da bk.

O. Pritsak, «Die Karachaniden», *Der Islam*, 1953.

(e) **Orta Asya'daki Sovyet kazıları Hk:**

S. P. Tolstov, *Auf den Spuren der Altchoresmischen Kultur*, 1953, bu konuda iyi bir giriş yapıtıdır.

Onbirinci yüzyılda Müslüman Doğu'nun Durumu

Burada Müslümanlık tarihinin hatta yalnızca 11. Yüzyıl Orta Doğu'sunun bibliyografyasını tam olarak vermek olanaksız olduğundan, bazı önde gelen çalışmaların başlıklarını vermekle yetinmek durumundayız.

E. Perroy ve başkaları, *Le Moyen Âge: l'expansion de l'Orient et la naissance de la civilization occidentale*, 1955, C. Cahen'in İslâm konusundaki bölümleri.

G. von Grunebaum «Der Islam», *Propylaeen Weltgeschichte*, Cilt V, 1963.

B. Spuler, *Iran in Früh-Islamischer Zeit*, 1952, İngilizce çeviri hazırlık aşamasında.

W. Barthold, *Turkestan* (yukarıda (d) maddesine bk.)

B. Lewis, *The Arabs in History*, 1950 (aynı yazarın daha geniş kapsamlı bir yapıtının çıkacağı bildirilmiştir.)

BİRİNCİ BÖLÜM

BÜYÜK SELÇUKLU İMPARATORLUĞU

Selçuklu tarihi ile ilgili vakayinameler (Anadolu tarihi ile ilgili olanlar dışında) bu yapıtın yazarı tarafından hayli ayrıntılı olarak «The Historiography of the Seljuqid Period» başlıklı yazısında incelenmiştir. B. Lewis ve P. M. Holt'un editörlüğünde, 1962. Arşiv kaynakları (belge ve mektup kopyaları koleksiyonları) M. A. Köymen'in «Selçuklu Devri Kaynaklarına dair Araştırmalar», I. Cildinde incelenmiştir. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 1951. Ayrıca aşağıda kaydedilen H. Horast'a da bk.,

Genel olarak Selçuklu İmparatorluğu konusunda, M. A. Köymen'in, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, 1963 adlı yapıtıyla O. Turan'ın *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, 1965, adlı yapıtına başvurulmalıdır. Bunlar *İslam Ansiklopedisi*'ndeki İ. Kafesoğlu'nun «Selçuklular» maddesiyle karşılaştırılmalıdır. Daha ayrıntı için, aşağıdaki kaynaklara başvurulabilir:

(a) Dendanakan Savaşı'na değin Kökenler

C. Cahen, «Le Malik-nameh et l'histoire des origines seljukides», *Oriens*, 1949; karşılaştırınız: Bosworth, *The Ghaznavids*, ve Barthold, *Turkestan*, s. 367'de a.g.e.)

(b) İran ve Irak'ın İstilası

C. Cahen, The Turkish Invasion: *The Selchükids*, *A. History of the Crusades*, edit. K. Setton, Cilt I, 1955.

(c) Sonraki istilalar

C. Cahen, «La première pénétration turque en Asie Mineure», *Byzantion*, 1948 (aynı ölçüde Suriye ve Mezopotamya ile ilgili). Ayrıca aşağıda s. 384'e bakınız (Bölüm II).

(d) Melikşah devri ve zamanın kurumları

İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, 1953.

(e) Genel olarak kurumlar ve daha ayrıntılı olarak bazıları Hk:

Prof. A. K. S. Lambton, yayınlanmamış bir tez, London University. *(İlk Selçuklularda İran'ın Toplumsal Örgütlenmesi*, 1939). Aynı yazarın daha kısmî nitelikte fakat daha derine inen incelemeleri bulunmaktadır: «Quis Custodiet Custodes?», *Studia Islamica, 1956 bis;* «Justice in the mediaeval Persian Theory of Kingship, a.g.e. 1962, ve «The Administration of Sanjar's Empire as illustrated in the «Atabat al-Kataba», *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 1957.

M. Köymen, a.g.e.

H. Horst, *Die Staatsverwaltung der Grosselğuqen und Horazmsahs*, 1964.

C. Cahen, «La Tugra seljukide», *Journal Asiatique* 1943-45. ve *L'évolution de l'iqta, Annales Economies - Sociétés - Civilisations*, 1953.

(f) Mânevi Yaşam ve İnançların çarpışması

J. Pedersen, «Masdjid» başlıklı makalesi, Cilt I, *Encyclopaedia of Islam*, I. Baskı.

G. Makdisi, *İbn 'Aqil et la résurgence de l'Islam traditionaliste au XIe siècle*, 1963.

M. G. S. Hodgson, *The Order of Assassins*, 1955.

C. Cahen, «An Introduction to the First Crusade», *Past and Present*, 1954 (Hıristiyanlara gösterilen muamele hk.)

(g) Çöküş devri Hk:

M. A. Köymen, «*Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, İkinci İmparatorluk devri*, 1954.

F. Sanaullah, The Decline of The Saljuqid Empire, 1938.

İ. Kafesoğlu, *Harzemşahlar Devleti Tarihi*, 1956.

W. Barthold, *Turkestan* (yukarıda s. 367'de kaydedilmiştir).

(h) Halife El-Nasr'ın Fütuhatı Hk:

F. Taeschner, «Futuwwa, eine gemeinschaftbildende Idee» *Schweizerisches Archiv für Volkskunde*, 1956.

C. Cahen, «Mouvements populaires et autonisme urbain dans l'Asie Musulmane du Moyen Age, III», Arabica 1959, *Encyclopaedia of Islam*'daki «Futuwwa» maddesiyle karşılaştır. (Encyc. of Islam, II. Baskı)

(i) Edebiyat

J. Rpyka, *Iranische Literaturgeschichte*, 1959.

A. J. Arberry, *Classical Persian Literature*, 1958.

(j) Sanat

A. U. Pope, *A Survey of Persian Art*, 6 Cilt, 1938-58.

Müslüman ya da Türk sanatının genel tarihçelerinin hepsi Selçuklu İmparatorluğu konusunda yetersiz kalmaktadır. Burada hepsini listelemek olanaksızdır, ancak en sonuncusu 1967'de Cambridge'de yapılan Türk sanatı üzerindeki uluslararası kongrelerin tutanakları incelenmelidir. (bk. Togan ve İnalcık, s. 365 ve 390-1-2).

İKİNCİ BÖLÜM

ONBİRİNCİ YÜZYILIN SONUNDAN 1243'E DEĞİN ANADOLU'DAKİ TÜRKİYE

1: KAYNAKLAR

Rumi Selçukluları ve ilintili hanedanların tarihleri için kaynaklar, M. F. Köprülü'nün hâlâ önemini koruyan bir çalışmasının konusunu oluşturmaktadır; «Anadolu Selçukluları Tarihinin Yerli Kaynakları», *Belleten*, 1943. Büyük Selçuklular konusunda, s. 368'de adı geçen incelememe bakınız. Haçlılar ve Latin Orta Doğusu konusunda ise *Syrie* adlı kitabımın giriş bölümüne bakınız (s. 384'de adı geçen)

Arapça edebi yapıtlar genellikle C. Brockelmann'ın *Arap Edebiyatı Tarihi*'nde (2 cilt, 2. baskı, 1943-49 ve Eki 3 cilt, 1937-42) bulunmaktadır.

Farsça vakayinameler, C. A. Storey'in *İran Edebiyatı*, Cilt I, (1927-53) adlı çalışmasında mevcuttur.

Türklerle ilgili Bizans yazıları, C. Moravcsik'in *Byzantinoturcica*'sında, 2. baskı, 2 cilt, 1958.

Suriye yazıları, A. Baumstark'ın *Geschichte der syrischen literatur*, 1922, adlı yapıtında.

Gürcü yazıları bu konumuzun kapsamı için yeterli ölçüde Brosset'in yapıtında listelenmiştir (bk. s. 372).

Ermeni kaynaklı yazılar ise, daha iyisi olmadığından Recueil des Historiens des Croisades (RHC), *Documents Armeniens*'de listelenmiş bulunmakta, ileride listelenecek kaynaklarla da tamamlanmaktadır. Ortaçağ Avrupası kaynakları bakımından ise, A. Potthast'ın Eski *Bibliotheca Historica Madii Aevi*'si (2. baskı, 2 cilt, 1896) nin yerini *Repertorium Fontium Historiae Medii Aevi* (2. cildi yayınlanmış durumda) almaktadır.

A. Onbirinci yüzyıl

(a) Büyük Selçuklu tarihi için Arap ve İran kaynakları (Aynı zamanda Anadolu Türklerinin tarihi ile de ilgili)

Bu kaynakların en önemlisi Muhammed İbn Hilal el-Sâbi'nin, Hars al-Ni'ma'sıdır ki, Sibt ibn el-Cavzi'nin Mir'at al-Zaman'ının 1055-85 yılları içinde nakledilmiştir (ancak bu kısım yayınlanmamıştır.) Burada kullanılan el yazması; Paris Bibliotheque Nacionale, manuscrits arabes bölümündedir (1506); sonunda İstanbul'da tamamlanmıştır.

İkincil derecede: Bundari'nin biraz kısaltılmış şekliyle «İmâd el-Din el-Isfahani, *Histoire des Seldjoucides de l'Iraq*, edit. M.T. Houtsma, *Recueil de Textes relatifs à l'histoire des Seldjoucides* II. Cilt, 1889;

Ahbar-ül-devlet.is-Selçukkiya (yazarının Ali ibn Nasir el-Huseyni olduğu sanılıyor) edit. M. İkbal, 1933;

Selçuknâme (yazarının Zahir al-din Nişaburi olduğu sanılıyor), 1932, ve daha önceleri bilinen şekli ile Ravandi, *Rahat üs-Südur*, edit. M. İkbal, 1921, ve nihayet İbn al-Athir, el Kâmil fi'l tarih, edit. C. J. Tornberg, *İbn el-Athiri Chronicon* 1851 - 76, cilt IX - X.

s. 384'de kaydedilmiş olan *Byzantion* başlıklı makalemde geçen kaynaklara da bakınız. *Danişmendnâme* için s. 385'e bakınız.

(b) Yunanlı kaynakları

Corpus Seriptorum Historiae Byzantinae, (CSHB), 2 cilt, 1838, Cedrenus'un 1957'ye kadar olan nüshası ile 1079'a kadar bir ekle birlikte.

Michael Attaliates, 1079'a kadar, CSHB, 1853 (yeni baskı H. Gregoire ve P. Orgels tarafından hazırlanmakta)

Nicephorus Bryennius, 1057-1080, CSHB, 1836.

Anna Comnena, *Alexiad*, 1069-1118, edit. B. Leib, Fransızca çevirisiyle, 3 cilt, 1937-45; İngilizce çeviri, E.A.S. Dawes, 1928.

Psellus'un kayda değer tarihçesi dış politika hakkında az bilgi verdiğinden Türkler konusunda da az malzeme içermektedir. Türklerin Trabzon ile ilişkileri konusunda bazı bilgiler de Ohrid'li Pleophylact'ın yazışmalarında bulunmaktadır; *Patrologiae Cursus Completus*, edit. J. P. Migne, *Series Graeca*, cilt 126.

(c) Ermeni kaynakları

Aristakes Lastivertci, Fransızca çev., E. Prud'homme, *Histoire d'Armanie... par Arisdagues de Lasdivert*, 1864, 1071'e kadar. Edessa'lı Matthew, Fransızca çev. E. Dulaurier, *Bibliotheque historique arménienne*, 1858, 1136 yılına kadar.

Bazı ikinci derecede kaynaklar için, *Byzantion*'daki makaleme ek olarak, J. Laurent ve R. Grousset'in s. 383'teki kitapları da salık verilebilir.

(d) Suriye kaynakları

J. B. Chabot edit. ve çevirisi, *Chronique de Michel le Syries*,

4 cilt, 1899-1910, ilgili bölümün çevirisi III. ciltte; Bar Hebraeus tarafından tamamlanmış. Bk. s. 379.

Michael'in anlatısının Ermenilerce adaptasyonu da bazen yararlı olmaktadır.

(RHC, *Documents Armeniens, I)*

(c) Gürcü kaynakları

M. Brosset, Histoire de la Géorgie, I. Bölüm, Kısım 1, 2. Cilt, 1849. (Metin ve Fransızca çeviri, daha eski kaynaklardan 18. yüzyılda yapılmış bir toparlamadan).

(f) Latin kaynakları

Gesta Francorum et Aliorum Hierosolimitanorum, edit. ve Fransızca çev. L. Brethier, 1924, edit. ve İngilizce çev. R. Hill, 1962.

Aguilers'li Raymond, *Historia Francorum qui ceperunt Iherusalem*, RHC'de, *Historiens Occidentaué, III.*

Aix'li Albert, Historia Hierosolymitana, a.g.e. cilt VI.

Chartres'li Fulcher, Historia Iberosolymitana; Gesta Francorum Iherusalem Peregrinantium, a.g.e. Cilt III.

Daha önemsiz kaynaklar için, (s. 384'de kaydedilen) *Syrie* başlıklı yazıma bakınız (s. 12-16). Aynı zamanda «Le Premier Cycle de la Croisade (Antioche-Jerusalem - Chetifs) başlıklı yazıma da bakınız, *Moyen Âge*, 1957.

B. Onikinci Yüzyıl

(a) Arap (Suriye - Mezopotamya) kaynakları

Ibn al-Qalanisi, edit. H. F. Amedroz, 1908 (1155 yılına kadar), H.A. R. Gibb tarafından seçilmiş ve çevrilmiş olarak, *The Damascus Chronicle of the Crusades*, 1932; Fransızca çeviri, R.L. Tourneau, *Damas de 1075 a 1154*, 1952.

Al-Azimi, «La chronique abrégée d'al-Azimi» başlıklı makalemde, Journal Asiatique, 1937 (1143 yılına kadar).

İbn-al Azra, «History of Mayafariqin (1178'e kadar); bizi ilgilendiren kısım yayınlanmamış, fakat «Le Diyar Bakr au temps des premiers Urtukides» «*Journal Asiatique*,» 1935; başlıklı makalemde çözümlenmiştir.

İmad al-Din al-İsfahani, *al-Barq al Shami*, tamamiyle günümüze gelmemiş olmakla birlikte, önemli kısmı Abu Şama'nın *Kitab al-Ravdatayn*'ında nakledilmiştir, (2. baskı M. Hilmi tarafından hazırlanmaktadır (1956-62). Ayrıca çevirisiyle birlikte

aynen alıntılar da RHC, Historiens Orientaux, IV. ciltte bulunmaktadır (Selahaddin devri maddesinde).

İbn Şaddad, «Life of Saladin», RHC, *Historiens Orinetaux*, III.

İbn abi Tayy, onikinci yüzyılın ilk üçte ikisini kapsayan kadarıyla İbn al-Fırat'ın yayınlanmamış çalışmasında nakledilmiştir.

İbn al-Athir, al-Kâmil (yuk. bk.) cilt IX-XI, alıntılar RHC, *Historiens Orientaux*'da I-II (1230'a kadar) çevrilmiştir.

Kamal al-Din ibn al-Adim, *Zubdat al-Talab;* Sami Dahan'ın 559-1164 yıllarına kadar gelmiş bulunan çalışması bitinceye kadar 1240'a kadar olan son kısmı için E. Blochet'nin *Revue de l'Orient Latin*, 1895-8'deki Fransızca çevirisine başvurulabilir.

Onikinci yüzyılın ilk üçte ikisiyle ilgili alıntılar ise RHC, Historiens Orientaux, III. Ciltte bulunmaktadır. *Zubda*, aynı yazarın Bughyat al-Talab'ıyla tamamlanmaktadır. Bu biyografik sözlükten yalnızca alıntılar yayınlanmıştır. (a.g.e) İ'zz al-Din ibn-Şaddad, «al-Alaq al-Khatira»; bu tarihsel coğrafya çalışmasının ilgili kısmı C. Ledit'in «Al-A'laq al-Khatira» başlıklı yazısındaki çözümlemeler aracılığıyla elde edilebilmektedir: *Al-Masriq*, 1935.

Ayrıca «La 'Djazira' au milieu du XIIIe siècle» başlıklı yazımda da bulunmaktadır (Suriye Anadolu sınır boyu ve Yukarı Mezopotamya konuları 1265 yılına kadar.) *Revue des Etudes Islamiques*, 1934. Yine benim *Syrie* adlı yapıtımda, s. 49'da (İbn al Jawzi) bazı ikincil kaynaklar verilmiştir. İdrisi'nin coğrafyasında bazı tarihsel ve coğrafi bilgiler bulunmaktadır. (Çev. P. Jaubert, Géographie d'Edrisi, 2. cilt, 1836-40) İdrisi'nin seyahatlerini biraz romantik bir üslupla yazan Abu Hamid al-Harnati' ye bakmakta da yarar vardır (edit. ve çev. G. Ferrand, Journal Asiatique, 1925 ve C. Dubler'in Abu Hamid el Granadino, 1953 adlı çevirisi). Bu konuda İbn Cubayr'ın anlatısı daha güvenilir niteliktedir; edit. W. Wright, *The Travels of Ibn Jubayr*, 2. baskı, 1907; Fransızca çeviri M. Gaudefroy Demombynes, *Voyages*, 4. Bölüm, 1949-1965; İngilizce çevirisi R. Broadhurs, 1952 (Selçuklu sultanının haccı üzerine); ve *Kitab al-İsharat* ya da *Guide des Lieux de Pélerinage of 'Ali al-Haravi'*, edit ve çevir. J. Sourdel-Thomine, 2 cilt, 1953-57. Yalnızca bu sonuncu yapıt ve Abu Hamid(?) Anadolu'ya kadar gelmiştir.

(b) Yunanlı kaynakları

Cinnamus, CSHB, 1836, 1118-80 dönemi.

Nicetas Choniates, CSHB, 1835, 1118-1206 dönemi

Bazı ikincil kaynaklar (Prodomus, Thedore Balsamon, v.s. Chalandon'da (bk. s. 385) ve Moravcsik'in Byzantinoturcica'sında (yukarı bk.) kaydedilmektedirler.

(c) Ermeni kaynakları

Edessa'lı Matthew'un tarihçesinin bu dönemle ilgili kısmı RHC, *Documents Armeniens*, I. ciltte bulunmakta; Rahip Gregori'nin 1162 yılına kadar olan devamı da a.g.e.'de bulunmaktadır. Diğer bazı kaynaklar için yine RHC, *Documents Armeniens* kısmına bakınız.

(d) Suriye kaynakları

Suriyeli Mihael (yuk. bakınız) ve Bar Hebraeus (aşağıya bakınız) ek olarak, *Anonymi auctoris chronicon*, edit. ve çeviri J. B. Chabot, CSCO, Scriptores Syri, 1920, vs. kısmî İng. çev. A.S. Tritton «The First and Second Crusades from an Anonymous Syrian Chronicle», *Journal of the Royal Asiatic Society*, 1933 (orijinali 1225'e kadar uzanmasına karşın bu, yüzyılın yalnızca ilk yarısını kapsamaktadır.)

(e) Gürcü kaynakları

Brosset, bk.nız s. 372.

(f) Latin kaynakları

William of Tyre, *Historia Rerum in Partibus Transmarinis Gestarum*, edit. RHC, *Historiens Occidentaux*, I, İng. çev. E. Baboock; ve E. Krey'in *History of Deeds Done Beyond The Sea* adlı 2 ciltlik yapıtı, 1943 (1183 yılına kadar almakta). Latin Orta Doğusu'nun 12. yüzyılına dair eldeki tek tarihçe budur.

Öyküler şeklinde bilgiler bazı Avrupa tarihçelerinde bulunabilmektedir: *Historia Ecclesiastica*, Ordericus Vitalis, edit. A. Le Prévost, 1838 vs. cilt V. 1138 yılına kadar. İkinci Haçlı'nın (VII. Louis'nin ordusu) tutanağı Deuil'li Odo tarafından kaleme alınmıştır: De Profectione Ludovici VII in Orientem, edit. ve İng. V. G. Berry, 1948; Üçüncü Haçlı'nın (Barbarosa'nın Ordusu) tutanakları içinse özellikle H. E. Mayer'in editörlüğünü yaptığı *Das Itinerarium Peregrinorum*, 1962 adlı yapıta bk. Ayrıca benim *Syrie* adlı yapıtımın s 235'inde n. 2'ye bakınız (Miracles de St Nicolas.) Yine benim Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes (WZKM) adlı yayında 1186-7 Türkmen isyanı ile ilgili yazıma bk.nız. (Auxerre'li Robert ve *Gesta Hanrici II)*

C. Onüçüncü Yüzyıl ve Ondördüncü yüzyılın ilk yarısı

Arşiv kaynakları

Onikinci yüzyılın sonlarından bugüne, özellikle dinsel amaçlı vakıflarla ilgili olarak bazı kadılık evrakları kalmıştır. Ya doğrudan doğruya ya da kopya edilmiş halde bulunan bu vakfiyelerin onüçüncü yüzyılı içeren bölümünün yayınlanmasını Osman Turan'a borçluyuz. Bk.nız, «Selçuk Devri Vakfiyeleri», *Belleten*, 1947-48 ve «Selçuk Türkiyesinde Faizle Para İkrazına dair Hukuki bir Vesika», a.g.e, 1952. Bu makalesinde değerli yorumlarda da bulunmuştur. Ayrıca Ahmet Temir'in, *Kırşehir Emiri Caca Oğlu Nur el-Din'in 1272 tarihli Arapça Moğolca vakfiyesi*, 1959; Ondördüncü Yüzyıl için ise, Konyalı'nın Konya üzerine yazdığı gibi (bk. s. 388) kentler hakkında monografiler halinde dağınık durumda çeşitli yayınlar ve alıntılar bulunmaktadır. Mevcut olan bu tür monografilerin genel bir envanteri olsaydı her halde çok değer taşıyacaktı; çünkü yayınlanmış olanlar bile çok dağınık olduklarından dolayı ancak güçlükle karşılaştırılabilmektedirler. Düzensiz olarak yayınlanan *Vakıflar Dergisi* daha çok Osmanlılarla ilgilenmektedir. Bu türden arşiv belgelerine özel ya da resmi yazışmaların koleksiyonları da eklenmelidir. Günümüze kadar kalmış olan özel yazışmaların başta geleni Celâleddin-i Rumi'nin Nafız Uzluk tarafından *Mevlâna'nın Mektupları*, 1937 adıyla yayınladığı yazışmalarıdır. (İngiliz çev. A. J. Arberry)

Paris'teki Ulusal Kütüphanede bulunan bir elyazması *684/* 1286 yılında bir Antalyalının yazışmalarını içermektedir. Bu aynı elyazmasından ve Berlin'deki bir başkasından ve daha başka bazı kaynaklardan alınmış resmî mektuplar O. Turan tarafından *Türkiye Selçukluları hakkında resmi vesikalar*, (1958) adlı koleksiyonunda yayınlanmışlardır.

Resmî yazışma ve talimatların birleşik bir koleksiyonu olan başka bir elyazması da *Kıssa-i Salatin* adıyla İran'daki bir özel kütüphanede bulunmaktadır. Sayfa 369'da kaydedilen H. Horst'un kitabında değinilen bu elyazmasının bir mikrofilmi yazar tarafından bana verilmiştir. Raşid al-Din'in yazışmaları (gerçek olup olmadıkları tartışma konusu olmakla beraber) Anadolu'ya ilişkin bazı mektuplar da içermektedir. Talimatlara gelince, Hasan ibn Abd al-Mümin al-Hoyi'ye ait *Günyat al-Kâtib*'in A. Erzi tarafından 1963'te yayınlandığını kaydetmek gerekir.

Batılı arşivlerinde dağınık halde duran belgelere şöyle bir değinmekle yetineceğim. Selçukluların; Papalıkla olan ilişki-

leriyle ilgili belgeler O. Turan'ın s. 389'da anılan makalesinde söz konusu edilmektedir. Bir Selçuklu ile Kostantinopolis'ten bir Frenk prensesinin evlenme tasarılarını içeren belge A Du Chesne'nin *Historiae Francorum Seriptores*, 1639-49, Cilt V, s. 421'de ticaretle ilgili belgeler s. 444'te verilen Heyd, Schaube ve Bratianu'nun yapıtlarında kaydedilmektedir. (Bratianu'yu tamamlayan yeni belgeler de M. Balard tarafından açıklanmışlardır. *(Congrès International d'Histoire Maritime*, Beyrut, 1966). Ayrıca R. Röhricht'in *Regesta Regni Hierosolymitani*, 1893, ek. 1904, adlı yapıtına da bk.nız. Hayli geniş bir kapsamı vardır. Kiliseler konusunda ise M. Le Quien'in *Oriens Christianus*, 1740 adlı yapıtına da bk.nız.

Bizans belgelerine de ancak değinmekle yetineceğim. F. Dölger'in *Kaiserurkunden* adlı yapıtından daha önemlisi, V. Grumel'in koleksiyonudur; Les Regestes des actes du Patriarcat de Constantinople, 1932-47. Ayrıca F. Miklosich ve J. Müller'in *Acta et Diplomata Graeca Medii Aevi* 1860-90 adlı altı cildine başvurmak gerektir. Konumuzla yakından ilgili olarak, S. F. Lampros'un Neos Hellenomnemon V. Ciltte (1908) yayınladığı Selçuklular ile Kıbrıs arasındaki yazışmalar ticari ilişkiler yönünden kayda değer. (kısmen O. Turan'ın *Vesikalar* adlı çalışmasında nakledilmiştir) Dinsel tarih yönünden ise L. Allatius'un *De Ecclesiae Occidentalis atque Orientalis perpetua consensione*, II. Kitap, 12. bölüm 671-676 dönemi, kaydedilebilir.

Edebi kaynaklar

(a) Anadolu'daki İran kaynakları

Ibn Bibi, *Histoire des Seldjoucides d'Asie Mineure d'Après l'Abrégé du Seldjouknameh d'İbn Bibi*, edit. Houtsma, *Recueil de Textes relatifs à l'histoire des Seldjoucides*, IV, 1902; aynı yapıtın Türkçeye adaptasyonu ise Yazıcıoğlu tarafından yapılmıştır, a.g.e., Cilt III, 1902. Orijinalin bütününün sureti Ayasofya kütüphanesinde Adnan Erzi tarafından *El-evamirü'l Ala'iyye fi'l Umuri'l Ala'iyye*, 1956 adı altında muhafaza edilmiştir. (Houtsma'nın derlediği Abrégé'in sayfa numaralandırılmasına ilişkin notlarla). Aynı başlık altında, eleştirici bir çalışma da Adnan Erzi ve Necati Lugal tarafından yapılmış olup ilk cildi 1957'de basılmıştır; Almanca'ya çevirisi H. Duda tarafından, *Die Seldschukengeschichte des Ibn Bibi/1959* adıyla yapılmıştır.

(Bu yapıtın notlarında ek malzeme ve Houtsma'nın sayfa numaralandırmasına değinmeler de yer almaktadır) İbn Bibi

12. yüzyıl sonundan 1282'ye kadar olan dönemi kapsamaktadır.

Kerim al-Din Aksarayî, *Müsâmeret-ül Ahbâr*, edit. Osman Turan, 1944. Almanca çözümlemesi Fikret Işıltan, *Die Seltschukengeschichte der Aksarayî*, 1943. 12. yüzyılın ikinci yarısı gayet ayrıntılı olarak incelenmekte, ancak yapıt 1320'ye kadar olan dönemi içermektedir. Anonim bir yapıt olan *Tarih-i Âl-i Selçuk*, Feridun Nafiz Uzluk'un suret baskısı, Anadolu Selçuklular Devleti Tarihi, III adıyla (1952) Türkçe çevirili olarak 1275-92 dönemi için hayli ayrıntılı, hatta bazan 12. yüzyıl için bile yararlı bir metin olmaktadır. Ek kısmı 14. yüzyıl ortalarına kadar uzanmaktadır.

Eflaki, Manakib al-Arifin, edit. Tahsin Yazıcı, 2 cilt, 1959-61. Fransızca çev. *Les Saints des Derviches Tourneurs* adıyla 2 cilt halinde C. Huart tarafından yapılmıştır. 1918-22. Celâleddin-i Rumi ile Mevlevilerin öteki büyük ustalarının ondördüncü yüzyılın ilk çeyreğine değin yaşam öyküleri konu edilmektedir. Mevlevilerlo ilgili diğer kaynaklar için IV. kısma bakınız.

Niğdeli Kadı Ahmed'in genel tarih yapıtı olan *al-Valad al-Şakif* (yayınlanmamış) de bazı ayrıntılar bulunabilir.

Ayrıca O. Turan'ın *Köprülü Armağanı* adlı kitabında (1953) dinsel tarih hakkındaki bölüme ve M. Önder'in «Eine Neuentdeckte Quello zur Geschichte der Seltschuken in Anatolien» (WZKM, 1959) başlıklı yazısında anılan ve her halde yarı-efsanevi nitelikteki biyografilerin yayınlanmamış el yazmasına da bakınız.

Din tarihi konusunda ilgili bölümlerde değinilen edebi yapıtların hepsi doğal olarak burada da hesaba katılmalıdır.

(b) İlhanlı (İran) kaynakları

Özellikle Raşid al-Din'in genel tarihinde (Cem'i al-tavarih) Hulâgu devrini anlatan ve Fransızca çev. Histoire des Mongols de la Perse adıyla E. Quatremère tarafından (1836) yapılan bölüm ile; *Tarih-i Mubarek-i Gazani* başlıklı 1265-95 dönemini anlatan ve K. Jahn tarafından Geschichte Gazan Han's aus dem Tarih-i Mubarak-i Gazani adıyla, (1940) yayınlanan bölüm konumuzla ilgilidir. Kaşani'nin devamı yayınlanmamıştır.

Hamdullah Mustafi al Kazvini, *Tarih-i guzida*, kısaltılmış İngilizce çev. ile suret, E. G. Browne ve R. A. Nicholson, 2 bölüm, 1910-13; *The Geographica part of the Nuzhat al-Qulub*, edit. İng. çev. ile G. Le Strange, 2 bölüm, 1915-19. Bizim açımızdan ikincil önemde olan başka kaynaklar için, B. Spuler'in *Die Mongolen* adlı yapıtı (aşağıda kaydedilmiştir) ve Storey'e bakmalıdır. Ba-

zı ayrıntılar içeren *Die Resalae-ye Falakiyyae* adlı Kıya al-mazandarani'nin yapıtı W. Hinz tarafından yayınlanmıştır (1952).

(c) Arap kaynakları

İbn al-Athar'in *Kamil*'i (1230'a kadar), Kamal al-din ibn al-adim'in *Zubda*'sı (yüzyılın ilk yarısı) ve İzz al-Din ibn Şaddad'ın *A'lak*'ı (1265'e kadar) İbn Vasıl'ın *Mufarriç al-Kurub* (1262'ye kadar) adlı yapıtı Gamel Eldin El-Şayyal tarafından hazırlanmaktadır (1953 -) (sonu için Paris Bib. Nat. Arap elyazmaları seksiyonu, 1703).

İkinci önemde olarak, Sibt ibn al-Cavzi'nin *Mir'at uz-Zaman* adlı yapıtı, VIII. cilt, bölüm II. 1952; ve al-Yunin'nin devamı, Dhail Miratü'z-zaman, 2 cilt, 1954-5, 1271 yılına kadar.

Muhammed al-Hamavi. At-Tarih al-Mansuri, suret baskı, P. A. Gryazneviç, 1960 (1234'e kadar)

Al-Nasavi, *Histoire du Sultan Celâleddin Mankubert*, edit. ve Fran. çev. O. Houdas 2 cilt, 1891, vs.

Abd ül-Latif, al-Dahabi'nin *Tarih al-Islam*'ından alıntılar, yayınlanmamış (MS Köprülü İstanbul, No. 1020)

Al-Makin ibn al-Amid, «La Chronique des Ayyoubides» dal-Makin b. al-Amid, *Bulletin d'Etudes Orientales*, 1955-7.

İbn Abd al-Zahir, al-Rawd al-Zahir, edit. İngilizce çev. (1260-1263 yılları içeren) Mlle. F. Sadeque, Baybars I of Egypt, 1956; gerisi yayınlanmamış, A. I. Al-Huvaytir tarafından Londra Üniversitesinde tez olarak hazırlanmış; Anadolu Seferi'nin öyküsü all-Umari tarafından nakledilliyor (aşağıya bk.nız.)

İzz al-Din ibn Şaddad: Baybars'ın hayatının ilk bölümü kaybolmuştur (al-Tunini'de alıntılar vs. bulunmaktadır). İkinci bölüm (1270-1276) yayınlanmamış olmakla beraber Türkçe çevirisi vardır: M. Şerafettin Yaltkaya, *Baybars tarihi* 1941) Baybars al-Mansuri, Zubda, yayınlanmamış, özellikle onüçüncü yüzyılın ortaları için önemli bir kaynak (MS Bodleian, Oxford, no. 704)

Bu döneme dair öteki kaynaklar için benim *Syrie* adlı yapıtıma bk.nız. Coğrafyacı ve seyyahlardan, onüçüncü yüzyıl başlarında Yakut ve sonlarında Kazvini bazılarına değinmektedirler, ancak bizim konumuz açısından en önemlileri şunlardır:

İbn Said, Kitab al-Cuğrafiya, (13. yüzyıl ortası); J. Vernet'in baskısı yetersiz; G. Potiron'un Sorbonne tezi daha iyi bir redaksiyon eseri, 1330-40 yılları için İbn Batuta'nın gezi notları, *Voyages/Travels*, edit. Fransızca çevirisiyle C. Defréméry ve B. R. Sanguinetti, 4 cilt, 1853 vs., İngilizce çeviri H.A.R. Gibb, 1958-

(ve 1929 yılında alıntılar); her iki baskıda da II. Cilt Anadolu ile ilgili. Ayrıca Şihab al-din ibn Fadlallah al-umari, Masalik al-Absar, Anadolu'ya ilişkin kısım F. Taeschner'in *Al-umari's Bericht über Anatolien* adlı yapıtında iletiliyor. Önemli kısmının Fransızca çevirisi E. Quatremère'in *Notices et Extraits* XIII/ 1838 adlı çalışmasında.

Al Safadi'nin *al-Vafi bi'l-vafayat*'ı gibi (edit. H. Ritter ve S. Dedering, 4 bölüm, 1931-59. Biyografik sözlükler de incelenmeye değer.

(d) Yunan kaynakları

Georgius Akropolétes, edit. A. Heisenberg, 1903, (1203-1261).

Georgius Pachymeres, CSHB, 2 cilt, 1835 (1255-1308).

Nicephorus Gregoras, CSHB, 2 cilt, 1829-33 (1204-1359)

B. Lehmann, *Die Nachrichten des Nicketas Chroniates, Georgios Akropolites und Pachymeres über die Seldschuken*, 1939

Trabzon konusunda, St. Eugenius'un mucizeleri A. Papadopulo Keramevs'in *Fontes Rerum İmperii Trapezuntini*, I, 1897 adlı yapıtında anlatılmaktadır.

(e) Ermeni kaynakları

Bu kaynaklar iki gruba ayrılmaktadırlar. Kilikya'dan gelenler ile Azerbaycan'dan gelenler. Her ikisi de kendi mıntıkasının Anadolu ile olan sınırı boyunca cereyan etmiş olaylara inhisar etmektedir. Kilikya grubunda en iyi bilineni Sempad olsa gerektir. Editörü Akelian'ın (Venedik, 1956) ileri sürdüğü gibi şimdiye dek anonim bir «Krallık tarihçisi»ne atfedilen tarihçenin yazarı gerçekten o ise. Uzun zaman önce Sempad adı altında daha kısa bir tarihçe yayınlanmıştı, RHC, *Documents Arméniens*, I. İkinci grubun kaynakları için (Kürakos ya da Guiragos, Vartan vs.) benim *Syrie* ya da B. Spuler'in *Die Mongolen in Iran*, 2. baskı, 1955 adlı yapıtlara bakınız. Daha az önem taşıyan fakat ilginç kaynakları A. G. Galstyan'ın Armyanskie Istochniki o Mongolakh, 1962 adlı yapıtında bulmak mümkündür. Şimdiye dek Rahip Malachi'ye ait sanılan fakat aslında Akanc'lı Grigor'a ait olan yapıt ise R. P. Blake ve R.N. Frye tarafından «History of the Nation of the Archers» başlığı altında *Harvard Journal of Asiatic Studies* (1949) da yayınlanmıştır. 1250 yılına kadar Ermeni elyazmalarının kimlik sayfaları G. Hovsep'ian tarafından Yisatakarauk'jeragrac, I, 1951 adıyla yayınlanmıştır.

(f) Suriye kaynakları

Bar Hebraeus (Gregory Abu'l Faraç) *The Chronography* su-

reti ve İngilizce çev. E. A. Wallis Budge, 2 cilt, 1932 (Arapça kısaltılmış baskıya yeğlenir); aynı yazarın *Chronicon Ecclesiasticum*, edit. J. B. Abbeloos ve T. J. Lamy, 1972 vs.

(g) Gürcü kaynakları

Brosset, yukarı bakınız.

(h) Batılı dillerde kaynaklar

Tarihçeler fazla ilginç değillerdir. *Continuation de Guillaume de Tyr* (RHC, *Historiens Occidentaux*, II) ve *Les Gestes de Chiprois*, edit. G. Raynaud, 1887. Öte yandan, çeşitli misyonerler ya da gezginlerin ilgi çekici tutanakları vardır. Saint Quentin'li Simon'un Veauvais'li Vincent'in Speculum'unda muhafaza edilmiş olan gezi anıları Histoire des Tartares adıyla J. Richard tarafından (1966) kısmen yeniden redakte edilmiş ve çevrilmiştir.

Ayrıca, Rubruk'lu William (İng. çev. W. W. Rockhilli 1900); Marco Polo (edit. ve İng. çev. notlarla birlikte A. Koule, P. Pelliot ve diğerleri, 2 cilt, 1938); Montecroce'li Ricoldo'nun *Itinerarium*'u (edit. U. Monnoret de Villard, 1948) Fransiskan dökümanları arasında da bazı dağınık bilgilere rastlamak mümkündür. G. Golubovich, *Biblioteca bi-bibliografica della Terra Santa e dell Oriente francescano*, 3 dizi, 1906-23; dördüncü bir dizi M. Roncaglia'nın yönetimi altında hazırlanmakta, 1954—

Katalanya seferi, sefere katılanlardan birisi tarafından anlatılmıştır; Ramon Muntaner, *Cronica Catalana*, edit. A de Bofarull, 1860, İng. çev. Lady A. Goodenough, 2 cilt, 1920-21.

Francesco Pegolotti, La Practica della Mercatura, edit. A. Evans, 1936, tüccarlara değişik yerlerdeki ticaret koşulları hakkında bilgi veren kaynakların en önemlisidir (Bu eser Floransalılara hitaben hazırlanmıştır).

D. Ondördüncü yüzyılın geri kalan kısmı ile onbeşinci yüzyılın başı

Bu bölüm daha kısa olmak zorundadır. Farsça veya Türkçe olsun, Anadolu'dan çıkma. Ancak sınırlı miktarda Müslüman kaynaklarına sahibiz, ve hemen hepsi de yöresel nitelik taşımaktadır. Enverî'nin Düstürnâme'si Aydın Emirliğinin ondördüncü yüzyılın ilk yarısındaki ayrıntılı bir tarihçesinden ibarettir; edit. Mme. I. Melikoff (Sayar), Le Destan d'Umur Pacha, 1954. En azından bu yapıt anlattığı olayların çağdaşı olan tarihsel açıdan güvenilir bir kaynağa inmektedir. Öte yandan, Şikârî'nin

romantik bir yapıtı olan ve M. Koman tarafından Karamanoğulları Tarihi adı altında (1936) yayınladığı tarihçe, kullanılması güç bir kaynaktır. Aziz ibn Ardaşir Astarabadi, *Bazm-u Razm* başlığı altında hayli süslü bir Fars üslubuyla hâmisi Sıvaslı Kadı Burhaneddin'in tarihini yazmıştır; edit. M. F. Köprülüzade, 1928, Almanca analizi, H. H. Giesecke. *Das Werk des Aziz ibn Ardaşir Astarabadi*, 1940.

Tarihçelerin azlığı almanaklarda (takvim) bulunabilen her şeyden yararlanmayı zorunlu kılmaktadır. Örneğin O. Turan *İstanbul'un fethinden önce yazılmış tarihi takvimler*, 1954 adı altında bazılarını yayınlamış bulunmaktadır. Ayrıca, Müslüman Anadolu'nun tarihçe dışındaki kaynaklarından, arşiv kaynaklarından, ve nihayet komşu ülkelerdeki Müslüman kaynaklar ile gayri-müslim kaynaklardan yararlanmak gerekmektedir. Hepsini teker teker saymamakla beraber, Timur'un daha çok Anadolu kampanyaları bakımından ilgimizi çeken tarihçilerini (Sami, Yazdi/Farsça, İbn Arapşah/Arapça); Akkoyunlunun tarihçisini (Abu Bakr-i Tihrani, Kitab-ı Diyarbakriya, edit. Necati Lugal ve Faruk Sümer, 2 bölüm, 1962-4; anonim bir Suriyeli yazar tarafından tamamlanmış ve bu kısım O. Behnsch tarafından redakte edilmiştir,) sayabiliriz. Memlüklerin tarihçileri de (İbn Kadı Şuhba, İbn Haccar al-Askalani, al-Ayni, vs.) az kullanılmaktadır. Yine gereğince yararlanılmayan kaynaklar arasında Bizans yapıtları yer almaktadır. Özellikle, *Bracheia Chronika* (edit. Sp. Lambros ve K. I. Amantos, 1912) ve Trabzonlu Panaretos'un tarihi (edit. ve Rusça çev. A. Khakhanov, 1905) kaydedilmek gerekir. Leontios Machairas'ın Kıbrıs tarihi daha iyi bilinir (Khronikon Kyprou, edit. Frans. çev., E. Miller ve C. Sathas, 2 cilt, 1882). Bu yapıt, tarihçinin Latince yazan rakiplerine kıyasla bizim için daha ilgi çekicidir. İtalyan ticaret kentlerindeki arşivlerde ve Rodoslu Şövalyelerin arşivlerinde, Clavijo ve Schiltberger gibi Timur'un çağdaşı gezginlerin tutanaklarında, ve Ermeni elyazmalarının kimlik sayfalarında (L. S. Hacikyan, *Zd dari heyeran jeragreri hisatakaranner*, 1950) tamamlayıcı malzeme bulmak olanağı vardır.

Daha ilerdeki tarihlerde olmasına karşın Osmanlı tarihçileri de varlıklarını duyurmaya başlamışlardır. F. Babinger'in genel bir araştırması olan Die Geschichtschreiber der Osmanen und ihre Werke, 1927 ikinci bir baskı gereksinmektedir; son zamanlarda yazılanlar arasında ise, V. L. Ménage'ın *Neschri's History of the Ottomans*, 1964, kaydedilmelidir. Osmanlı arşiv belgeleri için, çoğu zaman asılları olmamakla beraber, İ. Beldi-

ceanu-Steinherr'in *Analyse des Anciens documents ottomans*, 1967, adlı yapıtına bakınız.

E. Arkeolojik, nümismatik (sikke basımı ile ilgili), epigrafik ve başka belgeler.

Arkeoloji konusunda s. 395'e bk.

Bazı istisnalarla, hemen hepsi Arapça olan yazıtların bir kataloğu, bibliyografisiyle birlikte E. Combe, J. Sajvaget ve G. Wiet'in *Répertoire chronologique d'épigraphie arabe*, 1931— adlı yapıtlarında bulunmaktadır. Bu dizinin XVI. cildi 1374'e kadar gelmektedir.. Ayrıca s. 388'de listelenmiş olan kentli monografilerinde birçok yazıtlar kaydedilmiştir. Özellikle M. van Berchem'in *Matériaux pour un Corpus Inscriptionum Arabicarum*, Bölüm III, Asie Mineure, 1910-17 adlı yapıtındaki katkılariyle, J.Sauvaget'nin A. Gabriel'in *Voyages archélogique* adlı yapıtındaki katkıları (bk. s. 388) önemlidir. Arapça, Ermenice ve Süryanice olmak üzere üç dilli bir yazıt da K. Erdmann'ın *Das Anatolische Karavansaray* (bk. s. 388) adlı kitabında yayınlanmıştır. Kapadokya'daki ve başka yerlerdeki kiliselerde bulunan yazılar da III. Bölüm kapsamından olarak listelenen yapıtlarda yayınlanmışlardır. (bk. s. 389)

Ayrıca, F. Taeschner'in «Die Rumseldschukische Inschrift bei der Kesikköprü über den Kızılırmak» başlıklı makalesine bk.; *Aus der Welt des Islamischen Kunst, Festschrift für Ernst Kühnel*, 1959; karşılaştırınız, A. Dietrich ZDMG, CX/1961, *Bemerkungen über die Kesikköprü Inschrift.*

Elde birçok sikke koleksiyonları vardır, ancak bunların ayrıntılı kayıtları yoktur. Mevcut kataloglar ise yetersizdir. Hali hazırda S. Lane-Poole'nin *Catalogue of the Oriental colins in the British Museum*, 1875-90, cilt VIII, ile Ahmet Tevhid'in *Catalogue des anciennes monnaies islamiques du Musée (Müze-i Hümayun) d'İstanbul*, cilt IV, 1321/1904 adlı çalışmaları önemlidir. Daha yeni olarak, A. Launois'nın «Monnaies musulmanes d'Erzeroum et du Khwarizm» başlıklı incelemesi *Revue Numismatique*, 1959-60'da çıkmış bulunmaktadır.

2: ANADOLU'NUN COĞRAFYASI

Genel Coğrafya

P. Birot and J. Dresch, *La méditerranée orientale et le Mo-*

yen Orient, cilt, II, 1956. X. de Planhol, *De la plaine pamphylienne aux lacs pisidiens*, 1958; örnek bir etüd.

Tarihsel Coğrafya

W. Ramsay, *The historical geography of Asia Minor*, 1890 (1962'de yeniden basılmış) E. Hongmann, *Die Ostgrenze des Byzantinischen Reiches von 363 bis 1071*, 1935.

F. Taeschner, *Das Anatolische Wegenetz*, 1924, ve «Anadolu» başlıklı makalesi, *Encyclopaedia of Islam*, 2. baskı, haritalı.

Ayrıca H. Wenzel ve W. C. Brice'ın aşağıda ve s. 387'de kaydedilen yapıtlarına da bakınız.

Osmanlı İmparatorluğu'nun bir tarih atlası D. Pitcher tarafından hazırlanmış bulunmaktadır.

Çağdaş yer adlarının resmî listesi, *Köylerimizin Adları* adı altında Türkiye Cumhuriyeti İçişleri Bakanlığı tarafından 1928'de yayınlanmıştır.

3. BU TOPRAKLARA TÜRKLERİN GELMESİNİN HEMEN ÖNCESİNDE ANADOLU'NUN DURUMU

H. Wenzel, *Forschungen in Inneranatolien*, II, Die Steppe als Lebensraum, 1937.

H. Glykatzi - Ahrweiler, *Recherches sur l'Administration de l'Empire Byzantin aux IX - XIe siècles*, 1960.

P. Charanis, The Armenians in the Byzantine Empire, 1963.

S. Vryonis, «Bizantium, the social basis of decline in the *XI*the century»

Greek, Roman, and Byzantine Studies, II/1959; aynı yazar, «Problems in the history of Byzantine Anatolie» *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 1963.

C. Toumanoff, *The background of Manzikert*, Congrès d'Etudes Byzantines, *XIIe*, Oxford, 1966.

R. Grousset, *Histoire de l'Arménie des Origines à 1071*, 1947 (ihtiyatla okunmalıdır).

W. E. Kaegi «The Contribution of Archery to the Turkish Conquest of Anatolie», *Speculum*, 1964, yetersiz.

4 - 9: ANLATI TARİHİ

Genel Bibliyografya

Anadolu Selçuklularının ciddi bir genel tarihi yazılmamıştır. Ancak s. 386'da incelenen Gordlevsky'nin yapıtı istisna ka-

bul edilebilir. Bu yapıt da tarihçiliğin anlatımsal (öyküsel) yönünü ihmal etmiştir. T. Talbot Rice'ın *The Seljuks in Asia Minor*, 1961, adlı yapıtı çok yanılgılıdır. O. Turan'ın *İslam Ansiklopedisi*'nde ayrı ayrı Sultanlar hakkındaki yazıları ile benim *A History of the Crusades* (edit. K. Setton, cilt I ve II) adlı yapıtımdaki bölümlerde genel bir bilgi bulunmaktadır.

Komşu ülkelerin genel tarihlerine bakmak da yararlı olacaktır.

Bunlardan en önemlileri aşağıda kaydedilmiştir:

G. Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, İng. çev. 1956.

F. Taeschner, «The Turks and the Byzantine Empire to the End of the Thirteenth Century, *The Cambridge Mediaeval History*, 2. baskı, cilt IV, bölüm I, 1966.

L. Alişan, *Léon le Magnifique, premier roi de Sissouan ou d l'Arménocilice*, Frans. çev. (Ermeniceden) 1888, aynı yazar, Sissouan, Frans. çev. 1899.

S. Der Nersessian, «The Kingdom of Cilician Armenia», *A History of the Crusades*, edit. K. Setton, cilt II.

S. Runciman, *A History of the Crusades*, 3 cilt, 1951, vs.

C. Cahen, *La Syrie du Nord à l'Epoque des Croisades*, 1940.

H. E. Mayer, *Bibliographie zur Geschichte der Kreuzzüge*, 1960.

H. A. R. Gibb, Türk - Arap devletleri hakkında bazı bölümleri olan *A History of the Crusades*, edit. K. Setton, cilt I ve II.

4: 1071'den ÖNCEKİ AKINLAR

5: MALAZGİRT SAVAŞINDAN BİRİNCİ HAÇLI SEFERİNE DEĞİN (1071 - 1097)

C. Cahen, «La première pénétration turque en Asie Mineure», *Byzantion* 1948 bu konuda tek sağlıklı kaynak olarak kalmakta, aynı yazarın «la diplomatie orientale de Byzance face à la poussée Seldjouqide» başlıklı makalesiyle (*Byzantion* 1968), «A propos de quelques articles du *Köprülü Armağanı*» (*Journal Asiatique*, 1954 - karşılaştırınız 1956, s. 129 dipnotu) başlıklı makalesi belirli konularda bunu tamamlamakta ya da düzeltmektedir. Ayrıca M. Canard'ın *Revue des Etudes Arméniennes*, 1965 (Ani'nin alınışı hk.) daki makalesi, Mlle. M. Mathieu'nün *Byzantion* 1950'deki «Une source négligé de la bataille de Mantzikert» başlıklı makalesi; K. N. Yüzbaşıyan'ın Palestinsky Sbornik 1962'deki ilk akınlar hk. makalesi ve nihayet Madam Antoniadis Bibiçou'nun *Actes du XIIe Congrès International d'Etudes By-*

zantines, II, 1964'deki Bizans - Türk ilişkileri konulu makalesi de aynı şekilde tamamlayıcı nitelikte olmaktadırlar.

Danişmentliler konusunda, I. Melikoff'un *La Geste de Melik Danişmend*, 2 cilt, 1960, adlı yapıtının I. cilt, 3. bölümü, efsaneleşmiş bir tarihi anlatmaktadır. Tarihleri eskimiş olmasına karşın, aşağıdaki yapıtlar da hâlâ yararlılıklarını korumaktadırlar.

J. Laurent, *Byzance et les Turcs Seldjoucides*, 1913.

Mükrimin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri*, 1944; ve özellikle, F. Chalandon, *Le Comnènes, I, Essai sur le régne d'Alexis Ier Comnène, 1081-1118*, 1900.

6 - 10: ONİKİNCİ YÜZYILDA ANADOLU

Yalnızca genel nitelikteki yapıtların dışında hemen hiç bir şey bulunmamaktadır. Ancak, F. Chalandon, Les Comnènes, II, Jean II Comnène, 1118 - 1143, et Manuel I Comnène, 1143 - 1180, 1912. P. Wittek «Von der byzantinischen zur Türkischen Toponymie» başlıklı makalesinde (*Byzantion* 1935) onikinci yüzyıl sonunda Türklerin Batı Anadolu'da yayılmaları konusunda bazı hususları incelemiştir. Ayrıca; C. Cahen, «Seljukides, Turcomans et Allemands au Temps de la trosième Croisade», *WZKM*, 1960; P. Wirth, «Kaiser Manuel und die Ostgrenze» *Byzantinische Zeitschrift*, 1961; H. Glykatzi - ahrweiler, «Les forteresses construites en Asie Mineure face à l'invasion seldjouide» *Akten des* XI. *Internationalen Byzanistenkongresses* (1958) 1960 (aynı yazarın tamamlayıcı nitelikteki «Choma - Aggélokastron» başlıklı makalesiyle karş. *Revue des Etudes Byzantines*, 1966).

Malatya ve Doğu Anadolu bölgesi üzerine, C. Cahen'in «Le Diyar Bakr au temps des premiers Urtukides (Artukids)» başlıklı makalesine bakınız. (bk. s. 372) karş. *Encyclopaedia of Islam*, 2. baskı, 'Artukids' maddesi)

11: SELÇUKLU DEVLETİNİN DORUK NOKTASINDA OLDUĞU DÖNEM (1205 - 1243)

Genel yapıtlar dışında komşu devletlerin bazı tarihleri kaydedilmeye değer.

A. Gardner, *The Lascarids of Nicaea*, 1912;

A. Vasiliev, «The Foundation of the Empire of Trebizond», *Speculum*, 1936;

G. Hill, A H. story of Cyprus, 4 cilt, 1940-52, cilt II, *The Fran-*

kish Period, 1192 - 1432; H. Gottschalk, *Al-malik al-Kamil von Egypten und Seine Zeit*, 1958.

Bazı sınırlı konular ve ayrıntılar bakımından son zamanlarda çıkan yapıtlar arasında;

H. Jansky, *Selçuklu Sultanlarından Birinci Alaeddin Keykubad'ın emniyet politikası, Zeki Velidi Togan'a Armağan*, 1950-1955;

R. Fahrner, «Alaeddin Keykubat», *Robert Boehringer, eine Freundesgabe*, 1957; H. Gottschalk, «Der Bericht des Ibn Nazif al-Hamawi über die Schlacht von Jasycimen,» *WZKM*, 1960.

Laskari'nin sınırlarının Kapadokya'ya doğru hayali genişlemesi aşırı ölçüde tartışılmıştır: P. Charanis ile R. L. Wolf'un Orientalia Christiana Periodica XIII ve XV ciltler, 1947 ve 1949' daki makalelerinde daha önceki bibliyografyaya atıflar yapılmaktadır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MOĞOLLARDAN ÖNCE TOPLUM VE KURUMLARI

Genel Yapıtlar

Selçuklu Anadolusu hakkındaki tek kapsamlı ve ayrıntılı yapıt, V. Gordlevsky'nindir; Gosudarstvo Seldzhukidov Maloy Azii, 1941. Ne var ki bu kitabın da üç yönden eksiklikleri bulunmaktadır: Birincisi, Aksarayi'nin tarihi gibi, *Selçukname* gibi, Osman Turan ve başkalarının yayınladıkları *vakfiya*lar gibi bazı temel belgelerin yayınlanmasından hemen önce yayınlanmak bahtsızlığına uğramıştır. İkincisi, esil Selçuklu devri ile Moğol ve hatta Moğol-sonrası devirler arasında bir ayrım gözetmemektedir; üçüncüsü, aynı nedenle, Yazıcıoğlu gibi daha sonraki bir yazarın verdiği bilgileri İbn Bibi yeğ tutmaktadır. Gerçek bir bilimadamı olan bir adamı ölümünden sonra eleştirmek istemekle beraber, bu eksikliklerin önemli olduklarını ve daha genel nitelikte olması bakımından kendi yapıtında açıkça ortaya çıktıklarını belirtmek gerekmektedir. Ayrıca, batı dillerine çevrilmemiş olan bu kitabın artık çevrilmesinde de bir yarar görülmemektedir.

N. Kaymaz'ın «Anadolu Selçuklu devletinin inhitatında idare mekanizmasının rolü» başlıklı yazısı, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 1964, a.g.e.'de aynı makalenin devamı, 1965, ve Musta-

fa Akdağ'ın *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi* I, 1959 (özellikle Moğol ve ilk Osmanlı devreleri bakımından) birçok sorunu gözden geçirmektedirler.

1: TÜRKİYE'NİN DOĞUŞU

Halihazırda genel bir yapıt bulunmamaktadır. Aşağıdakiler okunabilir:

W. Ramsay, «The Intermixture of Races in Asia Minor», *Proceedings of the British Academy*, 1915 - 16.

I. Bogiatzides, «Ektourkismos kai exislamismos ton Hellenon kata ton Mesaiona», *Historikai Meletai*, I, 1, 1932.

W. L. Langer ve R.P. Blake, «The rise of the Ottoman Turks and its historical background, *American Historical Review*, 1931 - 2.

C. Cahen, «Le problème ethnique en Anatolie» cahiers d'Histoire Mondiale, 1954,

J. H. Kramers, «The Role of the Turks in the history of hither Asia», *Analecta orientalia*, I, 1954.

W. C. Brice, «The Turkish colonization of Anatolia», *Bulletin of the John Rylands Library*, 1955.

Ortaçağ'ın sonu için, bk. s. 393.

Tek bir bölge için, X de Planhol, y.a.g.e.

Türk boyları için, *İslam Ansiklopedisi* ve Faruk Sümer, *Oğuzlar*, 1967; ikincil bir kaynak olarak, C. Cahen, «Les tribus d'Asie Occidentale pendant la période seljukide», *WZKM*, 1950.

Ahmet Ateş *yavgu* sözcüğünün okunuşunu «Yabgulular meselesi» başlıklı makalesinde tartışmaktadır, *Belleten*, 1965.

2: EKONOMİK YAŞAM

Tarım ve sanayi konularında Gordlevsky ve Akdağ'da bazı bilgiler bulunmakla beraber, bu bölümün esas olarak genişletilmesi ancak metinde değinilen kaynaklarla olanaklıdır. Ticaret konusunda bk. W. Heyd, *Histoire du Commerce du Levant*, 2 cilt, 1885; A. Schaube, *Handelsgeschichte der romanischen Völkerdes Mittelmeergebiets bis zum Ende der Kreuzzüge*, 1906. Daha ayrıntılı olarak; C. Cahen, «Le Commerce anatolien au début du *XIIIe* siècle.» *Mélanges..... Louis Halphen*, 1951.

Kervansaraylar konusunda, O. Turan, «Selçuk Kervansarayları», Belleten, 1946, ve birincil önemde olmasına karşın daha çok arkeolojik nitelikte ve tamamlanmamış durumda olan

K. Erdmann'ın *Das Anatolische Karavansaray des 13. Jahrhunderts* 1961 (aynı yazarın «Bericht über den Stand der Arbeiten über das Anatolische Karavansaray des 13. Jahrhunderts», *Atti del Secondo Congresso Internazionale di Arte Turca* (Venedik 1963), 1965)

Teknikler konusunda 9. Bölüme bakınız.

3: TOPRAK KULLANIMI VE VERGİLEME SİSTEMİ

Osman Turan, «Le droit terrien sous les Seldjoukides de Turquie». *Revue des Etude Islamiques*, 1948, ve aynı yazarın s. 375' de kaydedilmiş olan *vakfiye* yayınları.

C. Cahen, «Le Régime de la terre et l'Occupation turque en Anatolie», *Cahiers d'Histoire Mondiale*, 1955.

Akdağ, Bölüm I.

H. İnalcık, Land Problems in Turkish History, *The Muslim World*, 1955.

F. Sümer, «Anadolu'ya yalnız Göçebe Türkler mi geldi?» *Belleten*, 1960.

4: KENTLER

Akdağ'ın bir bölümü dışında genel bir inceleme yoktur. Ancak yörenin bilimadamlarından biri tarafından üzerine bir monografi yazılmamış bir kent de yok gibidir. Ayrıca arkeolojik ve epigrafik yapıtlara da bakmak gerekir. Büyük kentler genellikle *Encyclopaedia of Islam* ya da *İslam Ansiklopedisi*'nde ayrı maddeler halinde bulunabilmekte ve F. Taeschner'in *Encyc. of Islam*'daki «Anadolu» maddesi (2. baskı) iyi bir genel manzara çizmekte, ancak daha çok 17. yüzyıl için geçerli kalmaktadır.

Konya kenti konusunda C. Huart'ın *Encyc. of Islam*'daki makalesinde (1. baskı) 1927 yılına kadar gelen bir inceleme ve bibliyografya bulunmaktadır. Bu konudaki en yeni inceleme, İ. H. Konyalı'nın, *Konya Tarihi*, 1964 adlı geniş çaplı yapıtıdır.

Öteki monografiler arasında Rızvan Nafız ve İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın *Sivas Şehri, 1346;* Halil Erdem'in, *Kayseri Şehri, 1334;* İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın *Kütahya Şehri, 1932;* Talat Mümtaz Yaman'ın *Kastamonu Tarihi*, I, 1935; İ. H. Konyalı'nın *Erzurum Tarihi*, 1962, bulunmaktadır.

S. Lloyd ve D. S. Rice *Alanya* adıyla örnek nitelikte fakat daha çok arkeolojik bir monografi yazmışlardır, 1958.

Hüseyin Hüsamettin'in *Amasya Tarihi*, 4 cilt, 1927 vs. Ana-

dolu tarihinin tamamını kapsamına almakta ve muazzam bir dökümantasyona dayanmaktadır. Ne var ki bu belgelerin aşırı kaprisli bir şekilde yorumlanmış olması ve kaynak gösterilmemesi bilimadamlarını hep yanılgılara sürüklemiştir.

Fütüvvet ve *ahi*'lerin bibliyografyası *Encyclopaedia of Islam*'ın 2. baskısındaki «Futuwwa» (C. Cahen ve F. Taeschner) ve «Akhi» (F. Taeschner) maddelerinde vardır. *İğdiş* konusunda, M. Akdağ'ın y.a.g.e.ne ve O. Turan'ın s. 391'de kaydedilen *Islamization* adlı yapıtına bakınız.

5. GAYRİMÜSLİMLER

Burada Doğu'daki Kiliselerin bir bibliyografyasını vermek olanaksızdır. Bir giriş olarak *Dictionnaire d'Histoire et de Géographie ecclésiastique* (henüz hazırlanmakta) A. Baudrillart vs. 1912— tavsiye edilebilir.

Hıristiyanların Selçuklularla ilişkileri konusunda, temel yapıt O. Turan'ın «Les souverains seldjoukides et leurs sujets non-musulmans» adlı yazısıdır, Studia Islamica, 1963.

Belirli topluluklar ya da sorunlar için, öncelikle aşağıdaki yapıtlara bakınız:

F. Tournebize, *Histoire politique et religieuse de l'Arménie*, 1910.

N. Berberian, «Le Patriarcat arménien du Slutanat de Rum», *Revue des Etudes Arméniennes*, 1966.

S. Der Nersessian, *Armenia and the Byzantine Empire*, 1947, s. 133, Türk devrinin el yazmaları için; aynı yazarın Manuscripts arméniens illustrés, cilt II, 1937 s. 6-8.

E. Piot, *Peintures d'un evangéliare syriaque du XIIe ou XIIIe siècle*, 1912.

F. W. Hasluck, «Christianity and Islam under the Sultans of Konya,» *Annualof the British School at Athens*, 1912-1913. Özellikle Rum Kilisesi ile ilgili.

G de Jerphanion, *Les Eglises rupestres de Cappadoce*, 5 kısım, 1925 - 42;

Aynı yazarın «*La chronologie des peintures de Cappadoce*», Echos d'Orient, 1931.

J. Lafontaine - Dosogne, «*Neuvelles notes capadociennes*», Byzantion, 1963.

N. ve M. Thierry, *Nouvelles églises rupestres de Cappadoce*, 1963.

P. Wittek. «L'épitaphe d'un Comnène à Konya», *Byzantion*. 1935, karş. 1937, s. 207 dipnot.

C. Cahen, «Une famille byzantine au service des Seljouqides de Rum», *Polychronion, Festschrift Fr. Dölger*, 1966.

Grumel'in *Regestes*'ine de bk. (s. 376'da kaydedilmiştir.)

Monofizitler konusunda Suriyeli Mihael'in ve Bar Hebraeus'un tarihçelerine bakınız.

Yahudiler konusunda, Eflaki'nin a.g.e., çev. Huart, II, s. 121.

R. Altaner, *Die Dominikanermissionen des XIII. Jahrhunderts*, 1924.

6: SİYASAL KURUMLAR

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, 1941. Bu yapıt, egemen sınıflarının az - çok Türk ya da Moğol kökenli olmaları dolayısıyla, yazarın, Osmanlı İmparatorluğunda gelişen kurumların oluşmasına katkıda bulunduklarını düşündüğü devletlerdeki kurumların bir listesi niteliğindedir. Bu bakımdan yararlı bir katalog olmasına karşın, başka amaçlarla kullanıldığında ihtiyatlı davranılması gerekir.

Ayrıca yukarıda kaydedilen Gordlevsky'nin yapıtında ve aşağıda değinilen yapıtlarda bazı yararlı tartışmalar yer almaktadır:

M. Fuat Köprülü'nün «Bizans müesseselerinin Osmanlı müesseselerine tesiri hakkında bazı mülahazalar», *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, 1931 (İtalyan çev. 1953); aynı yazarın «Ortazaman Türk Hukuki Müesseseleri», *İkinci Türk Tarih Kongresi* (1937), 1943 (Türk hukukunun İslam hukuku karşısında belli bir otonomiye (özerkliğe) sahip olduğu görüşünü savunuyor); aynı yazarın «Le feodalisme Turc Musulman au Moyen-Age», *Belleten* 1941 (aynı görüş).

Bu bölümün hemen hemen tamamen İbn Bibi'den (ve ikinci planda, bu devir için Aksarayi'den) alınmış ve bazı yazıtlarla tamamlanmıştır. K. Erdmann, *Ibn Bibi als kunsthistorische Quelle*, 1962, sanattan olduğu kadar Saray'dan ve ordudan da söz etmekte ve yararlı olmaktadır.

8: KÜLTÜREL VE DİNSEL YAŞAM

O Turan, «L'Islamisation dans la Turquie du Moyen Age», Studia Islamica, 1959. Camiler ve *medreseler* konusunda, 9. Bölümün bibliyografyasına ve *Répertoire d'Archéologie*'ye bakınız.

İbn Kavurt'un *medrese*'sinde kopya edilmiş olan Arapça

elyazmaları Fransız Ulusal Kütüphanesi, manuscrits arabes bölümü 825'te bulunmaktadır. Herat'ın *fakih* konusunda Sib ibn al-Cavzi'nin y.a.g.e'ne bakınız (yıl 510) ve İbn Al-Furat'ın *Ta'rih al-duval va'l mulük*, Viyana elyazması (Flügel no. 814) cilt I, 27 v°; Edessa'nın hekimi konusunda İbn al-Kıfti'nin *Ta'rih al-hukama*, edit. J. Lippert, 1903, s. 177-8.

Edebi yapıtlar için, gereken bilgilerin çoğu aşağıdaki kaynaklarda bulunabilmektedir:

Arap edebiyatı, Brockelmann, y.a.g.e.

İran edebiyatı, A. Ateş, «Hicri VI - VIII. (XII - XIV) asırlarda Anadolu'da farsça eserler» *Türkiyat Mecmuası*, 1945. *Marzubannâme*. Malatyalı Muhammed ibn-Gazi'nin Ravdat ul-Ukul'unda uyarladığı haliyle H. Massé tarafından kısmen redakte edilmiş ve çevrilmiştir. *Le Jardin des Esprits*, 1938.

Mistikler ve Şiilik konusunda, C. Huart'ın «Afif-eddin Soleiman de Tlemcen et son fils l'Adolescent Spirituel», *Centenario della nascita di Michele Amari*, II, 1910. Al-Cavbari'den alınan pasaj M. J. de Goeje'nin «Gaubari's 'entdeckte Geheimnisse'» yazısında verilmektedir. *Zeitschriften der Deutschen morgenlaendischen Gesellschaft*, 1866. İbn Arabi konusundaki en son yapıt O. Yahya'nın *Histoire et Clarification de l'oeuvre d'Ibn Arabi*, 1964, adlı yapıtıdır.

Macd al-din İshak konusunda İbn Bibi'nin (edit Houtsma, çev. Duda) ve Aksarayi'nin (edit O. Turan) endekslerine bakınız. Ayrıca Sadreddin Konyevi'nin bibliyografyasına da bk. (s. 394. Bölüm IV, Kısım II; Celaleddin-i Rumi'nin selefleri ve gençliği konusu da aynı şekilde)

9: MOĞOLLARDAN ÖNCE ANADOLU'DAKİ MÜSLÜMAN SANATI

Ortaçağ Türkiyesinin sanat tarihi tam olarak yazılmış değildir. S. 365'te kaydedilen *Fundamenta*'da bu konunun ele alınması tasarlanmış bulunduktan başka, okuyucu Türk sanatı üzerine yapılan periyodik Kongrelerin tutanaklarını izlemelidir. (First International Congress of Turkish Art (1959) Communications Presented to the Congress, 1961; ve s. 388-89'a bk.nız.) Ayrıca Müslüman ya da Acem sanatı üzerine genel yapıtlara başvurulabilir (Pope s. 369'da kaydedilmiştir.)

Belirli konu ve sorular için 2. kısmın bibliyografyası ile aşağıdaki yapıtlara bakılabilir:

Behçet Ünsal, *Turkish Islamic Architecture in Seljuk and Ottoman times*, 1959.

Suut Kemal Yetkin, *L'Architecture turque en Turquie*, 1962.

R. M. Riefstahl, *Turkish Architecture in Soutwestern Anatolia*, 1931.

s. 388'de listelenen kent etüdleri, A. Gabriel'in iki mükemmel cildi, *Monuments turcs d'Anatolie*, 1931-4, ve onun *Voyages archéologiques dans la Turquie orientale*, 2 cilt, 1940.

Erzurum'un anıtları konusunda R. A. Ünal'ın bir çalışması yayınlanmaktadır. Kubadiyya'daki Sultan sarayında yapılan kazılar hakkında K. Otto Dorn ile Mehmet Önder'in *Bericht über die Grabung in Kubadaba*, «Archeologischer Anzeiger», 1966.

Kervansaraylar konusundaki çalışmalar s. 388'de kaydedilmişti.

K. Otto Dorn, *Türkische Keramik*, 2 cilt, 1957.

O. Aslanapa, *Türkische Fliesen und Keramik in Anatolien*, 1965.

K. Erdmann, *Der Orientalische Knüpfteppich*, 1955, İng. çev. C. G. Ellis, *Oriental Carpets*, 1960.

T. Talbot Rice'in The *Seljuks* adlı yapıtında (s. 384'de kayd.) iyi resimler de bulunmaktadır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MOĞOL DÖNEMİ

1 - 3: ANLATI TARİHİ

Genel yapıtların dışında kayda geçmiş çok az şey vardır.

İran'daki Moğolların genel tarihi B. Spuler'in *Die Mongolen in Iran*, 2. baskı, 1955, adlı yapıtında vardır. M. F. Uğur ve M. M. Koman, *Selçuk büyüklerinden Celâleddin Karatay ile kardeşlerinin hayatı ve eserleri*, 1940, ve M. M. Koman, *Sahib Ata* (Fahr al-Din Ali), 1934, Karatay ve Sahib Ata'ya ithaf edilmiş monografilerdir. Sinop'un tarihi konusunda, M. Nystazopoulou, «La dernière reconquete de Sinope par les Grecs de Trébizonde», *Revue des Etudes Byzantines*, 1964, Moğol *noyon Samağap* üzerine Ahmet Temir'in bir monografisi *Köprülü Armağanı*, 1953' de bulunmaktadır.

Cimri döneminin sikkeleri Ö. Ferit Sağlam'ın «şimdiye ka-

dar görülmeyen Cimri sikkesi» yazısında incelenmektedir, *Belleten*, 1955.

4: TÜRKMEN BEYLİKLERİNİN KURULUŞU ve 12: ANADOLU'NUN BAĞIMSIZ OLDUĞU SON YÜZYIL

Emirlikler konusunda İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın Anadolu Beylikleri, 1937 adlı yapıtına bakınız; bu yapıt yine aynı yazarın Osmanlı Tarihi I. cildinde söz konusu edilmektedir. Aynı yazar ve özellikle F. Sümer ile M. H. Yinanç tarafından *İslam Ansiklopedisinde* beylikler konusu ayrı ayrı maddelerde işlenmektedir. M.C.Ç. Tekindağ'ın «Karamanlılar» maddesi yayınlanmamış bir tezin özeti olup onüçüncü yüzyıla ilişkin bölümü *Tarih Dergisi'nde* çıkmıştır. (1964)

C. Cahen «Notes pour l'histoire des Turcomans d'Asie Mineure», *Journal Asiatique*, 1951, ve M. F. Köprülüzade, «Anadolu beylikleri tarihine ait notlar» *Türkiyat Mecmuası*, 1928, beyliklerin kökenlerini inceleyen yapıtlardır.

P. Wittek, *Das Fürstentum Mentesche*, 1934, tek bir beyliğin incelenmesi olarak bir örnek niteliğindedir. Yukarıda adı geçen kent etüdlerinde beyliklerin tarihinden de bazı öğeler yer almakta ve Himmet Akın'ın *Aydınoğulları tarihi hakkında bir araştırma*, 1946, adlı çalışması da adı geçen beyliği incelemektedir. Son zamanlarda iki önemli monografi daha yayınlanmıştır:

P. Lemerle, *L'Emirat d'Aydın, Byzance et l'Occident*, 1957.

Barbara Flemming, Landschaftsgeschichte von Pamhylien, Pisidien und Lykien im Spaetmittelalter, 1964.

Aynı zamanda daha ileri bir dönemin Kilikyası için Faruk Sümer'in «Çukurova Tarihine Dair Araştırmalar» adlı yazısına da bakınız. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 1963.

5 - 9: ETNİK EVRİM

Bir önceki bölümün aynı kısımlarındaki bibliyografyadan başka, şunlara da başvurulabilir:

Zeki Velidi Togan, «Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti» Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, 1931.

Aynı yazar, «Reşideddin'in Mektuplarında Anadolu'nun İktisadı» *İstanbul Üniv. İktisat Fakültesi Mecmuası*, 1953 - 54

G. I. Bratianu, *Recherches sur le commerce géneis dans la Mer Noire au XIIIe siecle*, 1929.

11: MOĞOLLAR DÖNEMİNDE ANADOLU'DA SANAT VE FİKİR HAYATI

Arapça ve Farsça edebiyat konusunda Brockelmann ve Ateş'e bk. (yukarıda kaydedilmiştir.)

Türk edebiyatının başlangıç dönemleri için en iyi incelemeler W. Björkmann'ın «Die altosmanische Literatur» başlıklı makalesi, *Fundamenta*, II, ve A. Bombaci'nin Storia della letteratura turca, 1956, adlı yapıtı Fransızca çev. eklerle birlikte 1968, olmaktadır.

Bu konuda temel yapıtlar yine M.F. Köprülü'nün çalışmalarıdır. *Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar*, 1918, Fransızca olarak L. Bouvat tarafından Revue du Monde Musulman'da (1921) özetlenmiş ve yorumlanmış, Almanca olarak da Menzel tarafından *Körösi Csoma-Archivum*'da özetlenmiştir (1927 - 34)

Celâleddin-i Rumi'nin birçok yapıtı A. J. Arberry tarafından İngilizceye çevrilmiş olup, onun hakkındaki en iyi incelemeler A. Bausani'nin Encyclopaedia of Islamdaki (2. baskı) aynı başlığı taşıyan maddesi ve H. Ritter'in «Philologika XI» başlıklı *Der Islam, 1942 bis*'deki yazısıdır. Mevlevilerle ilintili bir Türk'ün görüşü bakımından, Abdülbaki Gölpınarlı'nın *Mevlânâ Celâleddin* 1952, adlı yapıtı kaydedilebilir.

Sadreddin Konyevi üzerine, Osman Ergin'in «Sadreddin al-Kunavi ve eserleri» başlıklı yazısı, *Şarkiyat Mecmuası*, 1958.

Edebiyatın ilk başladığı sıralardaki Anadolu'da kullanılan Türk dili üzerine M. Mansuroğlu'nun «The rise and development of written Turkish in Anatolia,» *Oriens* 1954.

Mistikler konusunda; Köprülü'nün y.a.g.e ve yine aynı yazarın özetleri ve izahları. Örneğin, «Les Origines du Bektachisme» *Actes du Congrès international d'Histoire des Religions*, 1923, cilt II; J. Birge, The Bektashi Order of Dervishes, 1937; ve *Bektashiyya* maddesi, R. Tschudi, *Encyclopaedia of Islam*, 2. baskı.

O. Turan, s. 377'de kaydedilen metin üzerindeki görüşleri.

Daha sonraki dönemler için Kissling'in yapıtlarına bakmalıdır.

Hanna Sohrweide, «Der Sieg der Safaviden und seine Rückwirkungen auf die Schiiten Anatoliens im 16. Jahrhundert» der Islam, 1965, başlığın zannettirdiğinden çok daha gerilere uzanmaktadır. Ayrıca *Encyc. of Islam*'da (İslam Ansiklopedisinde) konuyla ilgili olarak adı geçen tarikat ve kişilerin adları altındaki maddelere de bakmalıdır.

Sanat konusunda III. Bölüm, 9. Kısım'la karşılaştırınız. Be-

lirli anıtlar hakkında yazılmış başka monografilere ek olarak, J. M. Rogers'in «The Çifte Minare Medrese at Erzurum and the Gök Medrese at Sivas» başlıklı yazısıyla (*Anatolian Studies*, 1965) R. A. Ünal'ın yakında çıkacak kitabına başvurmalıdır.

Türkmen beylikleri dönemiyle ilgili olarak yalnızca iki yapıtı örnek olarak vereceğim:

E. Diez, O. Aslanapa ve M. M. Koman, Karaman Devri Sanatı, 1950;

Barbara Flemming, «Fahris Hüsrev ü Şirin vom Jahre 1367» *Zeitschrift der Deutschen morgenlaendischen Gesellschaft*, 1965.

KİŞİLER — YERLER — TERİMLER

(Not: Türkler, Türkmenler, Bizans, Asya, İran, Anadolu gibi hemen her sayfada zikredilen isimlerin fihriste alınmasına gerek görülmemiştir. Şahıs isimleri için küçük harf (Alparslan) yer isimleri için büyük harf (KAYSERİ) teknik isimler için siyah (**ahiler**) kullanılmıştır).

— A —

Abaka 277 - 287
Abbasiler 25-6, 29, 31-3, 42-3, 46, 48, 217, 245, 270, 331
Abdülaziz, **müstevfi** 334
Abdülkasım, Ali el-Tusi 238
Abdülkasım, Saltuklu 118
Abdülkasım, Türkmenboyi 92-4
Abdülkerim 248
Abdüllatif el Bağdadi 74, 249
Abdülmecit, Heratlı 247
Abdülrahman, Tebrizi 334
ABGARUM 298, 327
ABYDOS 95, 104
Acay 279
ADANA 107
Adeviyye, mezhep 345
ADIYAMAN bk. HISN MANSUR
Adl, Şeyh 270, 345
el-Adil (el-Malik) 125, 128, 132, 136
AFGANİSTAN 26, 40
AFLANİ 303
afşin 26
Afşin, Abbasi komutanı 26, 29, 45
Afşin, Türkmen 86
Ağaç-erl(ler) 152, 154-5, 268, 276
Ahi(ler) 193, 195, 201, 265, 282, 284, 290, 297, 327-31, 341-43; ayrıca **fütuvvet** ve **rünud** maddelerine de bk.
Ahi, Ahmed 327-8
Ahi, Ahmedşah 327-9
Ahi, Emir Muhammed 328
Ahi, Evran 329-30, 347
Ahi, Ferec (Zencani) 199
Ahi, Sıddık 328
Ahi, Türk 199
AHLAT 63, 118, 120, 128, 136-9, 177, 188, 246
Ahlat, prensesi 118
Ahmed, Ardebilli bk. Ahi Ahmed
Ahmed, Bey 239
Ahmed, Erzincani 334
Ahmed, Fakih 347
Ahmed, İbn-Tolun 27, 29
Ahmed, İlhanlı 288
Ahmed, Niğdeli 343
Ahmed-Şah bk. Ahi Ahmedşah
Ahmed, Türkmen 264
Ahmed, Yesevi 32, 344, 347
AĞRI dağı 141
Akkoyunlu 76, 306-7, 350-3
akritai 80, 154
AKSARAY 122, 125, 162, 164-5, 191, 201-2, 206, 239, 266, 270, 277, 283, 311, 323, 342, 352
Aksarayi (Kerimeddin) 73, 187-9, 213, 239, 253, 275, 281, 285, 294-5, 297, 303, 316, 324, 342-3, 346
AKŞEHİR 183, 210, 239-40, 277, 298, 327
AKŞEHİR (Erzincan) 254
Alaeddin bk. Keykubat, I. ve II.
ALAİYA bk. ALANYA
ALAMUT 65, 135
ALANYA 133, 138, 180, 192, 200, 210, 219, 240-1 264, 291, 297, 313, 315
ALAŞEHİR 102, 117, 124, 299
Albert, Alxil 72

Aldobrandini 129
Aleksis, III., Angelus 126-7, 129, 167-8
Aleksis, Komnenus 88-105, 204-5, 207, 209, 217
Aleksis, Trabzon İmp. 131
Aleksis (?) 126-7
Alevî(ler) bk. Şiîler
Ali, bey 274, 285
Ali, Hazreti 33, 256
Ali, Heratlı 162
Ali, İbn Saltuk 103, 106, 118
Ali, Sivastusoğlu 210
Ali (yazar) 347
Alişir, Germiyanlı 299
Ali-Şir, Nevâî 358
Ali, Tekin 38
Almanlar 124
Alp-Arslan 37, 40, 43-9, 53-4, 84-9, 95
Alparslan, Çankırılı 108
Alp, İbn Sûlî 238
Alp, İlig 95-6
Alp, Yörük 303
ALTAY 21, 24, 30
Altınordu 313, 344, 358
Altoluogo 315; bk. EFES
Altun-Aba 153, 180, 202, 258; bk. Altunbek
Altunbek 141-2, 220, 222, 227; bk. Altun-aba
ALTUNTAŞ 283
AMASTRIS 207
AMASYA 88, 96, 108, 114-5, 122, 125, 139, 143, 203, 220-1, 234, 237-8, 243, 258, 314, 318, 320
AMID (Diyarbakır) 85, 117, 132, 135, 139-40, 142, 270-1, 353
Amidlotlar 353
AMORION (AMURİYE) 45
Amour(oi) 304
AMU DERYA 30, 32, 38, 64
Andronikus, Komnenus 211
Andronikus, II., Palaeologos 209, 300
ANİ 119
ANKARA 88, 97, 103, 109, 112, 115, 122, 124, 126, 127, 130, 145, 159, 191, 234, 240, 274, 285, 331, 352, 358
ANKURIYA bk. ANKARA
Anna Komnena 72, 105
ANTAKYA 49, 86, 91-2, 94, 99, 105, 107-8, 110-3, 122, 128, 132-3, 155, 166, 173, 206-7
ANTALYA 78, 108-9, 117, 129-31, 133, 162, 166, 168-70, 181, 192, 199, 202, 207, 213, 219, 241, 270, 272, 281, 298, 313, 315-6
ANTEP 111
ANTIOC (Menderes üzerinde) 129
Arab, Moğol başbuğu 293
Arab, Selçuklu 106-7
ARABİSTAN 33, 49
ARAL Denizi 22, 24, 32, 37, 39
ARAS nehri 44, 78, 83, 85
Argun 290
arîzler 224, 267, 334
ARKYA 212
Armağanşah bk. Mübarizüddin
Aron, Bizans komutanı 83
ARRAN eyaleti 93, 118
Arslan 38, 43
Arslan, İbn Kaymaz 227
Arslandoğmuş 332; bk. Bedreddin
Arslanşah 122
Artuk 48, 68-9, 92
Artuklular 52-3, 63, 103, 106, 114, 117, 127, 132, 135, 137, 140, 173, 212, 218, 270, 307
Aşık Paşa 347-8
atabek 54, 64, 101, 135-6, 141-2, 218-20, 227, 235, 266, 332-3
Atsız 48, 89, 206
Attaliates, Mihael 72
Attar, Fahreddin 333
Attar, Feridüddin 347
Attila 21
Avşarlar 52
avamil 189
AYAS 313
AYASULUK bk. EFES
Ayaz, Reşidüddin, Denizlili 242
AYDIN 75, 300-1, 349, 354
Aydın, Türkmen beyi 301
AYN CÂLÛT 272
Aynü'd-devle, Danişmendli 108, 111
AYN TÂB bk. ANTEP
ayyarûn 66
AZERBAYCAN 26, 39-40, 50, 64, 74, 80, 83, 87, 93-4, 118, 121, 138, 149, 151, 166, 168, 199, 257, 276, 369
el-Azimi 72

el-Aziz, Halepli 132
el-Aziz, Mısırlı 167
Aziz Ibn Erdeşir Estorabadî 352
Azîzüddin, beylerbeyi 335

— B —

baba 97, 143
BABADAĞ 127
Baba Ilyas 254-5, 275
Baba Ishak 143-4, 220, 243-4, 254-5 275, 347
Baba Tuğral bk. Tuğra'i
Babaîler) 238, 343
Bâbekler 26
Bâbur 358
BAFRA 112, 127
BAĞDAD 25, 32-3, 40-3, 63, 65, 84, 89, 92, 165, 197, 217, 271
Bahaeddin, Antalyalı 277, 283
Bahaeddin, Kutlukşah 227
Bahaeddin, Veled 254
Bahcur 336
Bahreddin, Antalyalı 298
BAHREYN 48
BALASAGUN 30
Baldvin, II., Kostantinopolis İmp. 143
bâlis 324
BALKANLAR 25
BALKAŞ Gölü 30
Baltu, Moğol başbuğu 293
Bar-Hebraeus 74, 89, 213-4, 319
Barak Baba 344
Bardi, Floransalı 315
el-Basarî 42
Basil, II. Bizans İmp. 83
Battal Gâzi 80, 96
Batu, Moğol başbuğu 144, 263, 265
Baybars, Mansuri 74
Baybars, Memlûk Sultanı 74, 202, 272, 278-82, 286
BAYBURT 103, 165, 301
Baycar 280
Baycu, Moğol başbuğu 144, 263, 285, 293
Bayencar 336
Baygut 335
Bayundur 306
Bedevîler) 33, 41-2, 45, 63, 151
BEHİSNİ 111
Behramşah, Mengücüklü 120, 123, 127, 132, 135, 249
Belek, Artuklu 101, 106, 119
el-Belhî 158
Bektâşi 343-4, 347; bk. Hacı Bektaş
BELÜCISTAN 51
Bereke Han, Harzemli 139, 238
BERGRİ 84
berid 224
Berkyaruk 94
Bertrandon de la Broquière 76
bey 226, 238
Beyazıd, I. 352, 358
beylerbeyi 104, 226-7, 240-1, 277, 288, 302, 334-5
BEYŞEHİR 192, 219, 258, 298, 349
BEYŞEHİR Gölü 108
bid'at 342
BİRA bk. BİRECİK
BİRECİK 279
BİRGİ 349
Blanş 143
BOĞAZLAR 89-91, 103
Bohemond, I., Antakyalı 99-100
Bohemond, II. 107
Bohemond, III 122
Bohemond, IV. 128, 132-3
BOLU 127
BOLVADIN 298; bk. POLYBOTOS
Bonifacio, Molinisli 310
Botaniates 89-91
Bozan 94-5
Breyennius 72, 90
BÜHARA 38, 344
Buldacı 93
BULGAR (Rusya'da) 25
Bulgarlar 22, 25, 32, 80
Burgâzi 320
Burhaneddin (Sıvaslı) 75, 308, 352-3
BURSA 350
Bursuk 89, 94
Buyidler 29, 33, 39, 41, 54

— C —

Câhiz 29
Candar 221, 229
Candarlılar 303-4; bk. İsfendiyarîler
Carmagon 144, 263
Cassianos 107-8

Cedrenus 72
Celâleddin, Kayser 221
Celâleddin, Mahmud, **müstevfî ve naîb** 333-4
Celâleddin, Menguberti 135-9, 141, 242-3, 323
Celâleddin, Rumi (Mevlâna) 73, 193-4, 213-4, 250, 264, 284, 314, 327, 340-2
Celâyirli 295, 353
Cemaleddin, Faruk 222
Cemaleddin, İbn Mahmud 334
Cemaleddin, **müstevfî** ve **naîb** 333
CENO 32, 38-9
Cenuiz Han 368
Cenovalılar 76, 164, 169, 304, 311, 314-6
cerîb 139
el-Ceyhanî 255
Cevlâki bk. Kalenderî
CEYHAN 106, 108-9, 113-4
Chaldaean Türkleri 301
CHERSON 134
CHIOS 95
CHONAI bk. HONAZ
cihâd 269
CİHAN nehri 281
Cihanşah bk. Rükneddin
Cimri 282, 285, 287, 327, 336
Cinnamus 72
Cizye 185-8, 324
CLAZOMENAE 95
COLONİA 318; bk. ŞEBİNKARAHİSAR
COMANA 318

— C —

Çağatay 358
Çağrı bey 38-40, 43, 84
Çaka 95, 98
ÇANAKKALE 95
ÇANKIRI 103, 108-10, 112, 124, 207, 237, 274
Çaşnigîr 221, 237
ÇEMİŞKEZEK 135
cift 176, 189, 321
ÇİFTEMİNARE 349
ÇİN 21, 30-1, 313, 316
Çoban, Hüsameddin 134, 227, 240-1
Çoban, Moğol başbuğu 294-5, 297, 315
Çobanlılar 303

— D —

damga 53, 315, 325
Danişmend 93, 96-7, 99, 103, 207
Danişmendliler 99, 102, 103, 109, 126, 159, 172-3, 207, 211, 220, 234, 237, 246, 248, 274, 277, 346, 352
danişmendnâme 71, 93, 95-6, 346
Danhab 106
David, Komnenus, Trabzonlu 127
Davis, Gürcistanlı 119
Davut, Artuklu 106
Davut, Menguçüklü 120
Davutşah, Erzincanlı 135-6, 240
Dehhani 347
delal 323
DENDANAKAN 40
DENİZLİ 105, 124, 126, 165, 191, 200, 242, 272, 274-5, 285, 290-1, 307, 311
Denys bar Salibhî 213
DEVELİ Karahisar 277, 323
DEVREK 127
Deylemler 31, 33, 54
DİCLE nehri 33, 43, 77, 83, 85, 101, 141
dihkân 188
Dinar, Türkmen 85
divân 225, 234, 324
DİVİN 83
DİVRİĞİ 79, 120, 236, 258
DİYARBAKIR 33, 48, 50, 63, 85, 100, 120, 122, 125, 135, 138, 139, 142, 165, 173, 220, 308
DIYAR MUDAR 140-2, 305
DIYAR RABI'A 122
DOBRUCA 273, 344
Dokok 20
Dorya, Dominiko 316
Döğer aşireti 22, 52, 307
Dubays 63
Dulkadiroğulları 307, 351

— E —

Ebubekir, Niksarlı 255
Ebu Hamid, Gırnatalı 167
Ebu Mansur, Saltuklu 119
Ebu Müslim 96, 256, 330-1, 346
Ebu, Said, İlhanlı 294, 303, 319, 325
Ebul esver 83

Ebul gâzi 358
edeb 248
EDESSA 44, 86, 89, 92, 108, 230
EDREMİT 91
el-Efdal (el-Mâlik) 128, 132
el-Efdal Oğulları 140, 142
Eflâki 73, 202, 214, 296, **312-3**, **327-8**, 342
EGE 77, 79, 88, 90, 94-5, 159, **300**, **351**
EĞRİDİR 298
EFES 98, 315
Eflâtun 208; manastırı 202, 208
ELBISTAN 122, 126, 212, 237, **281**, **284**
emir 221-2, 236, 238
emir-ahır 222, 238-9
emir-ârız bk. ârız
emir-candar 221
emir-dâd 226, 228, 267, **334**
emir-devat 266
emir-silâh 221
emir-şikâr 221
emir-ül ümerâ 227
ERCİŞ 84
ERCİYEŞ dağı 78
ERDEBİL 328
EREĞLİ 122, 239, 291, **297**
Eretna 295, 302, 352-3
ERGANİ 165
Erişgen 45, 86, 90
ERMENEK 133, 241, 275, 281, 284, 297
Ermeniler, ERMENİSTAN çeşitli yerlerde zikredilmiştir. ayrıca bk. KİLİKYA.
Ertöküş 129, 135, 181, 220, 241, 298
ERZİNCAN 103, 118-22, 132, 135-8, 162, 165, 183, 191, 202, 205, 211, 221, 229, 231, 240, 243, 280, 312-3, 318-9, 324, 352
ERZURUM 78, 83, 103, 118-9, 125, 127, 130, 134-6, 138-9, 141, 159, 162, 166, 168, 183, 191, 203, 205, 211, 235-6, 239, 251, 313, 315, 352-3
Esedüddin, Ayaz 222
ESKİŞEHİR 85, 105, 116, 126, 141, 191
el-Eşref, Eyyûbi 132-42
Eşrefoğulları 282, 288-91, 297-8, 301 328-9, 340
Evhadüddin, Kirmânî 254
Evliya Çelebi 200
Eyalet-i Vilâyet 336
Eyyubhisar 240
Eyyubiler 53, 130-1, 136-42, 204, 223, **270**

— F —

Fahreddin, Ali 242, 258, 267-8, 272, 276, 278, 281-90, 299-300, 303, 315, 326-7, 332-4, 336
Fahreddin, el-Iraki 39
Fahreddin, Kazvini 289-90, 324-5, 333
Fahreddin, Müşuf 334
fakih 245, 247, 251
FARS 50
Fatımiler 33, 41-3, 45-6, 48, 88
Fatıma 33
feddân 176, 321
Feramuz 253, 306, 329
FERGANA 26, 252
Fergani bk. Said Fergani
Feridun, Danişmendli 114
Feridun, Ibn Ahmed 342
fıkh 252 bk. **Fakih**
FIRAT nehri 44, 46, 78, 83, 85, 101, 106, 130, 135, 137, 140, 279, 353
FİLİSTİN 45, 48
FİLUBAD 219
Fin-Macarlar 21-2, 24
fityan bk. Fütuvva
FLANDERS 311
FLORANSA 315-6
FOÇA 95, 311
Franklar 229-30, 291, 312, 314
Franklar, Antakyalı 111
FRANSA 165
Fransiskenler 319
Frederick, II. 138; bk. Haçlılar
Frederick, Barbarossa 123-4
Fulcher, Chartresli 72
funduk 314
fütuvvet 65-6, 132, 195-201, 252, 256, 327-31, 340
fütuvvetnâme 330

— G —

Gabriel Malatyalı 96, 99
Gagavuz Türkleri 273, 344
Garz el-Nima, Muhammed 71

Gaskonyalılar 230
Gautier de Montbéliard 129
Gavras 123, 209, 214; bk. Toronites Gavras, Kılıçarslan'ın veziri 116, 209
Gavras, Mesud'un veziri, 109, 209
Gavras, Kostantin 106
Gavras, Teodor 103, 119
Gazan Han 292-4, 300, 316 321, 322, 349
Gazanfer 342
gâzi(ler), gazve 28, 38, 41, 80, 81-2, 102, 104, 218, 301, 304, 346
Gâzi Çelebi 304, 313
el Gâzi Meyyâ fârikin 142
GAZNE 40
Gazneliler 29-33, 38-9, 41, 44, 48, 64, 357
GENCE 83, 93, 108
GEREDE 127
Germiyanoğulları 153, 283, 285, 288, 290, 298-9, 301, 307, 329, 345, 354
Geyhatu 288, 290-2, 316, 326, 328
GİRDEBOLU 304
GİRESUN 168
GİRİT 76
Gregori, IX., Papa 143, 213
Gregori, Papaz 72
Grekler 149, 156, 159, 165-6, 192, 203-10, 269, 311, 317-8, 359
Gorgorum 277
Gottfried von Wiesenbach 123
Gökarslan 234
GÖKMEDRESE 258
GÖKSU 211
GÖKSUN 111-2
Guzlar 22; bk. Oğuzlar
Gülşehri 330, 347
GÜMÜŞHANE 165
GÜMÜŞSARAY 165, 312
GÜMÜŞŞEHİR 299
Gümüştekin, Danişmendli 103, 105-8, 172, 209, 217
Gümüştekin, Hacib 86
Güneri bey 288, 290, 296
Gürcü, II. Keyhüsrev'in karısı 156, 166, 265
Gürcüler, GÜRCİSTAN 41, 45, 54, 71, 75, 83-5, 94, 106, 122, 136-7, 139, 141, 151, 166, 204-5, 248 276, 301-2
Gürhan 64
Güriler 357

— H —

Hacı Bektaş 343-4
Hacı Muhammed, Karahisarlı 242
hacib 221-2, 270
Hacılar 50, 204, 230, 258
Haçlı, sefer, Birinci 72, 97-8, 103, 160
Haçlı sefer, İkinci 109, 161
Haçlı sefer, Üçüncü 123-4, 151
Haçlı sefer, II. Frederick'in 133, 137
hakan bk. **han**
Hakani 249
hâkim 239
HALEP 33, 46, 49, 64, 72, 86-7, 92, 106, 110, 117, 128, 131-2, 138, 142-3, 155, 164, 166, 212, 246
Halveti 344-5
HALYS 108 bk. KIZILIRMAK
Hamidiler 298
han (ünvan) 23, 263, 269
han (yapı) 171, 268, 315
Han, Alaeddin'in 270
Hanefiler 247, 249-51
Hanri, Konstantinopolis İmp. 120
HANZİT 85, 106, 114, 117
haraç 177, 185-8
HAPUR 100-1, 103
HARECLEA 122
HARPUT 101, 104, 127, 140 237
HARRAN 100, 140, 142
Harve 85
Harzemliler, HARZEM 32, 39, 40, 44, 64-5, 67, 130, 135-9, 140, 142, 231, 242-3, 274, 323
Harzemşah 44, 64, 135-6, 138, 288-9
Has Oğuz 334
Hasan, Büyük 295
Hasan, Ibn Gavras 123-4, 209, 223
Hasan, Küçük 295
Hasan, Nüreddin 125
Hasan, Türkmen beyi 93, 101-2
HASANDAĞ 93
Haşişiler 62-3, 65, 135
HAZAR denizi 22, 33, 40, 136
Hazarlar 22-5, 32, 37-8
HEMEDAN 40
Hemdaniler 49
HERAT 245, 247
Hethoum, Ermeni Kralı, Kilikyalı 133, 141, 264-5

Hethoum, Sinop valisi 132, 134
Hezardînarî (İmadüddin) 242
HISN KAYFA 114, 117, 132, 135, 139
HISN MANSUR 140
HISN ZİYAD bk. HARPUT
Hindu, HİNDİSTAN 24, 29, 33, 39, 40, 49, 313, 339, 357
hisbe 195; bk. **muhtesib**
Hitaylar 64
HONAZ 86, 126, 242
Horasanlılar, HORASAN 26, 29-30, 34, 38, 40, 44, 53, 62, 64-5, 67, 121, 157, 223, 245, 253, 275, 287, 339
Hospitaler 133, 281, 301
Hubeys el-Tiflisî 248
Hulacu 288
Hulağü 269-77
el-Hunacî 251
Hunlar 21-2
Hurşid (Nizamüddin) 333
HUZİSTAN 50
Hüsameddin, **ahi ve Mevlevî** 341

— I —

IRAK 24, 33, 42-3, 65, 270
Iraki bk. Şemseddin
ISFAHAN 40, 42, 223
ISPARTA 241

— İ —

İbahiyye 344
İBERYA 83
İbn Abdülzâhir bk. Muhyiddin Abdülzâhir
İbn Abî Tayyi 72
İbn Alâ 346
İbn Arabî 251, 339, 341
İbn el-Athir 72, 127, 134
İbn el-Azrak 73, 119
İbn Battuta 76, 162, 165, 196, 199, 201-2, 255, 299, 303-4, 311, 329-30, 345
İbn Baytar 252
İbn Bibi 72-3, 133, 154, 180, 184, 240, 264, 275, 295, 302, 334, 342
İbn Cahir 48
İbn el-Cevzî 158
İbn Cubayir 118
İbn el-Edîm 72
İbn Fadlan 25
İbn Farid 339
İbn Han 45
İbn el-Kelânisi 72
İbn el-Müslime 42
İbn Natif (Nazif) 74
İbn Said 75, 162-3, 171, 191, 240
İbn Şeddâd 74, 246, 279
İbn Tolun bk. Ahmed
İbn Vâsıl 74
İbrahim Yınal 40-3, 83-4
İhşid 26-7, 29
İğdiş 153, 157, 193-4, 214, 229
İktâ 55-7, 139, 142, 177, 181-6, 232, 235-40, 243, 277, 318, 320-3
İlbasar 336
İldeğiz 64
İlek-Hanlılar bk. Karahanlılar
İlgâzî 106
İlhan, beylerbeyi 91
İlhan, İlhanlılar 187 ve 249'dan itibaren sonra kadar çeşitli yerlerde zikredilmiştir.
İlyas İbn Oğuzof, Karahisarlı 242
İmadüddin Zencanî 334
İmâm 246, 256
İmâre 238, 336; bk. **emir**
İNCE MİNARE 258
İncû 323
İNGİLTERE 165
İnnocent, IV., Papa 213
İnsâ 340
İrdeb 176
İRENCAN, Moğol başbuğu 294
İSAURİA 112, 133, 159, 162, 165, 264-5, 274-5, 297, 354
İsfendiyar, Moğol velisi 336
İsfendiyaroğulları 240, 303
İshak, Mengücüklü 120
İskandinavlar 81
İSKENDERİYE 112, 168-9, 207, 212
İskitler, 22-5
İsmail, Yağıbasan'ın oğlu 114
İsmail, yakuti oğlu 94
İsmaili 33, 41
İSPİR 301
İSTANBUL bk. KONSTANTİNOPOLİS
İTALYA, İtalyanlar 75-6, 311-6
İvailer 154, bk. Yıva
İvone 85
İzak Angelus 123, 126

İzak Komnenus, İmp. 84-5, 88
İzak Komnenus, John Komnenus'un kardeşi 107
İzak Komnenus, oğlu 107
İZMİR 96, 102
İZMİT 88
İZNİK 90-5, 98, 102, 109, 126, 130-1, 142-3
İznik İmp. 208-9, 268, 271, 300
İzzeddin Razi 333
İzzeddin, Keykubat'ın oğlu 141, 220; bk. Keykâvus

— J —

John Komnenus, İmp. 107-8
John Komnenus, İzak Komnenus'un oğlu 109, 209
John Vatatzes bk. Vatatzes
Joscelin, II., Edessalı 110

— K —

kadı 49, 156-7, 193, 226-8, 245-7, 352
KAFFA 304, 314
KAFKAS 22, 25, 33, 167, 278
KAHİRE 41, 76, 92
Kalaun 286
kalenderi 255, 344
Kamereddin 133, 162, 241
el-Kâmil (el-Mâlik) 138-9, 142, 251
Kamyar 137, 139-40, 221, 252
el-Kânil 253
KAPADOKYA 79-81, 93, 95 97, 99, 101, 122, 151, 159, 208
Kara-Arslan bk. Kavurt
KARACAVİRAN 242
KARADENİZ 22, 78, 103, 107, 127, 131, 168, 170, 304, 313, 351
Karahanlılar 30, 32-3, 38, 40, 44, 47, 64, 66
KARAHİSAR (Afyon) 242, 277, 281, 285, 299, 340
KARAHİSAR (Develi) 242 bk. DEVELİ
KARAHİSAR (Şebin) 85, 103, 120, 135, 164, 191, 242, 284
Karahitay 32
Karakoyunlular 307, 351-2
KARALEİA 192
KARALİS gölü 108, 161; bk. BEYŞEHİR gölü
KARAMAN bk. LARENDE
Karaman 274-5
Karamanlılar 75, 275, 282, 286-91, 293, 296-8, 301, 305, 308, 326, 328-9, 336, 343, 350
KARASU 83
Karasungur 243
Karatay 142, 153, 190, 202, 242, 252, 258, 266-8, 315, 326, 333
Karatekin 94
Karesi 301
Karluklar 32
Karmetiler 48
KARS 85, 94, 138
KASTAMONU 88, 108, 130 134, 159, 162, 170, 229, 240-1, 255, 270, 274, 285, 287, 291, 302-4, 312, 323, 340, 349
el-Kaşani 247, 251
KAŞGAR 22, 30
Kaşgarlı Mahmud 52
Kotalan kampanyası 300
Katalon 83
katl'a 186
KAVALA 298
Kaviya 302
Kavurt 40, 44
Kayı 307
Kaymaz, Samsam al-Din 324
KAYSERİ 45, 66, 97, 122, 125, 132, 153, 167, 190, 191, 202, 211-2, 219, 221, 238-9, 246-7, 254, 258, 268, 271, 280-4, 288, 313, 315 326, 329, 340, 352
Kayzerşah 248 bk. Mulzüddin
Kazvini (Hamdullah Müstevfi) 162, 190, 325
KEFERSUD 143
KELBIAN 102
KEMAH 85, 119, 135, 318
Kemaleddin, tâcir 314
Kemaleddin, Tiflisli 325, 333
KERMEH 104
Keyferidun 130, 253
Keyhüsrev, I., Gıyaseddin 122, 125-9, 168-9, 202, 205, 211, 221-2, 238, 248, 253
Keyhüsrev, II. 135, 137, 139, 141-5, 205, 209, 220, 222, 234, 238-9, 251, 263-5, 327
Keyhüsrev, III. 277, 284, 286-8, 324, 328, 340

Keykâvus, I. İzzeddin 130-2, 169, 197, 205, 221,-2, 224, 234, 237-8, 248, 251, 253
Keykâvus, II. 205, 210, 237-8, 253, 265-6, 268-72, 273-4, 275, 282, 287, 320, 322, 335, 346
Keykubâdiye 219
Keykubat, I., Alaeddin 130, 132-42, 162, 165, 169, 180, 184, 202, 209, 219-22, 226, 231, 234, 237-41, 250, 252-4, 258, 264, 266, 274 283, 323
Keykubat, II. 265-70
Keykubat, III. 287, 293-4
KIBRIS 75, 129-31, 164, 168, 171, 225, 230, 291, 310, 315
Kılıçarslan, I. 90, 92, 95-102 111, 202, 217, 219-20, 248
Kılıçarslan, II. 111-20, 122-5, 171-4, 209, 212-3, 220, 234-5, 245-7, 342
Kılıçarslan, II. kızı 117
Kılıçarslan, III., Rükneddin 126-7, 209, 264-6, 268, 270-5, 320, 322, 335
Kınık 52
Kıpçaklar 25, 65, 135-6, 168, 308
Kırgızlar 22
KIRIM 134, 168, 170, 227 240, 273, 283, 287, 304, 314, 344
Kırkhan 139
KIRŞEHİR 183, 239, 263, 330 348
Kıyo Mazanderani 304, 306 312, 325, 353
KIZILIRMAK 78, 171
KİLİKYA 78, 80, 86, 92, 99, 102, 106-9, 112, 122, 125, 127-8, 130-1, 133, 138, 141, 145, 170, 210-11, 229, 264-5, 274-5, 278, 287-8 293, 313, 317
Kir Farid 180, 210
KİRMAN 40, 44, 64-5
Komnenus bk. Aleksis, Andronik, David, İzak, John, Manuel
Komnenus, Emir bk. Maurozomes
Kondestabl 221
Kongurtay 284, 287, 292
Konrad, II. 110
Konstantin, Kilikyalı 132-3
Konstantin, Lampronlu 264
KONSTANTİNOPOLİS 71, 86, 95, 113, 115, 126-7, 130-1, 167-8, 205, 207, 271-2, 274, 287, 300, 314
KONYA 73, 78, 86, 92, 101, 109, 122-5, 130, 153, 158, 162, 167-8, 170-2, 179, 191-2, 197, 201-2, 209-10, 213, 219, 225, 234, 239, 246, 251, 254, 258-60, 263, 295, 297, 302, 312, 315, 326-9, 339, 341, 347, 354
Köpek 141, 221, 224
KORYKOS 274
KÖSEDAĞ 145, 221, 231, 243
KRİSPİN 86
Kristofer 113
KUBADABÂD 219, 258
KUBÂDİYYE 258
KUDÜS 45, 107, 110, 112, 124, 206-7
KULA 299
el-Kunduri 43-4
Kuroyş 43
Kuşlu sankum 239
Kutalmış bk. Kutlumuş
Kutbeddin, Melikşah 122-5, 234
Kutbeddin, Şirazi 302, 339
Kutluca 329
Kutlumuş 43-4, 84, 88-90, 95, 210
Kutvâl 315
Kubrevi 254
Kürtler, KÜRDİSTAN 33, 40-3, 50-1, 62, 83, 121, 139, 153, 159, 222, 270, 274, 280, 283, 299, 308, 310, 319, 345, 354
KÜTAHYA 104, 117, 164, 242 277, 299, 311, 315

— L —

LÂDİK bk. DENİZLİ
lâkâp 42
Lâlâ 222
LAMPE 102
LAMPRON 264
LARENDE 139, 239, 243, 254, 275, 288, 291, 297, 349
LARENDE, Camil 327
Laskaris, Teodore, I. 126-31, 208
Laskaris, II. 268, 271
Leo, I., Kilikya kralı 122, 125, 130-2
Leo, II. 279, 281
Likharides 83
Liparit 83
LOPADİON 104
Lul, VII 110
Lu'lu, Musullu 132, 137

LURİSTAN 51
Lü'lü (Lu'lu'a) 132, 165, 239

— M —

Macarlar 21, 24, 113
Mahmud, Gazneli, 29, 38-9
Mahmud, Karamanlı 297
Mahmud, Kastamonulu 302
Mahmud, Kaşgarlı bk. Kaşgarlı
Mahmud, Selçuklu 63
Mahmud, Şerafeddin, beylerbeyi 334
MAKRİ Körfezi 162
MALATYA 44, 85, 89, 92, 96, 97, 99, 100, 102, 106, 108, 111, 113-4, 117, 119, 122, 125, 135, 138, 141, 143, 155, 159, 162, 172, 190-1, 202-3, 211-4, 220, 234, 237, 247, 251, 254, 258, 267, 283, 286, 318-9, 339, 345
MALAZGİRT 46, 82, 84, 87, 97, 138
mâlî bozorg 324
mâlî yam 324
Mansur 89
Manuel Komnenus 109-17
Manuel Komnenus, Komutan 86
MARAŞ 89, 92, 100, 103, 107, 111, 132, 237, 268-9
MAR BARSAUMA Manastırı 118, 159, 190, 212
MARDİN 114, 140, 270
Marka Polo 75, 165, 311, 312
MARMARA Denizi 159
Matthew, Edessalı 72
Maurozomes 126, 133, 209, 242
Mâveraünnehir 30
Mecdüddin, Atabek 333
Mecdüddin, Ebubekir 224
Mecdüddin, İshak 252
Mecdüddin, Karamanlı 296
MEDİNE 33
medrese 31, 67, 180, 246, 258-9
mehdî 294
Mehmed Bey, Aydınoğlu 301
Mehmed, Karamanoğlu 276, 283, 296
Mehmed, Pervâne'nin oğlu 303-4, 333, 336; bk. Muhammed
Mehmed, Türkmen beyi 272, 274
MEKKE 33
Melamettiyye 254
melik 107, 217-8
melikname 35
melik ül-sevâhil 277, 281
Melikşah 47-62, 87-96 ve çeşitli yerlerde zikr., 204, 207
melik ül-ümerâ 227, 237
Memlükler 53, 76
Memlükler, Mısır hanedanı 272, 276, 278-82, 286, 295, 305, 313, 316, 335, 351, 354, 357
Memlükler, Hint hanedanı 357
Menbiç 46
MENDERES, 98, 105, 109, 126, 299
Mengücük 103, 106, 119-20, 209
Mengücükler 114, 119-20, 123, 138, 209-10, 218, 234-6, 240-1, 246
Mengütimur 286
menn 175, 189
Menteşeliler, MENTEŞE 291, 300-1
MERV 39
Mervâniler 33, 43, 45, 48, 85-6
MERZİFON 349
Mesud, Ankaralı bk. Muhiddin Mesudşah
Mesud, Gaznevî 39-40, 63
Mesud, İbn-Hatir, beylerbeyi 277, 280-1, 335
Mesud, I., Selçuklu 105, 112, 172, 201-2, 212, 217-8, 234, 247, 251 258
Mesud, II., Selçuklu 209, 287-94, 303-4, 329
Mesud, Sinoplu 304
Mesud, vezir 224
Mevleviler, 214, 328, 341; bk. Celâleddin Rumi
MEYYA FÂRİKÎN 86, 100, 106, 139, 142, 220, 270
mezâlim 226
MEZOPOTAMYA 40, 42-4, 80, 99, 101, 117, 121, 131, 137, 271
MEZOPOTAMYA, Bizans eyaleti 83
MISIR 26-7, 33, 48, 74, 99, 114, 129, 140, 162, 272, 295, 313-4, 316, 339, 357
MİDİLLİ 95
Mihael, VII. 47, 88, 89
Mihael, VIII. Palaeologus 205, 208-9, 269-72, 317, 334
Mihael, Suriyeli 72, 74, 118, 167, 208, 212, 247

Mihail 38
Mihail, Eminüddin 333
MİLAS 88, 301
MİLETUS bk. MİLAS
minber 259
Mirdâsiler 33, 45
Misis 107
Modios 176
Moğollar, MOĞOLİSTAN 21-6, 52-3, 64-5, 130, 134, 138-45, 155 ve sonra kadar çeşitli yerlerde zikr.
Mong-Ka 269, 271-2
Manallkes 104-5
mu'akara 321
el-Muazzam, Eyyubî 135
Mucirüddin, Emirşah 289, 292, 323-4, 333, 336
mud (müt) 175-6
MUGAN 263, 269
Muglsüddin, Tuğrulşah 122, 128-8, 130, 132, 134, 136
MUĞLA 301
Hz. Muhammed 28, 33
Muhammed, Aydınoğlu bk. Mehmed Bey
Muhammed, Cemaleddin 333
Muhammed, Danişmendli 107-8 172, 207, 217, 234
Muhammed ibn Eyyüb (Dunaysirli) 340
Muhammed, Harzemşah 137, 254
Muhammed, Karamanoğlu bk. Mehmet Bey
Muhammed, Mucidüddin, Erzincanlı 333
Muhammed, el-Movsili 247
Muhammed, Saltuklu 119
Muhammed, Selçuklu (Iraklı) 63, 100-2, 104, 118, 217
muhtesib 193, 195, 228
Muhyiddin, Abdülzâhir 74, 281
Muhyiddin, Mesudşah 122, 124, 127, 248
Mulnüddin, Süleyman, Pervâne 205, 220, 237, 238, 269-73, 275-86, 293, 303-4, 315, 323, 326-7, 332-3 335
Mulzüddin, Koyzerşah 122, 125
mukarnas 259
mukata'a 190, 323
mukta 184, 237
MURATSUYU 78, 83-5
Muradüddin, Hamza 302
Musa, Karamanlı 297
Musa, Selçuklu 38
Mustarşid 63
MUSUL 33, 43, 49, 63-4, 100, 114, 120, 132, 137, 168
MUT 133, 297
Mutavvac Ibn Abdülrahman 334
el-Muzaffer, Melikşah, Saltuklu 119
Muzafferüddin, Mengücüklü 240
muzari 186, 188
Mübarizüddin, Armağanşah 220, 238
Mübarizüddin, Behramşah 238,
Mübarizüddin, Çavlı 222, 237
Mübarizüddin, İşô 221-2
Mübarizüddin, Mehmed (Eşrefli) 298
müftü 228
Mühezibüddin 142, 224, 240, 263, 333
mülk 180
Müslim Ibn Kurayş 49, 92
müstevfi 224, 267, 324, 333-4
müşrif 224, 334
MYRIOKEPHALON 116, 209, 231

— N —

naib 142, 220-1, 227, 263, 266, 288, 333
na'l baha 324
el-Nâsır, Halife 65, 197-8, 252, 331
Nâsiri 328, 330
Nâsirüddin, Berkyarukşah 122
Nâsirüddin, Çâşnigir 222
Nâsirüddin, Tercüman 227
Nasreddin Hoca 348
Nasreddin, Tüsi 256, 338-9
nâveki 154
NAZİANZOS 318
nâzır 224, 334
Necmüddin, Behramşah 221
Necmeddin, Yağıbasan 238
Necmüddin 334
Necmüddin, Ebubekir Ibn Muhammed el-Râzi 254
Necmüddin, Kubrâ 254
Necmüddin, Nehcevani 333
Necmüddin, vezir 333
Nesevi 137
Nesturi Hıristiyanları 24, 36, 64
Nicephorus, Melitsenes 90
Nicetas, Choniates 72

NİĞDE 122, 139, 239, 243, 258 277, 280-1, 297
Nikolo, San Sirolu 310
NİKSAR 45, 108, 122, 125, 211, 220, 237, 258
NİŞAPUR 39
Nizâmî, Gencelî 248, 347
Nizamüddin, Ahmed 224
Nizamüddin, Argunşah 122
Nizamüddin, Emirdâd 334
Nizamülmülk 30, 47-8, 62, 87, 215, 223, 253
Normanlar 46, 81, 85, 90, 230
Norsemenler 24, [illegible]
noter 225
Nureddin, Mahmud, Halepli 110-5, 173, 218. 247, 251
Nuri, Süfi 275
Nüreddin, Mahmud Sultanşah 122, 125
Nusreddin, Hasan, Maraşlı 132, 237, 334

— O —

Ogodai 144
Oğuz 22, 24-5, 32, 37-8, 50, 52-3, 64-5, 154-5, 306, 308
(Dokuz) Oğuzlar 22
oğuznâme 348
Okaytu 294, 321, 338
Ordericus Vitalis 118
Orhan, Sultan 301
ORHUN 23, 32
Osman, Sultan 301-2
Osmancuk 302
Osmanlılar 11, 14, 53, 97, 179, 189, 200, 214-5, 301-2, 305-7, 351-2, 354, 358-9
Osmanlı Tarihi 75, 98

— Ö —

Ömer el-Ebherî 251
Ömer Hayyam 248
el-Ömerî 78, 162-3, 165, 299, 302-4, 312, 316

— P —

Palaeologi 203; bk. Andronik II. ve Mihael VIII.
Panaretos 75, 353
Papaz Kral 64
PAPHLAGONIA 108, 118
payza 272
Peçenekler 24, 95
Pehlivan, Horasanî 338
Pegolotti 166, 311, 314-5
Pervâne 220-1, 226, 239, 270, 333; bk. Muînüddin Süleyman
Philaretes 49, 86, 89-92, 100
PHİLOMELION 105; bk. AKŞEHİR
St. Piyer katedrali 92
PİZA 169, 315
POİMAMENON 104
Polcüler (Aziz Pol'e İnananlar) 79
POLYBOTOS 105
PONTUS 78 bk. KARADENİZ
pronoia 185
Provançalılar 169

— R —

RABAN 111, 117
Raşid 63
ratl 175
Ravendî 252
RAY 40
Raymond, Aiguilhell 72
Raymond, Antakyalı 110-1
Reşîdüddin, Cüveynî 334
Reşîdüddin, Moğol vezîri 300, 312, 316, 320, 349
Reşîdüddin, Selçuk vezîri 224
RHYNDAKOS 108
ribât 315
Rıfâî 344
Rikaldo de Monte-Croce 158
Rişar (Richard), Arslan Yürekli 204
RODOS 117, 301
Roger, Antakyalı 105
ROMA 47
Romanus Diogenes 48-7, 87, 89
Rostagnus 124
Roussel 88
Rudkardî, Bahaeddin 333
Rûm çeşitli yerlerde zikr.
Rûm-Kal'a 288
runûd 199, 265, 290, 327-8
Ruslar, RUSYA 21, 25, 46, 50, 134, 155, 167-70, 269, 273, 278, 313, 358
Russudan 136, 139
Ruzbek, Esedüddin 332

Rükneddin, Cihanşah 136-9, 234, 239-40
Rükneddin, Keykubat'ın oğlu 141
Rükneddin, Pervâne 333
Rüstem 122, 143

— S —

Sadüddin Ebubekir Erdebilî 224
Sadreddin Konyevî 252, 254, 339
Saflüddin el-Hindî 339
Sâhib 234-4, 236, 239
Sâhib Ata 258; bk. Fahreddin Ali
Sahibüzzaman 224
Said Fergani 252, 339-40
SAİMARA 244
Salâr, Horasanlı bk. Yakuti Salgur 52
el-Salih, Eyyüb 140, 142
Saltuk, İbn Ali 118
Saltuklular 103, 106, 118-9, 125, 127, 218, 246
Saltuknâme 344
Samagar 279, 289, 293
Sâmânîler 29, 30, 33, 38
SAMOS bk. SUSAM
SAMOSATA 128 bk. SÜMEYSAT
Samoyedler 21
SAMSUN 78, 112, 127-9, 168, 302, 313-4
Samuh 85
Sancar 53-4, 64
SANDIKLI 277
SANGARIOS 108-9
Sarhang, Savtekin 93
Sarı Saltuk 344
Sarkis 229, 280, 318
Sarmatlar 22
Saruhan 301
Sasa 301
Satuk Buğra Han 30
Scylitzes 72
Sebük Tekin 29
Selahaddin, Eyyübî 114, 117, 123-5, 128, 204, 209, 225
Selahaddin, Zerkub 340
Selçuk, Dukak'ın oğlu 37
Selçuknâme 73, 253, 342, 346
Sencerşah 122
Serasker 236
Seyfeddin, Ebubekir Hokkabozoğlu 221
Seyfeddin, Emir Kızıl 227
Seyfeddin, Hamid 238
Seyfeddin, İldeniz 239
Seyfeddin, İne 222, 227
SİVAS 44, 75, 78, 85-6, 97, 109, 114, 122, 125, 134, 138, 141, 143-4, 162, 164, 168, 170-1, 191, 201, 211, 213, 239, 251, 254, 258, 274, 293, 326, 349-50, 352
Sibt İbn el-Cevzî 71
SİBİRYA 21-2
silahdâr bk. **emirdâd**
SİLİFKE 112, 133
SİMAV 299
Siman, St. Quentinli 161, 164, 174, 191, 213, 311
Sinanüddin, Kaymaz 139
Sinanüddin, Tuğrul 226
SİNOP 78, 94, 127, 131-4, 162, 168, 192, 202, 239, 241, 271, 277, 285, 287, 303-5, 313-4, 323, 349
Sipahsâlâr 180, 220, 227, 237; bk. Feridun İbn Ahmed
SİR-DERYA 21, 24, 30, 32, 38
Sirâcüddin İbn Baca 334
Sirâcüddin el-Urmevî 251-2, 339
SİS 132
Sivastus, Fahreddin 210
SİVEREK 140
SİVRİHİSAR 320
SİVRİKÖY 299
Siyavuş 253, 283, 290, 291 303, 329
Slavlar 22, 80
SMYRNA bk. İZMİR
Sogdlar 22, 24, 31
SOZOPOLİS 105; bk. ULUBORLU
SÖĞÜT 301
Sökmen, Ahlatlı 118
subaşı 221, 235-9
SUBLAİON 116
Sûfî (mistik) 252, 275
Suğdak 134, 170
Sultan Veled 341-2, 347-8
Suriyeliler, SURİYE 33, 45-50, 72-4, 78, 80, 86, 92, 99, 113-4, 117, 122, 130-1, 155, 167-8, 171 204, 258, 271-2, 276, 278, 293, 310, 315
SUSAM 95
Sühreverdî, el-Maktül 247-8
Sühreverdî, Şihabüddin Ömer 197, 252
Sülemis 293
Süleyman, Sınır beyi 235

Süleyman, Eşrefoğlu 298
Süleyman, İbn İlgâzî 106
Süleyman, İbn Kutalmış 49 88-93, 97, 206, 217, 219, 223, 227, 245
Süleyman, Mengücüklü 120
Süleyman Paşa, Kastamonulu 303, 305
Süleyman, Tlemsenli 251, 339
SÜLEYMAN ŞEHİR 298
SÜMEYSAT 132, 142, 237
Sünni(ler), Sünnilik 33, 42 245, 255, 344, 348
Sütay 294
Şadbahar, Humam al-Din 334
şâfi'î 339
şâh 47
Şâh-ı Armin 63, 118, 136
ŞAM 48, 72, 92
şaman 24, 32
şarabsalar 221
ŞEBİNKARAHİSAR bk. KARAHİSAR
Şeddadî 83 118
Şehinşah, Divriğili 120
Şehinşah, I. Kılıçarslan'ın oğlu 101-2, 105-6, 217, 245
Şehinşah, I. Mesud'un oğlu 112-5, 234
Şemseddin, Cüveynî 284, 324, 333, 349
Şemseddin, Hamza İbn el-Müeyyed 225
Şemseddin, el-Isfahanî 142, 221, 263-6, 327, 333
Şemseddin, Tebrizî 254
Şemseddin, Tustarlı 340
Şerafeddin, Abdurrahman, Tebrizî 334
Şerafeddin, Mesud 236
Şerafeddin, Muhammed 221
Şerafeddin, Osman 334
Şeyyad, Hamza 347
Şihabeddin, Tâcir 314
Şihabüddin, Kirmanî 224
Şihna 236
Şî'i(ler) 33, 41-2, 46, 49, 92, 245-6, 255-6, 294, 317, 331, 338, 344, 348
Şikârî 75-6, 264, 296
Şirazî bk. Kutbeddin
Şirkuh 114
Şuhud 228
Şücaüddin Abdülrahman 333

— T —

Tabgaç Han 31
Taceddin, Mu'taz 277, 303, 323
Taceddin, Şerafeddin'in oğlu 221, 239-40
tagar 189
Tamar 119
Tanrıvermiş 98
Taronites, Gregori 103; bk. Gavras
TARSUS 245, 265
taştdâr 266
Taştimur, Hıtaî 336
Tatarlar 144, 358
Taylu 97
TEBRİZ 168, 280, 293, 312-5 319, 339
TELL-BAŞER 110-1
Teodore, Balsaman 208
Teodore, Laskaris bk. Laskaris
TEODOSIOPOLIS bk. ERZURUM
tercüman 227
Thoros, I. 106-7
Thoros, II. 111-2
Timar 184-5
TİFLİS 248
Timurlenk 75, 352-3
Timurtaş, Çobanoğlu 294-5, 297, 319, 352
Timurtaş, İbn İlgâzî 106
Togaçar 293
Togan 222
Toharlar 22-3
TOKAT 96, 122, 125, 130, 145, 234, 237-8, 270, 277, 282, 284, 315, 323, 339, 349, 352
Tokîli 123
Toring 85
TOROSLAR 75, 77-9, 89, 97, 101-2, 110, 125, 128, 132, 140, 152-3, 155, 159, 162, 165, 239, 244, 264-5, 270, 274-7, 297, 305, 354
Toruntay 335
Töküş 48, 54
Trablusşam 49, 92, 245
Trablus, Menderes üzerinde 299
TRABZON 75, 78, 83, 85, 88, 99, 103, 106-7, 112, 127, 130-1, 134, 136, 141, 143, 159, 166, 168 170, 209, 277, 285, 301, 304, 313, 353
TRAKYA 77
TRALLES bk. AYDIN
tuğra 53, 225
Tuğrul 267, 271-2, 303, 322, 333

Tuğrul, Selçuklu 118
Tuğrul, Arslan 101, 106
Tuğrul Bey 38-44, 47, 53, 64, 83-4, 97
Tuğtekin 84
TUNA nehri 22
Tunguzlar 21
TUNGUZLU bk. DENİZLİ
TURANCUK 302
Turgut aşireti 344
turra 226
Tutuş 48, 54, 92
TÜRKİSTAN 24
TÜRKİSTAN, Çin 22-3, 30
TÜRKİSTAN, Rus 21
TÜRKİYE 50, 150
TZAMANDOS 212

— U —

uç 154
Ukaylîler 33, 43, 49
ULUBORLU 105, 108, 117, 122, 126, 241, 268, 270, 285, 298
Umur bey, Aydınlı 301
URAL-ALTAY 21, 37
URMİYA 190
Uygurlar 22

— Ü —

ÜNYE 112, 127
Üstaddar 221

— V —

vakf 31, 75, 153, 179-81, 190 228, 267, 320, 338
vali 239
VAN gölü 63, 78, 84, 120
VASPURAGAN 83
Vatatzes, John 208, 268-9
VATIZA 314
Vayuz 264, 266
Veliyüddin 221
Venedikliler, VENEDİK 76, 129-30, 169, 230, 311
VOLGA nehri 21-2, 25, 37, 263

— W —

William, Azazlı 106
William, Rubruklu 75, 158, 203, 310, 312

— Y —

Yabgu 32, 38, 154
Yağıbasan, Danişmendli 109, 112-3, 119-20, 246, 258
Yağma aşireti 52
Yahudiler 24, 38, 192, 213
Yakub, Germiyanlı 299
Yakubiler 72, 81, 118, 203, 205-6, 211-3
Yakuti 84-5, 94
Yargıcı 336
Yarlık 263, 266-8, 272
Yassıçimen 138-9
Yavlak, Nasirüddin 334
Yavtaş, Çaşnigir 222, 237, 241, 302
Yavuki 45, 154
Yazıcıoğlu 74, 154, 184, 304, 346
YEMEN 33, 339
Yeniçeriler 194-229
Yezidî 270, 299, 345
Yılan Nugu 239
Yıva 21
Yinal, Danişmendli 108
Yörükler 154
Yununi 74
Yunus Emre 344, 347
Yusuf el-Sultanî, Hüsameddin 237
Yusuf, Türkmen 85
y.w.y.t. 324

— Z —

el-Zâhir, Selahaddin'in oğlu 128, 132
Zahirüddin, Mansur ibn Kâfî 227
Zekât 185-6
Zekerîya 311
Zekeriya, hacib 222
el-Zemahşerî 66
ZENCAN 199
Zengî 110
Zengiler 49, 53, 64, 132, 218
Zerdüştler 24
Zeynüddin, Başara 222, 238-9
Zeynüddin el-Galibî 238
ZİLE 318
Ziyaüddin, Kara Arslan 224
Zulkarneyn 111, 113, 172
Zunnûn 109, 113-4, 119-172

DÜZELTMELER

sayfa	paragraf	satır	yanlış	doğru
48	2	8 - 9	geri çekilmesini önleyebilmiş	sindirilmesini sağlamış
49	1	4	Trablusgarp	Trablusşam
62	2	1	fetihlerin çöküşe	fetihlerin sona ermesi, suikastçilerin tehdidi çöküşe
63	—	8	Şah-ı Arman	Şah-ı Armin
76	1	1	Girit'teki	Girit'le ilgili
76	1	8	el-Umari	el-Ömeri
83	—	15	Likhoudes	Likhorides
92	—	3	Trablusgarplı	Trablusşamlı
100	2	2	İran ve İran	İran ve Irak
117	2	11	Antakya	Antalya
126	2	3	Aleksis'i tutan	Aleksis olduğu sanılan
130	1	9	Muhyiddin	Mugisüddin
132	2	5	Muhyiddin	Mugisüddin
136	1	1	Muhyiddin	Mugisüddin
138	2	3	Antalya'ya	Alaiye'ye
139	2	1	gerekçeleri	gereksinimleri
140	—	8	el-Eşref	el-Efdal
142	1	3	ölmüştü. Yukarı	ölmüştü. Keyhüsrev el-Kâmil'e karşı Halep prensi el-Nâsır ve annesiyle birlik olmuş bulunmaktaydı. El-Kâmil de ölünce, Yukarı
162	2	1	el Ömeri, hayvancılık	el Ömeri, tarım ve hayvancılık

sayfa	paragraf	satır	yanlış	doğru
192	1	2, 9	Alanya'da	Antalya'da
239	2	21	Küçlü	Kuşlu
240	—	8	Aksarayı	Akşehir
255	—	1	noktada	noktada Baba İshak ve
255	3	5	Arid	Ali
263	1	4	Kafkaslar'ın	Hazar'ın
286	1	3	Qal'ı	Kal'ayı
302	—	14, 19	Qawiya	Kaviya
306	—	başlık	DEVRİM	EVRİM
333	3	1	Muhadhlhab al-Din	Muhezzibüddin
333	3	3	Nizamüd-	Necmüd-
334	2	1	Qiwam	Kıvam
334	4	başlık	*Aridler*	*Arizler*
334	5	1	Nüsredüddin	Nusreddin
348	3	1 - 2	Hiç değilse bu sanat dalında Moğol fetihlerinin yol açmış oldukları etkileri kesinlikle görmek mümkündür.	Moğol fetihlerinin ilk etkilerinin en az sezinlenebildiği kesim sanat alanıdır.

RESİMLERIN LİSTESİ ve KAYNAKLARI

1 Ondokuzuncu yüzyılda Konya'nın genel görünüşü (L. de Laborde, **Voyage en Orient, I. 1839**)
2 Fahreddin Ali (Sahib Ata) türbesi. (Fotoğraf: F. Sarre)
3 Fahreddin türbesindeki mozaik detayları (Fotoğraf: Aslanapa)
4 Fahreddin türbesindeki bir pencerenin detayları (Fotoğraf: F. Sarre)
5 Alaeddin Keykubat'ın Hisar'daki Köşkünün kalıntıları, Konya.
6 Keykubat'ın Sarayı'nda bulunan bir kabartma (Konya Müzesinde)
7 Alaeddin Camii'nin içi, Konya. (Fotoğraf: F. Sarre)
8 Sırçalı Medrese, Konya (1242)
9 Konya Büyük Camiinde Selçuk Sultanlarının türbeleri. (Fotoğraf: Berggren)
10 Konya Müzesinden duvar kabartması örneği (Fotoğraf: Erdmann)
11 Konya Müzesinden duvar kabartması örneği (Fotoğraf: Erdmann)
12 Konya ile Aksaray arasındaki Sultan Hanı harabeleri (Fotoğraf: A. Gabriel, **En Turquie**, ed. P. Hartmann)
13 Sultan Hanı'nın plânı
14 Konya İnce Minare'nin girişi.
15 İnce Minare girişinden detaylar (Fotoğraf: M. ve N. Thierry)
16 Konya Hisarı'nın ana kapısındaki iki kanatlı tasvirden biri, şimdi Konya Müzesindedir.
17 Konya Karatay Medresesi girişi.
18 Karatay Medresesi kubbesinin iç tezyinatı.
19 1825 yılında L de Laborde'nin tasviriyle Konya surları.
20 Konya surlarında bulunan çift başlı kartal tasviri (Konya Müzesinde)

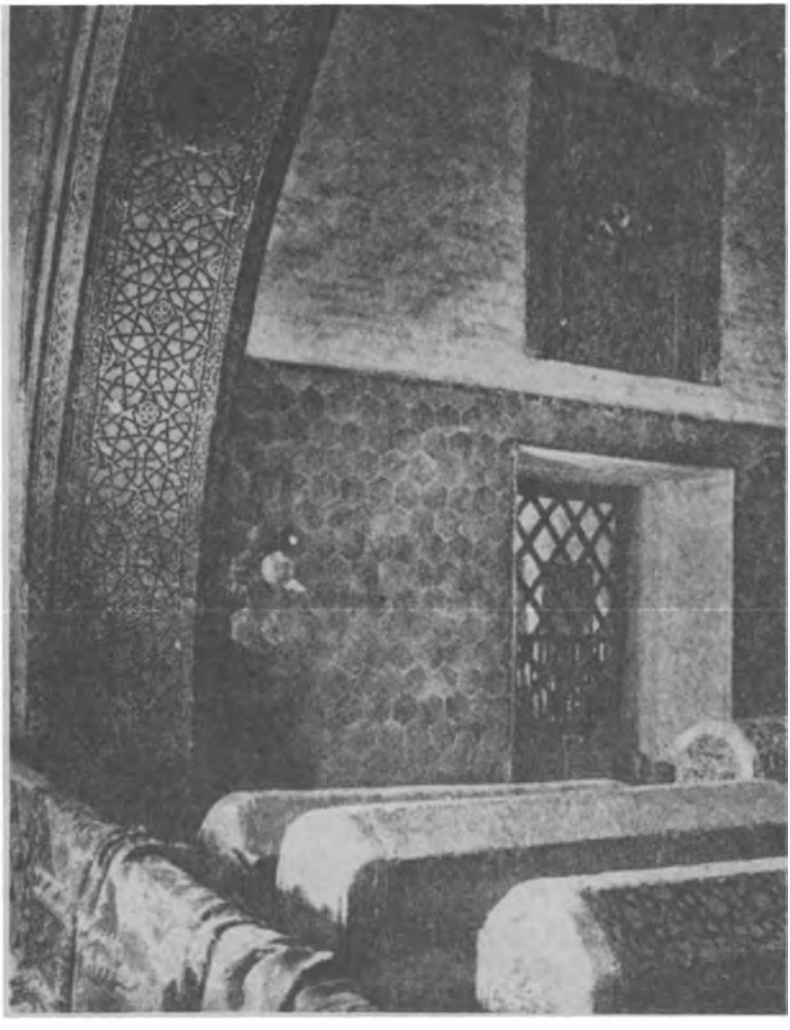
21 Afyonkarahisar'daki bir «ahi» türbesinden mezartası. (Fotoğraf: İrénè Melikoff)
22 Kayseri yakınlarında Karatay Hanı (Fotoğraf: M. ve N. Thierry)
23 Kayseri Çifte Kümbet'te çifte sütunlar (Fotoğraf: Thierry)
24 Kayseri Döner Kümbet (Fotoğraf: A. Gabriel, **Monuments Turcs d'Anatolie**, ed. de Boccard, I)
25 Döner Kümbet üzerindeki motif detayları (A Gabriel/de Boccard)
26 Kayseri yakınlarında Sultan Hanı'nın giriş kapısı detayları (Fotoğraf: M. ve N. Thierry)
27 Sultan Hanı'nın giriş kapısı kemerinin detayları (Thierry)
28 1843 yılında Curzon'un tasviriyle Erzurum surları.
29 Erzurum Yakubiye Medresesi güney kapısı. (Fotoğraf: R. A. Ünal)
30 Erzurum Çifte Minare (Ünal)
31 Çifte Minare, giriş kapısı, cepheden görünüş (Ünal)
32 Çifte Minare cephesinden detaylar (Ünal)
33 Çifte Minare girişinin bitişiğindeki motiflerden (Fotoğraf: M. ve N. Thierry)
34 Erzurum, Emir Saltuk türbesi
35 Niğde, Sultan Türbesi (Fotoğraf: A. Gabriel, **En Turquie**, ed. P. Hartman)
36 Niğde, Sungur Bey Camii kuzey kapısı (Fotoğraf: A. Gabriel, **Monuments Turcs d'Anatolie**, ed. de Boccard, I)
37 Niğde, Sungur Bey Camii kuzey kapısı üzerindeki pencere (Gabriel/Boccard)
38 Sungur Bey Camii'nin güney-batı köşesinin detayları (Gabriel/Boccard)
39 Sungur Bey Camii'nde minber (Gabriel/Boccard)
40 Sungur Bey Camii mihrabı (Gabriel/Boccard)
41 Sungur Bey Camii doğu kapısı detayları (Gabriel/Boccard)
42 Divriği Büyük Cami ana kapısı (Gabriel/Boccard)
43 Divriği Camii duvarlarından bir kuş tasviri (Fotoğraf: M. ve N. Thierry)
44 Divriği Eski Hastane (Fotoğraf: A. Gabriel, **En Turquie**, ed. P. Hartmann)
45 Nureddin ibn Şentimur'un türbesi (Fotoğraf: M. ve N. Thierry)
46 Tokat Kalesi (Fotoğraf: A. Gabriel, **En Turquie**, ed P Hartmann)
47 Karahan Ağzı, 1242 civarı.

48 Sıvas, Çifte Minare (Fotoğraf: A. Gabriel, **Monuments Turcs d'Anatolie**, ed. de Boccard I)
49 Çifte Minare girişinin detayları (Gabriel/Boccard)
50 I. Keykâvus Hastanesi, Sıvas (Gabriel/Boccard)
51 Sıvas, Türbe (Gabriel/Boccard)
52 Sıvas, Gökmedrese detayları (Fotoğraf: M. ve N. Thierry)
53 Gökmedrese detayları (Thierry)
54 Gökmedrese duvarlarında hayvan tasviri kabartmalar (Fotoğraf: A. Gabriel, **Monuments Turcs d'Anatolie**, ed. de Boccard, I)
55 Gökmedrese'den bir sütun başlığı (Fotoğraf: M. ve N. Thierry)
56 Konya kalesinin harabelerinde bulunan bir çini parçası
57 Fahreddin türbesinden bir çini örneği (Fotoğraf: F. Sarre)
58 Sâzende tasvirli çini/Berlin Müzesi (Fotoğraf· Schwartz)
59 Konya Karatay Medresesi duvar tezyinatı
60 Konya, Fahreddin Ali Camii'nin çinili mihrabı
61 Kubadabad çinilerinden bir örnek, al-Sultan yazmalı çift başlı kartal (Fotoğraf: Mehmet Önder)
62 Kubadabad çinilerinden bir başka örnek, Selçuklu Sultanı'nın iki denizin (Akdeniz ve Karadeniz) egemeni olarak tasvir ettiği düşünülmektedir.
63 Kubadabad çinilerinden son kazılar sırasında elde edilmiş bir örnek (Önder)
64 Divriği Ulucaminin ağaç kapılarından bir detay. (Fotoğraf: Erdmann)
65 İslâm ağaç oymacılığı sanatının bir örneği: Oymalı Kapı (Berlin Müzesi)
66 Kırk Dam'daki Sen Jorj kilisesinden bir duvar resmi. (Fotoğraf: M. ve N. Thierry, **Nouvelles Eglises Rupestres de Cappadoce**)
67 Sen Jorj Kilisesi'ndeki duvar resminin çizimi
68 Kapadokya'da hayvancılık/Hasandağ yaylaları (Fotoğraf: M. ve N. Thierry)
69 Yukarı Fırat'ta Hasankale köprüsü (Fotoğraf: R. A. Ünal)
70 Danişmend ve Selçuklu sikkeleri (İstanbul Müze-i Hümayûn'da bulunan eski İslâm sikkeleri kataloğu, Cilt IV, Ahmed Tevhid, 1321/1904)
71 Çömlek (Etnoğrafya Müzesi)
72 Onüçüncü yüzyılda Konya'da yapılmış bir bronz kap. (Fotoğraf: D. Ş. Rice)

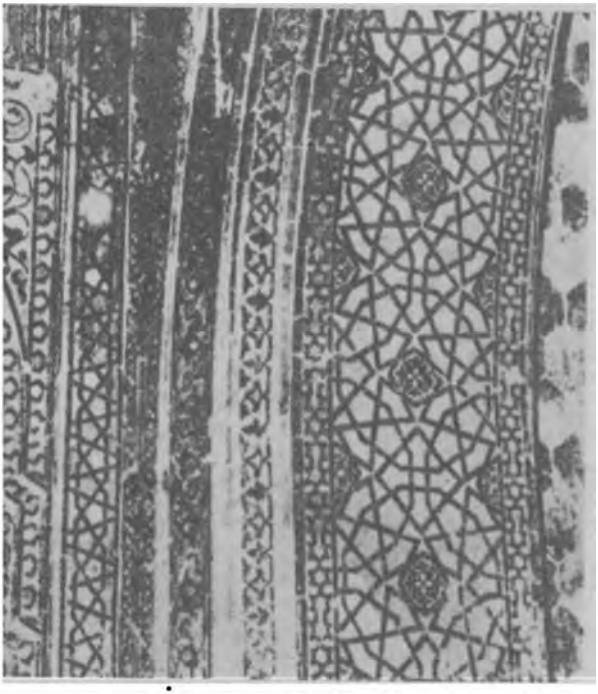
Konya

Moğollardan önce Selçuklu egemenliğindeki en büyük kent sonunda başkent oldu. (bk. 201 - 202)

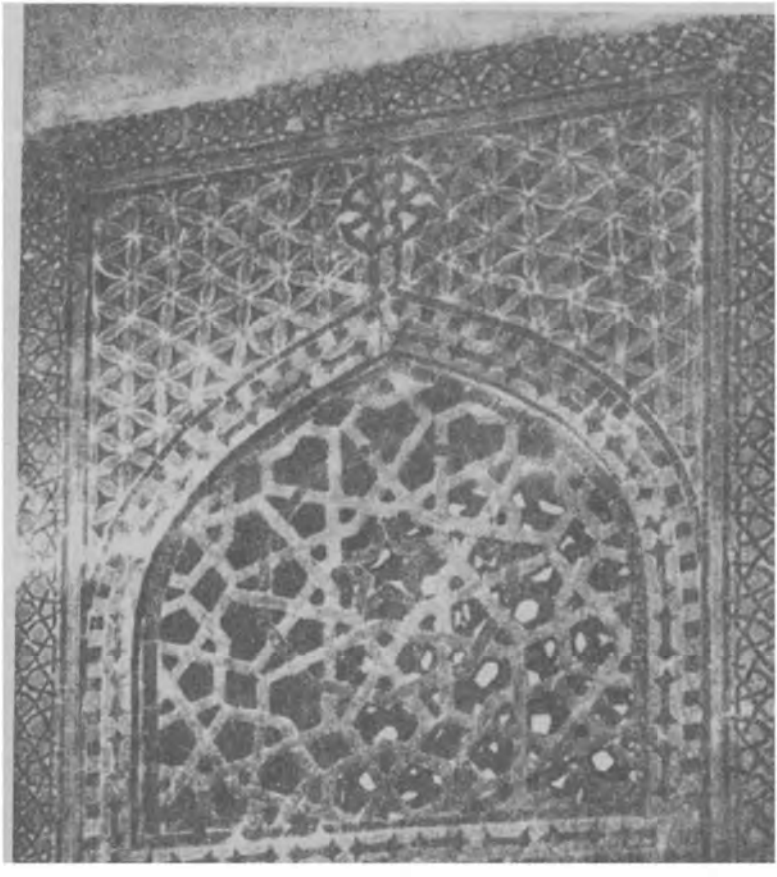

2 Fahreddin A[illegible] Ata) türbesi.
3 Fahreddin türbesi[illegible] mozaik detayları
4 Fahreddin türbesinde[illegible] detayları (bk. s. 348)

3

4

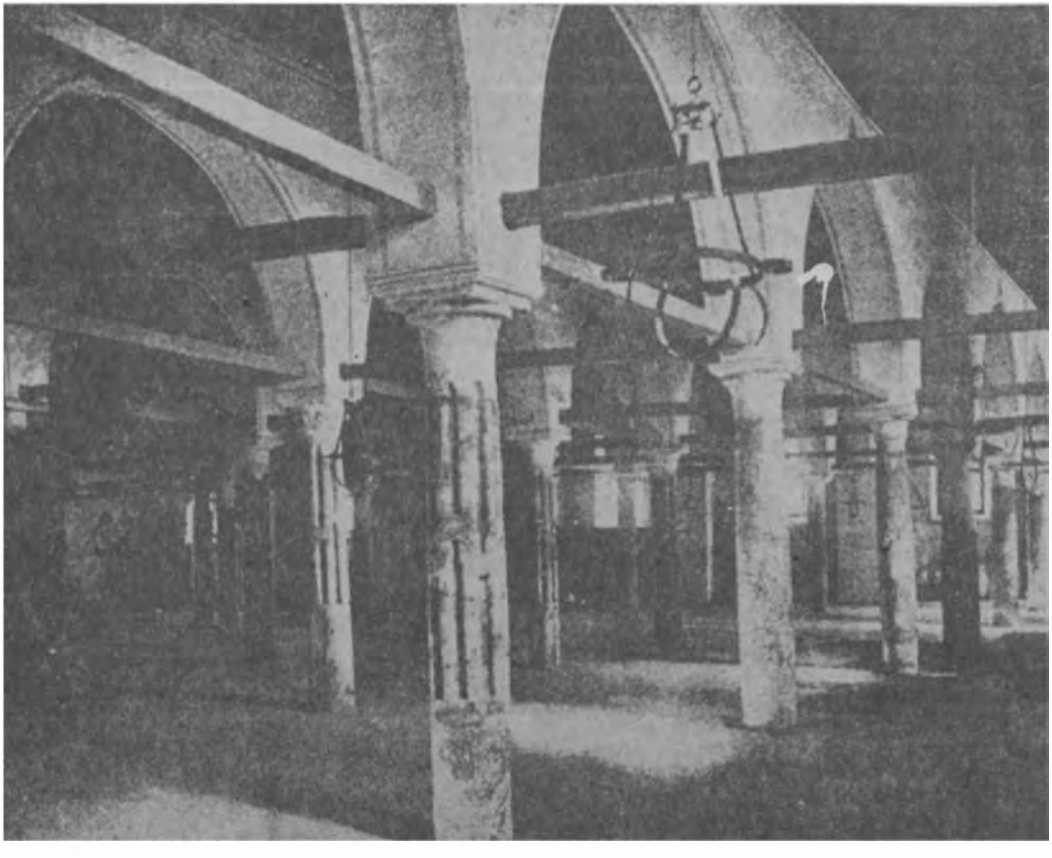
5

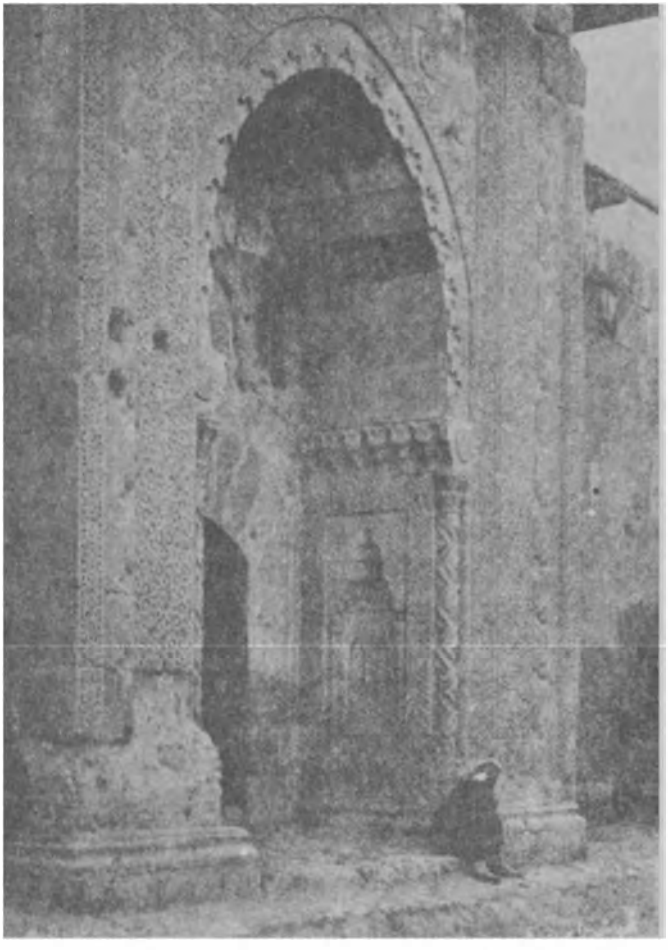
5. Alaeddin Keykubat'ın Hisar'daki Köşkü'nün kalıntıları, Konya (bk. s. 257)
6. Keykubat'ın Sarayı'nda bulunan bir kabartma, Konya. (bk. s. 258 - 259)
7. Alaeddin Camii'nin içi, Konya. (bk. s. 258 - 259)

6

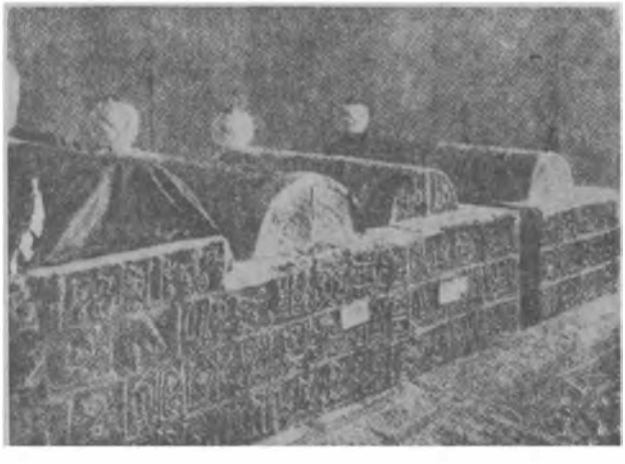
7

8. Sırçalı Medrese, Konya (1242)

9. Konya Büyük Camii'nde Selçuklu Sultanları'nın türbeleri (bk. s. 258)

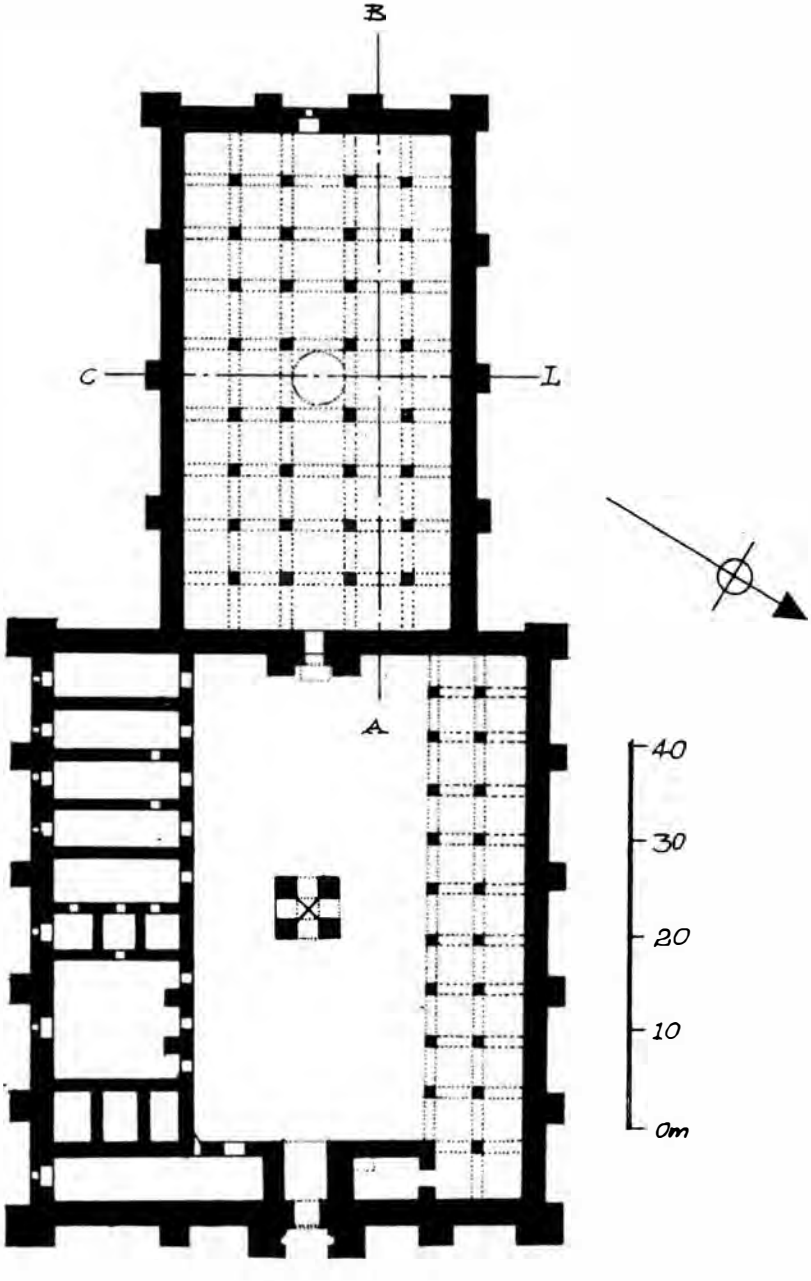
10

10. Konya Müzesinden duvar kabartması örneği.
11. Konya Müzesinden duvar kabartması örneği. (bk. s. 258-259)

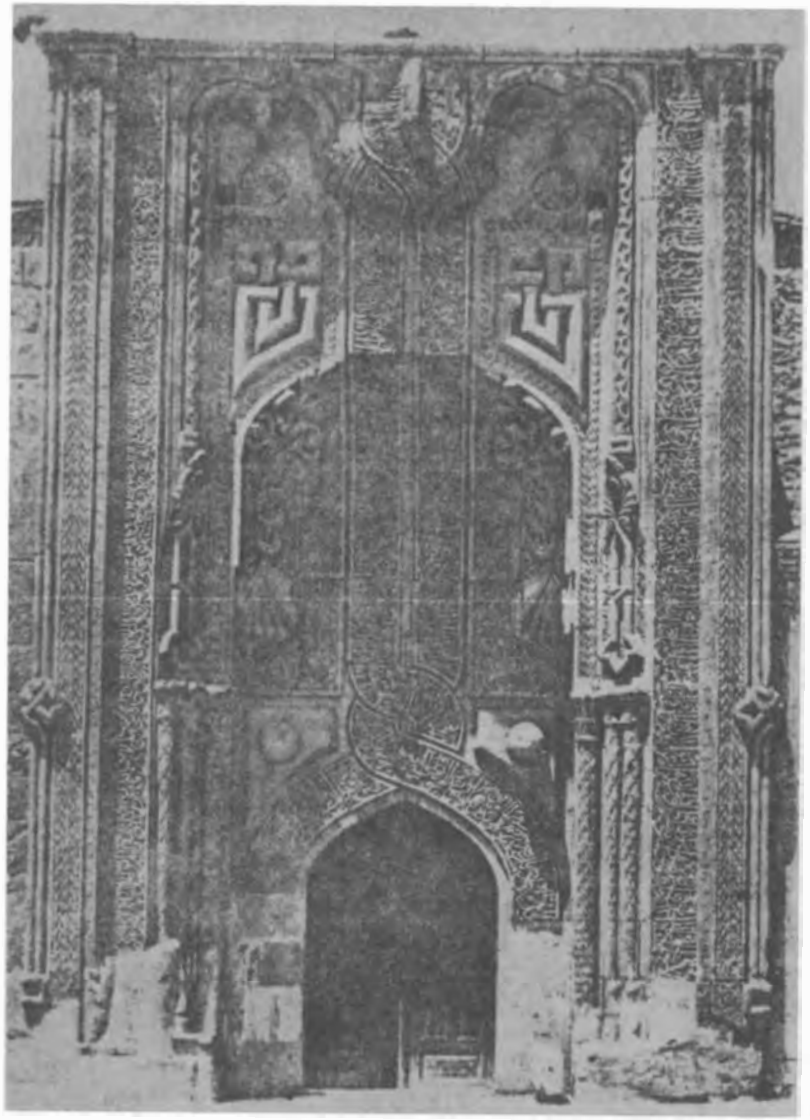

12. Konya ile Aksaray arasındaki Sultan Hanı'nın harabeleri

13. Sultan Hanı'nın Plânı

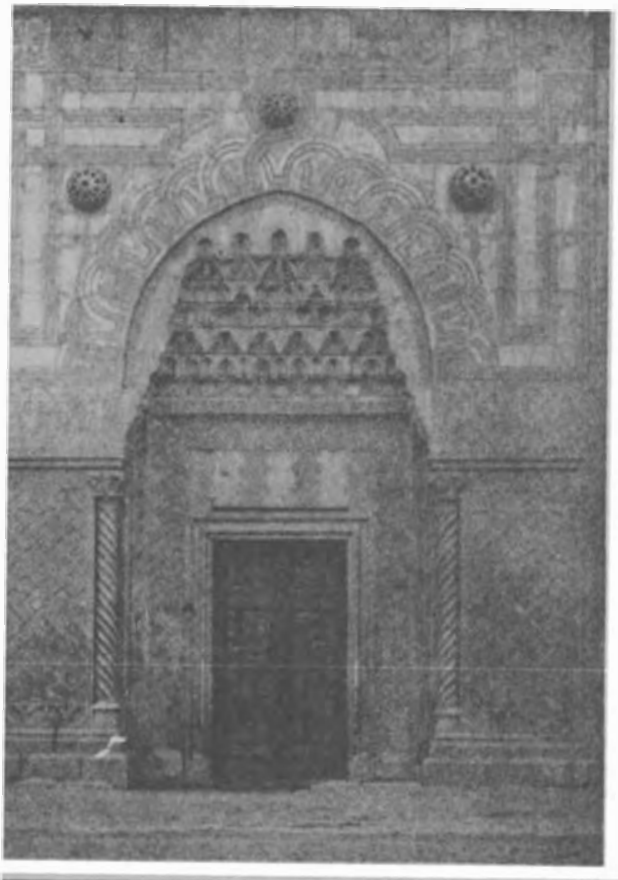
14. Konya İnce Minarenin girişi. (bk. s. 258 - 259)

15. İnce Minare girişinden detaylar

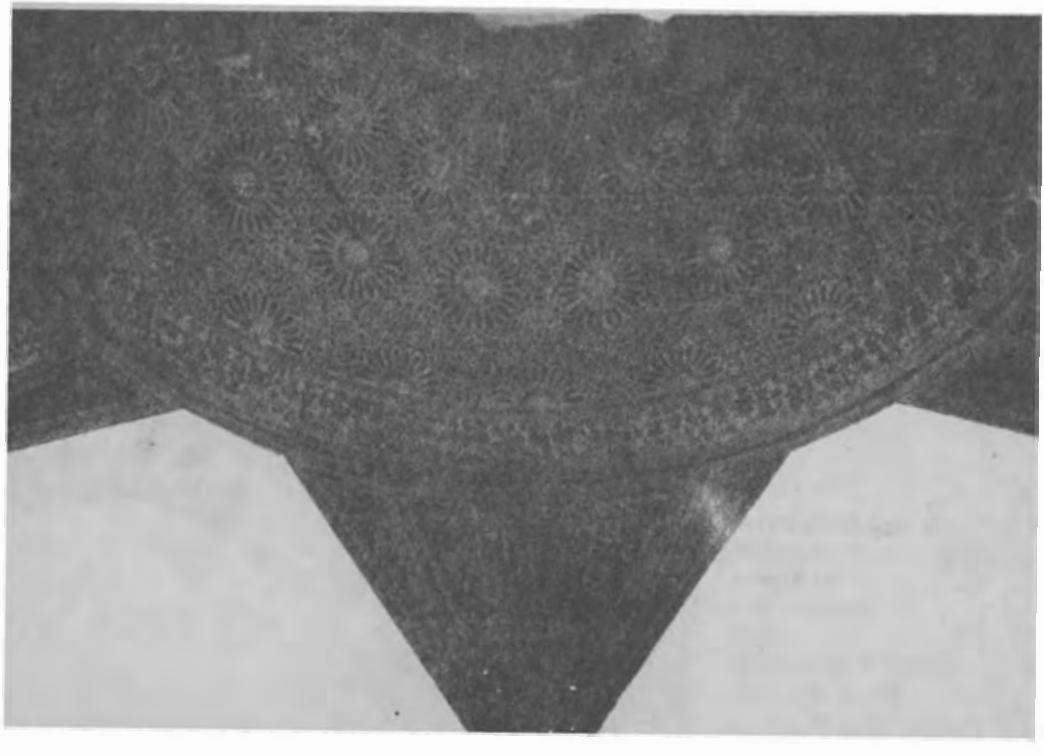

16. Konya Hisarı'nın ana kapısındaki iki kanatlı tasvirden biri: şimdi Konya Müzesindedir. (bk. s. 259 - 260)

17. Konya Karatay Medresesi girişi

18. Karatay Medresesi kubbesinin iç tezyinat

19. 1825 yılında L. de Laborde'nin tasviriyle Konya surları. (bk. s. 257)
20. Konya surlarında bulunan çift başlı kartal tasviri (bk. s. 258 - 259)

21. Afyonkarahisar'daki bir Ahi türbesinden mezartaşı. (bk. s. 197 - 199)

Kayseri

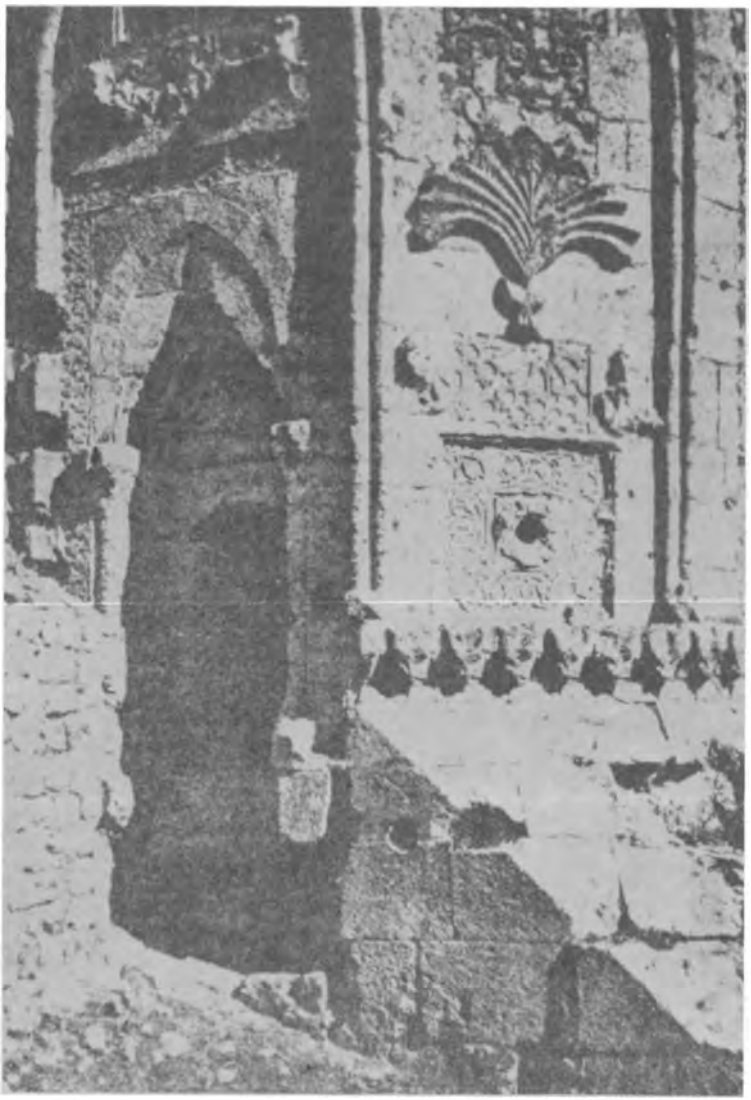
Surlarla çevrili bir kent örneği
(bk. s. 202)

22. Kayseri yakınlarında Karatay Hanı
(bk. s. 319 - 320)
23. Kayseri Çifte Kümbet'te çifte sütunlar

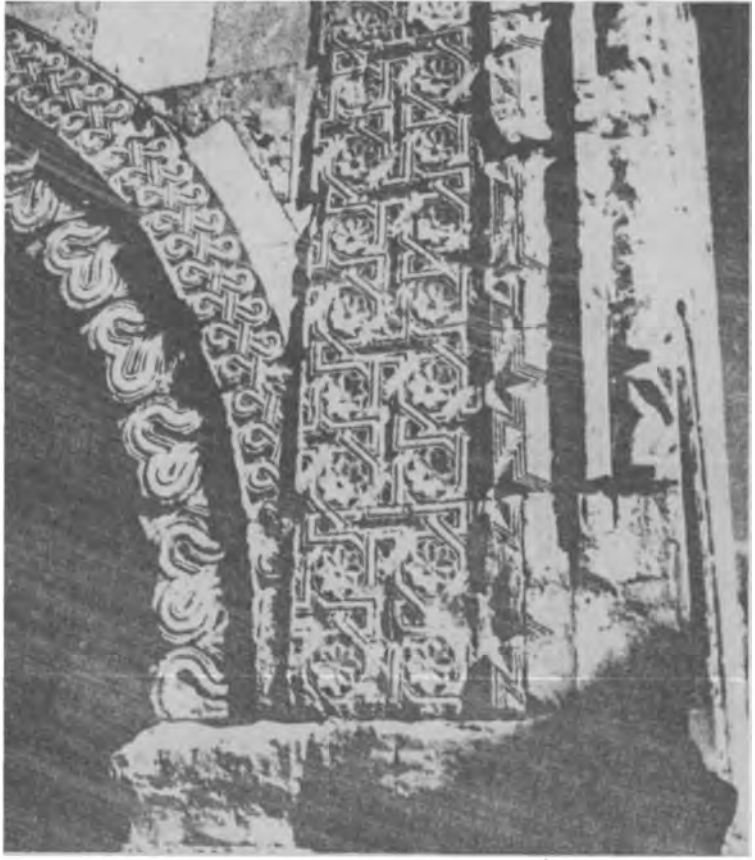

24. Kayseri Döner Kümbet (türbe)

25. Döner Kümbet üzerindeki motif detayları

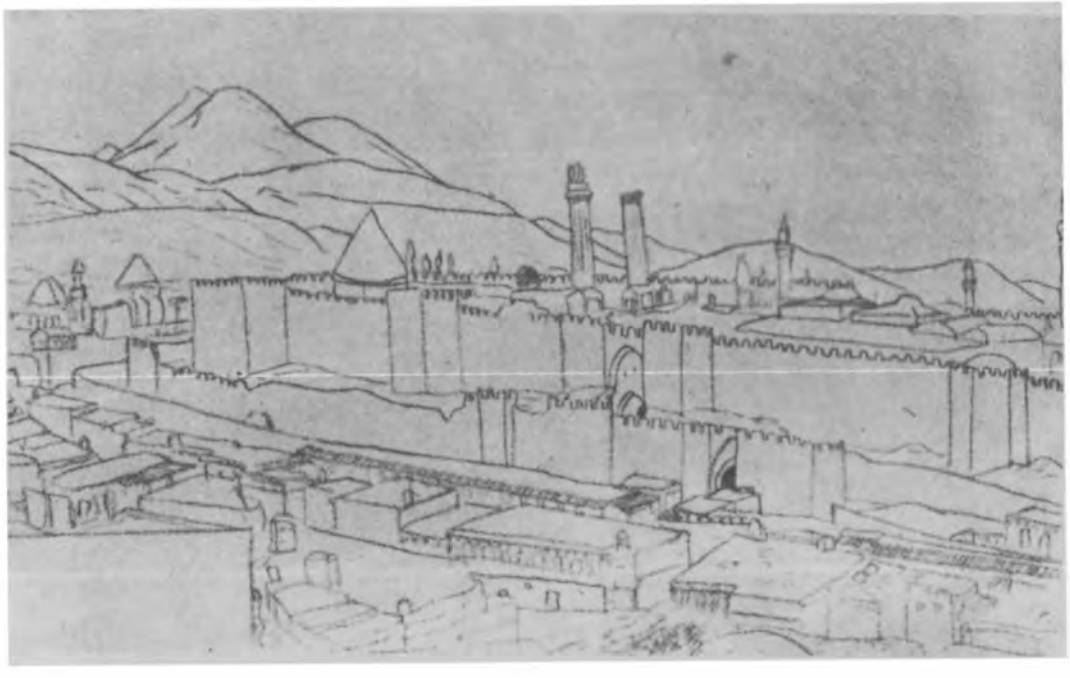

26. Kayseri yakınları Sultan Hanı'nın giriş kapısı detayları **(bk. s. 171)**

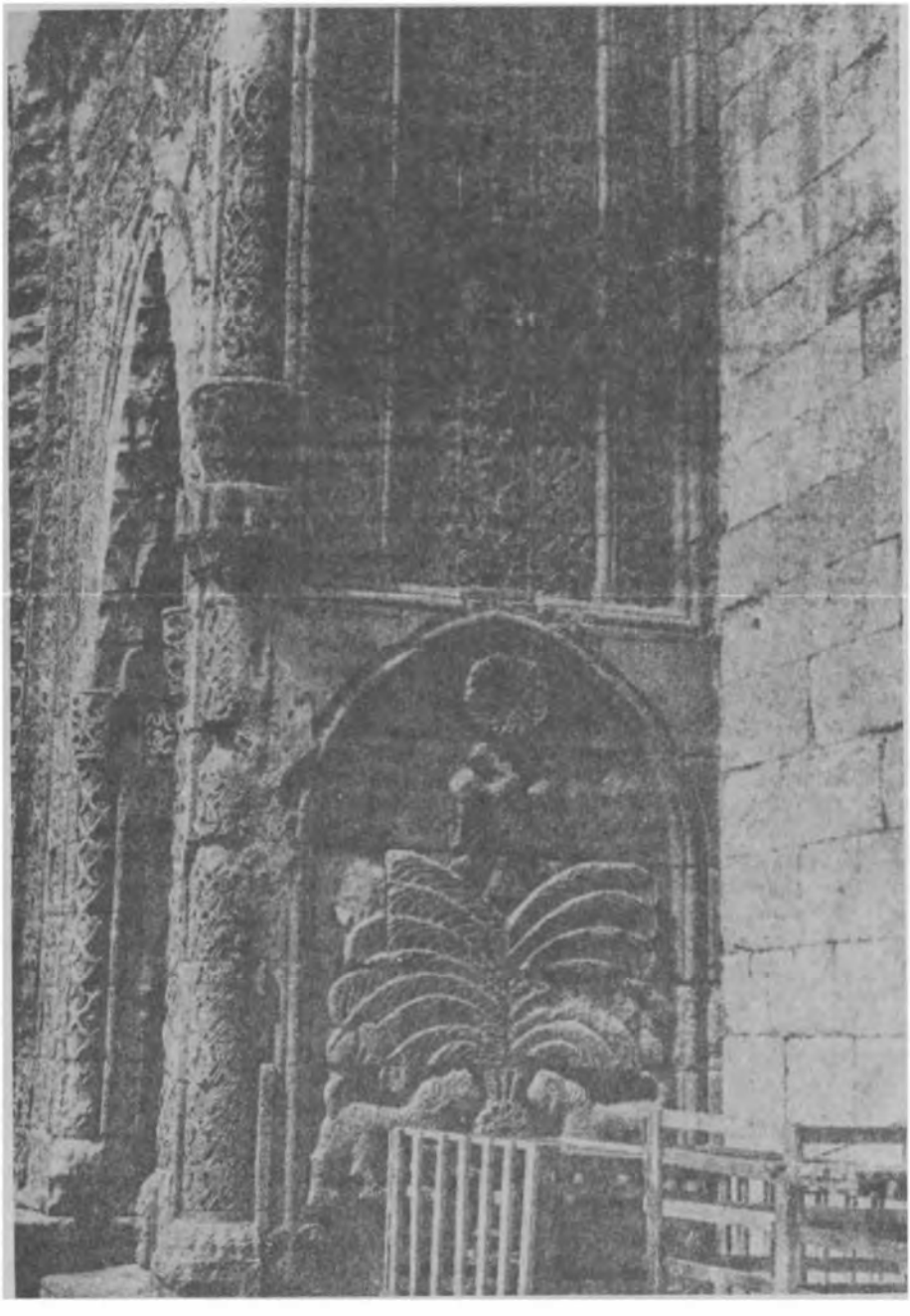

27. Sultan Hanı giriş kapısı kemerinin detayları

Erzurum

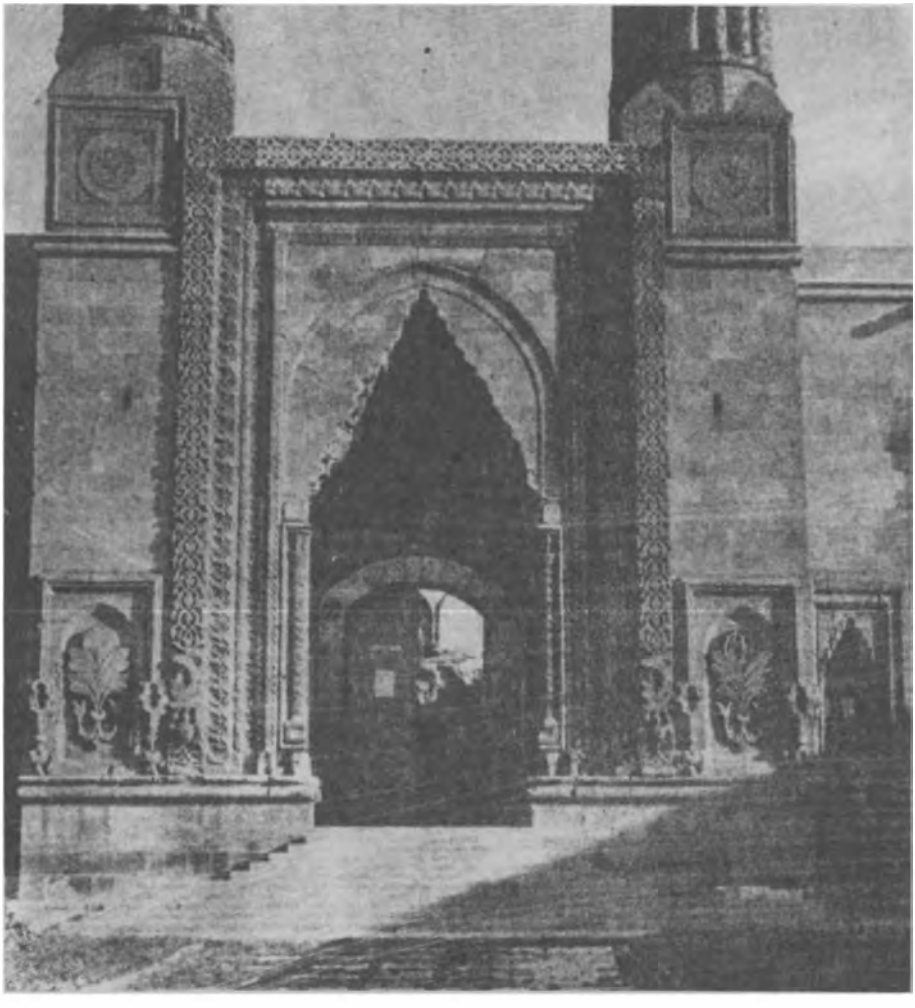
28. 1843 yılında Curzon'un tasviriyle Erzurum surları

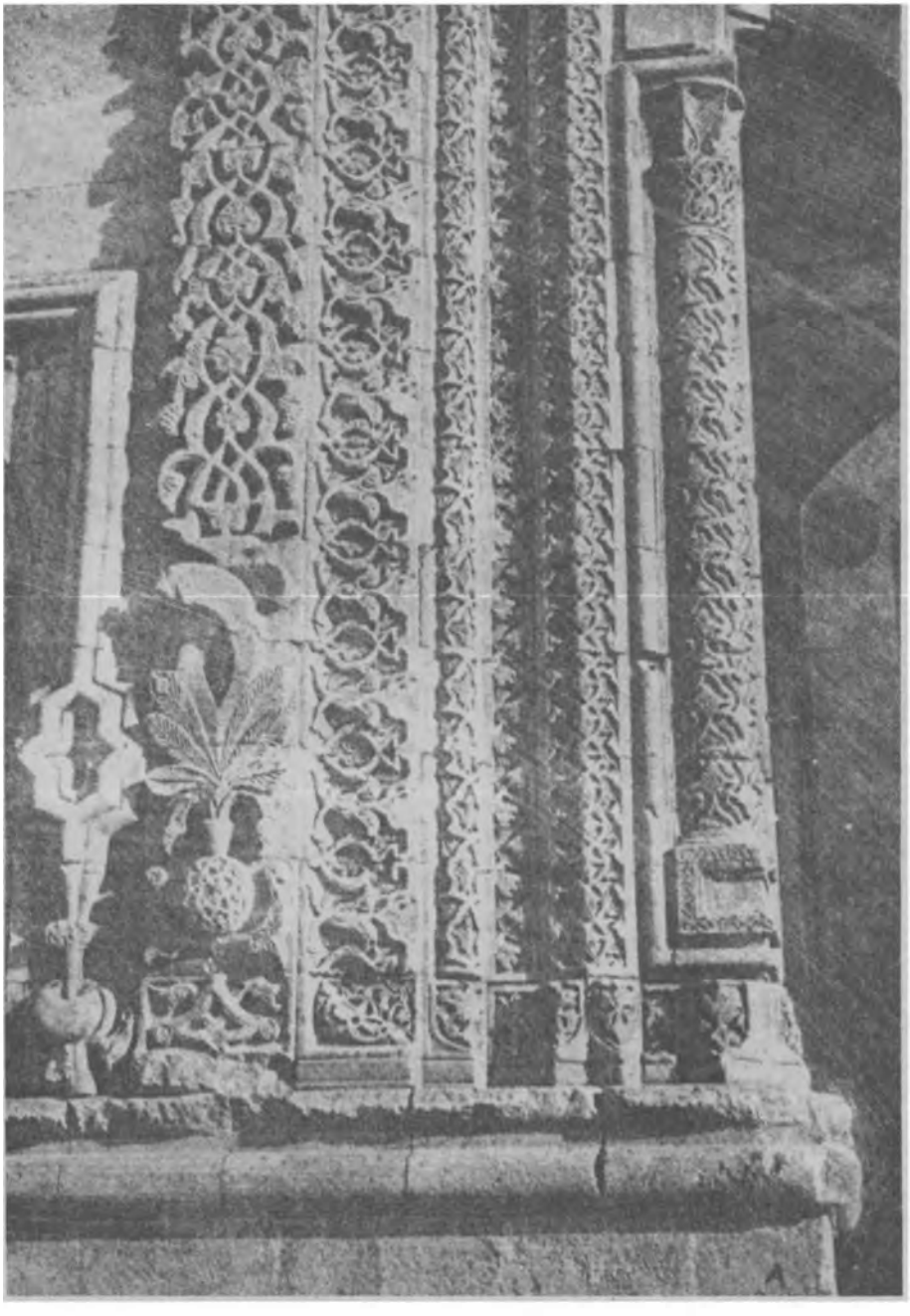
29. Erzurum Yakubiye Medresesi güney kapısı

30. Çifte Minare, Erzurum.

31. Çifte Minare, giriş kapısı, cepheden görünüş

32. Çifte Minare cephesinden detaylar

33. Çifte Minare girişinin bitişiğindeki motiflerden

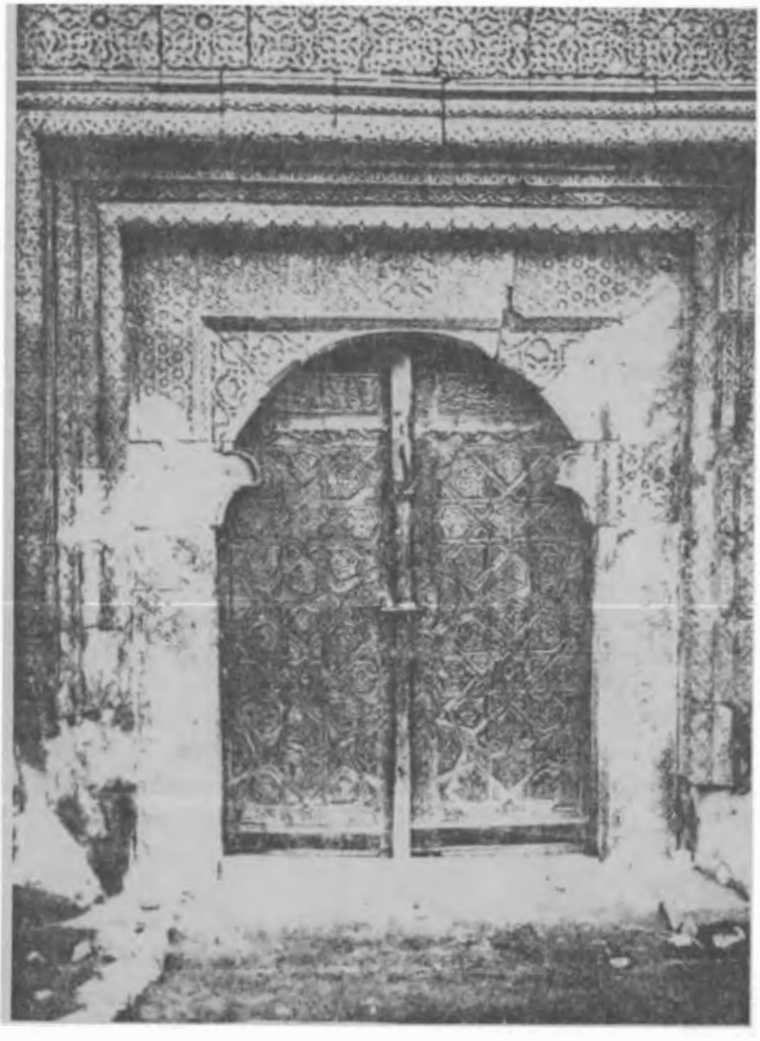

34. Erzurum Emir Saltuk türbesi.

Niğde

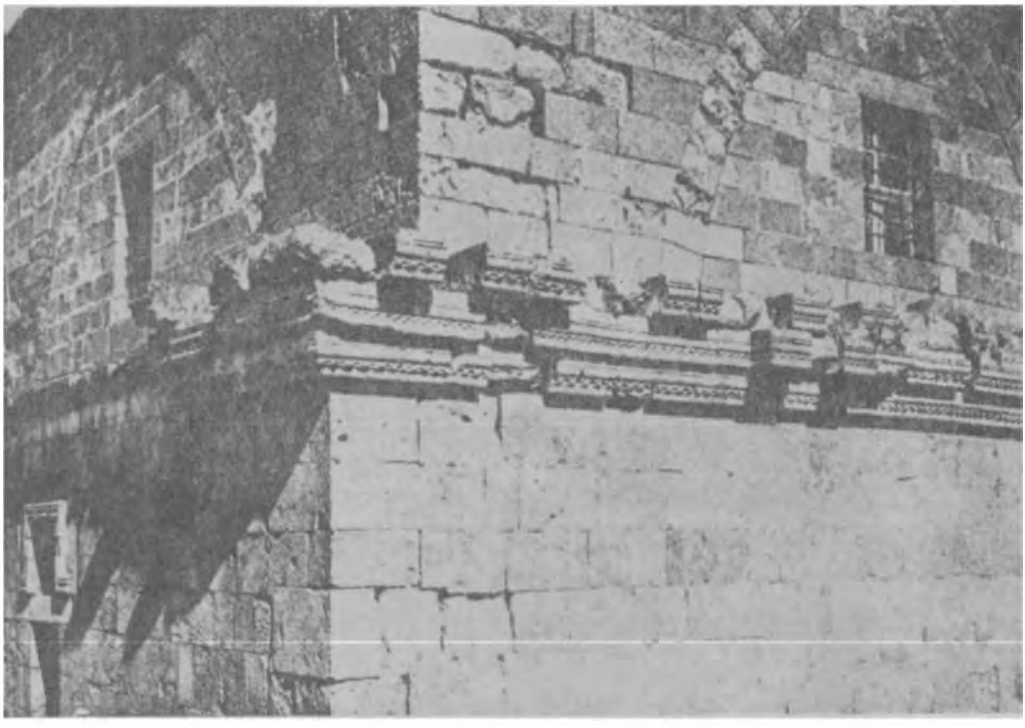
35. Niğde, belli başlı Selçuklu Camilerinin bulunduğu merkezlerden biridir. Resimde Sultan Türbesi görülmektedir.

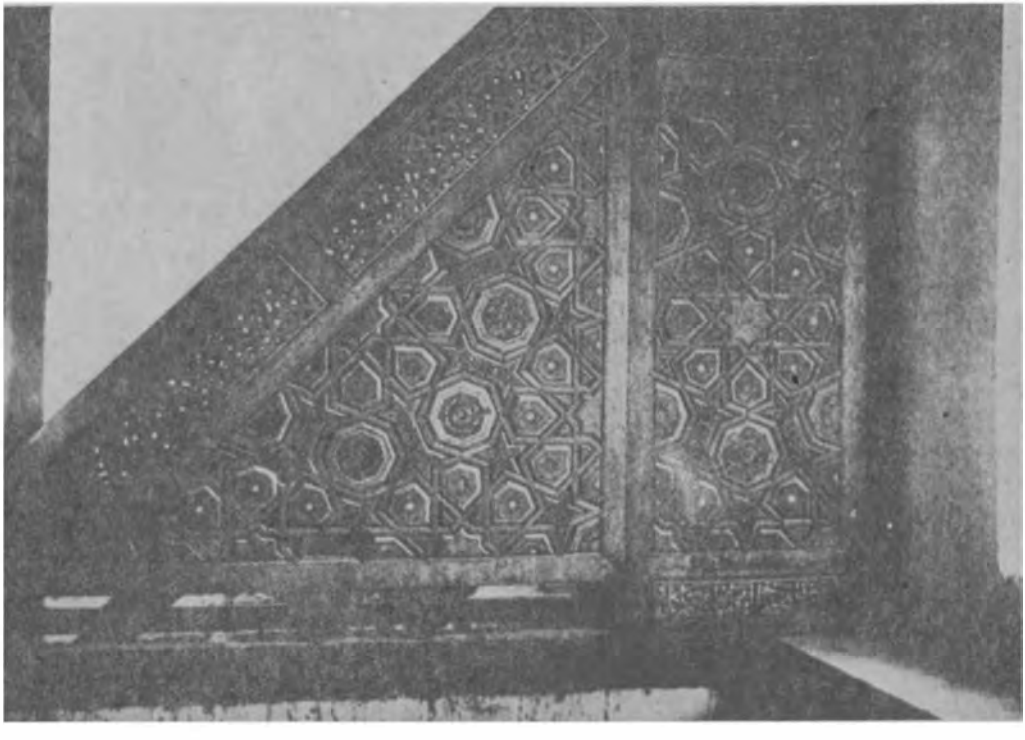
36. Niğde Sungur Bey Camii kuzey kapısı.

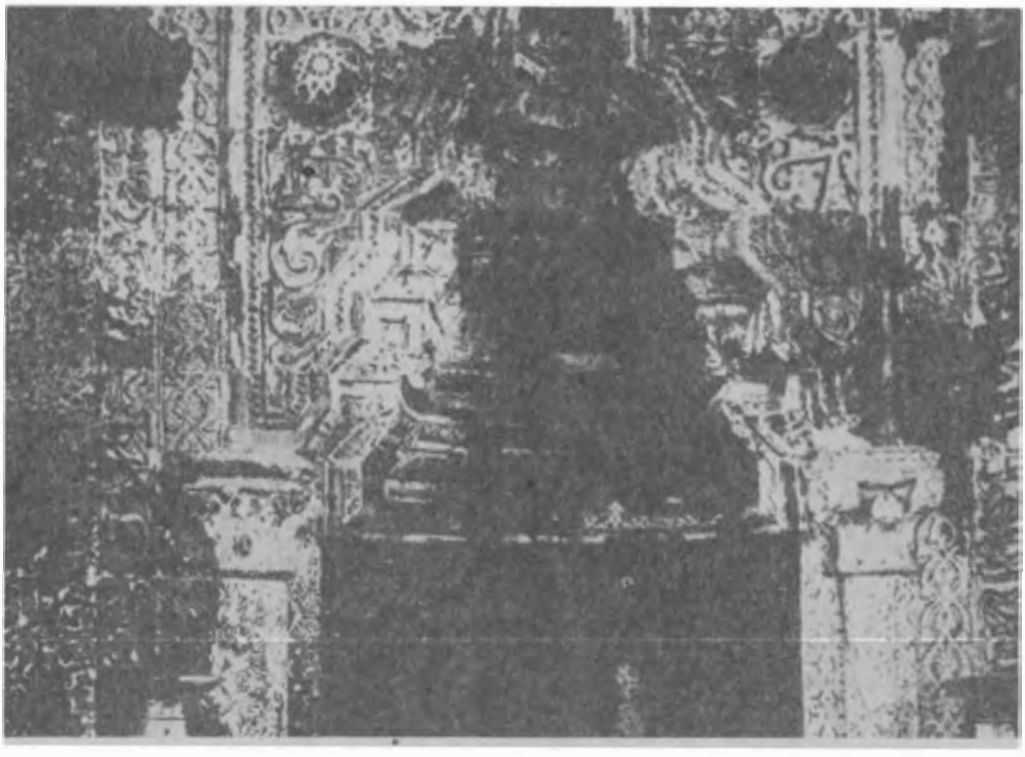

37. Niğde, Sungur Bey Camii kuzey kapısı üzerindeki pencere.

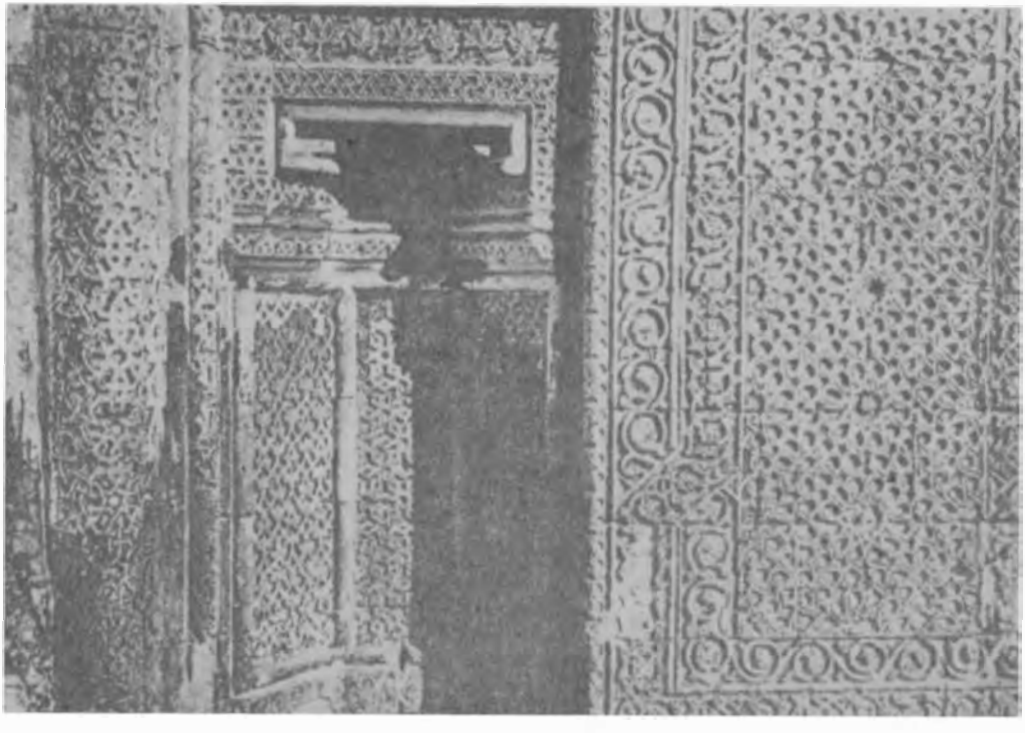

38. Sungur Bey Camii'nin güney-batı köşesinin detayları.
39. Sungur Bey Camii'nde minber.

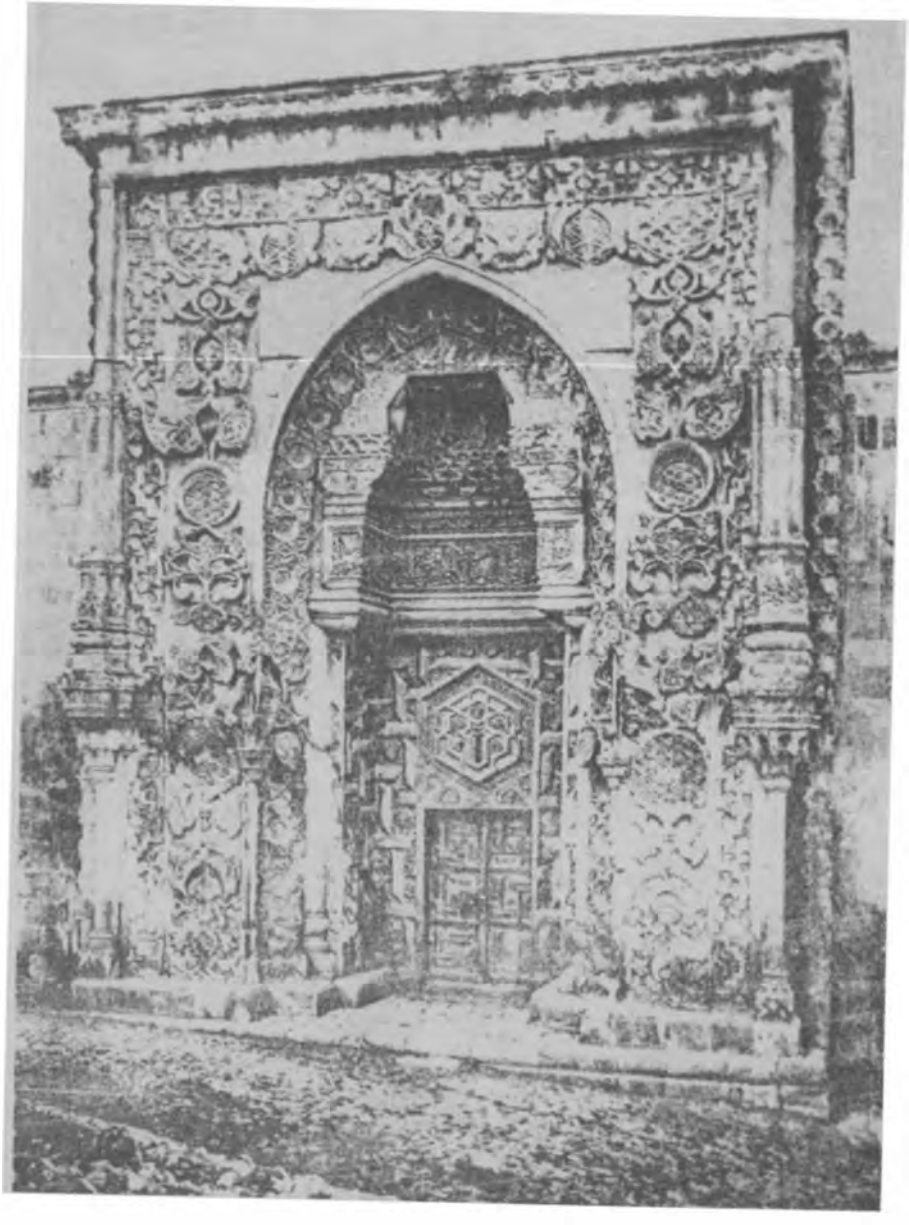

40. Sungur Bey Camii miḥrâbı.
41. Sungur Bey Camii doğu kapısı detayları

Divriği

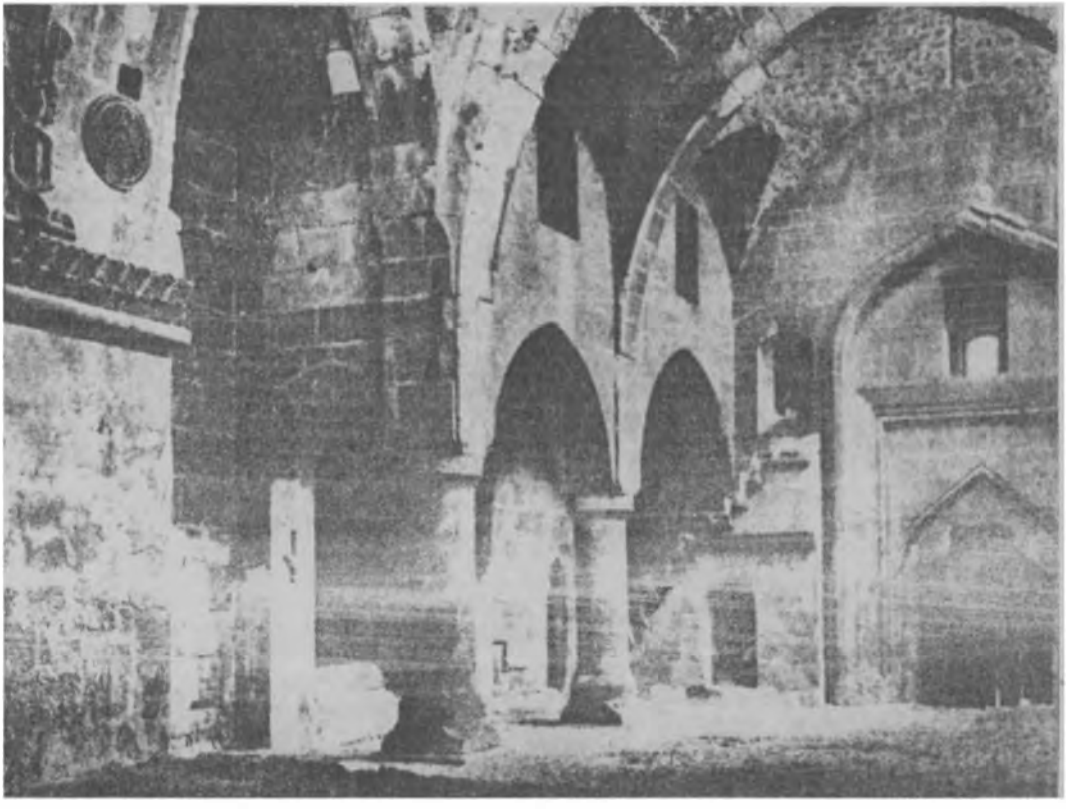
Önemli Camilerin bulunduğu bir başka kasaba
42. Divriği Büyük Cami ana kapısı.

43. Divriği Camii duvarlarından bir kuş tasviri.

44. Divriği Eski Hastane

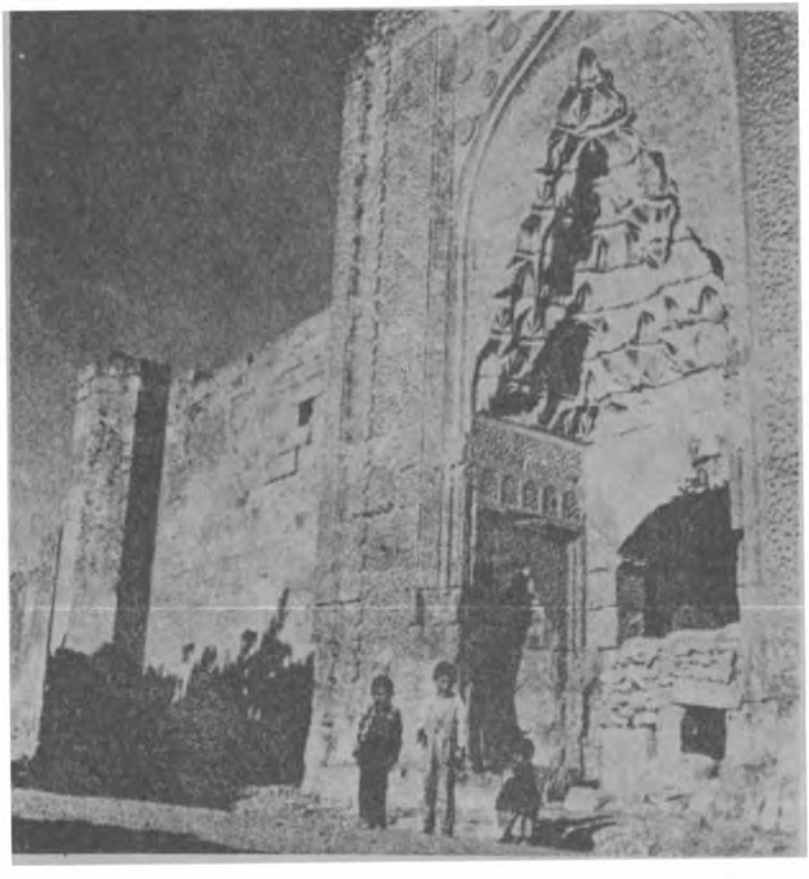
Tokat

45. Nureddin İbn Şentimur'un türbesi, Tokat.

46. Tokat Kalesi (bk. s. 257 - 258 ve 314 - 315)

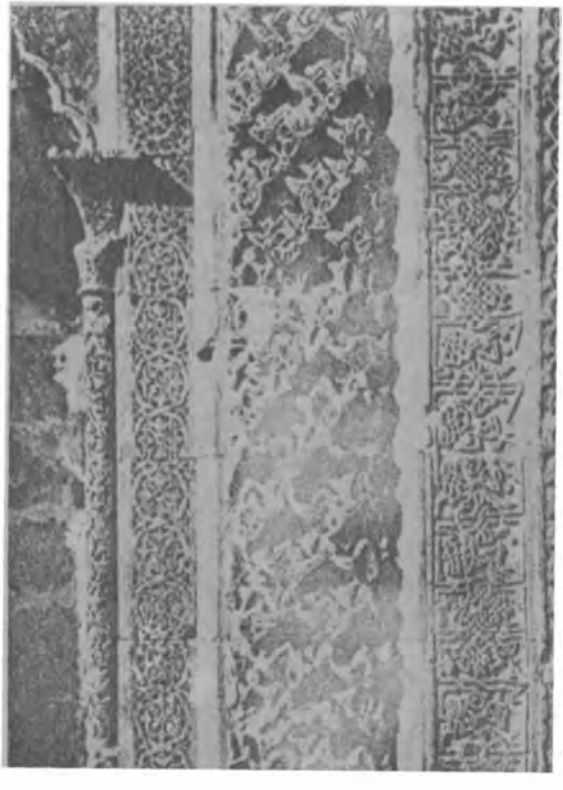
47. Kara Han Ağzı (1242 civarı)

Sivas

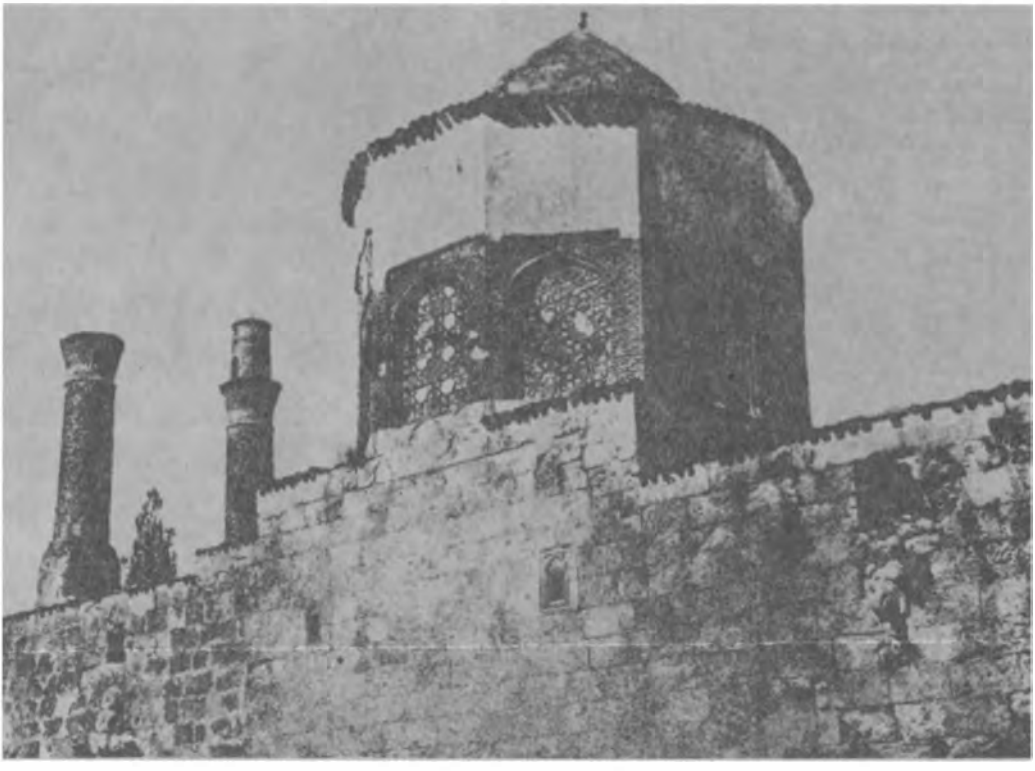
Uluslararası bir ticaret merkezi olan Sivas, İmparatorluğun da ikinci büyük kentiydi. (bk. s. 203 - 204)

48. Sivas Çifte Minare
(bk. s. 349)

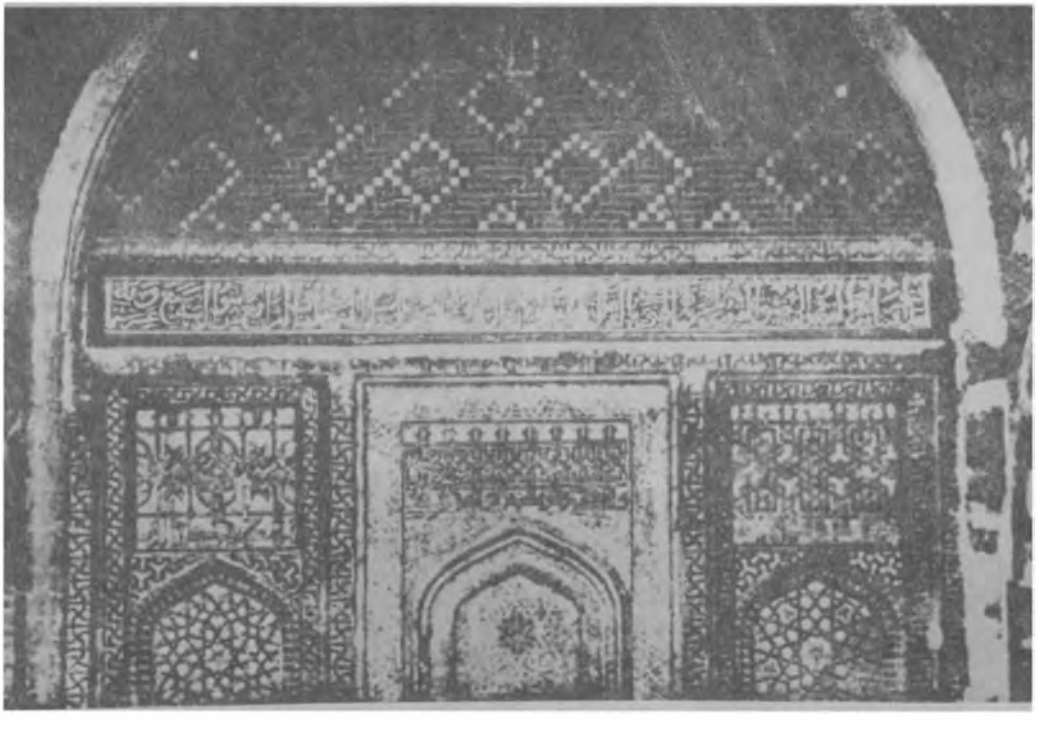

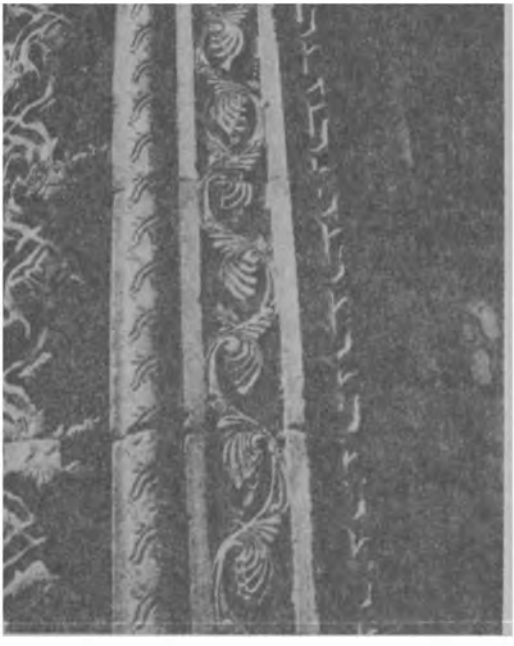
49. Çifte Minare girişinin detayları

50. I. Keykavus Hastanesi, Sivas.

51. Türbe, Sivas.

52

53

52. Gökmedrese detayları, Sıvas.
53. Gökmedrese detayları (bk. s. 349)
54. Gökmedrese duvarlarında hayvan tasviri kabartmalar.
55. Gökmedrese'den bir sütun başlığı (bk. s. 349)

54

55

Çiniler

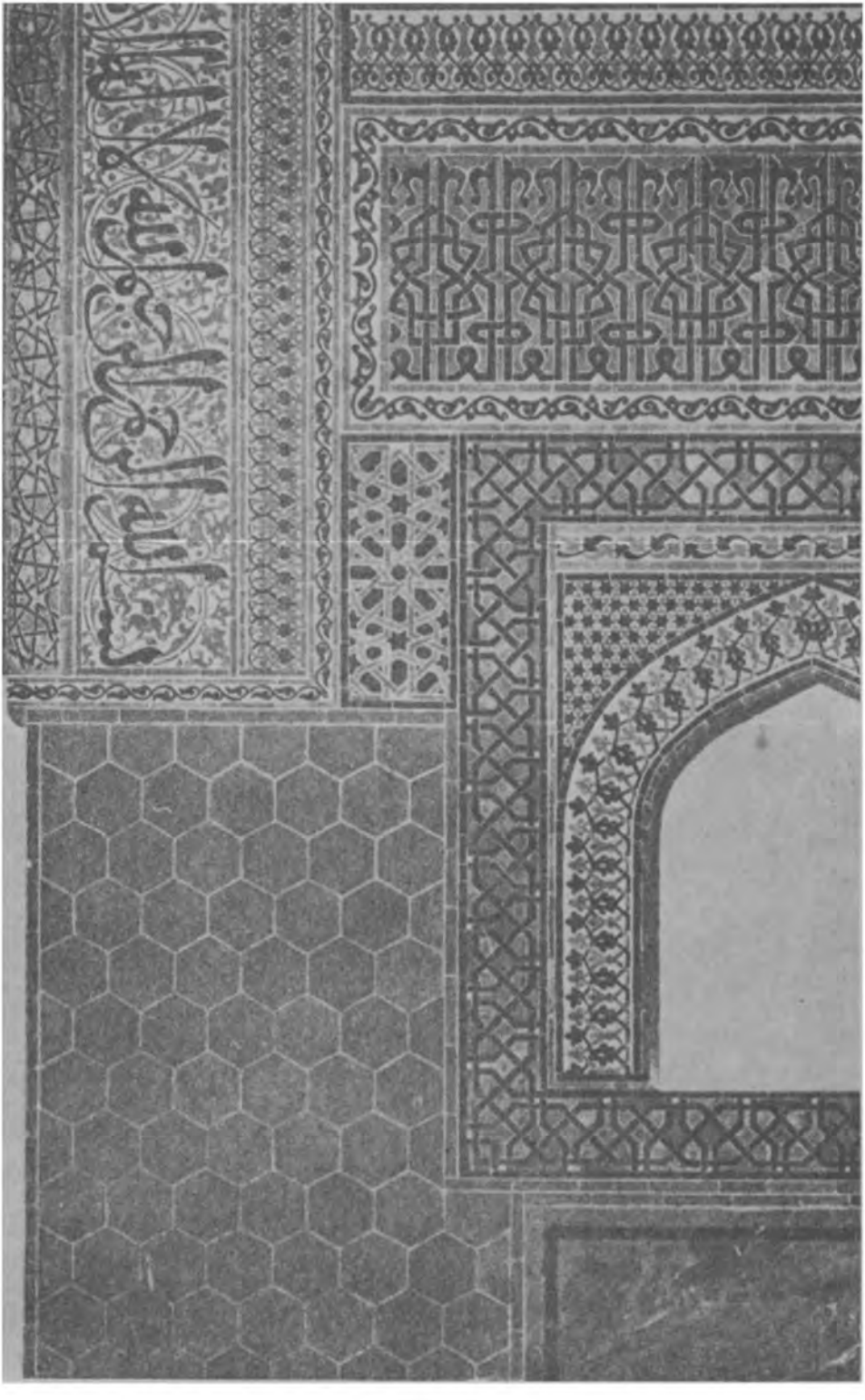
57

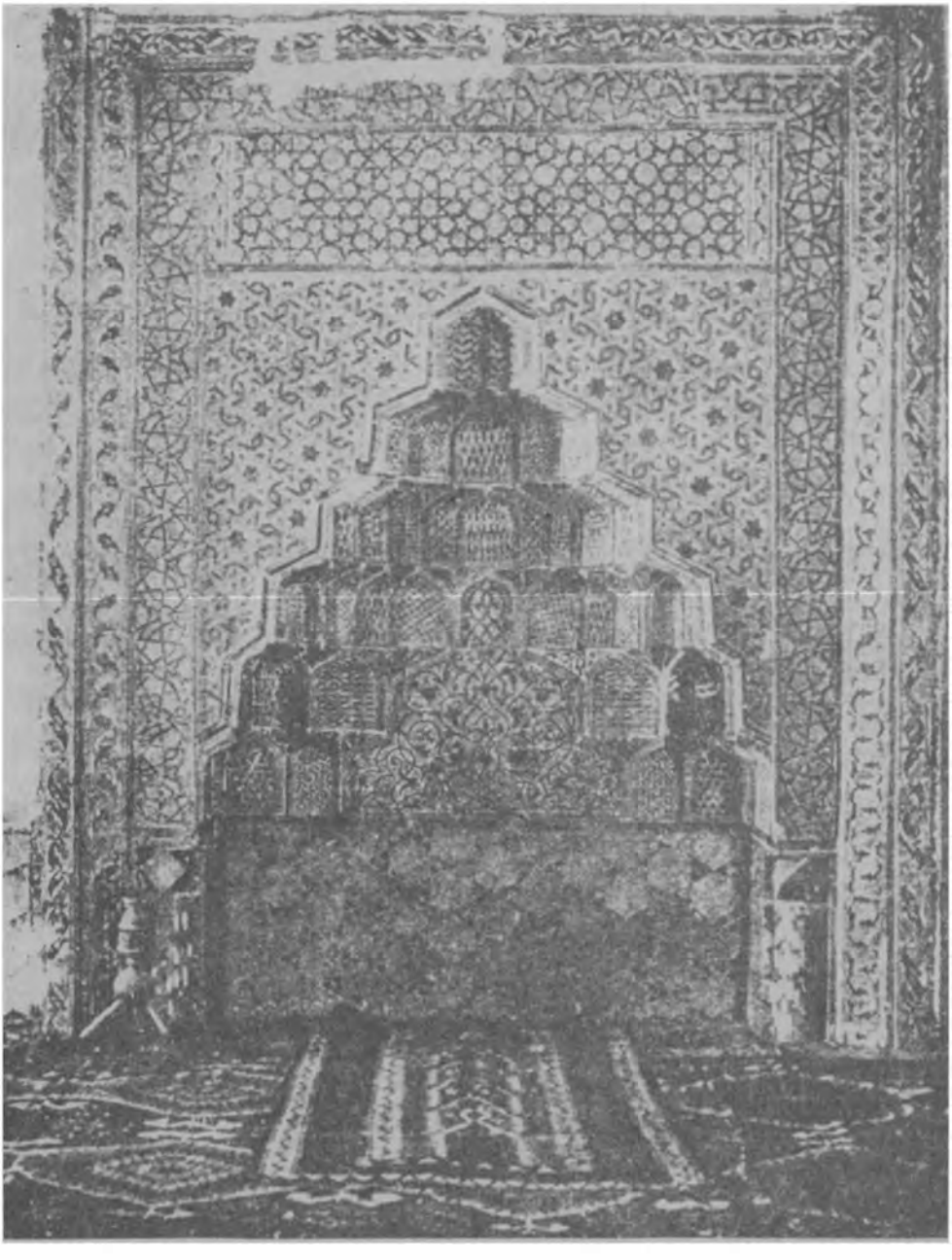
Onüçüncü yüzyılda Anadolu'daki seramiklerin yerel ustalarca yapıldığına kuşku yoktur.

56. Konya kalesinin harabelerinde bulunan bir çini parçası.
57. Fahreddin türbesinden bir çini örneği.
58. Sazende tasvirli çini/Berlin Müzesi
59. Konya Karatay Medresesi duvar tezyinatı

58

60. Konya Fahreddin Ali Camii'nin çinili mihrabı.
61. Kubadabad çinilerinden bir örnek; al-Sultan yazmalı çift başlı kartal.
62. Kubadabad çinilerinden bir başka örnek; Selçuklu Sultanı'nı iki denizin (Akdeniz ve Karadeniz) egemeni olarak tasvir ettiği düşünülmektedir.

61

62

63. Kubadabad çinilerinden son kazılar sırasında elde edilmiş bir örnek.

Ağaç oymacılığı

64. Divriği Ulucaminin ağaç kapılarından bir detay
65. İslam ağaç oymacılığı sanatının bir örneği: Oymalı kapı (Berlin Müzesi)

Hıristiyan Sanatı

66. Kapadokya'daki mağara kiliselerinden biri olan Kırk Dam'-daki Sen Jorj Kilisesinden bir duvar resmi (bk. s. 208)

67. Sen Jorj Kilisesindeki duvar resminin cizimi.

66 no.lu resimdeki yazıtın çevirisi :

Büyük Din Çilekeşi Görkemli Sen Jorj adına kurulan bir tapınak, Amirarzes Basil Giag Yakub'un eşi Hamar Sultan'ın emek ve yardımlarıyla tezyin edilmiştir.

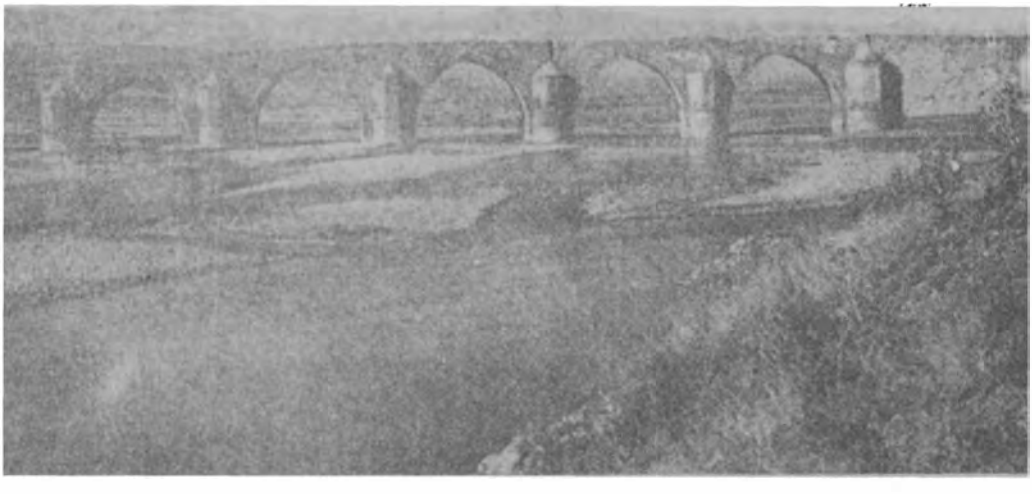
Ey Kapadokya'nın Çilekeşi Jorj

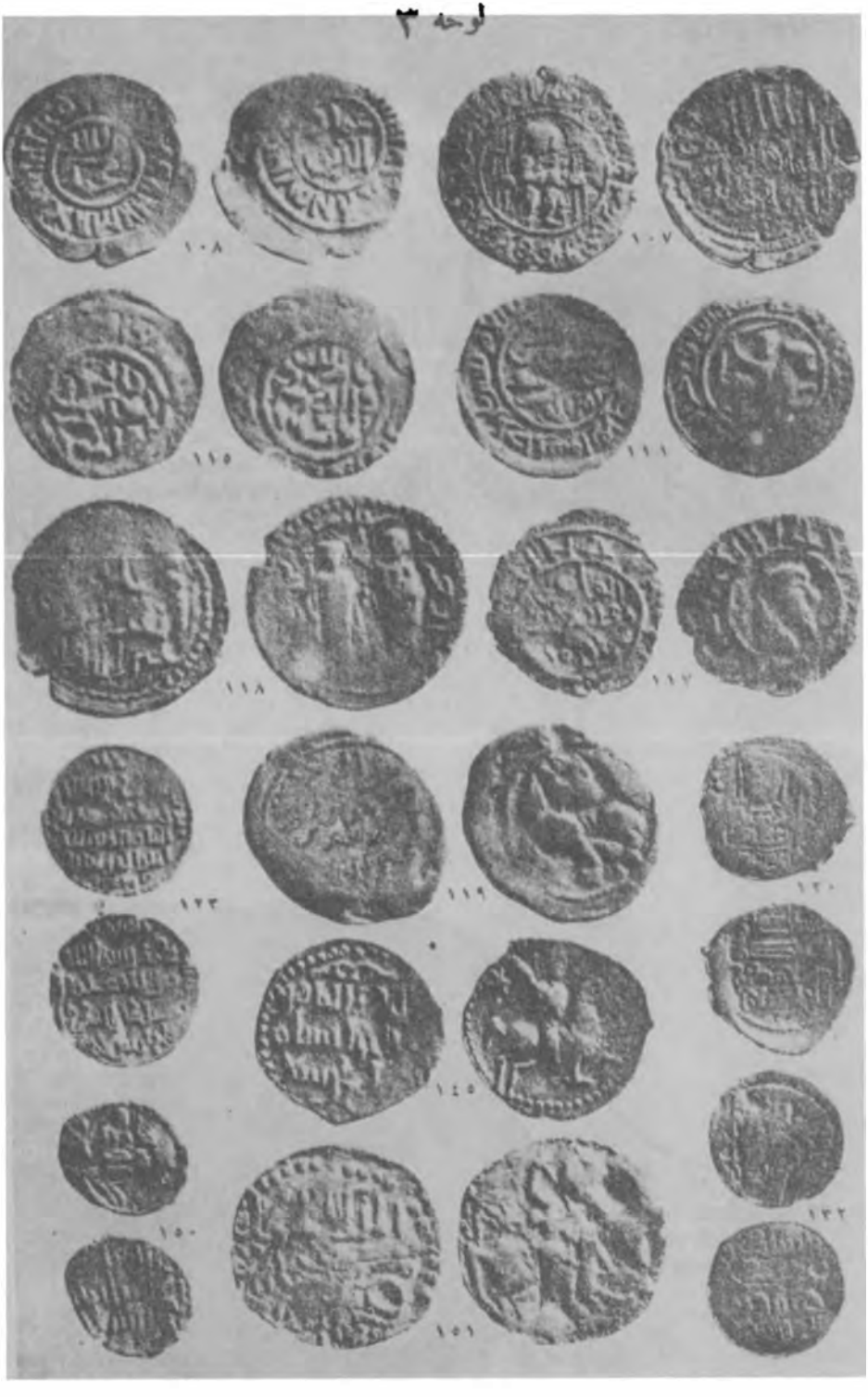
Yüceler Yücesi, soylular soylusu büyük Sultan Mesud'un hükmü altında Andronik Efendimiz Romalılar üzerinde hüküm sürerken.

Ekonomik yaşam

68. Kapadokya'da hayvancılık / Hasandağ yaylaları
69. Yukarı Fırat'ta Hasankale köprüsü.

70. Danişmend ve Selçukıu sikkeleri (bk. s. 192 - 193)

Çömlekçilik

71. Çömlek
(Ankara, Etnoğrafya Müzesi)

CLAUDE CAHEN

Sorbonne Üniversitesi İslam Tarihi Profesörü

OSMANLILARDAN ÖNCE ANADOLU'DA TÜRKLER

Bütün kitaplıklar için vazgeçilmez bir temel kitap. Konusunda tek ve eşsiz bir çalışma. Kuşkusuz bu özelliklerini yazarına, Sorbonne Üniversitesi İslâm Tarihi Profesörü Claude Cahen'a borçlu. Tartışılmaz yeteneği, tarafsız yaklaşımı ve titizliğiyle tarihimizin çok önemli bir dönemi aydınlığa çıkarılıyor, doğru yorumlanıyor, açıklıkla sergileniyor. Bu kitabın dilimize kazandırılmasıyla geç kalmış bir görevin yerine getirildiğine inanıyoruz.